Filozofski fakultet u Sarajevu

ZEMLJE ANTIČKOG ILIRIKA PRIJE I POSLIJE MILANSKOG EDIKTA

Sarajevo, 2014

Grupa autora

Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta

Urednik:

Prof. dr. Ivo Komšić

Recenzenti:

Prof. dr. Vesna Mušeta Aščerić

Prof. dr. Adnan Busuladžić

Izdanje:

Prvo

Izdavač:

Filozofski fakultet u Sarajevu

Sarajevo, 2014

Elektronsko izdanje

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Nacionalna i univerzitetska biblioteka

Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(37)(063)(082)

ZEMLJE antičkog Ilirika prije i poslije

Milanskog edikta [Elektronski izvor] / Dijana

Beljan ... [et al.]. - Sarajevo : Filozofski

fakultet, 2014. - 1 elektronski optički disk

(CD-ROM) : tekst, slike ; 12 cm

Način dostupa (URL):

http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/SM-ZEMLJEANTICK

OGILIRIKAPRIJEIPOSLIJEMILANSKOGEDIKTA. - Nasl. s

naslovnog ekrana.

ISBN 978-9958-625-41-1

1. Beljan, Dijana

COBISS.BH-ID 20902150

Dijana Beljan, Salmedin Mesihović, Tijana Križanović, Dževad Drino,
Benjamina Londrc, Drago Župarić, Amra Šačić, Ivana Božić, Senaid Bolić,
Almir Marić, Nedim Mehić, Arnes Džido, Adisa Lepić, Edin Bujak, Merisa Kliko,
Edin Veletovac, Dženan Brigić, Adnan Kaljanac

ZEMLJE ANTIČKOG ILIRIKA
PRIJE I POSLIJE MILANSKOG EDIKTA

Sarajevo, 2014

Sažetak

Život i djelo Konstantina Velikog (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus 306. – 337.)* predstavlja jednu od najbolje istraženih tema kada je u pitanju antička historiografija. Zahvaljujući čuvenom Milanskom ediktu iz 313. godine Konstantin je postao miljenik crkve. S tim u vezi ovaj dokument je postao predmet izučavanja ne samo historiografije već i klasične filologije, teologije, arheologije i pravne nauke. Ipak treba imati u vidu da edikt predstavlja samo jednu fazu u općekulturnom preobražaju ilirskih provincija Mezije Superior *(Moesia Superior)*, Dalmacije *(Dalmatia)*, Panonije Superior *(Pannonia Superior)* i Panonije Inferior *(Pannonia Inferior)* iz klasičnog ka mediavelnom razdoblju ljudske prošlosti. Također potrebno je naglasiti da je ediktu iz 313. godine predhodio edikt cara Galerija o toleranciji iz 311. godine. Kao i Konstantin i Galerije je bio car centralnobalkanskog porijekla koji je izdao edikt sa ciljem zaustavljanja progona kršćana i proklamiranja određenog stepena tolerancije prema njima. U historiografiji je ovaj događaj do sada bio postavljen na margine istraživačke spoznaje. Svoju popularnost sporazum između Licinija i Konstantina iz 313. godine može zahvaliti najviše ranokršćanskim historičarima Laktanciju i Euzebiju. Kroz radove ovih autora se jasno vidi pristrasnost koja se ogleda u nedostatku pragmatičnosti u njihovom pisanju. Njihova djela odaju dojam svjesnosti da je Konstantin pokrenuo proces koji će svoj vrhunac doživjeti 391. kada u vrijeme vladavine cara Teodosija I *(Flavius Theodosius Augustus 379 - 395.*) kršćanstvo od nedopuštene religije *(religio illicita)* postaje državnom religijom, a paganstvo je pak doživjelo obrnutu sudbinu i od državne religije postalo zabranjeno *(religio licita).* Za teološku spoznaju Milanski edikt je promijenio vjersko lice antike, a i Rimu je otvorio vrata potvrdi Rimskog biskupa. Ovu problematiku potrebno je sagledati i očima paganskih autora iz prva dva stoljeća prisustva Isusovih sljedbenika u Rimskom principatu. Hronloški Plinije je prvi koji spominje kršćane u pismima upućenim principesu Trajanu za vrijeme njegovog upravljanja Bithynijom. Nakon njega o toj vjerskoj skupini pisali su historičari Tacit, Svetonije sve do Celsa. U njihovim radovima je primjetna raznolikost koja dokazuje da na opisivanje određene sociološke pojave u antičkom svijetu kulturno - političke prilike imaju izuzetno veliki utjecaj. Shodno tome ne treba zanemariti činjenicu da i savremena antička historiografija ima različit pogled na interpretaciju ranokršćanske historije i uloge koju je Konstantin odigrao u njoj. Savremena njemačka historiografska škola negira da je Konstantin u prvom razdoblju svoje vladavine bio kršćanin. Po njima najbolji dokaz za to je način proslave pobjede kod Milvijskog mosta 28. oktobra 312. godine. Posebno je važan podatak da je nakon pobjede kod Milvijskog mosta Konstantin posjetio hram Jupitera, najboljeg, najvećeg (*Iovi Optimus Maximus*) na Kapitolu kako bi obavio tradicionalnu pobjedničku molitvu po uzoru na Septimija Severa, principesa poznatog po netrpeljivosti prema kršćanima. Čak i nakon 313. godine na njegovom novcu koji se kuje u ilirskim provincijama se pojavljuju čisto paganski motivi. Anglo - saksonska klasična historiografija ne odbacuje mogućnost da je Konstantin već nakon 312. godine bio na neki način kršćanin.

U svojim studijama anglo - saksonski historičari često otkrivaju čovjeka koji se suosjeća i brine za kršćane u svom Carstvu. Ipak iako je kršćanstvo bilo jedna od religija carstva, to je bila religija koja od početka vladavine Konstantina počinje asimilirati svoje suparnike. Edikt iz 313. godine i danas nakon sedamnaest vijekova se ne može posmatrati kao mrtvo svjedočanstvo historije. Oko njega postoje i danas kontraverze. Pravna nauka još uvijek nije odgovorila na pitanje da li je to edikt, pismo, reskript ili mandat. Na neki način može se tumačiti da je Konstantinovo uputstvo prokonzulu Afrike iz januara 313. godine, da se kršćanskoj crkvi povrate dobra koja su joj konfiskovana, bio pravni korijen zakona koji su i u našem vremenu oživljeni. Kroz prizmu pravne nauke interesantno je danas odgovoriti na ista pitanja na koja je Konstantin (zvaničnim instrukcijama provincijskim guvernerima) naredio da izuzmu sveštenstvo od javnih službi (*munera civilian*). Biografija *dominusa* Konstantina je posebno vezana za zemlje antičkog Ilirika. Ta velika historijska ličnost došla je na svijet upravo u jednoj od ilirskih provincija, u provinciji Meziji Superior. Dok romanizacija u potpunosti nije zaživjela, prostor je to koji su naseljavali ilirski i keltski narodi Mezi, Tribali, Dardanci, Skordici, kao i trački narodi. Među značajnim gradovima svakako su bili *Singidunum, Viminacium, Pincum, Margum ,Ratiaria, Horreum Margi, Naissus, Municipium DD*, *Ulpiana* te *Scupi*. Upravo u *Naissusu* (današnjem Nišu) je svoje djetinstvo proveo Konstantin. Bilo je to razdoblje kada je ilirska i rimska paganska religija bila raširena u svoj svojoj raznolikosti. U naučnom pogledu u Meziji se može se pratiti kontinuitet od primitivnih religija te poštivanja domaćih božanstava do uvođenja novih božanstava naroda s kojima dolaze u dodir. Tako autohtoni narodi postepeno prihvataju orijentalna, grčka i rimska božanstva, koja često poistovjećuju sa domaćim božanstvima, a tek od IV stoljeća dolazi i do širenja kršćanstva. Ovi podaci su značajni jer da bi se razumio značaj Milanskog edikta u zemljama antičkog Ilirika neophodno je steći određenu povijesnu sliku kontiniuteta razvoja tog dijela Euromediterana u klasičnom razdoblju ljudske historije. Posebno značajno mjesto u tom procesu zauzima Dalmacija koja je bila najveća ilirska provincija, koju je naseljavala čitava lepeza različitih naroda. Kroz ovu provinciju mogu se pratiti sve osnovne faze razvoja antičke civilizacije od perioda ilirskog helenizma do propasti rimske države. Provincija je to u kojoj su ilirski narodi od Delmata i Japoda do Desidijata i Breuka gotovo dva stoljeća pružali otpor nadmoćnim Rimljanima. U istočnom dijelu te provincije obitavali su jedni od najpoznatiji rimskih rudara Pirusti, a njena prijestolnica Salona bila je svojevrsna prijestolnica i cijelokupnog Ilirika. Na jugoistoku rimske Dalmacije u III stoljeću prije nove ere nastala je Agronova Ilirska država, a tu su živjeli i čuveni Plinijevi *Illyrii proprie dicti*. Utjecaj grčke civilizacije na Ilire na dosta jednostav način se može sagledati na primjeru herecegovačkih Daorsa, dok u gornjem toku rijeke Neretve i u IV stoljeću i nakon Milanskog edikta perzijski, paganski, kult Mitre je bio jako rasprostranjen. Unutrašnjost provincije Dalmacije pruža dobar primjer za sagledavanje brzine efikasnosti odluke iz Milana na stanovništvo u udaljenim i komunikacijski relativno izlovanim dijelovima rimske države. Nasuprot unutrašnjosti Dalmacije rimske provincije Panonija Superior i Panonija Inferior bile su, zbog svog geografskog položaja koji je

predstavljao svojevrsnu raskrsnicu puteva, vrlo rano izložene rimskom utjecaju kao i svim promjenama koje su pratile centralnu vlast. Od paganskih kultova do heretičkih učenja unutar kršćanstva građen je religijski mozaik tih dviju rimskih provincija koje su naseljavali najvećim dijelom keltski i ilirski narodi poput Amantina, Herkunijata, Skordiska, Breuka, Tauriska, Serapila, Varcijana, Kolapijana i Jasa. U Panoniji se nalazio i Sirmijum, jedna od četri prijestolnice Terarhije. To je podak koji jasno oslikava značaj zemalja antičkog Ilirka u periodu prije i poslije Milanskog edikta. Zapadni Balkan odnosno u antičkom smislu Ilirik predstavljao je stoljećima sponu između istočnih i zapadnih provincija Carstva. Pored Konstantina antički Ilirik rodnom grudom je nazivala čitava plejada rimskih careva počevši od oca dominata Diokelcijana čija je politička doktrina rezultirala činjenicom da je stanovištvo antičkog Ilirika održavalo živim duh rimskog carstva koji se i u samoj prijestolnici nakon 313. godine počeo gasiti, zajedno sa izumiranjem paganizma. Nakon Milanskog edikta Euromediteranski svijet je polako počeo ulaziti u novu sferu (r)evolucije antičkog društva.

313-2013.
1700 godina od Milanskog edikta
Zemlje antičkog Ilirika prije i
poslije Milanskog edikta

Predgovor

Jedna od najvažnijih epoha za euromediteransku povijest, u kojoj su se suštinski prelomili historijski procesi vezana je za vladavinu Konstantina I. U tim decenijama prve polovice IV st. n. e. predestinirali su se budući procesi, posebno u kulturološkom i „duhovnom“ vidu. Početak te epohe „transformacije“ se uobičajeno veže za izdavanje Milanskog „edikta“ 313. god. n. e., kojim se definiraju načela tolerancije kršćanstva i derogiraju protukršćanske mjere poduzete pri kraju vladavine Dioklecijana. Ova zajednička odluka Konstantina i Licinija je indirektno doprinijela da kršćanstvo u preostalo vrijeme vladavine Konstantina i njegovih sinova izađe na mainstream pozornicu euromediteranske i politike i načina života. Iz te pozicije razvili su se obrasci općekulturnog razvitka koji evo u većoj ili manjoj mjeri dominiraju Euromediteranom već 1700 godina.

Značenje Milanskog „edikta“ je jednostavno nemoguće prenebregnuti iz svih historigrafskih istraživanja, a posebno u doba obljetnica. Iz tih razloga je i oblast za stari vijek (drevne i klasične civilizacije) Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu odlučila da na dostojni i znanstveni način obilježi 1700 godina od izdavanja Milanskog „edikta“. Za razliku od većine drugih skupova vezanih za obilježavanje Milanskog „edikta“ sarajevski okrugli stol o Konstantinu I je imao svjetovni, sekularni karakter sa orijentacijom poglavito na ilirsko – balkansko područje u IV st. n. e.

Na kraju želimo da se u ime Organizacionog odbora zahvalimo Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i Dekanatu, kao i stručnim službama Filozofskog fakulteta na podršci prilikom organiziranja i održavanja okruglog stola. Zahvalnost dugujemo i kolegici Belmi Ćuzović, prof. historije za prevode knjige sažetaka na engleski jezik.

Sadržaj

1. UVOD

Knjiga „Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta“ je djelo koje je napisano u svrhu obilježavanja sedamnaest stoljeća od pojave edikta koji će uveliko utjecati na kulturno - historijski razvoj Europe.

„Liberis Mentibus“ je navodna doktrina koja se pripisuje rimskom dominusu *Flavius Valerius Aurelius Constantinus*u u općoj literaturi i historiografiji poznatom kao Konstantin I. Veliki. Konstantin Veliki nije mogao ni slutiti da i 1700 godina nakon njegove odluke, da kršćanstvo izjednači sa drugim religijama rimske države, „sloboda uma“ polako počinje da nestaje i da je znak, po kome je on navodno pobijedio 312. godine u bitci kod Milvijskog mosta (*In hoc signo vinces, ἐν τούτῳ νίκα),* u određenim segmentima svog djelovanja jednako netolerantan kao i vjerska politika Laktancijevih progonitelja. Država koja je dobila ime po sinu boga Marsa u svojoj vjerskoj politici nije mogla (ili nije htjela) razumjeti Abrahamovu religiju. Stoga i u historiografiji postoje dileme da li vladar odgojen u helensko – rimskom duhu, kao što je bio slučaj sa Konstantinom, može takvu svoju prirodu u kratkom vremenskom razdoblju da prilagodi kršćanskim shvatanjima. Shodno tome jedan od ciljeva ovog djela bio je da se problematika Milanskog edikta sagleda dvojako, iz perspektive shvatanja klasične civilizacije i judeo - kršćanskog načina razmišljanja. Drugi cilj djela je pak bio da se na empirijskom uzorku jedne etničke komponente rimske države sagledaju faze kulturno - historijskog procesa prije i poslije 313. god. n. e. Kao idealan uzorak za takav pomalo eksperimentalan pristup u historiografiji nametnule su se ilirske provincije na današnjem prostoru Zapadnog Balkana. Pod trećim ciljem jasno se iskristalizovala težnja da se problematika čuvenog Konstantinovog dokumenta sagleda kroz multidisciplinarni pristup koji bi u sebi objedinio radove iz oblasti arheologije, klasične filologije, pravne nauke, teologije i naravno klasične historije.

Posebno treba naglasiti da u knjizi „Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta“ svako poglavlje ima zasebnog autora. Time se nastojala proširiti metodološka lepeza i naglasiti multidisciplinarnost projekta. Kompleksnost teme je zahtijevala definiranje metodoloških mehanizama i njihovu primjenu na konkretnoj tematskoj cjelini. Kako bi se postigla referentnost djela, autori su težili da ispoštuju tri osnovne etape historijskog istraživanja koje podrazumijevaju pronalaženje izvora, kritičku analizu izvora s ciljem odvajanja pouzdanih od nepouzdanih i sintezu historijskih činjenica. Budući da najveću

participaciju u knjizi zauzimaju radovi iz klasične historije i arheologije metodološka platforma se, uglavnom, zasniva na vanjskoj i unutrašnjoj kritici izvora koja je popraćena leksičko – filološkim tumačenjem izvora. Značajno mjesto u metodološkom smislu zauzele su hronološka, kvantitativna i kvalitativna metoda, te metod tipološkog vrednovanja. Naglašavanje metodološke platforme rada je u ovakvim projektima neophodno kako bi se podcrtala referentnost njenog sadržaja.

Treba imati u vidu da je knjiga podijeljena na četiri velike tematske cjeline. Svaka od tih tematskih cjelina predstavlja komadić koji u konačnici treba da stvori kod čitaoca mozaičnu sliku antičkog društva u ilirskim zemljama. Unutar svakog poglavlja se provlači nit duhovnog života običnog, nepoznatog, „malog" čovjeka rimskog doba. Premda su historičari XIX stoljeća, poput Thomasa Carlyla, tvrdili da je historija svijeta samo biografija velikih ljudi, u savremenoj antičkoj historiografiji preovladava mišljenje da je svaki subjekat historije iznimno važan bez obzira na njegov socijalni položaj u društvu u kome je živio. Iz tog razloga, a u skladu sa savremenim tekovinama historiografske misli, u ovoj knjizi su jednako popraćeni životi konzularnih beneficijara, veterana, lokalnih sveštenika, ilirskih stočara i rudara kao i samog cara Konstantina. Značajno je sagledati kako je ilirsko stanovništvo u unutrašnjosti svojih planinskih i močvarnih provincija gledalo na rano kršćanstvo. Ta problematika, kao i problematika svakodnevnog života u ilirskim provincijama u ovoj knjizi je analizirana u drugom, trećem i četvrtom poglavlju. Prateći pravac kretanje kazaljke na satu kulturno- historijski proces je opisan u zemljama antičkog Ilirika od istoka ka zapadu odnosno od Gornje Mezije (*Moesia Superior*) preko Dalmacije (*Dalmatia*) do Donje (*Pannonia Inferior)* i Gornje *(Pannonia Superior)* Panonije. Raspored poglavlja u knjizi nije slučajan jer prva provincija koja se spominje je Gornja Mezija, odnosno dio Ilirika u kojem je rođen Konstantin Veliki. Dok su dvije panonske provincije i Gornja Mezija detaljno obrađene, Dalmacija koja je ujedno i najveća ilirska provincija, nije u cijeloj svojoj teritorijalnoj veličini analizirana. Naime, iako je to bilo predviđeno u projektu radovi koji su se odnosili na zapadni dio spomenute provincije nisu ispunili kriterije za objavljivanje. Važno je istaći da se tri od četiri rada iz te tematske cjeline bave bosanskohercegovačkim dijelom rimske provincije Dalmacije, čime se ukazuje na činjenicu da je prostor današnje Bosne i Hercegovine u antičko doba pripadao kulturološkom krugu razvijenih civilizacija Mediterana.

Prva i tematska cjelina sa najviše različitih autora jeste poglavlje posvećeno izvorima i historiografiji. Iz prezentiranih radova jasno je vidljivo kako su „paganski" historičari iz ranog carstva gledali na kršćanstvo, kako se u teološkom i pravnom smislu posmatra Milanski edikt,

te da to nije bio prvi dokument o toleranciji kršćana. Pored pisane građe u ovoj tematskoj cjelini obrađena je i numizmatička koja je izvor koji potvrđuje da dominus Konstantin i nakon 313. god. n. e. kuje novac sa „paganskom" simbolikom. Tematsku cjelinu zaokružuje osvrt na različit stav historijskih škola o Konstatinovoj vjerskoj politici.

Različiti bosanskohercegovački naučnici i naučni radnici, te studenti postdiplomci Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, kroz radove zasnovane na metodologiji njihovih nauka dali su svoj doprinos obilježavanju 1700 godina od izdavanja Milanskog edikta u glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Još jednom treba podvući da je osnovni zadatak ove publikacije da se izbjegne zamka teološkog polemiziranja, te da se ovaj historijski fenomen sagleda iz perspektive sekularnog shvatanja savremene naučne misli.

Milanski edikt kao i životopis samog Konstantina predstavljaju i predstavljati će jednu od najpopularnijih tema ne samo klasične, već i mediavelne historiografije. Ipak bitno je podvući da je ovo prvi pokušaj da se preko jedne etničke oblasti sagleda religijska slika prije i poslije čuvenog edikta i to kroz život običnog, malog stanovnika ruralnih ilirskih provincija. Iako eksperimentalan, ovakav pristup može zaživjeti u budućnosti jer omogućava historičaru da izbjegne političke konotacije koje obično prate ovakve teme. Metaforički rečeno Konstantinovo djelovanje se može posmatrati kao početak pisanja posljednje stranice u knjizi hiljadugodišnjih rimskih „klasičnih" tradicija. Edikti, Galerijev o toleranciji iz 311. god. n. e. kao Licinijev i Konstantinov edikt koji je nastao dvije godine kasnije, započeli su proces koji je od Neronovih i Dioklecijanovih mučenika stvorio gospodare Rima. One iste koji su prema prema svjedočenju ranokršćanskih izvora „pagani" bacali divljim zvijerima i zakivali na križeve, dok su pak oni sutonu rimske države kamenovali na smrt neoplatoniste i otimali imanja od „pagana". Historijska nauka je zanimljiva jer svaki proces u ljudskoj prošlosti, pa tako i proces u kontekstu kojeg se izučava Milanski edikt, ima svoje kulturno - historijsko lice i naličje.

2. Izvori i historiografija

2.1. POGANSKI RIMSKI AUTORI O KRŠĆANSTVU U PRVA DVA STOLJEĆA

NOMEN IPSUM AN PUNIATUR?

Kronološki, prvi koji spominje kršćane je Plinius Mlađi (C. Plinius Caecilius Secundus) u pismima caru Traianu za vrijeme svoje službe u Bithyniji u periodu 111-113. a. Ch. Tu se prvi put susreće s problemom kršćanstva, nove religije vrlo popularne u narodu te traži savjet od cara kako postupati s njima.[1] Njegov je zadatak[2] bio osigurati mir u spomenutoj provinciji i srediti financije. Kao upravitelj se našao u dilemi kako među onima koji su se izjašnjavali kao kršćani odrediti zločince i postupiti pravedno s njima, budući da sam nije prisustvovao ranijim suđenjima kršćanima.[3] U nastavku navodi da se mnogo premišljao treba li praviti razliku između djece i odraslih kršćana, treba li pomilovati one koji su se pokajali, i.e. odrekli kršćanstva ili ne, budući da su već „obilježeni“ kao kršćani.[4] Treće i najvažnije pitanje je ono što će se kasnije ustaliti kao običaj: označava li samo ime „kršćanin“ zločin?[5] Ma koliko Plinius nastojao postupiti pravedno i ne kazniti nikoga bez suđenja, iz onoga što piše sasvim je jasno da je svatko tko se samo izjasnio kršćaninom morao biti kažnjen. Ako bi ustrajao u tome, slijedilo je pogubljenje, a ako bi pak porekao ili se odrekao kršćanstva, slijedio je obred kojim je to javno dokazao. Naravno, to ne znači da je postao manje sumnjiv[6].

Tu možemo spomenuti još i Hadriana čiji ukaz protiv kršćana (123/124. a.Ch..) spominje Eusebius u *Historia Ecclesiastica*.[7] Njime je car odredio kako treba provoditi suđenja kršćanima; strogo je protiv neutemeljenih optužbi i kleveta i naređuje da se iste kazne, što je jedna olakotna okolnost za kršćane. Deset godina prije toga, Traianus je u svome

---

[1]*Plin. Ep.* 10.96.
[2] Benko, 1980: 1070.
[3]*Plin. Ep.* 10.96.*Cognitionibus de Christianisinterfuinumquam: ideo nescio quid etquatenus autpunirisoleat aut quaeri.*
[4]*Plin. Ep.* 10.96. *Nec mediocriter haesitaui, sitnealiquoddiscrimenaetatum ... Deturpaenitentiae venia, an ei, qui omnino Christianus fuit,desissenon prossit.*
[5]*Plin. Ep.* 10.96. *, ... an flagitia cohaerentia nomini puniantur“.*
[6]*Plin. Ep.* 10.96.3 *Interrogavi ipsos an essent Christiani. Confitentes iterum ac tertio interrogavi supplicium minatus; perseverantes duci iussi.“ 10.96.5 „Qui negabant esse se Christianos aut fuisse, cum praeeunte me deos appellarent et imagini tuae, quam propter hoc iusseram cum simulacris numinum afferri, ture ac vino supplicarent, praeterea male dicerent Christo, quorum nihil cogi posse dicuntur qui sunt re vera Christiani...*
[7]*H. E. 4.9.2 εἰ οὖν σαφῶς εἰς ταύτην τὴν ἀξίωσιν οἱ ἐπαρχιῶται δύνανται διισχυρίζεσθαι κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ὡς καὶ πρὸ βήματος ἀποκρίνασθαι, ἐπὶ τοῦτο μόνον τραπῶσιν, ἀλλ᾽ οὐκ ἀξιώσεσιν οὐδὲ μόναις βοαῖς. πολλῷ γὰρ μᾶλλον προσῆκεν, εἴ τις κατηγορεῖν βούλοιτο, τοῦτό σε διαγινώσκειν. εἴ τις οὖν κατηγορεῖ καὶ δείκνυσίν τι παρὰ τοὺς νόμους πράττοντας, οὕτως ὅριζε κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ ἁμαρτήματος: ὡς μὰ τὸν Ἡρακλέα εἴ τις συκοφαντίας χάριν τοῦτο προτείνοι, διαλάμβανε ὑπὲρ τῆς δεινότητος καὶ φρόντιζε ὅπως ἂν ἐκδικήσειας.*

odgovoru Pliniju naznačio da se suđenje mora provoditi u skladu s rimskim običajima, a to znači da se ne uzimaju u obzir anonimne optužbe i da se dokaže stvarna krivnja. Za dokazivanje krivnje je uglavnom bilo dovoljno samo *nomen Christianum*, a ne utvrđivanje *flagitia* vezanih za samo ime. Kao dopunu tomu, Hadrianus također nalaže zakonsko i jasno suđenje, a ne samo prihvaćanje općeg negodovanja puka.

Plinius, kako se da primijetiti, nije imao osobno ništa protiv kršćana, ali mu je njihovo opiranje vlastima predstavljalo velik problem. Pogubljenja koja je naredio objašnjava sljedećim riječima: „neposluh i tvrdoglavost, kakva god bila priroda njihove vjere, moraju se kazniti“.[8] Dakle, najveći im je grijeh nepriznavanje rimskih bogova i autoriteta, u *nomen Christianum* Plinius vidi samo fanatike koji štete državnom autoritetu i remete mir, te stoga zahtijeva brz odgovor vlasti zbog brojnosti onih koji su zapali u to praznovjerje.[9] Za razliku od njega, njegov suvremenik Tacitus i nakon njega Suetonius u svoje izvješće unose nešto oštriju kritiku.

EXITIABILIS SUPERSTITIO

Tacitus u XV. knjizi *Annala* govori o požaru u Rimu za vrijeme Nerona koji su, po svemu sudeći, zametnuli kršćani. Nova religija za njega je pogubno praznovjerje koje se proširilo posvuda iz Iudaije koju naziva *izvorom toga zla*[10]. Kod njega nailazimo na još jednu zamjerku kršćanima, da su bili skloni mrziti ljudski rod. Prema Tacitu, to je bio pravi razlog zbog kojega su osuđivani, a ne toliko sama optužba za podmetanje požara.[11] Istom *mržnjom* karakterizira i Židove u svojim *Povijestima*[12]. Tu spominje *mržnju prema svima drugima*. Može li se iz toga zaključiti kako misli na nekršćane, odnosno nežidove?[13] Iz navedenih se citata čini da Tacitus poistovjećuje kršćane sa Židovima. To je opravdano ako uzmemo u obzir da su mu morali biti poznati problemi koje su sa Židovima imali Rimljani i Grci koji su ih nekoliko puta protjerivali iz države. Ostavimo po strani koliko su te optužbe zaista bile utemeljene i koliko su požari u Rimu imali veze sa samim kršćanima. Prema Tacitu su kršćani

[8] *Plin. Ep.* 10.96.*3 qualecumque esset quod faterentur, pertinaciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri.*
[9] *Plin. Ep.* 10.96.9 *propter periclitantium numerum.*
[10] *Tac. Ann.* XV 44 *„...exitiabilis superstitio rursum erumpebat, non modo per Iudaeam, originem eius mali, sed per urbem etiam...“*
[11] *Tac. Ann.* XV 44 *„...igitur primum correptiqui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingenshaud proinde in crimine incendii quam odio humanigeneris convicti sunt.”*
[12] *Tac. Hist.* 5.5 *„...unde auctae Iudaeorum res, et quia apudipsos fidesobstinata, misericordia in promptu, sed adversus omnis alios hostile odium.*“
[13] v. opširnije u: Urch, 1932: 257.; Benko, 980: 1064.

priznavali[14] zločin, ali ne kaže se točno koji. Jesu li priznavali krivnju za podmetanje požara ili za pripadanje kršćanima? Prema Benku, pomišlja se na drugo, odnosno na krivnju zbog *nominis Christiani*[15]. Sasvim je sigurno da Tacitus i njegovi suvremenici nisu dobro poznavali kršćanska načela te ih je izoliranost bratstava, tajna okupljanja obiju religija i njihovo prakticiranje isključivo unutar zatvorenih grupa navelo na to da ih stave u isti koš.[16]

Kod Suetonija postoje dvije referencije na kršćanstvo u *Životopisima careva* u kojima po svojoj oštroj osudi kršćana slijedi Tacita. Prva je u Klaudijevu životopisu, a tiče se njegova dekreta kojim je istjerao Židove iz Rima zbog pobune koju je potaknuo neki Chrestus.[17] Razlog tomu je svađa među Židovima u Rimu od kojih su neki prihvatili Krista kao Mesiju.[18] Najvjerojatnije je riječ o nekom lokalnom izazivaču, židovskom ekstremistu. Ako je Suetonius pak mislio na Krista, morao je smatrati da je on još živ, što je manje moguće. Od najranijeg se vrijeme miješalo χριστόςiχρηστός, a koristilo se i osobno ime izvedeno od toga, *Chrestus*.[19] Već je Tacitus zamijetio tu igru riječima: *Chrestianos appelabat*, ali je *auctor nominis eius Chrestus*[20], a Tertullianus će kasnije zamjeriti poganima da ne znaju pravilan izgovor Kristova imena.[21]

Sva trojica autora kršćanstvo smatraju tek praznovjerjem koje se nije moralo kažnjavati ukoliko nije remetilo državni mir i miješalo se u politiku.[22] Plinius jasno kaže da moraju biti kažnjeni oni koji se oglušuju o državne naredbe. Iako njihovi skupovi nisu činili nikakvu štetu, njihov stav da se čovjek mora pokoravati Bogu prije nego čovjeku[23] izgledao je više kao pobuna[24] nego kao puka, s rimskog gledišta nemoralna, religija.

Stvarne prilike u Carstvu

Kršćanstvo nije bilo jedina strana religija s kojom su Rimljani dolazili u doticaj. Još od vremena rata s Hannibalom postojali su mnogi, vrlo popularni kultovi grčkog i maloazijskog

[14] *fatebantur*; v. gore.
[15] Benko,1980: 1065.
[16] v. sljedeće poglavlje; Urch,1932: 257.
[17] *Suet. Claud.* 5.25.
[18] Više: Benko, 1980.
[19] Χρηστός (χράομαι): *Chrestus*: *Dobri, Blago*;Χριστός(χρίω): *Christus*: *Pomazani (Mesija).*
[20] Moguće varijente izgovora η kao *i*, odn. *e*.
[21] *Tert. Apol.* 3.5 *Christianus vero, quantum interpretatio est, de unctione deducitur. Sed et cum perperam Chrestianus pronuntiatur a vobis (nam nec nominis certa est notitia penes vos), de suavitate vel benignitate conpositum est. Oditur itaque in hominibus innocuis etiam nomen innocuum.*
[22] Urch,1932: 258.
[23] Acta ap. 5:29 *„Respondens autem Petrus, et Apostoli, dixerunt: Obedire oportet Deo magis quam hominibus."*
[24] Urch,1932: 258.

podrijetla kao što su kult Cybele, Izide i Mitre. Kod njih se također nalaze motivi vječnog života, ponovnog rađanja (i.e. uskrsnuća) i obredne večere. Međutim, kršćanstvo je predstavljalo najveću opasnost jer nijedna religija nije tako žestoko branila svoja uvjerenja da bi odbijala prihvatiti carski, odnosno državni kult. Stoga nije ni čudno da se prema kršćanstvu odnosilo kao prema fanatičnoj sekti koja postaje opasna kada se njena načela počinju ne samo suprotstavljati carskoj vlasti, već i naglo širiti među pukom. Tu treba spomenuti i druge optužbe kao što je spolno općenje za vrijeme službe, žrtvovanje novorođenčadi i kanibalizam, koje su se pomiješale s onima o tajnim okupljanjima i zajedničkim objedovanjem u spomen Krista, pri čemu su kršćani vjerovali da se kruh pretvara u Kristovo tijelo, a vino u njegovu krv. Zaključno tomu, spomenimo još jednog autora kod kojeg nailazimo na obrazloženje spomenutih optužbi.

Kršćanski pisac, nešto kasniji od spomenutih, Minucius Felix, napisao je dijalog *Octavius* s ciljem da ispravi tadašnje poganske krive poglede na kršćanstvo. Dijalog je zapravo rasprava između samog Minucija, Octavija Ianuarija koji brani kršćanstvo i Caecilija Natala koji predstavlja poganske nazore. Caecilius kršćanima predbacuje tajnovitost, tvrdnje o uništenju svijeta i ponovnom rođenju onih koji vjeruju, izostajanje sa svih javnih okupljanja, zločine incesta i žrtvovanja djece ("Thyestovagozba") i sl. No, zašto ih se optuživalo da mrze druge možemo shvatiti iz Caecilijeve rečenice: *oni se raspoznaju tajnim znacima i međusobno vole*[25]. U nastavku je pojašnjenje i zašto ih se teretilo za incest, a to je da su se međusobno nazivali braćom i sestrama iz ljubavi jednih prema drugima, ljubavi koju Caecilius naziva *libidom*[26]. Caecilius na kraju priznaje da je u krivu, mada Octavius ne daje nikakve argumente: nije porekao činjenice zbog kojih su kršćani optuživani, već samo kaže kako žali što optužbe nisu dokazane[27].

Rimljane je ljutila tajnovitost njihovih okupljanja[28] koja ih je morala podsjetiti na Bacchanalije iz 186. a. Ch. i *sacranocturna* koja su bila zabranjena jer su podsjećala na urotu i podrivanje[29]. Kod Livija[30] se nalazi detaljan opis toga događaja kada je Bacchanalije u Etruriji uveo bezimeni Grk, navodno svećenik noćnih obreda. Za to se kasnije pobrinula rimska država koja je te i njima slične obrede osudila imenujući ih *prava religio*[31]. Kršćanstvo je

[25] *Oct.* IX 2 *„occultis se notis et insignibus noscunt et amant mutuo…"*
[26] *Oct.* IX 2 *„intereosvelutquaedamlibidinumreligiomiscetur, acsepromisceapellantfratresetsorores, ut etiam non insolens stuprum intercessione sacri nominis fiat incestum."*
[27] *Oct.* XXVIII 2 *„fabulis ista semper ventilari et numquam vel investigari vel probari… "*
[28] Urch,1932: 257.
[29] Urch, 1932: 257
[30] *Liv.* XXXIX 8-19.
[31] *iskrivljena vjera*.

postalo opasno praznovjerje prije svega zbog neštovanja rimskih božanstava i samog Cara kao predstavnika istih, a budući da se smatralo da je ono *superstitio externa* nastalo u Iudaeji, redovno ga se povezivalo sa židovstvom te se tako smatralo židovskom sektom. Često se podrazumijevalo da su optužbe protiv kršćana istinite i nije se poduzimala nikakva istraga. Optuženi za kršćanstvo bili su prisiljeni da priznaju *nomen Christianum* kao svoju krivicu ili ga poreknu.[32] Kažnjeni su bez obzira na težinu samog zločina, a tomu nisu odmogle ni druge postojeće fanatičke, i židovske i kršćanske, grupe.

[32] Urch,1932: 262.

2.2. GALERIJEV EDIKT

Za razliku od dogovora Konstantina i Licinija u proljeće 313. god. n. e. o reguliranju religijskih odnosa na područjima koja su njih dvojica držala, Galerijev edikt o toleranciji donesen nešto ranije, je ostavljen na marginama historiografije, dok se u pučkoj javnosti on skoro da i ne pominje. Više je razloga uvjetovalo njegovu takvu poziciju, a ponajviše činjenica da se u ranokršćanskoj historiografiji počevši od Laktancija i Eusebija iz Cezareje pa nadalje, Galerije predstavljao kao neka vrsta negativnog antipoda Konstantinu. Takvo dualno namjensko i ideološko predstavljanje je na momente poprimalo i takve radikalne oblike da se Galerije proglašavao krvoločnim čudovištem, neprijateljem vjere i boga koji je na kraju dobio što je zaslužio. Čak ni tadašnja klasična historiografija, pa ni kasnije svjetovna i sekularna historiografija nisu uspjele da tu koprenu sa Galerija upotpunosti skinu. Naravno, sa sadašnjim nivoom historijskih i arheoloških podataka i znanja, jasno je da niti je Galerije bio krvoločno, sadističko biće, a niti je Konstantin bio božiji svetački čovjek na zemlji. Obojica su bili ljudi svoga vremena i silnica tadašnjeg historijskog razvitka, ni crni ni bijeli, i sa vrlinama i sa manama.

Posljedica nekritičkog odnosa prema dešavanjima iz perioda 303. – 313. god. n. e. je tako rezultirala i da se Galerijev edikt nađe zamračen na nekoj stranputici, a sve kako bi se još više usmjerilo svjetlo na Konstantina i njegove odluke, uključujući posebno njegov dogovor u Milanu sa Licinijem. Međutim, stvarna situacija izgleda sasvim drugačije. Galerijev edikt, sviđalo se to Laktanciju ili ne, je bio taj glavni zakonski okvir, iz kojeg je proizašao i milanski dogovor Konstantina i Licinija. Da je to tačno, jasno potvrđuje i činjenica da je Galerijev ukaz imao neupitno značenje zakonske odluke, tj. edikta, dok historiografija još uvijek nije načisto da li je dogovor Konstantina i Licinija objavljen u vidu zakona - edikta ili ne.

Prije nego što se pređe na sam edikt, potrebno je nešto reći i o Galeriju. Njegov rani život i karijera su bili uobičajeni za tadašnje careve (i princepse i dominuse) koji su dolazili iz ilirskih provincija, odnosno današnjeg Zapadnog i Središnjeg Balkana.

Galerije je živio od cc. 260. do aprila ili maja 311. god. n. e. Po Eutropiju Galerije je rođen u Serdici (današnja Sofija u Bugarskoj),[33] ali pojedini znanstvenici smatraju da je precizno mjesto rođenja lokacija gdje je on dao izgraditi palatu koju je nazvao po svojoj majci (*Romula*) →*Felix Romuliana* (današnji Gamzigrad kod grada Zaječara u sjeveroistočnoj Srbiji) i u kojoj je sahranjen. Njegov otac je bio tračkog, a majka dačkog porijekla (izbjegla iz

[33] *Eutropije*, IX, 22.

Dakije zbog napada Karpa). On je u početku slijedio zanimanje oca, pa je bio pastir radi čega je dobio nadimak *Armentarius* (latinski *armentum* = stado). Zatim kao i mnogi tadašnji stanovnici Zapadnog Balkana i Podunavlja prijavljuje se u vojsku. On je izrazito požrtvovano služio kao vojnik za vrijeme Aurelijana i Proba, pa je napredovao na ljestvici vojničke meritokratije. Njegova besprijekorna vojnička karijera od običnog vojnika do najviših zapovjednih dužnosti nije mogla biti neprimjećena od Dioklecijana, tvorca novog dominatskog sustava i tetrarhije. Kada je Dioklecijan zaokruživao prvi saziv tetrarhije, 01. 03. ili 21. 05. 293. god. n. e. Galerije je proglašen za jednog od dvojice cezara (drugi je bio Konstancije Klor), pomoćnika dvojici augusta. Konkretno Galerije je bio pomoćnik Dioklecijana i zadužen je bio za istočnu granicu prema sasanidskom Iranu i za uvijek nemirnu dunavsku granicu. Svoje cezarsko doba, Galerije je provodio naizmjenično boraveći na istoku ili Balkanu. Posebno je za Galerija kao cezara i prvog Dioklecijanovog pomoćnika bio bitan rat sa Iranom. Galerije je bio glavnokomandujući rimskih trupa u ovom ratu.

Na samom početku rata 297. god. n. e. Galerijeve trupe su vodile sa Irancima tri bitke, prve dvije su bile neodlučne, a treća je vođena između Kare (Harran u današnjoj Turskoj) i Kalinika (*Callinicum,* danas Ar-Raqqah u Siriji), možda negdje na rijeci Balikh. U ovoj trećoj bitci rimska armija je teško poražena i Galerije se sa trupama morao povući prema Antiohiji u kojoj se nalazio Dioklecijan. Zbog poraza august je svoga cezara javno ponizio. U javnoj ceremoniji u Antiohiji, Dioklecijan je naredio Galeriju (obučenom u carski purpur) da hoda jednu milju na čelu imperijalne karavane.

Javno ponižavanje Galerija je imalo efekta. Galerije je bio željan revanša i u toku zime 297/298. god. n. e. vršene su pripreme za ofanzivu i reorganizirana je armija. Nova pojačanja su u proljeće 298. god. n. e. došla sa Balkana i Podunavlja. Pošto iranski šah nad šahovima Narseh (sin čuvenog šaha Šapura I.) nije sa svojom vojskom prodirao iz pravaca Jermenije i Mesopotamije, Galerije je preuzeo borbenu inicijativu na frontu. Ofanziva rimske armije (u snazi od oko 25 000 ljudi) je započela napadom (zajedno sa jermenskim trupama) preko Jermenije u pravcu sjeverne Mesopotamije. Narseh se sa glavninom trupa povukao u Jermeniju kako bi se suočio sa Galerijevim vojnicima. Brdoviti i planinski teren je više odgovarao rimskoj pješadiji, nego iranskoj konjici, i u dvije bitke Galerije je u potpunosti pobijedio. Za vrijeme drugog borbenog sraza u bitci kod Satala, Rimljani i Jermeni su iznenadili Narsehovu vojsku, teško je porazili i zarobili iranski tabor, Narsehov trezor, porodicu i harem. Nakon ovih pobjeda, Galerijeva armija je napredovala u dubinu Medije i Adiabene. Tom prilikom je samo nizala uspjehe, kao što je bitka kod Teodosiopolisa (današnji

Erzurum u turskom Kurdistanu), zauzimajući Nisibis prije 01. 10. 298. god. n. e. Nakon toga je pravac ofanzive usmjeren prema jugu. Napredujući duž Tigrisa, Rimljani zauzimaju Ktesifon (prijestolnicu iranske dinastije Sasanida) i dolaze do ruševina Babilona. Pobjede Galerija su ovjenčane na slavoluku podignutom u Solunu, i koji i dan danas postoji. Frizovi na slavoluku prikazuju pojedine događaje i pobjede Galerija nad Irancima.

Ono što će ipak najviše uticati na njegovo viđenje u kasnijim razdobljima jeste učešće u posljednjem značajnijem progonu nad kršćanima. Galerije je otvoreno pokazivao protukršćanske pozicije, a izgleda da je i imao ključni utjecaj na Dioklecijana da se pokrene pogrom. Kršćanska vrela pripisuju Galeriju da je on bio glavni i pobornik i izvršilac pogroma. Moguće je da je Galerije pogrom pokušao iskoristiti i za kretanje naviše u imperijalnoj hijerarhiji. Laktancije navodi da je Galerije prosto „bio gladan” za višim pozicijama na navedenoj hijerarhijskoj ljestvici. Po Laktanciju i njegova majka Romula je bila žestoko antikršćanski raspoložena →”Njegova (Galerijeva op. a.) majka, vrlo praznovjena žena, bila je odana kultu planinskih bogova (moguće skupina oko Silvana = Silvan, Dijana i nimfe op. s.) ... gotovo je svakodnevno priređivala žrtve i na gozbe pozivala i suseljanje. Kršćani su se toga klonili i dok se žena gostila sa suseljanima, oni su ustrajavali u postu i molitvi. Tako je ona zamrzila na njih i svoga ne manje praznovjernog sina ženskim žalopojkama poticala na uklanjanje takvih ljudi.”[34]

Dioklecijan je 23. 02. 303. god. n. e. na praznik *Terminalia* naredio da se novopodignuta crkva u Nikomediji sruši, tekstovi u njoj spale i blago zaplijeni. Ovaj dan je uzet sa simboličkim značenjem, jer je Termin bog granica, a na ovaj dan će se omeđiti postojanje kršćanstva. Idućeg dana je izdat prvi Dioklecijanog edikt protiv kršćana, koji je usmjeren protiv kršćanske imovine i viših klerika. Edikt je predviđao i uništavanje svetih spisa, liturgijskih knjiga i kultnih mjesta, a zabranjeno i skupljanje kršćana radi molitve i bogosluženja. U ljeto 303. god. n. e., uslijed niza kršćanskih oružanih pobuna u Meliteni (danas Malatya u Turskoj) i u Siriji, izdan je novi edikt po kojem se naređuje hapšenje biskupa i drugih kršćanskih svećenika. Toliko je pohapšeno biskupa/episkopa, đakona, lektora, egzorcista i drugih svećenika da su zatvori bili prebukirani i po Eusebiju morali su se obični kriminalci puštati kako bi se dobilo dovoljno mjesta. U spomen 20-godišnjice dolaska na vlast 20. 11. 303. god. n. e. Dioklecijan je u trećem ediktu proglasio opću amnestiju. Svaki uhapšenik je mogao biti oslobođen, samo ako bi izvršio žrtvovanje bogovima. To je bio veoma promišljen potez sa ciljem kompromitacije uglednika kršćanskih crkava i općina.

[34] *Lact. De Mort,* XI.

Uskoro (januar ili februar 304. god. n. e.) je uslijedio i četvrti edikt po kojem je naređeno svim stanovnicima rimskog imperija da se okupe na nekom javnom trgu i izvrše kolektivno žrtvovanje. Onima koji odbiju da učestvuju u ovom ceremonijalu, slijedila je smrtna kazna. Ovaj edikt se nije primjenjivao u domenama Maksimijana i Konstancija. Na istoku je ovaj dekret ostao važeći.

Po svemu sudeći Dioklecijan je bio uvjeren da je odnio efikasnu pobjedu i da su ovo posljednji trzaji kršćanstva. Crkve su bile uništene, dobar dio svetih spisao uništen, civilne službe i vojska su očišćeni, crkvena hijerarhija i vodstva crkvenih općina ili bila likvidirana ili rasturena ili doživjela apostaziju i tako bila kompromitirana. Međutim, vrlo brzo, još za preostalog Dioklecijanovog života pokazati će se da njegova procjena bila loša i netačna. Ustvari, primjenjivanje sva četiri edikta je bilo različito na prostorima rimskog svijeta u kojem u tada kršćani činili cc 10 % stanovništva. Najviše su bile pogođene istočne provincije i područja u kojima je bilo najviše kršćana. Posebno su progoni bili oštro vođeni u Maloj Aziji, koja je tada imala i najveću koncentraciju kršćana od 25 do 30 % svoga stanovništva. Na zapadu, intenzitet progona je bio znatno slabiji, posebno na onim dijelovima kojima je upravljao Konstancije Klor, otac Konstantina. Ali potrebno je znati da u zapadnim provincijama kršćana tada nije bio veliki broj i nije prelazio više od 5 % stanovništva. Sam grad Rim sa svojim tradicijama je još uvijek bio najčvršće i najsnažnije uporište „paganstva” i klasične civilizacije.

Dioklecijan i Maksimijan se povlače sa svojih dužnosti 01. 05. 305. god. n. e., a njihova augustovska mjesta preuzimaju Galerije i Konstancije Klor, već tada bolestan. Sam Galerije se u ovom drugom sazivu tetrahije nameće kao august senior, odnosno kao prvi među jednakima. Nove cezare je on izabrao i to su bili Sever za zapad i Maksimin Daja za istok. To se neće nimalo svidjeti Konstantinu, sinu Konstancija Klora i Maksenciju, sinu bivšeg augusta Maksimijana. Konstancije I. je ubrzo 25. 07. 306. god. n. e. umro u Jorku. Na samrtnoj postelji, Konstancije I. je vojsci preporučio svoga sina Konstantina za svoga nasljednika. Tako je Konstancije otvorio prvu pukotinu u novom sazivu „tetrahije“. Konstantin je nastupio pomirljivo prema Galeriju, pa je Konstantinov samovoljni čin na neki način, istina nevoljko, i priznat od Galerija za novog cezara na zapadu. Nova pobuna, ovaj put Maksencija, je imala dalekosežnije posljedice. Njegovo preuzimanje vlasti u Rimu i Italiji nije priznato od Galerija. Nakon pogubljenja zapadnog augusta Severa, Galerije je preduzeo veliki napad na Italiju. Balkanska armija koju je predvodio je iza sebe ostavila pustoš i razaranje, ubijajući, pljačkajući i silujući. I pored užasa koje je priredila, Galerijeva armija je prisiljena na

povlačenje. Galerije je na konferenciji u Karnuntumu održanoj u jesen 308. god. n. e., uspio da nametne za novog augusta zapada svoga ratnog druga i prijatelja Licinija. Odluke konferencije nije prihvatio Konstantin, Maksimin Daja je bio frustriran da je on zaobiđen u napredovanju u koristi Licinija pa je zahtijevao da i njega Galerije proglasi augustom. Kao kompromis Galerije je predložio da se i Maksimin Daja i Konstantin nazivaju *filius augusti*/„sin augusta", ali nijedan od njih nije ovo prihvatio. Maksimin Daja je naziv august uzeo za vrijeme kampanje protiv sasanidskog Irana. Od proljeća 310. god. n. e. Galerije je ipak i njih dvojicu nazivao augustima.

Ostali augusti i cezari su uvažavali Galerija kao *primus inter pares*, pa je on u tri godine nakon konferencije u Karnuntumu uspijevao da održava kakvu – takvu upravu II tetrahije. U te tri godine Galerije se posvetio i javnim radovima. Tako su prekomjerne vode jezera Balaton puštene u Dunav, a i raskrčavana je gusta šuma oko jezera. Galerije je tada i ozbiljno obolio, što Laktancije objašnjava božjom kaznom.

Što se tiče progona nad kršćanima, izgleda da je nakon povlačenja Dioklecijana i Maksimijana, i nastupa druge „tetrarhije", izgleda da je progon ostao na snazi samo u istočnim provincijama nad kojima je Galerije bio august. Posebno se novi istočni cezar Maksimin Daja isticao u progonu kršćana. On je 306. i 309. god. n. e. izdao sopstvene edikte zahtijevajući opće žrtvovanje. Na zapadu su se ipak odvijali drugačiji procesi, koji će u krajnjoj konkluziji spasiti kršćanstvo. Čim je preuzeo vlast na zapadu Konstantin je zaustavio progone i ponudio kršćanima povratak svega što su izgubili u zadnjih par godina. Maksencije je po preuzimanju vlasti proglasio toleranciju za sve kršćane na prostoru koji je kontrolirao, ali nije naredio povrat imovine.

Uvidjevši da progoni nisu dali očekivane rezultate, a i nisu doprinijeli sigurnosti države nego su npr. samo produkcijom mučeništva snažili kršćanstvo, Galerije na samrtnoj postelji 30. 04. 311. god. n. e. izdaje proklamaciju kojom je završio period neprijateljstava i kojom se kršćanima daju prava da djeluju slobodno i u okvirima propisanih zakona. Laktancije opisuje ovu odluku kao da je riječ o ediktu, dok sudeći po tekstu koji donosi Eusebije možda je riječ o carskom pismu. Iako se vraćaju prava, sloboda i tolerancija kršćanima, Galerije odluku obrazlaže time što progon nije polučio osnovni cilj→ jačanje tradicionalne rimske religije i religijskih i kultnih običaja. Galerije je zadržao svoj izrazito negativan stav o kršćanima.

Tekst odluke Galerija (po Laktanciju) : „Među svim ostalim odlukama što smo ih uvijek donosili na korist i dobrobit države, dosada smo htjeli sve dovesti u sklad sa starim zakonima i javnim poretkom Rimljana, i pobrinuti se da se i kršćani, koji su napustili način života svojih

predaka, vrate zdravom razumu, jer je iz nekih razloga upravo te kršćane zahvatila tolika samovolja i jer ih je obuzela takva glupost da nisu više slijedili odredbe svojih starih, koje su možda uvodili upravo njihovi pretci, nego su po svojoj volji i želji stvarali zakone koje će održavati i sa raznih strana skupljali su različite narode. Kada smo izdali zapovijed da se vrate starim odredbama, mnogi su se izvrgli opasnostima, a mnogi su i stradali. I budući da je većina ustrajavala u svom načinu života, te smo uvidjeli da oni niti služe obrede, niti iskazuju dužnu vjeru bogovima, niti pak časte kršćanskog boga, mi smo, slijedeći našu razboritost i u skladu sa našom stalnom težnjom da svim ljudima osiguramo oprost, a sa obzirom na našu blagost, odlučili da i tim ljudima moramo odobriti da opet budu kršćani i da smiju obnoviti svoja okupljališta, sa time da ne rade ništa protiv poretka. Drugim dopisom dat ćemo dužnosnicima uputu kakve postupke moraju provoditi. Sukladno tom našem oprostu, oni će morati svoga boga moliti za naše zdravlje, za državu i za sebe same, tako da bi država u cjelosti ostala očuvana i sigurna, a da oni mogu bezbrižno živjeti u svojim domovima."[35]

Nakon Galerijeve smrti, ova zakonska odluka se na prostoru koji je kontrolirao Maksimin Daja nije dugo održala. Nakon samo sedam mjeseci Maksimin Daja je obnovio progone i koji će trajati do 313. god. n. e. Nedugo nakon objave proklamacije Galerije je preminuo krajem aprila ili početkom maja 311. god. n. e. Sahranjen je u gradu *Felix Romuliana*/Gamzigradu. Njegovo puno vladarsko ime je bilo *Caius Galerius Valerius Maximianus Augustus*. Galerije je inače imao sina Kandidijana (*Candidianus*) I kćerkuValeriju iz braka sa nepoznatom ženom. Najvidljivije svjedočanstvo Galerijeve djelatnosti jeste upravo arheološki lokalitet Gamzigrad koji je relativno dobro očuvan i pokazuje svu raskoš jedne palate iz doba tetrarha.

[35] *Lact. De Mort.* XXXIII – XXXIV.

2.3. NOVAC KONSTANTINA VELIKOG NA ZAPADNOM BALKANU

Konstantinov život i vladavina

Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus[36] (306. – 337.) sin Flavija Valerija Konstancija, kome je anđeo zapovijedio da vlast preda upravo njemu[37], bio je rimski car od 306 do 337. godine, a rođen je u februara 274. godine u Naissus- u (Nišu).[38] Njegova majka je Helena[39], za koju se pretpostavlja da je bila krčmarica.[40] Konstantin je imao oko 18 godina kada je njegov otac, zbog izrazitog prijateljstva s Maksimijanom oženjen za njegovu kćer Teodoru[41]. Konstancije se kroz vojnu službu iskazao više puta, te razvio izvjesno prijateljstvo s Dioklecijanom, koji je u dogledno vrijeme pozvao Konstantina u njegovo sjedište u Nikomediji. On se vojno iskazao, kao i njegov otac više puta u borbama protiv Gota, Germana, Sarmata i Perzijanaca, kako svojom hrabrošću tako i vještinama koje je posjedovao, te borbenim taktikama.[42] U borbi s lavom je još jednom dokazaju svoju moć i povećao još više svoj ugled.[43] Nakon smrti Dioklecijana, sa vlasti odstupa i Maksimijan, te novi carevi postaju Galerije i Konstancije, od kada je počela borba za prijestol i Galerijevi napori da potisne Konstantina[44]. Tako Maksimijan sklapa savez sa Konstantin, koji postaje treći car Imperije, a savez je potvrđen i njegovim vjenčanjem sa Maksimijanovom kćerkom Faustom. [45] Nakon nekoliko godina borbe, konačno sklapa savez sa Licinijem, koji je potvrđen njegovom ženidbom s Konstantinovom polusestrom Konstancijom[46], međutim mir između njih nije bio dugog vijeka te je u ratu 324. godine Licinije konačno poražen. Konstantin kasnije osniva Konstantinopolj, Konstantinov grad, te tamo prebacuje predstolnicu, o čemu također svjedoči novac, u kojem se javljaju dvije serije, ona s prikazom Rima i ona s prikazom Konstantinopolja.

[36] Morgan, 2003: 12.
[37] Burckhardt, 1983: 263.
[38] Fletcher, 1852: 6.
[39] Barker, 2001: 56.
[40] Bridges, 1828, 115.
[41] Bridges, 1828, 115.
[42] Bridges, 1828, 117.
[43] Bridges, 1828: 118.
[44] Bridges, 1828: 120.
[45] Bridges, 1828: 133.
[46] Bridges, 1828: 151.

Međutim, Konstantinov doprinos Imperiji nije bio samo u njegovim sposobnostima kao vojskovođe, već i kao vladara o čemu svjedoče brojne reforme koje je uveo. Među prvima tu je reforma uprave carstva koju je izvršio na temeljima svog prethodnika, Dioklecijana. Reforma vojske se sastojala u podjeli vojske na pograničnu i pokretnu vojsku, te je uveo i službu vojnih načelnika, odnosno vojskovođa na čelu legija. Promjena koju je uveo na dvoru su dvije nove službe – kvestori i načelnici službi. Pored ovih reformi Konstantin Veliki također je proveo i novčanu reformu, čija je glavna značajka zlatnik kao osnovna moneta Carstva[47], a kojoj je prethodila Aurelijanova i Dioklecijanova reforma.[48] Dok su druge reforme odražavale snažnije + Konstantinovu političku djelatnost i time ostaju nijeme o samoj ličnosti Konstantina, monetarne reforme za današnje istraživače prenose i dio odgovora o jednom od najznačajnijih pitanja iz vremena najvećeg uspona jednog od tadašnjih vladara poznatog svijeta. Uslijed svoje karakterističnosti, novac na svojim aversima i reversima oduvijek sadrži simbole gradova, vladara, kovnica, bogova patrona i legendi na osnovu kojih se i danas u numizmatici jasno razlikuje novac različitih perioda i naroda. *Different coinages, therefore, illustrate different imperial qualities.*[49] Takav slučaj je i sa novcem Rimskog Carstva, te se prema podacima na aversu i reversu mogu razlikovati novci ovog Grada, Republike i Carstva kroz sve periode, ali uz to je prepoznatljiv i odraz vremena u kojem je novac nastajao. Tako su na primjer rimski novčići iz vremena smrti Cezara na sebi imali prikazanu kometu koja je prema legendi primiješćena na nebu u vrijeme njegove smrti, dok je August Oktavijan na nekim od svojih novaca dao iskovati znak jarca, tačnije, astrološkog simbola u kojem je začet, ili, prema nekim drugim vjerovanjima jer se u vrijeme njegovog rođenja mjesec nalazio u znaku jarca. Pored ovih, novac u bezbroj drugih primjera sadrži podatke nevidljive iz svakodnevnog života, neprepoznatljive u reformama vojske i sličnim, a koji odražavaju čitav spektar unutarnjih uvjerenja pokrovitelja, obično vladara, neke od serija novca. Tako je moguće promatrati i novac cara Konstantina Velikog, te se kroz prizmu istoga približiti jednom od najupečatljivijih pitanja Konstantinove vladavine, pitanju postanka kršćanstva službenom religijom tadašnjeg civiliziranog svijeta, te njegovoj preobrazbi i prihvatanju te vjere.

[47] Babelon, 1970: 101.
[48] Metcalf, 2012: 549.
[49] RIC VII: 47.

Konstantinove novčane reforme

Konstantin je kovao novac od samog početka njegove vladavine odnosno od 306. godine, pa sve do kraja vladavine odnosno 337. godine, kada tu tradiciju nastavljaju njegovi sinovi. Glavne tri kovnice novca koje su bile u opticaju za vrijeme njegove vladavine su London, Trier i Lion[50] (Augusta Treverorum, Lyion, Londinium), a funkcionisale su i neke druge kao ona u Rimu i Arlesu. Novac je kovao u *folisima, silikvama*[51] i *solidusima*[52], a također se razvio i *centenionalis* za vrijeme njegove vladavine, čije ime najvjerovatnije potječe još od vremena Dioklecijana.[53] Na aversu njegovog novca prikazivan je njegov lik, kojim se iskazuje njegova moć, često sa određenim insignijama časti.[54] Na reversu je prikazivana određena legenda te događaj ili figura u čiju čast je novac kovan. *The reverses draw the factual background, whether it is a warlike incident, a ceremonial act or a prevailing sentiment pictorially expresed by an allegory, a symbol or a personification.*[55] Također su prikazivana božanstva ili personifikacije, kao one za Rim i Konstantinopolj, a obavezno su se nalazile legende. Javljaju se i likovi božanstava i drugi motivi uzvišenosti. Od titularnih natpisa karakteristiku Konstantinovog novca čini sve češća upotreba izraza *victor* ili *invictus* umjesto *imperator*. Konstantin je prvenstveno izvršio reformu novca, kojom je uveo određene promjene, te je njegov novac prepoznatljiv. Prva od Konstantinovih reformi novca je bila vezana za *billon folise*, čija se težina počela smanjivati upravo od 306. godine. (Tabla I, Sl. br. 1 – 4b) Tokom 307. godine prvo je opala na oko 8.00 g. a zatim i na 6.50 g. Do 313. godine prosječna težina ovog novca iznosila je malo preko 4.00 g. Kovanje srebrnih silikvi je nakon 308. godine bilo ukinuto. Pokušaj veće denominacije u srebru očigledan je u kovanju novca u kojem je zastupljeno 25% finog srebra, a težina mu iznosi 3.00 g. Ovi novci su bili kovani u Trieru u ime Konstantina, Maximina i Licinija (Tabla II, Sl. br. 1 – 2), međutim nisu zaživjeli za dugo vremena, te je 318. godine oživljen poseban tip kovan za Konstantina – VICTORIAE LAETAE PRINC PERP. Dalji razvoj oko 310. godine za vrijeme Konstantinove dominacije je bila zamjena standardnog zlatnog novca *aureusa* koji je iznosio 1/60 od rimske funte[56] sa *solidusom* koji je iznosio 1/72 od rimske funte, a težio je u prosjeku 4.45 g. Licinus nije prihvatio ovu promjenu, te je *solidus* postao univerzalni zlatni novac

[50] Kent, 1978: 50.
[51] Babelon, 1970: 101.
[52] Vidi bilješku br. 12.
[53] Metcalf, 2012: 596.
[54] RIC VII: 46.
[55] RIC VII: 46.
[56] Rimska funta iznosila je oko 327 g.

Carstva tek 324. godine. Čak i nakon toga stari zlatni *aurei* su i dalje bili kovani, ali u mnogo manjem broju i u ceremonijalne svrhe, kako se pretpostavlja.[57]

Konstantinov novac prije 313. godine

Konstantinov novac je prošao kroz mnogo faza, odnosno doživio je mnogo promjena, kako u samim mjerama tako i dizajnu. Na ranim kovanicama Konstantina Velikog se javlja lik boga Marsa najviše (Tabla II, Sl. br.3) , koji predstavlja njegovu vezu s Maksimijanom, što potvrđuje i brak sa njegovom kćerkom koji je između Konstantina i nje sklopljen 307. godine. Za ovu priliku napravljene su srebrne *polisilikve* iskovane u Trieru u ime Konstantina i njegovog zeta, Maksimijana. Iako rijetki, ovom prilikovm iskovani su i primjerci u ime *Most noble lady*[58], odnosno njegove žene Teodore. (Tabla II, Sl. br. 4) Nakon što je Konstantin insistirao na Maksimijanovoj abdikaciji karakterističnija figura koja se javlja na novčićima je *The late Constantius of blessed memory,*[59](Tabla III, Sl. br. 1a,b) u čije ime su kovani rani *solidi* Trierske kovnice, kao i serija billon[60] *folisa*. Osim ranih emisija novca iz Liona, koji su težili 6.50 g, većina novca Konstantinove tri kovnice – Londona, Triera i Liona je bila rađena po standardu od 4.50 g težine. S obzirom da je Konstantinu naziv *Augustus*, kako se pretpostavlja[61], dodijeljen na datum festivala boga Sunca, objašnjivo je zašto se na zlatnom medaljonu iz 312. godine, iskovanom u *Ticinumu*, prikazuje poprsje Konstantina s epitetom boga Sunca. Konstantinova figura na tom prikazu je naoružana štitom, a medaljon je ornamentisan i bojnim kolima, dok mu legenda pripisuje neobičan praenomen INVICTUS, što predstavlja još jednu karakteristiku boga Sunca, jer je isti do tada poznat kao *sol invictus*. (Tabla III, Sl. br. 2) Do kraja trećeg stoljeća stara titula Imperator Caesar je djelomično već zamijenjena novom – *Victor*, za koju bi se moglo pretpostaviti da potječe upravo od štovanja kulta boga Sunca, a koja je uveliko korištena od strane Konstantina i njegove porodice. Od vremena Galenusa epitet *invictus* stoji prije imena Imperatora, dok se kasnije javlja uz epitete vezane za imperiju. Solarni motivi se javljaju do vremena konačnog poraza Licinija, 324. godine te od tada nisu primjećeni na regularnim novčanicama i medaljonima. Na novcima Konstantina Velikog do 313. godine jasni su i naglašeni motivi paganske religije, odnosno

[57] Kent, 1978: 49.
[58] Kent, 1978: 50.
[59] Kent, 1978: 50.
[60] Napravljeni od legure srebra sa mnogo bakra ili od bakra sa malo srebra.
[61] Kent, 1978: 50.

boga Sunca, boga Marsa i drugi slični motivi, dok se nakon 313. godine situacija, iako neznatno, mijenja.

Konstantinov novac nakon 313. godine

1 1/2 *solidus* „solarnog“ perioda, iskovan u Tesalonici, nakon njegove aneksije 314. god. pokazuje imperatora s krunom (sa zrakama) na obje strane, a značajan je prikaz na Konstantinove pobjede na reversu, koji upućuje na vezu s poznatim tipom „security of the State“. (Tabla III, Sl. br. 3a,b,) Ovaj primjerak, iako predstavnik veće serije *solidusa,* predstavlja, svojom težinom kao i prikazom motiva boga Sunca neočekivanu vezu s Dikolecijanovim teškim *aurei* – ma, na kojima su također vidljvi znaci kulta boga Sunca. Skoro istovremen *dupli solidus* Triera također pokazuje prikaz vezan uz kult boga Sunca na aversu, u formi jedne od kasnijih upotreba ovoga motiva, koji jasno naglašava duplu denominaciju[62]. (Tabla IV, Sl. br. 1a,b) Konstantin je smanjio upotrebu solarnih motiva na novcu nakon prvog rata s Licinijem, što pokazuje *dupli solidus* iskovan u Ticinumu 315. god. u čast proslave imperatorove desete godišnjice, a koji na aversu posjeduje prikaz kacige, dok je na reversu naglašena legenda VICTORIAE LAETAE, karakteristična za ranije *silikve*. (Tabla IV, Sl. br. 2a,b) Nakon 01.03.317. god., kada je njihovo uzdizanje do čina cezara već bilo završeno, Krispo i Konstantin II su veoma dobro i realistično predstavljani na novcima. Skoro posljednji prikazi veoma pažljivo izrađenih figura nalaze se upravo na ovim novcima, te tako Krispo, Minervin sin ima oštro lice kao njegov otac, dok je Konstantin II, Faustin sin, prikazan sa malim licem kakvo ima njegova majka. (Tabla IV, Sl. 3a, b; Tabla V, Sl. br. 1a – 3b) Obojica su odgajani kao vladari provincija i zapovijednici vojske, a dok se Krispo dokazao u ratu protiv Licinija, Konstantin je osvojio titulu LAURELS u bitci protiv barbara. Konstantin je 08.11.324. godine proslavio pad Licinija uzdižući svog trećeg sina Konstancija II na rang Cezara. Nakon 324. godine *solidusi* postaju sve više stereotipni kako u prikazima, tako i legendama na njima.[63] Sva četiri vladara – August i tri Cezara – se pojavljuju na reversu nove srebrne novčanice iskovane za vrijeme Konstantinove dvadesete godišnjice. (Tabla IV, Sl. br. 3a,b) Otprilike u vrijeme posljednjeg rata s Licinijem dame Imperije počinju biti isticane na novcu, a isti prestavljaju malobrojnu emisiju novca s rijetkim primjercima koji pokazuju Konstantinovu majku Helenu i njegovu ženu Faustu. (Tabla VI, Sl. br. 1a,b)

[62] Denominacija je promjena nominalne vrijednosti novca (novčane jedinice), koja se provodi zamjenom određenog novca, drugim novcem veće ili manje vrijednosti.
[63] RIC VII: 47.

Zvijezda na reversu ovog novca, sama po sebi, nagoviještava velike časti iako su Augustama obje proglašene u vrijeme kada je Konstans postao Cezar. Zlatni i *billon* novčići jednako povezuju Helenu s mirom i već spomenutim konceptom „of The Security of the State".[64](Tabla VI, Sl br. 2a,b) Novac na kojem se prikazuje Fausta jasno naglašava njeno majčinstvo, s obzirom da se često pojavljuje s djecom, te većinom s popratnom legendom koja naglašava nadu i sigurnost koju su njena dijeca donijela državi. (Tabla VI, Sl. br. 3a,b) *Dupli solid* s značajno dobrim portretom predstavlja caricu s oreolom kako čuva dijete, vjerovatno bebu Konstansa, a ukrašen je i entuzijastičnim figurama *Felicitasa* i *Pietasa*. (Tabla VII, Sl. br. 1, Tabla XI, Sl. br. 3, 4) Za obje carice Rimska kovnica je izradila izvanredan brončani ili billon medaljon. [65] Interes numizmatičara prema ovom novcu leži manje u tipu nego u samom jeziku inskripcije, posebno na novčiću iskovanom u ime Helene na kojem se nalazi slijedeći natpis: FLAVIA AELENA AVGUSTA i PIETAS AVGVSTES. (Tabla VII, Sl. 2a,b) Na aversu se nalazi naziv AELENA, koji je korišten na svim Heleninim rimskim novcima i na ranim kovanicama Arlesa, dok se na reversu nalazi natpis *AVGVSTES*, koji pak upućuje na izvjesne stare talijanske dijalekte, a koji se paralelno javlja i na mnogim kamenim inskripcijama. Za isti se pretpostavlja također da je mogao nastati pod grčkim utjecajem.[66] U vremenu između proglašenja Cezara 317. godine i krize koja je zadesila i slomila Imperiju 326. godine[67], novac je doživio značajan razvoj. Ovo je prvo zadesilo billon novac, a nedugo nakon dolaska Cezara *folisi* koji su do tada težili manje od 3.50 g u potpunosti su prestali biti kovani, te je s njima u velikoj mjeri nestala i paganska karakteristika – sunce. Da bi ih zamijenio, Konstantin je još jednom oživio VICTORIAE LAETAE PRINC PERP[68] tip, iako je upitno da li je srebrni sadržaj novčića od 3.00 g bio superiorniji u odnosu na sadržaj *folisa*, prema tome nije sigurno da li taj čin zapravo predstavlja napredak. Ostave pokazuju da se prekid kovanja billon novčića dogodio upravo u ovom momentu. Novi novčić je možda zvan *centenionalis*, a naziv je mogao nastati od 25-postotnog billona iskovanog između 311. i 312. godine, a koji bi aludirao na originalnu vrijednost. Prema tome *centenionalis* može biti smatran kao potomak grubo izrađivanih novčića Dikolecijanovog srebrnog novca. Kovanje novca od finog srebra je također oživjelo, ali veoma sporo u odnosu na ostale novce. U vrijeme nastanka *centenionalis- a* iskovana je i nekoliko primjeraka srebrnih novaca koji su težili malo preko 6.00 g (Tabla VII, Sl. br. 3a,b) Njihova finoća nije sigurna, a njihova standardna težina iznosila je vjerovatno duplo u odnosu

[64]Kent, 1978: 51.
[65]Kent, 1978, 51.
[66]Kent, 1978, 51.
[67] Naredba Konstantina velikog za pogubljenje njegovog sina Krispa i Fauste, pod izgovorom da su ljubavnici.
[68] Kent, 1978: 51.

na *centenionalis*. Tokom rata 324. godine kovnica u Sirmiumu iskovala je nekoliko novčića u čistom srebru koji su na jednoj strani imali glavu Konstantina a na drugoj Krispa i Konstantina II. Ovi novčići težili su 4.50 g te su vjerovatno determinirali standardnu težinu jedne grupe novčića od finog srebra, koji su se kovali od kraja rata do u kasno šesto stoljeće a iznosili su 1/72 od rimske funte. Ovome novcu se pripisuje naziv *miliarensis*[69]. *Silikva* je oživljena 325. godine, a sada je predstavljala novčić od finog srebra iste težine kao i *billoncentenionalis*, što bi iznosilo malo iznad 3.00 g. Zanimljivo je da su zlatni i bronzani novčići bili kovani u ime carica, ali njihove figure se ne javljaju niti na jednom srebrnom novčiću. U čast posvećivanja Konstantinopolja proizveli su se samo srebrni medaljoni vladavine, odnosno zanimljivi primjerci pet *silikvi*, baziranih na *helenističkim modelima.*[70] Neobjašnjivi skandal intriga i zavjera 326. godine dovele su do pogubljenja Krispa i Fauste, a 329. godine Helena, koja je također možda uključena u ove događaje[71], otputovala je na hodočašće u Jerusalem, a ubrzo nakon toga i umrla. Konstantin se u slijedećih nekoliko godina usresredio na obnavljanje tetrarhije, koja je bila slomljena Krispovom smrću. Njegov četvrti sin Konstans proglašen je za cezara 25.12.333. godine (Tabla VIII, Sl. br. 1a,b), a kako se Imperatorov kraj bližio posljednja sukcesija četiri vladara osigurana je promocijom Dalmacija, sina njegovog polubrata Konstancija 18. 09. 335. godine. (Tabla VIII, Sl.br. 2a,b) U godinama kada je sva pažnja bila usmjerena na Imperatora umjesto na politička zbivanja, nije neobično da se pojedinačni historijski momenti ne javljaju na novčanicama tog vremena. Mala grupa kovanica koja svjedoči o otvaranju kovnice u Arlesu 314/315. godine se tako može izdvojiti kao posebno značajna. Nastanak VICTORIAE LAETAE tipa i njegova naknadna generalizacija na Konstantinovom novcu, paralelna je s kreacijom *duplog solida* s motivom utvrđene gradske kapije, simbolom Imperatorove slave. (Tabla VIII, Sl. br. 3) Ovaj prikaz koji je većinom korišten tokom tetrarhije na srebru, je generaliziran na *centenionalisima* tokom i nakon 324. godine, s tim da je od svoga tetrarhijskog prototipa zadržao legendu PROVIDENTIAE AVGG. Krucijalno pitanje vezano za Konstantinovu vladavinu je datum, kao i okolnosti pod kojima je on prešao na kršćanstvo. Njegovo virtualno prihvatanje Krista i njegova pretpostavka da ima pravo da upravlja poslovima crkve datira od zauzimanja Italije. Zbog toga je očigledan stalni porast njegovog žara prema novoj vjeri, ali je vrlo malo dokaza o tome na novčićima. Već 317. godine uočljiv je prvi znak kršćanstva PX (Chi – Rho – Kristov monogram) na prednjoj strani imperatorove kacige[72], koja je redovno

[69] Babelon, 1970: 101.
[70] Kent, 1978: 51.
[71] Kent, 1978: 51.
[72] RIC VII: 62.

prikazivana na novcu. (Tabla VII, Sl. br. 3a,b) Konačnom pobjedom nad Licinijem prestaje upotreba paganskih motiva, a da je ista raširena do tada potvrđuju i novčići iz 323. godine na kojima se javlja prikaz *Sol Invicto*.[73] Malo kasnije *centenionalis* novoosnovanog grada Konstantinopolja prikazuje marš noseći na zastavi figure Konstantina, Konstantina II i Konstancija II nad kojima je Kristov monogram. (Tabla IX, Sl. br. 1a,b) S druge strane njegov sjaj u slijedećim godinama vladavine jasno je prikazan i vidljiv i na novcu, koji je koncentriran na hijeratičke i ceremonijalne aspekte suda. (Tabla IX, Sl.br. 2a,b) Veličanstvenost Konstantinove odjeće i insignija na novcima povezuje ga sa senatom (Tabla IX, Sl. br. 3a,b), bivšim glavnim organom vlade, dok je on prikazan glave usmjerene prema gore te okrunjene dijademom, a za razliku od dotadašnjih novčića ovaj je lišen legende, koja nedostaje kako bi naglasila Imperatorovu težnju k raju, kako to objašnjava Eusebije[74]. (Tabla X, Sl br. 1) Posvećivanje Konstantinopolja 18.05.330. godine je bio signal za intenzivno slavljenje dva imperijalna centra na novčićima i medaljonima. (Tabla X, Sl. br. 2a – 3b) Grad Rim, stari glavni grad je bio predstavljen kao boginja s kacigom, a njeno osnivanje je obilježeno tipom vuka i blizanaca. Konstantinopolj, koji je osnovan nakon pomorske bitke, prikazan je s kacigom i žezlom, a simbol pobjede je veoma rijetko bio odsutan na primjercima novca ove prijestolnice, pa čak i na onima koji su bili kovani nakon Konstantinove smrti, pod vladavinom njegovih sinova. *Centenionalisi* serije grada Rima su kovani na nižem standardnu nego do tada, težeći oko 2.50 g, a od 336. godine prosječna težina im je pala čak i ispod, na mjeru od 1.70 g. Ogroman broj ovih veoma malih billon novčića je iskovan. Dobro sačuvani primjerci obično sadrže srebrnast izgled koji su imali u vrijeme kovanja, ali nedostatak financijske stabilnosti u Imperiji su omogućili krivotvoriteljima da prave veliki broj siromašnih imitacija regularnih kovanica. Čak je i konfiskacija blaga i imovine hrama jedva omogućila sredstva potrebna za administraciju i ratove. Život u državi je postao teži, te su apatija i neprijateljstvo mnogih potkopali njen napredak i veličinu. Kada je Konstantin, nakon proslave tridesetogodišnjice njegove vladavine, umro izvan Nikomedije 22.05.337. godine rimska Imperija je naglo počela da se smanjuje. (Tabla XI, Sl. br. 1a,b)

Nakon Konstantinove smrti vladavinu su preuzeli njegovi sinovi[75], koji su proklamovani u auguste 09.09.337. godine. To je prikazano i na novcu kovanom za vrijeme njihove vladavine, što pokazuje određeni kontinuitet u načinu kovanja novca. Tako je na primjer novac Konstantina II za vrijeme njegove dominacije u Galiji i Britaniji bilo samo *loša*

[73] Halsberghe, 1972 :169.
[74] Kent, 1978: 52.
[75] Dunstan, 2010: 444.

kopija[76] novca njegovog oca. Jedini novitet je bila serija *centenionalisa* koja je prikazivala Helenu i Teodoru. Novi tipovi javljaju se nakon što je Konstans odbio hegemoniju Konstantina II, njegovim porazom kod Akvileje, te zavladao Balkanom, Italijom i Afrikom, kojom prilikom je svoje tipove *silikvi* zamijenio sa drugim tipovima. (Tabla XI, Sl. br. 2)

SOL INVICTUS i kršćanski motivi na novcu

Opće poznata je karakterizacija Konstantina Velikog kao cara pod kojim je bila zagarantovana sloboda vjeroispovijesti, te pod kojim je tako kršćanstvo priznato i postalo jednako i ravnopravno sa dotadašnjom religijom, međutim jedno od najkontroverznijih pitanja o ovom caru, koje se veže upravu uz tu tematiku, jeste pitanje same njegove konverzije na kršćanstvo.[77] Ujedno, to je i pitanje o kome ne postoje jasna svjedočanstva, te o kojem se mogu stvarati samo pretpostavke na osnovu materijala koji to nudi. Tako na primjer njegovi edikti jasno pokazuju toleranciju i poštovanje koje je on lično i javno iskazivao prema kršćanskoj vjeri i njihovom Bogu, a iz kojih je također moguće uočiti kako se s vremenom sve više odricao starih paganskih tradicija i iste, u usporedbi s kršćanima (vjernicima) nazivao nevjernicima. Međutim, iako jasan pokazatelj izvjesnog favoriziranja kršćanske vjere, edikti ne pokazuju jasne indikacije o samom upražnjavaju iste kao ni o ličnom štivanju tog Boga, te ne daju jasnu predodžbu o njegovom odnosu prema paganskim tradicijama. Novac, međutim, predstavlja jedan od materijala na osnovu kojih je moguće, putem prikaza, materijala te inskripcija na njima, pružiti jasne podatke o korištenju izvjesnih simbola u određenom vremenskom rasponu, te tako dati jasniju sliku o samom vladaru i njegovim ličnim ubjeđenjima. Tako su npr. paganski motivi njegovih prethodnika na novcu postepeno reducirani tokom njegove vladavine, iako još u vrijeme dok su redovno kovane predstave Izide, Marsa itd. Konstantin podiže kršćanske hramove. U procesu redukcije tih motiva ostaje zastupljen samo kult *Sol Invictus*, odnosno kult boga Sunca, čija je upotreba na Konstantinovom novcu primjetno smanjena nakon 317. godine, koja se smatra godinom nestanka svih paganskih motiva, te prestankom „solarnog perioda“.[78] S druge strane, motiv *Sol Invictusa,* odnosno zrakaste krune na glavi Konstantina Velikog javlja se na njegovom novcu koji je kovan pred kraj njegove valdavine, odnosno 323. godine.[79] Još jedna

[76]Kent, 1978: 53.
[77] RIC VII: 61.
[78] RIC VII: 48.
[79] Vidi bilješku br. 36.

zbunjujuća činjenica u tom konceptu je sve češća zamjena inskripcije Imperator, s inskripcijom Victor upravo od tog perioda – srednjih godina njegove vladavine. Tako je nestao slikoviti prikaz posljednjeg očuvanog paganskog kulta, međutim inskripcija Victor ipak ostaje u upotrebi do kraja njegove vladavine[80], te odaje zadržavanje starih kultova, koje se krajem njegove vladavine moglo očitovati oživljavanjem slikovitog prikaza zrakaste krune. U isto vrijeme Invictus ne mora nužno označavati pagansku tradiciji ako se u obzir uzme više mogućih značenja riječi ponuđenih u *Latin Oxford Dictionary.*[81] Prikaz Sol Invictusa također može predstavljati i samog Konstantina, s obzirom da se isti uzima kao njegov zaštitnik, a kako mnogi tvrde on od svih imperatora *guarda un mayor parecido con su protector.*[82] Značajan argument za stvaranje pretpostavke o prihvatanju kršćanstva i kršćanskog boga kao svog zaštitnika na novcu, je već spomenuti prikaz bitke kod Milvijskog mosta, gde se iznad Konstantinove i glava njegovih sinova nalazi križ, koji bi po nekima mogao predstavljati i oživljavanje kulta sunca ili Mitrinog kulta.[83] Kasnije je znak protumačen kao znak pobjede Konstantina, koji je kao takav ostao i dalje u upotrebi na novcima, ali u drugom planu, te kao takav ne govori mnogo o samoj carevoj naklonosti ili nenaklonosti kršćanstvu s obzirom da je njegova upotreba na novcu mogla biti odobrena od nižih službi. Motivi koji svakako više privlače pažnju i kojima bi se mogao pridavati veći značaj, a kovani su na novcima Konstantina su križ, odnosno Kristov monogram na istaknutom mjestu kacigi Konstantina, te personifikacija Konstantinopolja.[84]

Na osnovu svega izvedenog, te mogućih više dvostrukih interpretacija svakog od, naizgled kršćanskih, motiva može se zaključiti da isti nisu bili prisutni u velikoj mjeri na novcu Konstantina Velikog, što s druge strane opet ne dokazuje da se njegova konverzija nije desila. Znakovi na novcu mogu se protumačiti i kao reprezentacije između kršćanstva i starih paganskih vjerovanja[85], te je moguće da ni sam Konstantin nije bio siguran u svoje opredjeljenje, s obzirom da se vjerovatno prvi put susreo sa mnogo struja, koje su postojale u kršćanskim krugovima. Također, postoje podaci o obećanju Konstantina koje je izrekao kada se razbolio, a koje govori o tome da će živjeti više „kršćanski“ život ako se oporavi, što bi govorilo u prilog njegovoj nesigurnosti i nepotpunoj opredjeljenosti za jednu od dvije religije. Ovo obećanje u sebi može odražavati i starije, paganske, elemente u ličnosti Konstantina, obzirom da je iz njega indikativno da se pridržavao „kršćanstva“ u ograničenim okvirima te se

[80] Gardia, 2013: 125.
[81] Gardia, 2013, 135.
[82] Gardia, 2013, 135.
[83] RIC VII: 61.
[84] RIC VII, 62.
[85] RIC VII, 64.

iz toga kao zaključak nameće i mogućnost da je kao pripadnik starijih kultova ovaj veliki vladar pokazivao elemente paganske liberalnosti staroga i već minuloga rimskog svijeta kroz koje je integrirao i dijelove kršćanstva. Na kraju krajeva kršćanske simbole mogao je preuzeti čisto kao simbole pobjede, te ih na novcu plasirati kao takve, bez pretenzija k favoriziranju jedne od vjera. Jasno se uočava mogućnost dvojake interpretacije njegovih ličnih uvjerenja, što bi u određenoj mjeri upućivalo upravo na prethodnu konstataciju o tome da je premisa najbliža istini upravo to da je Konstantin u svojoj ličnosti zaista odražavao period uspostave nove religije u novom svijetu premošćavajući svojom ličnošću prošlost i budućnost Rimskog Carstva i moderne Evrope.

TABLA I

Slika 1: Follis, Severus (Preuzeto od Kent, 1978.)

Slika 2: Follis, Maximin II (Preuzeto od Kent,1978.)

Slika 3: Maximin II (Preuzeto od Kent,1978.)

Slika 4a

Slika 4b

Slika 4 (4a i 4b): Diocletian (Preuzeto od Kent,1978.)

TABLA II

Slika 1: Centenionalis, Maximin II

(Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 2: Centenionalis: Licinius I

(Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 3: Follis, Constantine I

(Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 4: Polu argentus, Fausta

(Preuzeto od: Kent,1978.)

TABLA III

Slika 1a Slika 1b

Slika 1 (1a i 1b): Follis: Deificirani Konstantin (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 2: Zlatni medaljon, Constantine I (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 3a Slika 3b

Slika 3 (3a i 3b): Zlatni medaljon, Constantine I (Preuzeto od: Kent,1978.)

TABLA IV

Slika 1a Slika 1b

Slika 1 (1a i 1b): Zlatni medaljon, Constantine I (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 2a Slika 2b

Slika 2 (2a i 2b): Zlatni medaljon, Constantine I (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 3a Slika 3b

Slika 3 (3a i 3b): Miliarensis, Crispus (Preuzeto od: Kent,1978.)

TABLA V

Slika 1a

Slika 1b

Slika 1 (1a i 1b): Solidus, Crispus (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 2a

Slika 2b

Slika 2 (2a i 2b): Solidus, Constantine II (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 3a

Slika 3b

Slika 3 (3a i 3b): Zlatni medaljon, Constantine II (Preuzeto od: Kent,1978.)

TABLA VI

Slika 1a Slika 1b

Slika 1(1a i 1b): Centenioanlis, Helena (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 2a Slika 2b

Slika 2 (2a i 2b): Zlatni medaljon, Helena (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 3a Slika 3b

Slika 3 (3a i 3b): Solidus, Fausta (Preuzeto od: Kent,1978.)

TABLA VII

Slika 1: Zlatni medaljon, Fausta (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 2a Slika 2b

Slika 2 (2a i 2b): Medaljon, Helena (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 3a Slika 3b

Slika 3 (3a i 3b): Miliarensis, Constantine I (Preuzeto od: Kent,1978.)

TABLA VIII

Slika 1a Slika 1b

Slika 1 (1a i 1b): Solidus, Constans (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 2a Slika 2b

Slika 2 (2a i 2b): Solidus, Dalmatius (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 3: Follis: Constantine I (Preuzeto od: Kent,1978.)

TABLA IX

Slika 1a

Slika 1b

Slika 1 (1a i 1b): Centenionalis, Constantine I (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 2a

Slika 2b

Slika 2 (2a i 2b): Solidus, Constantine I (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 3a

Slika 3b

Slika 3 (3a i 3b): Zlatni medaljon, Constantine I (Preuzeto od: Kent,1978.)

TABLA X

Slika 1: Zlatni medaljon, Constantine I (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 2a Slika 2b

Slika 2(2a i 2b): Medaljon, Rim (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 3a Slika 3b

Slika 3 (3a i 3b): Medaljon, Konstantinopolj (Preuzeto od: Kent,1978.)

TABLA XI

Slika 1a   Slika 1b

Slika 1 (1a i 1b): Centenionalis, Deificirani Constantine I (Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 2: Siliqua, Constantius

(Preuzeto od: Kent,1978.)

Slika 3: Felicitas, boginja sreće

(Preuzeto od:http://davy.potdevin.free.fr/Site/home.html)

Slika 4: Pietas: boginja poštovanja i vjernosti (Preuzeto od:http://davy.potdevin.free.fr/Site/home.html)

2.4. MILANSKI EDIKT KROZ PRIZMU PRAVNE NAUKE

Deus nobis haec otia fecit , Vergilije, Ecloga I 6-

Bog nam je stvorio ovaj mir

/Čest natpis na vilama bogatih ljudi staroga Rima/

Milanski edikt iz 313. godine poznat nam je iz dva izvora- Eusebijeve crkvene historije (10,5,1-4) i Laktancijevog spisa „*O smrti progonitelja crkve*“ (48,2-12.)[86], koji prvi donosi tekst edikta navodeći da je ovaj dokument Konstantinov suvladar Licinije prvo objavio u Nikomediji, u Maloj Aziji.[87] Ovaj edikt je povod mnogih kontraverzi; nije poznato da li su ga Konstantin i Licinije zaista donijeli u Milanu, dok ga dvije najznačajnije zbirke rimskog prava- *Codex Theodosianus i Codex Iustinianus* uopće ne navode niti pominju, ali je neosporno da je donio izjednačavanje religija i prestanak progona kršćana u Carstvu. Donešen je u periodu dominata, u skladu sa koncentracijom cjelokupne vlasti u rukama cara i centralizacijom uprave, kada jedinim zakonodavcem postaje upravo car- njegova volja jeste zakon, pa sada u punom smislu vrijedi Ulpijanova izreka- „*princeps legibus solutus*“.[88]

Pravno posmatrajući, edikt pripada grupi naredbi i odredaba koje su obuhvaćene općim nazivom *constitutiones principum* - te su carske konstitucije zbog carskog autoriteta (*auctoritatis*) ubrzo dobile snagu zakona, i javljaju se u četiri oblika:

1. *Edicta* predstavljaju općeobavezujuće naredbe za sve građane i magistrate, tako je ediktom iz 212.godine car Karakala dodijelio pravo rimskog građanstva svim slobodnim stanovnicima Rimske Imperije (*constitutio Antoniana*).

2. *Decreta* predstavljaju usmena careva rješenja u sporovima pred carskim sudom, među njima je najpoznatiji dekret cara Marka Aurelija o zabrani samopomoći (*decretum divi Marci*).

[86] Eusebije (260-339.) je bio biskup u rodnoj Cezareji, napisao je „Crkvenu historiju“ u 10 knjiga: *Ecclesiasticae Historia. De Martyribus Palestinae*, Patrologia Latina. t. VIII, Paris 1860., te nedovršeno žitije cara Konstantina, *Vita Constantini*, ed. A.Hinkel, Berlin 1902. Lucie Caecilie Firmilani; Lactantius, Laktancije (250-320.) je učitelj Konstantinovog sina Krispa, preobraćen u kršćanstvo, napisao je djelo u kome prvi iznosi poznatu tezu o Konstantinovoj viziji na Milvijskom mostu, koja je po njemu, dovela do pobjede nad Maksencijem.

[87] Taj navod je bio povod da, primjerice, Pol Lemerle primjećuje da bi pravo ime ovoga edikta trebalo biti- Nikomedijski! Više u: Lemerle, 1996: 62.

[88] Justinijan, 2003: 44.

3. *Rescripta* predstavljaju pismena rješenja i odgovore na upućene molbe i pitanja, najčešće u obliku posebnog pisma (*epistula*) ili bi se odgovor napisao ispod samog pitanja odnosno molbe (*subscriptio*).

4. *Mandata* predstavljaju uputstva carskim činovnicima i namjesnicima provincija a često su sadržavali i privatnopravne propise (npr.o neformalnim vojničkim oporukama).[89]

U periodu dominata postupno nestaju mandati, carevi Istoka su izdavali veliki broj reskripata sa kojima su se stopili dekreti, dok edikti- *leges edictales ili generales* postaju sada pravi zakoni koji se upućuju narodu, Senatu i magistratima. Shodno tome, imperator nije više trebao stavljati Senatu svoje prijedloge (*orationes*) koje bi Senat prihvatao zaključkom, nego je svoje zakone naprosto objavljivao u Senatu. Za obje polovice Carstva zakonodavstvo je bilo zajedničko pa je bio izuzetno rijedak slučaj da bi jedan car odbio priznati zakone koje je donio drugi suvladar. Pored carskih konstitucija, kojima se stvaralo novo pravo i koje se zato nazivaju *leges (ius novum*), ostalo je na snazi i cjelokupno starije pravo sadržano ponajprije u spisima klasičnih rimskih pravnika koje se označavačlo sa *ius/ius vetus/ius antiquum*, ukoliko nije bilo promijenjeno novim carskim zakonodavstvom. No, postklasična pravna nauka ipak se pozivala na djela klasičnih rimskih pravnika, naročito na njihove komentare i zbirke responsa- stoga se i carsko zakonodavstvo u dva navrata bavilo time s jasnim ciljem uvođenja reda kod citiranja pravničkih djela pred sudovima. Prvo je baš car Konstantin konstitucijom iz 321. godine zabranio upotrebu Paulovih i Ulpijanovih citata naspram djela Papinijana, a potom je 327. god. potvrdio obaveznost upotrebe ostalih Pauovih djela, prvenstveno Sentencija. [90]

Vratimo se ipak Milanskom ediktu, pravna analiza teksta ukazuje na dva jasna aspekta; prvi je davanje slobode ispovjedanja vjere prema svom nahođenju , a drugi- povraćaj imovine koja je oteta kršćanima tokom njihovih progona. *"Zato smo se usaglasili i donijeli odluku da svima dozvolimo da ispovjedaju svoju vjeru, i ma koja da je nebeska sila samo da da nama i našim podanicima mir i napredak*",[91] ova misao najdirektnije govori o prirodi ovog pravnog akta, carstvu je potreban miran i dobar život svih podanika za što je neophodan prestanak progona podanika carstva bez obzira kojemu Bogu su se obraćali. Dakako da ona nije došla naglo i iznenada, njena preteča svakako jeste edikt o toleranciji Valerijanovog sina imperatora Galerija iz 311. godine, ali i mnogi postupci, akti i naredbe samog cara

[89] Horvat, 1980: 27., Šarac/Lučić, 2006: 34., Romac, 1974: 32., Romac, 1973: 6., Malenica, 1999: 23., Margetić/Boras, 1985: 16., Stanojević, 2001: 32.
[90] Konsultuj: Romac, 1989: 84.
[91] Lact.D.M.P.,48,2,-prema: Ozimić, 2013: 65.

Konstantina I Velikog (307-337.), jasno i nedvosmisleno su ukazivali na njeno buduće donošenje. Iz njegovog zakonodavnog rada nakon Edikta, vidljiv je sveobuhvatan, planski razrađen pokušaj reformi cjelokupnog rimskog pravnog sistema imperije, sada već vidno obojen temeljnim učenjima kršćanske vjere koju Teodosije I (379-395.) 28.02.380. godine proglašava državnom religijom.[92] Uticaj kršćanstva na svekoliko pravo je apsolutno veliki, pogotovo u kasnijem srednjovjekovlju: vladari se počinju smatrati božijim namjesnicima na zemlji, oni svoje zakone počinju invokacijom, zazivanjem Isusa ili Svetog trojstva dok se položaj žene sveobuhvatno mijenja. Upliv kršćanstva na razvitak postklasičnog rimskog prava je bio predmetom mnogih rasprava, ali je izvjesno da on nije bio veliki; kršćansko načelo čistoće (*castitas)* dovelo je do određenih reformi porodičnog i bračnog prava, ali je ipak brak cijelo vrijeme razrješiv. Kršćanski temeljni pojam milosrđa (*caritas*) nije pravni pojam, pa ni kršćanski nauk o obećanjima posmrtnog blaženstva u Edenu, ili pak muka u paklu (čistilište će doći tek kasnije), nije ostavio posljedice na razvitak prava. Čak ni program koji je izradio crkveni pisac Eusebije, oduševljen carom Konstantinom, nije ni pokušan realizirati, a on je glasio:

1. Voditi brigu o širenju vjere
2. Štititi crkveno jedinstvo
3. Pokoriti i preobratiti neprijatelje
4. Provoditi svjetovnu vlast.[93]

Ugledni slovenački teolog, bibličar i povjesničar Franc Dolinar,[94] skreće pažnju na jedan drugi edikt cara Konstantina od 07.03.321. godine kojim je uveo štovanje „*venerabilis die Solis*“-časni dan sunca. Promjenom Dana Gospodnjeg sa biblijske subote na nedjelju (četvrta od deset Božjih zapovijesti), je očit pokušaj očuvanja stabilnosti Carstva koje je velikim dijelom bilo naseljeno upravo poštovaocima Boga nepobjedivog Sunca, čiji je kult službeno uveo car Aurelijan. Postojao je još jedan prozaičan razlog; volja Rima za jasnim odvajanjem od Židova koji su nakon Baar- Kohbinog ustanka 132/135.godine, postali omraženi u Rimskom Carstvu, dok katolička crkva na Laodicejskom saboru iz 336.g. prenosi svečanost sa subote na nedjelju. Odlukom Nicejskog koncila određeno je da se granice biskupija moraju podudarati s provincijskim, u skladu sa Dioklecijanovom podjelom carstva i crkva se dijeli na dijeceze. Lucidni Monteskje je u svojim *„Razmatranjima o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti*“, tvrdio da je car Konstantin rođen od oca Ilira i majke niskog porijekla, oslabio prijestonicu (Rim) izgradnjom nove (Konstantinopolj), ali je zadao i

[92] *The Oxford Classical Dictionary*, 2, 1970: 143., Boardman, 1988: 205.

[93] Markus, 1974: 88. O kršćanstvu u Rimskoj Imperiji konsultuj studije: Barnes, E.W., 1947, *The Rise of Christianity*, London and New York., Wilken, R. L., 1984., *The Christians as the Romans Saw Them,* New Haven.

[94] Dolinar, 1981: 66.

novi udarac povlačenjem legija sa riječnih limesa, dok je donošenje Milanskog edikta izazvalo samo pomutnju u Carstvu![95]

Vratimo se zakonodavnoj aktivnosti cara Konstantina iz koje vidljivo proizilazi i „povijesna pozadina“; njegova aktivnost se može slobodno proglasiti reformom i najvećom promjenom Dioklecijanovih zakona![96] Reforme su vidljive i na području uprave: četiri prefekture su ostale sa trinaest dijeceza ali se broj provincija popeo čak na 116[97]. Ipak, razdvojio je vojnu od civilne uprave, kako je povećan broj činovnika traženi su uvijek novi izvori prihoda za ogromnu državnu blagajnu, već ranije je za Aurelijana uveden i, primjerice, porez na javne klozete pa je otada nastala i izreka da novac ne smrdi- *pecunia non oilet*!

Koji su nam izvori saznanja? Dva su daleko najvažnija*;* *Codex Theodosianus* je prva službena zbirka carskih konstitucija koju je dao sastaviti car Teodosije II godine 438., sačinjena u šesnaest knjiga, a počinje upravo konstitucijama cara Konstantina. Drugo, *Codex Iustinianus* kao prvi dio najveće kodifikacije rimskog prava *Corpus iuris civilis*, objavljen 529.godine.[98] Konstantinova zakonodavna djelatnost je široke prirode- od pravnog regulisanja ugovora o poklonu i obligacionog prava, do porodičnog zakonodavstva, ali je najveći broj konstitucija nesumnjivo iz oblasti krivičnog prava, pa ćemo ih prodrobnije i obraditi:

1. Od cara Konstantina i Milanskog edikta počinje i rimska pravna povijest krivičnih djela protiv kršćanske vjere i njezinih etičko-religijskih zapovijedi, tako da je u periodu dominata (284-565.g) došlo do uređenja sedam novih krivičnih djela! Prvo- hereza, drugo- pripadnost manihejcima, treće-apostazija, četvrto-paganstvo, peto- judaizam, šesto-simonija, sedmo-blasfemija, uvreda Boga. Sljedeći njegove prve mjere protiv Židova, pogana i apostata ali i drevnih haruspeksa, modificiralo se već postojeće *Crimina extraordinaria*- magijsko i proricateljsko djelovanje, svetogrđe, krivokletstvo i skrnavljenje grobova.

Ukida se kazna razapinjanja na križ, kazna zatvora se preciznije reguliše, upotreba etičko-religijske terminologije prodire u zakonske tekstove te prilikom oblikovanja pravnih načela ali i pojedinačnih instituta- npr. pravo azila, oprost i pomilovanje, rezervisanost u primjeni

[95] Monteskje, 2004: 67.

[96] Izvrsna studija Dioklecijanovog zakonodavstva nalazi se u : Williams, S.1985., *Diocletian and the Roman Recovery*,New York,

[97] O ustroju i administraciji rimskih provincija konsultuj klasične radove: Abbott, F.F. and A.C.Johnson.1926., *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton; Arnold, W. T., 1914., *The Roman Systems of provincial* Administration, 3 ed.,Oxford; Stevenson, G. H., 1939, *Roman Provincial Administration,* New York; Mommsen, T. 1968., *The Provinces of the Roman Empire*,Chicago

[98]*Encyclopedic Dictionary of Roman Law,*1953: 189.

torture (kasnije široko primjenjivane!), savjesnost u traženju materijalne istine, isključenje privatnog nasilja, ograničenje nužne odbrane i slično.

2. Izdvaja se sudbena djelatnost *prafectus Romae,* ali od 335. godine *praefectus urbi Constantinopolitanae*, kao apsolutni i isključivi sudac kako prvostepenih u pogledu najtežih krivičnih djela, tako i po apelaciji po presudama podređenih mu sudaca- *praefectus vigilum i praefectus anonae,* te upravitelja provincija i na teritoriji od 100 milja daleko. [99]

3. Konstantin ukida privilegovani sud za senatore odredivši da se njima mora suditi u provinciji, na teritoriju gdje je počinjeno djelo za koje ih se optužuje[100]. Temeljna analiza devete glave Teodosijeva kodeksa ukazuje ne toliko na strogost sankcija koliko na preciznost norme ali i na žestoko sprječavanje zloupotreba svih vrsta; smrtna kazna za državne službenike ili vjerovnike koji protupravno zaplijene roba ili stoku korištenu u poljoprivredi, također za zloupotrebe sudaca, dok je falsifikovanje novca praćeno trajnom deportacijom- za dekurione, ali i smrtnom kaznom za robove!

4. Razlika servi- liberi, i pored uticaja kršćanskog učenja se zadržava zajedno sa pripadajućim kažnjavanjem pa mnogi autori i teoretičari nalaze da strogost i barbarstvo pravnog sistema kasnog carstva predstavljaju kontrapunkt kršćanskoj moralnosti i etici. Njegova fiskalna krivičnopravna regulativnost zaslužuje posebnu pažnju kao jasan izraz sprječavanja zloupotreba carske birokracije sa primjetnom pooštrenošću sankcija u odnosu na republikanske kazne sa upotrebom smrtne kazne i četverostrukom naknadom štete.

5. Njegova energična monetarna reforma s početka IV stoljeća oblikuje kao samostalno djelo f*alsa* ili *fraus monetae*- i time falsifikovanje novca izdvaja od falsifikovanja javnih isprava i dokumenata, već godine 343. car Konstancije II procjenjuje je nedovoljnom, pa proširuje krivičnopravni pojam djela uz još strožije kazne.

6. Konstantinovi zahtjevi za neometanim provođenjem pravosuđa i uopće funkcionisanja države u ovom periodu, dovode do kaznenih mjera protiv sudaca i njihovih pomoćnika ali i zaštite samih parničnih stranaka; konstatujući da advokati kao nagradu od svojih klijenata zahtjevaju i uzimaju njihovu najbolju imovinu (zgrade, stoku, robove), on je 326. godine

[99] Dioklecijanovim reformama, smanjenjm teritorijalne površine provincija, ukinute su skupštine (*conventus)* koje su do tada upravitelji provincija, provodeći svoju pravosudnu jurisdikciju, povremeno održavali u različitim mjestima provincije, pa je došlo do centralizacije u praetoreium glavnog grada provincije u kojemu su sve carske kancelarije imale sjedište.

[100] *Codex Theodosianus,* 9, 1., *Codex Iustinianus*, 3, 24, 1., 316/317.g., u: Buckland, W. W., 1963.,*A Text-Book of Roman Law fromAugustus to Justinian,*3.ed. Cambridge.; Također *Corpus iuris civilis, vol. II: Codex Iustinianus,* recognovit P.Kruger, Berolini, Berlin 1900. I *The Theodosian Codeand Novels,* Princeton UP 1952.

proglasio takvo ponašanje kažnjivim te predvidio njihovo isključenje iz redova advokatske struke!

7. Najveći uticaj kršćanske etike u Konstantinovoj reformi pravosuđa nakon Milanskog edikta ogleda se u krivičnim djelima protiv života i tjelesnog integriteta; vidljivija je briga za potlačene, uvodi zabranu kastriranja, čak i za roba što je vidljiv znak milosrđa! U oblasti krivičnih djela protiv porodice i morala, preljuba (naravno-samo ženska!) je podignuta na nivo teškog krivičnog djela, silovanje- *struprum* ali i homoseksualizam dovode do javnog spaljivanja živog osuđenika, ista kazna postoji i za spolni kontakt žene i roba! Preljubnici se izjednačavaju sa ubicama i otmičarima djece, uz pravno preciziranje pojma incesta, sukcesivno je zabranjivan brak kršćana i Židova, kao i onaj Rimljana i barbara. Konstantin svojom konstitucijom iz 331. godine najprije reguliše razloge zbog kojih se brak može opravdano razvesti, a potom propisuje raznovrsne sankcije za jednostrani razvod bez zakonom propisanog uslova. U skladu sa sakramentalnom prirodom braka te načelu njegove nerazrješivosti, kanonsko pravo je već na Elvirskom koncilu 300. godine odredilo trajno izopćenje iz zajednice vjernika žene koja, nakon što odbije muža, ponovno sklopi brak.[101]

Milanski edikt predstavlja ključni dokument procesa transformacije paganskog rimskog imperija u buduću kršćansku zajednicu, donešen je dosta kasno u odnosu na samu pojavu kršćanstva, ali sa brojnim reperkusijama na razvitak rimske države i njenoga prava. Dopuštanje ispovjedanja kršćanstva dovodi do konfiguracije različitih ponašanja protivno kršćanskoj vjeri i njezinim moralno-etičkim kodeksima kao autonomnih krivičnih djela protiv religije koji su gonjeni i kažnjavani od strane svjetovne vlasti. Naime, u dotadašnjem se razdoblju ne može govoriti o krivičnim djelima protiv religije *per* se, jer je rimsko pravo samo kriminalne akte protiv posvećenih stvari odnosno ceremonija namjenjenih kultu ili protiv osoba *sacerdotes* priznavalo kao krivična djela protiv države i javnog reda, te kažnjavalo javnom sankcijom. Donošenjem Milanskog edikta, po prvi puta u rimskoj povijesti nije se vodila borba protiv prakticiranja kršćanske religije nego se ona, naprotiv, štitila donošenjem ciljanih kaznenih mjera protiv svih njezinih osporavatelja. Time je car Konstantin I Veliki, ovim izloženim zakonodavnim radom, zasnovao čvrstu platformu za dalje carsko djelovanje prema firmaciji i konsolidaciji krivične represije na području krivičnih djela protiv kršćanske

[101] Konsultuj izvrsnu doktorsku disertaciju Jaramaz-Reskušić, Ivan, 2003., Kaznenopravni sustav u antičkom Rimu, Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu-Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske. Policijska akademija. Kaznenopravno-kriminalistička biblioteka „Vladimir Bayer“, Zagreb poglavlje V, 437-515., sa bogatom bibliografijom, 617-641.

religije i njezinih moralnih normi, što je svakako najveća pravna posljedica donošenja Milanskog edikta.

2.5. KONSTANTINSKI PREOKRET I ZNAČENJE *MILANSKOG EDIKTA* ZA CRKVU

Uzroci pobjede kršćanske vjere

Krajem III st. Crkva je postala prava institucija u smislu da je bila velika vjerska organizacija, raširena i cijenjena zbog svoga nauka u obrani ljudskog dostojanstva, iako na granici zakonitosti. Površno bi bilo reći da je proces raspadanja kasnoantičke kulture pridonio pobjedi kršćanstva. U tom slučaju moglo bi se postaviti pitanje: zašto neki drugi vjerski pokret onoga vremena nije izašao na površinu. Odgovora je više:[102]

- Univerzalnost Crkve i njezina privlačnost svih društvenih slojeva i naroda.
- Konstantinovo promicanje kršćanstva: sam car, a i njegovi prethodnici na prijestolju, uvidjeli su uzaludnost progona.
- Nutarnji crkveni čimbenici: radi se o visoko moralnoj i karakternoj razini većine pristaša kršćanstva, od kojih se tražilo obraćenje od dotadašnjeg načina života. Takav način život bio je vrelom njihove snage. Primjerice, od kršćana se tražilo da ne mrze svoje progonitelje niti da im žele osvetu.
- Velika karitativna djelatnost ranokršćanske Crkve.
- Vrednote koje je Crkva nudila kasnom helenističkom svijetu, koji je tražio religiozne vrijednosti: poruka o novom putu spasenja.
- Augustin kaže da ga neoplatonizam nije mogao trajno privući, već poruka iz Ivanova evanđelja: „I riječ je tijelom postala i prebivala među nama.“[103] Radi se o Bogu koji je postao čovjekom. Dakle, Božja *humilitas* je Augustina privukla kršćanstvu. „Dojam da su kršćanska snaga i jakost kršćanstva ukorijenjeni u Isusu Kristu bio je napokon razlogom koji je doveo Konstantina do priznavanja kršćanskog Boga.“[104]

[102] Jedin,1972: 454-460.
[103] Usp. Augustin, *Ispovijesti* 7, 9, 14. Jedinstveni lik Isusa Krista, njegova nova poruka, kao i vjera u njegovu otkupiteljsku smrt na križu i nada u uskrsnuće, nadmašili su ostala vjerska strujanja onog vremena te pokrenula sve sile ljudskog srca.
[104] Jedin, 1972: 457.

Milanski edikt

Car Konstantin je i prije edikta pokazivao veliku snošljivost prema kršćanima, pa su se mogli oporaviti od Dioklecijanovih progona. Međutim, barem dva povijesna događaja o slobodi vjere što su ga kršćani imali, prethodili su događaju *Milanskog edikta*:

- ***Galijenov edikt o snošljivosti*** - Godine 260. car Galijen[105] (sin cara Valerijana) izdao je *edikt o snošljivosti*, dajući Crkvi legalan status, i prema kršćanima vodio pomirljivu politiku. Kršćani su za nekih 40-tak godina uživali mirno razdoblje, ali to je bilo samo zatišje pred oluju, koja će uslijediti Dioklecijanovim progonstvima.[106] Car Dioklecijan nije progonio kršćane prvih osamnaest godina vladavine.
- ***Galerijev edikt o snošljivosti*** – što ga je u travnju 311. god. izdao car Galerije (lat. *Gaius Galerius Valerius Maximianus Augustus*) u Nikomediji, jedan od tetrarha Rimskog Carstva, bio je prethodnica Konstantinove uredbe (reskripta). Kršćanima je tada po prvi put priznata sloboda vjeroispovijesti, priznato pravo na opstanak i službeno obustavljen njihov progon, iako nisu dobili nikakav povlašten položaj. Njihova vjera nije više bila *superstitio* niti *religio illicita*, već izjednačena s drugim kultovima po državno-pravno izrečenoj toleranciji, te otvorena vrata u svjetliju budućnost. Ključna rečenica je: „i neka odsada budu kršćani“ (*ut denuo sint christiani*)[107] „i neka se sastaju na svoje skupove, ali tako da ne čine ništa protiv javnog reda“. Ovaj edikt imao je jedinstvenu vrijednost, iako nije dao kršćanima potpunu slobodu, već samo opreznu snošljivost. Od „nedopuštenog praznovjerja“ kršćanstvo je prvi put zadobilo građanska prava.[108] Budući da je car Galerije izdao edikt pred kraj svoga života, stoga nije zaživio.[109] Već ga je njegov nasljednik Maksimin Daja (negdje i „Daza“) opozvao i opet počeo s progonima kršćana, što će biti zaustavljeno tek Milanskim ediktom.[110]

---

[105] *Publius Licinius Egnatius Gallienus* bio je rimski car od 260-268. god. Rođen je u Milanu (Mediolanum) oko 218. Umro je 268. god. Od 253. god. je suvladar oca Valerijana, a samostalno je vladao od 260. god. Ratovao je protiv germanskih plemenâ i brojnih uzurpatora. U tim borbama je i poginuo. Preustrojio je vojsku (osobito konjaništvo). http://proleksis.lzmk.hr/22528/ (28.4.2013.).

[106] Govoreći o događajima prije progonstva Euzebije Cezarejski hvalio je ovo vrijeme široke tolerancije prema kršćanima i manifestiranju u javnosti, a radilo se o slobodama: vjeroispovijedanja, kulta i naviještanja. Euzebije, *Crkvena povijest* VIII, 1, 1-6.

[107] Lactantius, *De mortibus persecutorum* 34.

[108] Orlandis, 2004: 31-32.

[109] Radilo se o Galerijevu pokušaju obraćenja kršćanskome Bogu, kojega je prije progoni, a kako bi se izliječio od teške bolesti koja ga je mučila.

[110] Car Konstantin je naložio Maksiminu neka okonča progone kršćana u istočnim provincijama svoje nadležnost, budući da je jedini od augusta nastavio sa žestinom progona. Za Maksimina Euzebije kaže da je bio „najgori od svih“, a o njegovom neslavnom koncu piše da je bio: „Izmučen strašnim i prevelik bolima Maksimin je pao naglavce. Glad ga je izjela. Nevidljivi i od Boga poslani oganj osušio mu je svekoliko tijelo. Iščezao je svaki izgled pređašnjeg lika kao da je nestao. Uz suhe je kosti, duže vrijeme, ostalo samo nešto što je kao skelet nalik na sjenu.“ Euzebije, *Crkvena povijest* IX, 10, 14.

Prijelaz od snošljivosti prema vjerskoj slobodi dogodio se tek ***Milanskim ediktom***, kojim su 313. god. u Milanu proglasili gospodari carstva car Konstantin Veliki (tada tetrarh Zapada) i Licinije (tetrarh Istoka). Ovom uredbom je službeno određen kraj vjerskih progona u Rimskom Carstvu[111]. U biti, radilo se o nizu uputa upravnim tijelima, u pogledu zauzimanja stava koji se ima zauzimati prema kršćanima. *Milanski edikt* daleko je nadmašio Galerijev edikt o snošljivosti, jer je zahvatio puno dublje u život kršćana, određujući izričito da se sva mjesta na kojima se zajednica okupljala i da se konfiscirano i oduzeto vlasništvo „ima vratiti kršćanima bez traženja naknade ili ikakvoga plaćanja, i bez pokušaja prijevare i obmane."[112] Najveća važnost edikta je u činjenici što je kršćanstvu i svim drugim religijama, omogućen pravni položaj **jednak položaju** poganstva, a poganstvo je prestalo biti službena religija Carstva i njegove vojske.

Razloge edikta treba gledati u teritorijalnoj i društvenoj proširenosti kršćanstva u Rimskom Carstvu početkom IV st. Naime, već je tada bilo kršćana na položajima državne uprave i drugim ključnim mjestima, iako su se izlagali opasnosti od progona. Izvorni tekst edikta nije nađen, iako ga u svojim djelima navode povjesničari, suvremenici njegova proglašavanja: Laktancije i Euzebije Cezarejski[113]. Edikt završava opomenom da valja služiti „božanskom zakonu" (τὸν θεῖον νόμον), tj. kršćanstvu[114]. Prijepis carskih naredaba donosi povjesničar Euzebije Cezarejski u svojoj *Crkvenoj povijesti* X, 5. Dakle, *Milanskim ediktom* nije dana sloboda samo kršćanstvu, niti je ono proglašeno državnom religijom (iako je *de facto* bilo), što će se dogoditi tek uredbom cara Teodozija Velikog 380. god., kada je svim narodima zapovjedio da pristanu uz katoličku vjeru, odsada jedinu u Rimskom Carstvu. Edikt je imao za cilj obuhvatiti vjerska i filozofska učenja u rimskom društvu, ojačati državu, te omogućiti slobodu vjerskog izražavanja u Rimskom Carstvu, kako bi se postigao nutarnji politički mir. U tom smislu smije se smatrati Konstantinovim „vjersko-političkim programom"[115]. Nadalje, *Milanski edikt* je bio samo prijelazna faza u odnosima između

[111] Tijek progona može se promatrati u tri faze: 1) *razdoblje do 100. god.* kada je država uglavnom tolerirala ili ignorirala kršćanstvo smatrajući ga židovskom sektom; 2) *razdoblje od 100- 250. god.* kada se progoni kršćane i njihovu religiju smatrajući je za *religio illicita;* 3) *razdoblje žestokih progona od 250-311. god.* Smatralo se da kršćani potkopavaju vjerske temelje carstva i po prvi put se donose opći državni zakoni kojima je svrha iskorijeniti kršćanstvo te stanovnike carstva privesti rimskoj državnoj vjeri.
[112] Lactantius, *De mortibus persecutorum* 48, 7.
[113]Euzebije iz Cezareje (Εὐσέβιος, oko 275-339.) biskup u rodnoj Cezareji (glavnom gradu tadašnje Palestine, danas Izrael) od 311. god. i savjetnik cara Konstantina. Za sobom je ostavio veliki broj djela od kojih se osobito ističe *Crkvena povijest* (Ἱστορία ἐκκλησιαστική / *Historia Ecclesiastica*) i biografski spis *Život Konstantinov* (*Vita Constantini*). Fra Marijan Mandac je preveo, napisao uvod i bilješke Euzebijeve *Crkvene povijesti*, u izdanju biblioteke „Služba Božja", Split, 2004., pa ću se u daljnjim bilješkama referirati na ovaj prijevod.
[114] Euzebije, *Vita Constantini* II, 42.
[115] Jedin, 1972: 446.

carstva i kršćana, jer već nakon nekoliko mjeseci nakon što je napisan, Licinije i Konstantin su se razišli.[116]

> „Doista, istodobno kada se Licinije odlučio zaratiti protiv Konstantina, već je nakanio krenuti u boj protiv Boga svega što postoji. O njemu je držao da ga Konstantin štuje. Potom je svoje podložnike koji štuju Boga i koji uopće nisu nikada ništa neugodno poduzimali protiv njegove vlasti, nego vrijeme skrovito i potiho stao napadati. To je činio jer ga je urođena zloća nesmiljeno nukala da ne bude razuman." (EUZEBIJE, *Crkvena povijest* X, 8, 8.)

Gledano očima kasnoantičkog doba, Konstantin se upustio u svojevrstan rizik: dok se s jedne strane radilo o okončanju progona kršćana, s druge pak strane kršćani su još uvijek bili evidentna manjina. Pogani su još uvijek bili konstitutivni element vlasti (vojska i birokracija), većina političke klase i društveno dominantniji. U tom kontekstu car se poigravao s neizvjesnošću i opasnošću, ali što će se na njegovu sreću ipak pokazati da je dobro učinio. Ipak je ostalo nejasno što je bio motiv „skidanja okova", koji je doveo Konstantina da pristane uz kršćanstvo. Barem u prvim godinama nakon tzv. obraćenja 312. god. car je u biti ostao tolerantan prema religijama sunca, i zadržao naziv *Sol Invictus* na monetama sve do 327. god.[117]

Konstantin i poganstvo

Cijeloga svog života, i sve do pred samu smrt, Konstantin službeno nije bio kršćanin, i unatoč favoriziranja Crkve, nastavio je neko vrijeme klanjati se Nepobjedivom Suncu, tj. živio je izvan Crkve, poput nekog „polu-kršćanina".[118] Takvo odugovlačenje krštenja je znakovito, jer je Konstantin htio krštenjem na kraju života očistiti se od svih grijeha što ga je tijekom života učinio, a očigledno ih je kao impulzivan čovjek imao. Međutim, možda pravi razlog treba tražiti u političkoj misli: on se smatrao kao „biskupom za vanjska područja" (ἐπίσκοπος τῶν ἐκτός) – izvanjski biskup, tj. pogana u Crkvi, nasuprot biskupima koji su u

---

[116] Posljednje riječi Euzebija Cezarejskog u njegovoj *Crkvenoj povijesti* odnose se na cara Konstantina Velikog. Naime, Licinije je progonio kršćanstvo u istočnom dijelu Rimskog Carstva, a Konstantin je želio da kršćanstvo postane temeljem univerzalnog carstva. Tako Euzebije piše o Licinijevu ubijanju biskupa: „Uhićivali su ih (ulizice među upraviteljima) i bez ikakva izgovora kažnjavali poput ubojica, mada nisu ništa skrivili. Opet su neki čak podnijeli smrt. Tijelo im je rasječeno mačem na više dijelova. Poslije toga strašnog i najjezivijeg prizora bacani su u morske dubine ribama za hranu". *Crkvena povijest* X, 8, 17.

[117] *Sol Invictus* (Nepobjedivo Sunce), bilo je božanstvo religije Rimskog Carstva, a slavilo se nedjeljom. Taj se naziv pojavljivao i na rimskom kovanom novcu, na kojem je, u Konstantinovo doba, prikazana careva bista iz profila postavljena uz Nepobjedivo Sunce i natpis INVICTUS CONSTANTINUS.

[118] Arijevski biskup *Euzebije iz Nikomedije* (biskup Berita, Nikomedije i konačno Konstantinopola; † 341. god.) krstio je cara Konstantina u svibnju 337. god. neposredno pred njegovu smrt.

Crkvi.[119] Dakle, osjećao se suodgovornim za Crkvu, pa se u tom kontekstu upletao u popunjavanje biskupskih stolica i u određivanje rada sinoda.

Priznajući slobodu bogoštovlja kršćanima, u svojstvu cara Konstantin se prilagodio situaciji zadržavajući naslov, službu i čast *Pontifex Maximus* rimske religije[120], vjerojatno zbog starog politeizma i slobode kulta njegovih sljedbenika. Zapravo, neki njegov intervent kao *Pontifex Maximus* bio bi sasvim normalan, budući da je rimski car uvijek imao ulogu „glave crkve" (*pontifex*). Konstantin se nije odrekao tog naslova, ali ga nije ni vrednovao. Na monetama je još neko vrijeme zadržao uobičajene poganske simbole, uz koje su se pojavljivali i prepoznatljivi kršćanski ukrasi: križ i Kristov monogram. Prema povjesničarima Crkve Konstantin se nije smatrao „predstavnikom kršćana", tj. najvažnijim biskupom. Ta uloga je implicitno pridržana rimskom biskupu (Papi).

Godine 318. i 320. Konstantin zabranjuje magiju i privatni *haruspicij*, a nakon 330. god. osuđuje neoplatonizam. To nije bila čistka poganstva, nego mjera protiv podjela i krivovjerja. Porfirijeve[121] knjige bile su spaljene kao i Arijevi[122] spisi. Nemoralni poganski običaji izgubili su punomoć, a magistratima nije bilo dopušteno sudjelovati u tradicionalnom kultu žrtvovanja. Prema poganstvu Konstantin je uvijek ostao tolerantan i ono je zadržalo svoj službeni status. Konstantin nikada nije odustao od „jednakosti" tih dviju religija.

Nova stvarnost: kristijanizacija društva

Milanskim ediktom okončana je ona isključivost koja je do tada postojala između rimske države i poganskog kulta, a otvorena je potpuno nova era vjerske politike, koja je označila prijelomnu točku u povijesti kršćanstva.[123]

---

[119] Euzebije, *De vita Constantini,* IV, 24.

[120] Tako će ostati kod svih rimskih careva sve do 382. god. Inače,naslov *Pontifex Maximus* (vrhovni svećenik) je bio najviši svećenik tog kolegija i ujedno najviša svećenička funkcija u rimskoj religiji. U ranoj Republici predstavljala je isključivo vjersku funkciju, dok je za vrijeme Oktavijana Augusta bila uključena u titulu cara (imperatora). Kršćanski car Gracijan je posljednji od careva koji se odrekao tradicionalnog naslova *pontifex maximus* (375. god.). Kasnije je ovu titulu preuzeo biskup Rima (papa).

[121] Porfirije iz Tira (grč. Πορφύριος, oko 233-304. god.), grčki novoplatonički filozof, Plotinov učenik i biograf. Bio je dobro upoznat s kršćanstvom, a najpoznatije mu je djelo *Protiv kršćana* koje je sačuvano u fragmentima, budući da ga je Crkva spalila 453. god.

[122] *Arijanstvo* je kristološki nauk što ga je širio svećenik Arije (oko 260-336.) u egipatskoj Aleksandriji. Govorio je da *Logos* nije pravi Bog, već da se po svojoj biti razlikuje od njega. Nije vječan niti svemoćan. Stvoren je u vremenu od Oca, kao nesavršen i sposoban trpjeti. *Logos* je ipak prvi među stvorenjima i puno moćniji od ljudi; zato ga možemo nazvati polubogom (demijurgom); božanstvo mu ne pripada po sebi. Arijev je nauk osuđen kao hereza na *Prvom nicejskom saboru* 325. god.

[123] Bihlmeyer – Tuechle – Orlandis, 1989: 122.

- **Od *religio illicita* do *religio licita*** - Iako se može činiti jakom izjava da je Konstantin počeo novu eru i načinio povijesnu prekretnicu, neki će reći da je osjećaj značajne promjene bio tek u začecima, čemu je znak da je kršćanima IV stoljeća Konstantinov lik bio *quasi* kanoniziran, zaboravljajući značajne nedostatke njegovog života.[124] Povjesničari veoma istražuju razloge koji su doveli Konstantina do postupnog provođenja politike naklonosti prema kršćanstvu. Puno se raspravlja o iskrenosti obraćenja i političkom oportunizmu, te sve zanimljive studije u bitnome donose pretpostavke više ili manje uvjerljive. Umjesto toga, potrebno je usredotočiti se na stvarne učinke slobode Crkve za samu Crkvu, kao i za vlast.

  Konstantin je pokrenuo proces što su ga njegovi nasljednici još više razvili: promjena koja je nastupila *Milanskim ediktom* i zabrana poganstva (391.) zaista je nešto radikalno. Na književnoj razini Laktancije[125] i Euzebije iz Cezareje s oduševljenjem su slavili carevu odluku: Konstantin je postao zemaljskim predstavnikom božanskog Logosa i inicijatorom mesijanskog mira. Od „nedopuštene" religije (*religio illicita*) progonjeno kršćanstvo domalo će postati državnom religijom; poganstvo je pak od „dopuštene" religije (*religio licita*) postalo zabranjenom. Ta činjenica sama po sebi opravdava afirmaciju povijesne prekretnice, pa se u tom smislu može smatrati valjanom sintagma „Konstantinovo doba".

- **Crkva mnoštva** - Prestanak progona i priznanje Crkve olakšalo je svjetovni pritisak i stvorilo potpuno nove uvjete. Prvi period misionarenja je završio, a uslijedit će nove duboke promjene. Nasuprot početnom stadiju Crkve kada je bila progonjena, sada se u carstvu vidjela mogućnost propovijedanja. Tako je radosna vijest evanđelja utrla svoj put do najudaljenijih dijelova Rimskog Carstva, te i šire: do Germana, Kelta, do središnje Azije i ruba Sahare. Malo pomalo potisnuto je poganstvo pod pritiskom države i masovnim prijelazom na kršćanstvo. Ali, u „Crkvi mnoštva" krila se opasnost uguravanja politički častohlepnih i indiferentnih vjernika, koji su prijetili Crkvi površnošću, prožimanjem s poganskim praznovjerjem i gledanju vlastitog interesa. Kršćansko bogoslužje raširilo se i među aristokratskim krugovima, ulazeći sve dublje u društvenu stvarnost carstva. Do sredine III st. kršćani su odgovarali na progone pacifističkim idejama, ne počinivši neko terorističko djelo ili vojni neposluh. Između III i IV st. religija je prodrla u sve pore privatnog i javnog života. Službena kršćanska vjera dominirat će

[124] Konstantin nije dao ubiti Licinija i njegove dvorjanine (325. god.), sina Krispa i svoju suprugu Faustu (326. god.). Glede ovih ubojstava vidi: Seeck, 1890: 63-77.

[125] Laktancije (lat. *Lucius Caecilius Lactantius Firmianus*, 250-320. god.) je bio učitelj Konstantinova sina Krispa, a pred kraj života postao je kršćaninom. Njegovo djelo *O smrti progonitelja*, u kojem opisuje i Konstantinovo viđenje na Milvijskom mostu, jedno je od važnijih svjedočanstava početaka slobode kršćanstva.

zemaljskom stvarnošću i ljudskim mentalitetom, te će zadržati tu ulogu kroz dva tisućljeća.

Ali, i za vrijeme progona kršćani su se odnosili prema državi s poštovanjem, unatoč nedostatcima što ih je država imala, smatrali je neophodnom i kao dio božanskog poretka društva. Na svojim euharistijskim okupljanjima kršćani su molili za državnu vlast dajući joj vjersku vrijednost i obećavajući vjernost, te molili da Bog daruje prosperitet, mir, zdravlje i slogu. Smatralo se da je s državom moguće ostvariti odnos utemeljen na Isusovim riječima: dati Bogu što je Božje, a caru što je carevo (usp. *Mt* 22,21; *Lk* 20, 25). Kršćani su imali negativan sud o carevima progoniteljima, a ne o carstvu kao takvom.

- **Kršćansko društvo** - *Milanski edikt* je donio sa sobom korjenite vjerske promjene, pri čemu je iz kršćanskih općina (zajednica) nastalo kršćansko društvo. Evidentan je izvanredan porast kršćanske populacije u IV st. Mnoge biskupije u Italiji i na Zapadu imaju svoje korijene u tom razdoblju, čiji značajan porast ima objašnjenje upravo u zadobivenoj slobodi. Više nije bilo rizično ispovijedati kršćanstvo, čak štoviše, bilo je mogućnosti za boljim integriranjem u društvu i državnim službama. Mnogi su prelazili na kršćanstvo zbog posebnog statusa što ga je Crkva uživala. Isto tako olakšana je i zaštićena vjerska promidžba, svećenstvo je postalo povlaštenim redom a moć biskupa je veoma narasla. Od kršćanskih zajednica, koje su bile poput malenih otoka u moru poganstva, dolazi do kristijanizacije društva, profane kulture i javnog života, koji će biti prožet kršćanskim životom. U Mediteranskom području kršćanstvo je iz vjere manjine preraslo u masovnu religiju. Brza evangelizacija je nadišla gradske okvire, te počela zahvaćati većinsku seosku populaciju.[126] Sasvim je sigurno da je u slobodi i suradnji s vlašću, Crkva pronašla svoju vitalnost i širenje.
- **Promjena načina postajanja kršćaninom** - Postupak krštavanja se osjetno izmijenio: u prethodnim stoljećima kršćaninom se postajalo obraćenjem u odrasloj dobi, tako da je Tertulijan mogao reći (II/III st.) da se kršćaninom postaje, a ne rađa se – *Fiunt, non nascuntur christiani*. Stoga, tijekom IV st. u Crkvi se sve više razvija katekumenat (priprava za krštenje), jer su mnogi tražili krštenje od Crkve. Također se tijekom IV st. sve više djece rađa od već krštenih roditelja, a tijekom V st. sve više će roditelja krstiti djecu odmah nakon rođenja.

[126] Ovo je vrijeme kada izraz *paganus* – seljak od *pagus* (*pagani et oppidani* = seljaci i građani) – poprima religiozan smisao, te počinje označavati ono što je suprotno kršćanima, tj. seljake koji su čvrsto prianjali uz svoje tradicionalne običaje i idole. Crkva se trudila kristijanizirati narodne običaje, integrirajući ih u način podjele sakramenata i liturgijske proslave. Tako su izgrađene brojne crkve na temeljima antičkih poganskih hramova. Orlandis, 2004: 39.

- **Administrativna strukturai graditeljstvo** - Crkva IV st. našla su pred mnogim pravnim, organizacijskim i pastoralnim problemima uslijed naglog i burnog rasta. Organizacijske strukture se šire upravo u vezi s novim potrebama, koje su stvorene porastom kršćanskog puka. Crkva je preuzimala administrativnu strukturu Rimskog Carstva kao uzor za vlastitu organizaciju, te je provincija, kao najstarije upravno područje, poslužilo kao model za crkvenu pokrajinu. Prostorije za okupljanja vjernika (crkve) odjednom su postale premalene za brojne vjernike, pa se stoga ukazala potreba za izgradnjom velikih bazilika, poput one koju je izgradio sv. Ambrozije u Milanu, brojnih crkava i kapela s ciljem duhovne skrbi lokalnog pučanstva. U ruralnim područjima naprosto raste broj crkvi, budući da je tek nakon Konstantina običnom puku omogućen nesmetan pristup Crkvi. Sloboda kršćanstvu otvorila je zajamčenu zakonsku mogućnost nesmetane izgradnje nutarnjeg crkvenog života: popravak i izgradnja[127] novih crkvenih objekata koje je i država pomagala, nove pretpostavke za liturgijski život, vjerska skrb za vjernike, kateheza, propovijedanje, sakramentalni život, sloboda rada na polju teološke književnosti, misijski rad Crkve nije ničim bio ograničen, osigurana vjeroispovijest, itd. Sam car Konstantin bio je darežljiv dobrotvor: država je olakšavala biskupima goleme troškove.[128] Ovo je razdoblje također početak arhitektonske bazilikalne umjetnosti.
- **Zakonodavstvo, sabori, provincije** – Nakon *Milanskog edikta* rađa se također potreba za većim i preciznijim zakonodavstvom, kako bi se bolje upravljalo zajednicom i spriječilo pojavu zloporaba. Ovo zakonodavstvo pronalazi svoj veoma karakterističan izražaj u sinodima (saborima), a sama država olakšava i promovira takve skupove. Povezanost i jedinstvo među različitim zajednicama, tako živo i aktivno u ranim stoljećima, nakon Konstantinovog mira postaje intenzivnije. Učvršćenju jedinstva među zajednicama još će više pridonijeti stvaranje i razvoj crkvenih pokrajina kao i metropolijskih sjedišta. Crkva je naprosto izašla iz zatvorenosti i udaljenosti od kulturne okoline: uslijedila je kristijanizacija profane kulture i javnog života prožetih kršćanskim duhovnim životom, što je ujedno bila i velika opasnost za kršćane da poprime elemente strane ili štetne za njihovu vjeru.[129]

[127] "Svima nam je, uz navedeno, priskrbljen željeni i žuđeni prizor: svetkovanja posvete crkava u gradovima; posvećivanje upravo sagrađenih prostora za molitvu; okupljanja biskupa u tu svrhu; sastajanje ljudi iz daleka i tuđine; prijateljska osjećanja puka za puk…" Euzebije, *Crkvena povijest*, X, 3, 1.

[128] Konstantin je 313. god. poklonio papi lateransku palaču i počeo gradnju lateranske bazilike; 320. god. je postavio temelje za crkvu sv. Petra iznad Petrova groba na vatikanskom brežuljku. Također je ubrzo postavio temelje za gradnju bazilike nad svetim grobom u Jeruzalemu i crkve Kristovog rođenja u Betlehemu (djelo njegove majke Jelene).

[129] Neki vide pogrešan korak Crkve na putu svojeg pogrešnog razvitka: želja za vlašću, državne povlastice, ovladavanje područjem profane kulture.

- **Značenje biskupa** - Pastoral biskupa poprimio je nove dimenzije, jer više nije bilo moguće okupiti sve vjernike. Stoga je bilo potrebno uspostaviti druge kultne centre povjerene svećenicima, što će biti početak onoga što u modernim uvjetima zovemo „župa“. Za ovaj period vezan je nastanak klera s usmjerenjem na seosko pučanstvo. Biskup, pastir jedne kršćanske zajednice, sve više dolazi do izražaja, u kojem puk vidi svojeg vjerskog pastira, prirodnog vođu i zaštitnika na svakom životnom području, osobito u posredovanju nezaštićenih osoba. Rimski biskup (papa) konačno većim intenzitetom očituje svoju učiteljsku i sudsku nadmoć, posebno na Zapadu krajem IV st.
- **Vlast kao nužna komponenta razvoja**[130] - Sigurnost i sloboda tijekom IV st. doveli su do drugačijeg vrednovanja vlasti, pri čemu ona nije prihvaćana samo kao vanjski čimbenik kršćanskog života, već i kao nužna komponenta razvoja. Počinje se utirati put ideji o „providnosti“ vlasti, što je s pojavom *pax Romana* omogućilo pojavu kršćanstva, a zatim i brzo širenje. Dakle, vidljiva je mogućnost da sama država sudjeluje i doprinosi ispunjavanju Crkvenog poslanja, što će biti stajalište koje će zauzeti Augustin u svome djelu *De civitate Dei*[131], koje će imati silnog utjecaja u srednjovjekovnom razdoblju. „U Konstantinovu carstvu bili su ispunjeni svi uvjeti koji su mogli dovesti do kristijanizacije svijeta. Kao da više ništa nije stajalo na putu 'privođenja svijeta Kristu', o kojem se tako dugo maštalo.“[132]
- **Razvoj teologije** - Ostala unapređenja tiču se teoloških rasprava, liturgijskog razvoja obreda, porasta kulta mučenika, redovništva, velike patrističke literature, itd. Tako IV i V stoljeće spadaju u klasično doba *kršćanske teologije,* razdoblje velikih *crkvenih otaca,* od Atanazija do Ćirila i Teodoreta, od Hilarija do Jeronima i Augustina. *Monaštvo,* koje je počelo na Istoku, postaje novim i nepresušivim izvorom duboke religioznosti i crkvene solidarnosti. *Milanski edikt* je, daleko od svake sumnje, promijenio vjersko lice antike, a u Rimu je otvorio vrata potvrdi prvenstva rimskog biskupa.
- **Koncepcija dviju država** - Znakovita je stoga svojevrsna revolucija u kršćanskom nauku o političkoj koncepciji. Dobivanjem slobode postavlja se doktrina o kršćanskoj državi, koja je otvorila mogućnost da u političkom životu nestane dualizma dobro-zlo i da se uspostavi društvo u kojem će biti dominantne kršćanske vrline, a država je trebala biti

[130] Usp. Palanque - Bardy–de Labriolle, 1971: 80.
[131] *De civitate Dei* je najpoznatije djelo kršćanskog teologa *Augustina Aurelija* (354-430.) (biskup u Hiponu - Afrika), u kojoj iznosi temelje kršćanske filozofije. U tom djelu Augustin opovrgava optužbu pogana da su kršćani, odn. napuštanje stare rimske religije, krivi za barbarsku (Alarikovu) navalu i pustošenje Rima 410. god., kao i ostalog Carstva. S tim ciljem Augustin je izložio viziju povijesti i koncept *Božje države* (*civitas Dei*) nasuprot „zemaljskoj državi“ (*civitas terrena*).
[132] Franzen, 1970: 54.

sredstvom ostvarenja božanskog plana. Dakle, ostvaruje se ideja suradnje između zemaljske države i one nebeske, pri čemu nije riječ o dva društva, već samo o jednom - kršćanskom. Ovo je prvi ideološki i praktični učinak Konstantinove vjerske postavke, kao i njegovih nasljednika. Posljedice određenih stavova idu daleko od onoga što se u početku mislilo.[133]

- **„Carska Crkva“** - Za crkvenu stvarnost koja se pojavila u promjenjivim i turbulentnim okolnostima carske religijske politike IV st. skovan je pojam „carska crkva“, kojeg treba razjasniti, kako bi se spriječilo eventualno pogrešno tumačenje stvarnog stanja onog doba. Država je ojačala svoj savez s Crkvom, kojoj je bila naklona i podjeljivala privilegije[134], ali je također počela dominirati nad njom kao *Crkva katolička carska,* tj. kada je car biona strani Crkve. Kršćanstvo je od tada moglo javno, nesmetano i u punoj slobodi naviještati svoje ideale duhovnog života u antičkom svijetu, blagodati svoje doktrine i sredstava posvećenja. Naziv *carska Crkva* želi sažeto obilježiti opću situaciju u odnosima između Crkve i države koja je nastala za vrijeme cara Teodozija, koji je kršćanstvo učinio jedinom ovlaštenom religijom u Rimskom Carstvu.[135] Temelj tog odnosa je načelo da su državni autoritet i Crkva vrlo čvrsto u javnoj domeni. Dodjela slobode bilo je nešto najviše što je država mogla dati kršćanstvu, a s druge pak strane to je samo početna točka glede većih olakšica prema kršćanima. S obzirom da je kršćanska vjera proglašena službenom religijom carstva, država osigurava crkvene povlastice i naklonosti, a neki će reći „mazi je“, podržava crkvene socijalne i karitativne aktivnosti, izuzima kler iz određenih funkcija (npr. iz vojne službe i od davanja određenih poreza).[136] Neki će reći da se Crkva takvim stavom dala zavesti željom za vlašću, i izgubila na vjerodostojnosti svoga vjerskog i misijskog poslanja.

Car nije želio progoniti pristaše poganstva niti ih siliti na kršćanstvo, već je prepušteno odluci **savjesti**: „Svatko neka vjeruje kako mu srce hoće“.[137] I dalje su postojali posljednji

---

[133] Usp. Palanque – Bardy – de Labriolle, 1971: 80-81.
[134] Neki su prigovarali Konstantinu, smatrajući sumnjivim njegov dar slobode kršćanstvu (po uzoru na: *Timeo Danaos et dona ferentes*), ugradivši ga u rimsku državu.
[135] Car *Teodozije Veliki* (379-394.) je carskim ediktom u Solunu 380. god. zahtijevao od svih podanika da prihvate religiju „koju je sveti apostol Petar predao Rimljanima, a slijedili su je papa Damaz (u Rimu) i biskup Aleksandar (u Aleksandriji)“. Također je 392. objavljeno carskim reskriptom da je sudjelovanje u poganskim žrtvama po hramovima smatrano zločinom protiv cara (*crimen laese maiestatis*).
[136] Konstantin je 312./313. god. oslobodio kršćanske svećenike (a i poganske službenike) javnih poreza. Godine 315. iz poštovanja prema Kristu naredio je dokinuće smrtne kazne na križu, a 321. god. svetkovanje nedjelje te dokinuće poganskog promatranja žrtvenih životinja (*haruspicij*) da bi se tumačila Božja volja ili budućnost. Također su zabranjene gladijatorske borbe kao kazna za zločin. Glede svetkovanja nedjelje određeno je da svi službenici trebaju odmarati toga dana, sve radionice trebaju biti zatvorene, a na selu se mogu obavljati poljoprivredni poslovi ako je potrebno. http://hr.wikipedia.org/wiki/Konstantinov_edikt#cite_note-3 (9.4.2013.).
[137] Euzebije,*Vita Constantini* II, 56.

ostaci poganstva, a židovstvo i kršćanske denominacije heretičkog predznaka službena Crkva nije favorizirala, nego samo tolerirala ili se neutralno odnosila. *Milanski edikt* je po prvi put dao mogućnost izbora kršćanskog vjerskog opredjeljenja, a poganstvu je oduzeo vrijednost državne religije. Konstantin je donio odluku da kršćanima ne treba samo vratiti oduzetu imovinu, nego im je jamčio naknadu za pretrpljenu štetu.

- **Kršćanski car** - Dobivanjem slobode u Crkvi se pojavio nov značajan čimbenik na svjetskoj političkoj sceni: kršćanski car. Iako je car bio običan laik u crkvenoj hijerarhiji, bio je svjestan svoje uloge branitelja Crkve i promicatelja kršćanskog reda u društvu. Crkva je u načelu prihvaćala vlast koja je postala kršćanskom, u svojem propovijedanju naglašavala je snagu države koja dolazi i ovisi od Boga. Kritika crkvenih pisaca u svađama vjerske politike IV st. nije upućena protiv države kao takve niti protiv carske vlasti, već protiv djelovanja pojedinih predstavnika tog tijela u području života i crkvenih poslova. Nije doveden u pitanje izuzetno blizak odnos dvaju autoriteta, pogotovo u ono vrijeme, kada se nije vidio neki drugi mogući izbor. Novi odnos u zbližavanju kršćanske vjere i rimske državne vlasti nema revolucionaran značaj koji mu se ponekad pripisuje. I predkonstantinovsko kršćanstvo tražilo je podnošljivost prema poganskoj državi, gledajući u državnoj vlasti Božju volju. U tom kontekstu može se citirati *Poslanica Rimljanima*[138] koja govori o poslušnosti državnoj vlasti, odnosno o ispunjavanju građanskih obveza radi općeg dobra:

> „Svaka duša neka se podlaže vlastima nad sobom. Jer nema vlasti doli od Boga: koje postoje, od Boga su postavljene. Stoga tko se suprotstavlja vlasti, Božjoj se odredbi protivi; koji se pak protive, sami će na se navući osudu. Vladari doista nisu strah i trepet zbog dobra, nego zbog zla djela. Hoćeš li se ne bojati vlasti? Dobro čini pa ćeš imati pohvalu od nje! Ta Božji je ona poslužitelj - tebi na dobro. Ako li zlo činiš, strahuj! Ne nosi uzalud mača! Božji je ona poslužitelj: gnjev njegov iskaljuje na onome koji zlo čini. Treba se stoga podlagati, ne samo zbog gnjeva nego i zbog savjesti. Zato i poreze plaćate: ta službenici su Božji oni koji se time bave. Dajte svakomu što mu pripada: komu porez - porez, komu carina - carina, komu poštovanje - poštovanje, komu čast - čast.“ (*Rim* 13,1-7)

- **Umiješanost države u crkvene stvari** - Ne želeći dominirati ili poremetiti stanje, te vjerujući da će ugasiti razdor, država se ipak miješala u unutarnje stvari Crkve, bez ikakve koristi ni za sebe, ni za Crkvu, zbog čega će obje vlasti patiti za dugo vremena bolne posljedice. Crkva, tek oslobođena od ugnjetavanja svojih progonitelja, susrela se možda s opasnijim izazovom od samog neprijateljstva, što će se potvrditi u vezi s donatističkom krizom u Africi, a još će se bolje vidjeti u arijevskoj krizi na Istoku, koja će se proširiti za

[138] *Poslanicu Rimljanima* je napisao apostol Pavao oko 57./58. god. s ciljem da pripravi svoj dolazak u Rim i put na zapad Rimskog Carstva.

više od pola stoljeća, čiji počeci datiraju iz posljednjih godina Konstantinove vladavine. Naime, Konstantin nije mogao razumjeti Arijev napad na Kristovo božanstvo, čime je doveo u pitanje opstanak svega što je kršćansko, pa čak i samu nauku o spasenju.[139]

Budući da je Konstantin uvijek gledao na crkvene probleme s državne točke gledišta, odatle su i počinjene greške. Odgovornost za stanje u Crkvi pripisuje se, dakle, caru i poglavarima Crkve. S druge strane, čini se da vjerske vođe nisu ništa učinile kako bi povratili svoju slobodu: Silvestar[140], Ozije (*Hosius*) iz Kordobe, Euzebije[141], Atanazije[142], Donat, Arije i dr., pozivali su ili pak tolerirali cara. Razlozi takve pasivnosti donekle su i razumljivi. Oni leže u želji da se očuva ono što se dobilo službenim utjecajem. Kod bojažljivih bio je legitiman osjećaj zahvalnosti caru osloboditelju, dok je kod svih bilo uzbuđenje zbog kršćanske pobjede. Usprkos slabostima i opasnostima u postkonstantinovskom vremenu, treba reći da je ono bilo značajno razdoblje crkvene povijesti, puno dinamizma i pravog kršćanskog duha, u kojem se bilo pod dojmom sjajnog slijeda događaja providonosne pobjede, izvrsne careve naklonosti te kršćanstva koje prodire na carski dvor i u zakonodavstvo.

Značenje Konstantinove kršćanske politike

Da bi se ispravno ocijenila važnost Konstantinove vladavine, i svega što mu Crkva duguje, ne treba zaboraviti i druge aspekte njegove politike. Pošto je okončano neprijateljstvo prema kršćanima, car je postao na neki način vrhovnim autoritetom i same kršćanske religije, kao što je nekoć bio i poganske. No, što se tiče njega samoga, želio je stvarno preuzeti

[139] Konstantin „čak nije nikada ni osjetio da u 'duhovnom položaju onog vremena nije postojao problem koji bi za kršćane mogao biti uzbudljiviji, a za obrazovane među poganima značajniji' nego li pitanje o vječnom bivstvovanju božanskog *Logosa* koji je postao čovjek, koji je došao na svijet da ga spasi i ponovno poveže s Bogom". Franzen, 1970: 57.

[140] Papa *Silvestar I.* bio je trideset i treći papa (314-335.). Nije mogao doći na *Prvi nicejski sabor* zbog starosti. Inače, broj zapadnih predstavnika u Niceji bio je malen: iz Rima su bila samo dvojica. Konstantin je na Istoku službeno postao „glavom svećenika", kao što su to bili svi prethodni carevi, kao i nasljednici sve do Gracijana (375-383.) i Teodozija (379-395.).

[141] Crkveni povjesničar Euzebije je s radošću i zahvalnošću pozdravljao kristijanizaciju države. U dijelu *Vita Constantini* (c. 46, njem.: *Bibliothek der Kirchenväter*[2] I, 173.) prikazao je cara kao idealnog kršćanskog vladara. Kada je na završetku Nicejskog koncila (25. srpnja 325.) car priredio okupljenim biskupima svečani banket, Euzebije kaže: „ni jedan biskup nije bio odsutan od careva stola (…). To što se tada događalo, uopće se ne može opisati: tjelesna straža i pratioci isukanih su mačeva stražarili oko predvorja carske palače; sred njih su Božji ljudi mogli koracati i ulaziti u unutrašnjost palače. I ondje su jedni ležali na istom jastuku s carem, a drugi počivali na jastucima s jedne i s druge strane (Rimljani su blagovali ležeći). Lako bi čovjeka obuzela misao da se nalazi u Kristovu carstvu i tlapnja da je sve to samo san, a ne stvarnost". *Vita Constantini* III, 15; Bibliothek der Kirchenväter[2] I, 105.

[142] Konstantin je aleksandrijskog biskupa Atanazija prognao 335. god. u Trier, kada se nije pokorio Konstantinovu nalogu da primi Arija među svoje svećenstvo (nakon što je Arije *pro forma* priznao nicejski simbol vjerovanja). Konstancijev sin Konstancije (337-361.) još se grublje upletao u unutrašnji život Crkve.

zadatak bez komplikacija, što je inače bila dužnost *Pontifex Maximus*-a, ali je pogriješio. Iako je „birokratski“ aparat Crkve bio gipkiji od državnog, njegova struktura u II i III st. (mnoštvo zajednica od kojih svaka iznutra ima svoga biskupa, a izvana gledajući bila je neovisna o drugoj zajednici) činila se prikladnijom za pojavu sporova bilo doktrinarnih ili disciplinskih, koji su od početka pratili povijest Crkve. Suočen s takvom situacijom, rizik u koji se upustio Konstantin kao autoritet, mogao je biti odlučujući: kao stvarni vrhovni poglavar *super partes* (ne stranački), imao je prikladna sredstva da se njegove odluke provedu u svim Crkvama.

Kada je Konstantin bio neprijateljski raspoložen prema podjelama i krivovjerjima, možemo se pitati je li se isto tako zanimao za razliku između istine i zablude. Tek nekoliko mjeseci nakon objave *Milanskog edikta*, car je bio prisiljen intervenirati[143] kako bi riješiodonatističku[144] krizu, koja je već nekoliko godina potresala afričku Crkvu. Kako se donatisti nisu pokorili pravorijeku, Konstantin je upotrijebio vojnu silu, pri čemu se može iščitati njegova odlučnost za uspostavom mira i jedinstva u Africi, a i šire. Biskup Donat je proglašen krivim, a Cecilijan je potvrđen pravovaljanim biskupom Kartage. Bio je uvjeren da njegovi autoritarni i diplomatski postupci mogu zadovoljavajuće razriješiti sve poteškoće. Konstantin je, dakle, odlučio zadržati spor unutar Crkve: odatle odluka da se spor povjeri vjerskom autoritetu, u ovom slučaju rimskom biskupu Miltijadu. Međutim, ovdje treba napomenuti da se ugled što ga je rimski biskup uživao tijekom III st. bio minoran u sudskom smislu kada su u pitanju sukobi. Tome je upravo doprinijela nova politika koju je uspostavio Konstantin.[145] Pod Konstantinom povećala se sklonost centralizaciji Crkve. Car, koji je radikalno preinačio Rimsko Carstvo, htio je jedinstvenu Crkvu, neovisnu od države. Stoga, iako nije želio vladati Crkvom, Konstantin je ozbiljno ometao ostvarivanju njezine autonomije.[146] Ne prosuđujući pravi značaj teoloških pitanja on je, bez ikakve sumnje *in bona fide,* otežao sukobe koji su izbili u Crkvi, premda je uvijek imao jasan cilj: neka pobjedi ono što je interes države - sklad duhovnog i javnog reda. Želeći poštovati unutarnju slobodu Crkve[147], biskupima je olakšavao njihove sastanke i težio izvršavati njihova mišljenja.

[143] Konstantin je zadužio rimski sinod (313.) da istraži stvar oko donatista, te 314. sazove koncil u Arlesu, na kojem su po prvi put bile zastupljene sve provincije Zapada. Car je stavio na raspolaganje carsku poštu za putovanje biskupa. U pismu sudionicima sinode u Arlesu car oslovljava biskupe s *carissimi fratres*. von Soden, 1950: 18.

[144] *Donatizam*, pokret u Crkvi sjeverne Afrike IV i V stoljeća, nazvan je po Donatu, koji je smatrao da Crkva mora biti Crkva svetaca a ne grješnika i da svete tajne, koje su počinili *izdajnici*, svećenici koji su u doba progona činili izdaju drugih kršćana, nisu važeće. Donatisti su smatrali sebe autentičnom Crkvom mučenika, a bili su zapravo šizmatici nasuprot Crkvi koju su priznavali biskupi toga vremena. Usp. „Donatizam“, u: *Suvremena katolička enciklopedija* (priredili: Michael Glazier i Monika K. Hellwig), Laus: Split, 1998.

[145] Simonetti, 2005: 59.

[146] Seeck, 1898: 62.

[147] Batiffol, 1929: 346-348.

Tako je 325. god. Konstantin sazvao *Prvi nicejski koncil*[148](ekumenski), da bi okupio biskupe iz svih krajeva gdje ima kršćanstva. Biskupima cijeloga carstva stavio je za put na raspolaganje carsku poštu bez naplate. Dakle, njegov objedinjujući cilj bio je evidentan. Biskupima je ostavio određenu autonomiju u odlukama, želeći je iskoristiti za ujedinjenjem društvenog tijela, a ne da bi postala instrumentom njegovoga osobnog naređenja. Treba naglasiti da pojam *cezaropapizma* (nedostojna ovisnost Crkve o državi) nije Konstantinov.[149] Potrebno je imati na umu da je odmah nakon Konstantinovog mira izobličena slobodna praksa crkvene autonomije. Zloporabe su više došle do izražaja u Crkvi na Istoku, dok je Papin autoritet na Zapadu doprinio očuvanju crkvene neovisnosti.[150]

Mentalitet IV st. je vidio u carstvu element koji se može prožimati s Crkvom, čak i u različitim sferama, kako bi čovjek postigao svoju svrhu. Premda ponekad griješeći ili pretjerujući, carevi su iskreno suosjećali s kršćanima u njihovoj zabrinutosti glede stvari koje su bile od vitalnog značaja za Crkvu i vlast, osjećajući se poglavarima kršćanskog puka, koji od Boga imaju spasenjsko poslanje poput Mojsija i Davida.[151] Ipak, neki će autori reći da zbližavanje Crkve i države nema tako revolucionaran značaj koji mu se ponekad pripisuje, budući da su u tom periodu kasne antike Crkva i država znali samo za načelnu međusobnu povezanost. Osim toga, treba imati u vidu i val krajnjeg oduševljenja nakon vremena progona.[152] Poslanje kršćanskog cara kao zaštitnika Crkve na prijelazu iz staroga u srednji vijek bila je neizbježna, tako da su se pape utjecali svjetovnoj vlasti (franačkim kraljevima) tražeći pomoć, kada je nisu mogli dobiti od istočnih bizantskih careva. Dok je u poganskom

---

[148] *Prvi nicejski sabor*je prvi od svih sinoda Carstva i prvi ekumenski crkveni sabor (sastanak biskupa cijele Crkve), održan u Niceji (pokrajina Bitinija). Sazvao ga je sam car Konstantin kako bi razriješio spor u aleksandrijskoj Crkvi, a ticalo se pitanja Isusove biti s Ocem. Nicejsko vjerovanje je definiralo nauku o Isusovu božanstvu: „rođen iz biti svoj Oca kao jedinorođeni, Bog od Boga, Svjetlo od Svjetla, pravi Bog od pravoga Boga, rođen, ne stvoren, istobitan (ὁμοούσιος - *homoúsios*) s Ocem.“ Na ovom saboru je također službeno proglašeno zajedničko *Vjerovanje*.

[149] *Cezaropapizam* je pojam što ga je skovao njemački politički ekonomist i sociolog Max Weber (1864-1920.), a označava primat državne vlasti nad crkvenom. Ovakav odnos između crkvene i državne vlasti postojao je u Vizantiji, gdje je car, kao svjetovni vladar, *de facto* bio poglavar Crkve, imenujući i crkvene poglavare (patrijarha), miješajući se često u dogmatske stvari.

[150] Temu odnosa između svjetovne i duhovne vlasti posebno je obrađivao papa Gelazije I. (492-496.) u svojoj poslanici poznatoj kao *Duo sunt* bizantskom caru Anastaziju 494. god., u kojoj je iznio nauku o odvojenosti papske (duhovne) i carske (svjetovne) vlasti. Budući da je car Konstantin prenio sjedište iz starog Rima u novi, koji će se zvati Konstantinopolis (Byzantium), tj. u europskom dijelu današnje Turske. Kako je „novi Rim“ postajao utjecajniji i veći, značenje starog Rima će sve više opadati, i čiji će prostor nastojati popuniti rimski patrijarh toga vremena.

[151] Palanque – Bardy – de Labriolle, 1971: 81.

[152] Usp. Jedin, 1972:458-459.

periodu car smatran svetim, prelaskom na kršćanstvo porastao je osjećaj za njegovu „svetost“ (smatran je trinaestim apostolom).[153]

U novom odnosu Crkve i države krila se svojevrsna opasnost, čega Crkva u početku nije bila svjesna, jer će joj trebati iskustvo. Stoga, Euzebije Cezarejski govoreći o obnavljanju crkava, piše o općoj slobodi i carskom držanju:

> „Vrhovni su vladari (Konstantin i Licinije) trajnim zakonodavstvima u korist kršćana jako i široko osnažili ono što nam je došlo od Božje darežljivosti. Učestala su osobno biskupima carska pisma, počasti i novčani pokloni“.[154]

Sve ovo što je rečeno dovodi do zaključka da je IV st. važna prekretnica u odnosima kršćanske Crkve i rimske državne vlasti, događaj od presudne važnosti za svjetsku povijest, ili barem jedinstveno razdoblje u životu Crkve. Nakon gotovo tri stoljeća progona, Milanskim ediktom je zauvijek promijenjena povijest zapadne civilizacije. Politika se odrekla svoje dosadašnje totalitarne i sveprisutne uloge, ne samo u rimskoj civilizaciji, nego i u svim antičkim civilizacijama, osobito na Istoku. To je sasvim nova era ili nova situacija u kojoj će Crkva živjeti i raditi. Toj „novosti“ uzrok je upravo *edikt* što su ga dvojica augusta – Konstantin i Licinije - izdali u Milanu. Konstantinov pothvat je u svakom slučaju bio velik korak istinske afirmacije kršćanstva, u kojem je potvrđeno ono što je rečeno u *Galerijevom ediktu o snošljivosti* 311. god. Naređen je povrat oduzete imovine kršćanima, a kršćanstvo je **izjednačeno** s ostalim religijama. U proglasu, osim toga, implicitno je uključeno priznanje monoteističke vjere. Govoreći o božanstvu, umjesto o božanstvima, ono se zaziva da bude pomoću vladaru.

Dok su neki predstavnici Crkve vidjeli savršenstvo u takvom odnosu crkvene i državne vlasti, drugi su pak osjećali škodljivost državnih povlastica vjerodostojnosti propovijedanja Crkve.[155] Crkva je, doduše, morala pronalaziti „zlatnu sredinu“ između *fuga mundi* i prilaska svijetu, i nije se mogla zadržati na nekom prvotnom obliku, zatvorena od povijesnog razvoja. Morala je ići u korak s vremenom, budući da posjeduje pravu povijesnost, ne miješajući se ili poistovjećujući s nekim vremenom.

---

[153] Zeiller, 1933: 92. Pravoslavna Crkva štuje Konstantina kao sveca „jednakog apostolima“, zajedno s njegovom majkom Helenom.

[154] Euzebije, *Crkvena povijest* X, 2, 2.

[155] Tako primjerice piše sv. Jeronim: „Od kako Crkva ima kršćanske careve, sigurno je narasla u moći i bogatstvu, ali je opala u moralnoj snazi.“ Monaška biografija sv. Malka: Jeronim, *Vita S. Malchi* 1 (*PL* 23, 55 B): *postquam (ecclesia) ad Christianos principes venerit, potentia quidem et divitiis maior, sed virtutiubs minor facta est.*

Konstantinovo kršćansko djelo je veoma značajno i bilo bi apsolutno pogrešno svesti ga na neznatnu ulogu. Treba naglasiti da je *Milanskim ediktom* pro prvi put dana sloboda savjesti glede ispovijesti vjere, a ni u kakvom slučaju progon nekršćana ili pak vrbovanje na kršćanstvo. Pojam „carska crkva“ reproducira samo izvana složenu stvarnost Crkve u to vrijeme. Najbolji teolozi onog vremena savršeno dobro znaju da Crkva, u svojoj najdubljoj naravi, pripada stvarnosti koja se ostvaruje samo uz milost koja je dana čovječanstvu Kristovim otkupiteljskim djelovanjem. Od proglasa *Milanskog edikta* može se govoriti o početku ljudskog prava na vjersku slobodu, koja je službeno priznata *Općom deklaracijom o ljudskim pravima*[156], koju je Generalna skupština UN usvojila 1948. god., a još svečanije potvrdila Deklaracija o vjerskoj slobodi *Dignitatis humanae* (1965.) II vatikanskog koncila.

[156]OPĆA DEKLARACIJA O LJUDSKIM PRAVIMA usvojena je i proglašena na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda, 10. prosinca 1948. god. (rezolucija br. 217/III).

2.6. VJERSKA POLITIKA KONSTANTINA VELIKOG OD DOLASKA NA VLAST DO BITKE KOD MILVIJSKOG MOSTA KROZ VIZURU SAVREMENE ANTIČKE HISTORIOGRAFIJE

Vjerska politika Konstantina Velikog (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus 306. – 337.)* predstavlja jednu od najbolje istraženih tema kada je u pitanju onaj dio antičke historiografije koji se bavi poznom antikom. Naučno proučavanje historije postanka kršćanstva i njegovog širenja uvijek se nalazilo u tijesnoj vezi sa izučavanjem nastanka zapadnoeuropske civilizacije, koja se mediavelnim riječnikom rečeno naziva još i kršćanskom civilizacijom. Stoga se u Zapadnoj Europi, kao i u Americi, dugo zadržala tradicionalna šema izučavanja vjerske politike Konstantnina Velikog u onom obliku u kome ju je postavila i utvrdila crkva[157]. Kritički zadatak koji se stavlja pred historičara pri pisanju o ovoj temi, jeste da na pravilan način interpretira poznate izvore i literaturu, izvrši vanjsku i unutarnju kritiku izvora, te na kraju donese određene zaključke u vezi sa ovom problematikom. Savremeni historičari koji se bave ovom problematikom su svjesni da je ova problematika možda više nego druge teme iz rimske historije sklona interpolaciji izvora.

Historijski izvori koji predstavljaju temelj izučavanja cjelokupnog državničkog djelovanja Konstantina Velikog, pa i period do bitke na Milvijskom mostu (312.) su u najvećem broju kršćanske orjentacije. U skladu sa tim, cilj im je opravdati ulogu kršćanskog sveca koja je Konstantinu dodjeljena od strane crkve. U prvom redu to se odnosi na radove Euzebija iz Cezareje[158] i Laktancija[159]. Već su se u razdoblju humanizma i renesanse javile kritike na račun ovih historičara, a vremenom sa razvojem kritičkog shvaćanja u radu sa

[157] Istupanje skeptika protiv tradicionalne šeme nije uspjelo poljuljati konzervativnu poziciju koju je krajem XVIII i početkom XIX stoljeća zauzela racionalistička škola njemačkih univerziteta. Tako je u djelu „Von Reimarus bis Wrede, Geschichte der Leben Jesu Forschung“ (1906.) Albert Schweitzer iznio oštru osudu radova poput Robersona, Bredloa, Lomana i Smitha, optužujući ih da nisu specijalisti za teološka pitanja o kojima pišu rasprave.

[158] Eusebius (263 – 339), bio je biskup u Cezareji (Palestina) oko 314. godine, poznat po radu „Konstantinov život“ *(Vita Constantini).*

[159] Lucije Cecelije Firmijan Laktancije (*Lucius Caecilius Firmianus Lactantius,240 – 320)* veliča Konstantina u svom radu *„De Mortibus Persecutorum“*, a Dioklecijanu daje izuzetno negativnu historijsku ocjenu. Petorici vladara (Neronu, Dominicijanu, Trajanu, Valerijanu i Aurelijanu) ovaj historičar posvećuje po jedno poglavlje, gdje ih ocrnjuje bez obzira na njihove dobre ili loše strane kao vladara. Zapravo Laktancije ih posmatra samo kroz prizmu crkve. Poslije tih uvodnih poglavlja, slijede tri poglavlja u kojima se ocrtavaju karakterne osobine tri vladara prve tetrarhije: Dioklecijan, Maksimijan i Galerije. Izuzetno malo Laktancije spominje cezara Konstancija I (Klora), oca Konstantinovog, te za njega tvrdi da nije provodio progone. Kroz ovakav pristup se jasno vidi strukturalizam i subjektivnost Laktancijevog pisanja. Treba napomenuti da je Laktancije ipak dobar izvor vezan za edikte koji se odnose na dopuštanje kršćanstva. Njegova subjektivnost najbolje se vidi na primjerima kada poredi Konstatina sa njegovim konkurentima, dok Maksimina prikazuje kao seljačinu i pastira, Konstatin je za njeg oličenje vrline. (Više: *Lact. De Mort.* XIX, 60).

historijskim izvorima ovi radovi su dobili dosta negativnu ocjenu kada je upitanju vjerodostojnost izvora. Ipak zahvaljujući svom sadržaju oni su uspjeli da se gotovo u orginalnom obliku sačuvaju tokom srednjeg vijeka i mogu se smatrati referentnim kada je u pitanju tematika u vezi sa Konstantinom Velikim. Njihova subjektivnost ne umanjuje značaj ove izvorne građe za historiografiju[160]. I o Euzebijevom i Laktancijevom radu bi se mogla i već jesu napisane mnogobrojne studije, tako da čitatelj može doći u dilemu da li je svrha ovih izvora historijska, ili je on sam po sebi autoru svrha propagadnog djelovanja u korist određene historijske ličnosti.

Kada je u pitanju literatura, problematika na temu „Vjerska politika Konstantina Velikog od dolaska na vlast do bitke kod Milivijskog mosta (306 – 312.)“ postoji dosta širok dijapazon radova. Većina kasnoantičara u svom naučnom radu dotiče se ove teme[161]. Zbog obimnosti građe analiza svih izdanja koja su vezi sa temom zahtjevala bi jednu opširnu i kvalitetnu studiju. Stoga će u ovom radu, da bi se zadovoljila kratkoća njegove forme, biti korišteni radovi nastali u skorijem razoblju. Prije svih treba istaći radove Girardeta[162], Schlangea – Schöningena, Brigmanna, Barcela ,Lehmeierve, Gottlieba, Bleckmanna[163], Stephensona[164], Lenskoga[165], i Bratoža[166]. Treba napomenuti da na ovu tematiku u toku 2012. i 2013. godine biti će objavljeno dosta radova, jer su to godine obljetnice za dva značajna događaja vezana za Konstantinovo vrijeme.[167] U cilju obilježavanja 1700-te obljetnice bitke kod Milvijskog mosta u Rimu će biti održan simpozij u jesen 2012., a 2013. naučnici će prigodnim radovima da se osvrnu i na Milanski edikt iz 313. godine.

---

[160] Subjektivnost je česta pojava u antičkim izvorima još od vremena nastanka same nauke. Tako otac historije, Herodot jasno struktuira svoj rad. Na primjer navodi kako Grci žive u gradovima, Skiti ne , što implicira da su Grci civilizirani, a Skiti ne. Međutim, kad dođe do dijela u kome opisuje kako Skite napadaju Perzijanci, grčki neprijatelji, ovaj antički historičar u puno boljem svjetlu prikazuje Skite. (Herodot, LXV,140) Slično Laktancije postupa kada opisuje oca cara Konstantina. Konstancije I Klor se nije puno razlikovao od svojih suvladara, rušio je crkve, na progon kršćana je gledao blagonaklono, ali mu u svom veličanju Konstatina Laktancije to ne može uzeti za zlo.

[161] Čak i historičari poput Theodora Mommsena („*Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes*“) ili Edwarda Gibbona („History of the Decline and Fall of the Roman Empire“), koji se bave globalnom historijom rimskog carstva, pisali radove posvećene Konstatinu Velikom odnosno dotiču se problematike njegove vladavine u svojim općim historijama Rima.

[162] Rad Klausa Martina Girardeta, *Die konstantinische Wende*, objavljen je 2006. godine u Darmstadtu.

[163] Radovi ovih autora su objavljeni u ediciji ,*Konstantin und das Christentum*, 2007. godine u Darmstadtu.

[164] Knjiga Paula Stephensona, pod nazivom, *Constatine unconquered emperor*, christian vistor, objavljena je 2011. godine u Londonu.

[165] Knjiga Noela Lenskog, *The age of Constantine*, objavljena je 2005. u skopu izdavačke djelatnosti Cambrige University press

[166] Rad Rajka Bratoža, *Odnos rimskeg cesarstva do krščanstva v obdobju do Galienovog edikta 260. do Galerijevog edikta (311.)* – u procesu objavljivanja.

[167] Danski teolog Torben Christensen u svom radu, *The so - called edict of Milan*, objavljenom 1984. godine uradio je komparativnu analizu teksta Milanskog edikta koja se i danas smatra nepravaziđenom. Spomenuti autor je kroz analizu teksta samog edikta osporio njegov pravni legitimitet smatrajući da je upitanju pismo. Analiza je objavljena u okviru zbornika radova Tobena Christensena koje je poshumno objavio Teološki fakultet Univerziteta u Kopenhagenu.

Nakon što su 01.05.305. god. n.e. abdicirali Dioklecijan u *Nikomediji* i Maksimijan u Mediolanumu, na njihova mjesta su također došli pagani Galerije i Konstancije Klor. U tim pogledima na vjeru od svog oca nije se razlikovao ni Konstantin, sin Agusta Konstancija Klora.[168] On je prema svemu sudeći naginjao vojničkim kultovima poput Mitrinog, istočnjačkog kulta koji je posebno bio štovan od strane vojnika. Kult je bio u III i IV stoljeću izuzetno raširen na Balkanskom poluostrvu, gdje je i rođen Konstantin I. Jedan od dokaza za ovu tvrdnju su epigrafski spomenici na kojima se pojavljuje božanstvo Mitra kako kolje bika, ali i njegovi drugi atributi poput SIM (*Soli Invicto Mitri*). Njegov otac, pak, kršćanima nije posvećivao preveliku pažnju, prosto iz razloga što na prostoru koji je bio pod njegovom kontrolom nije bilo brojno kršćansko stanovništvo.[169] Moglo bi se reći, ako izuzmemo nekoliko slučajeva rušenja crkvi na prostoru pod njegovom indirigencijom, da je Konstancije zapravo bio dosta ravnodušan prema kršćanima. Laktancije navodi primjer bijesa Dioklecijanovog zbog toga što mu je navodno Galerije podmetnuo požar u palači i krivnju prebacio na kršćane.,, Prilikom svoje osvete Dioklecijan je naredio Maksimijanu i Konstanciju da se u zapadnom dijelu carstva obračunaju sa sljedbenicima Isusovim. Maksimilijan je navodno to jedva dočekao pa je nemilosrdno progonio kršćane, dok je pak Konstancije uništavao kršćanske objekte samo iz poštovanja prema autoritetu Dioklecijana."[170] Ovakvo na prvi pogled naivno objašnjenje u osnovi ima za cilj da opravda djelovanje Konstantinovog oca protiv kršćana.

Nakon što je uspio doći na očevu poziciju 306. godine, Konstantin je postao *Herculian* i klijent boga rata, Marsa. Njegovi rani novci odražavaju Konstantinovu vezu sa Marsom. To božanstvo se pojavljuje na revesu, kao i kod njegovog oca sa tekstom *MARTI PATRI CONSEVRVATORI*.[171] Međutim, 310. godine, ako ne i prije, Konstantin je odbacio svojeg postojećeg pokrovitelja i unaprijedio priču, tako što je tvrdio da su obojica, njegov otac i on, direktni potomci *Sol Invictus* (*Claudius II Gothicus)*, čiji je bog bio identifikovan kao *Sol Invictus*.[172]

Božanstvo sunca (*Sol)* je bio istočnjački rodjak Apolona (negdje se čak prikazuje i kao njegova istočnjačka verzija), od koga je Konstantin imao božansku viziju. Na ovaj način

---

[168] Stephenson, 2011 : 154.

[169] Za ravanje Konstancija I v času prve terarhije je bilo bistvenga pomena dejstvo, da je bilo na području njegove vlade (Galija in Britanija) kristijanov malo ni niso predstavljali navarnost. (Bratož, 2012 : 15).

[170] „I Maksimijanu i Konstancija upućena su pista da nastupaju na isti način i nje se tražilo njihovo mišljene o pitanjima takve važnosti. Stari Maksimijan, čovjek ne pretjerano milostiv, to je u Italiji rado poslušao. Konstancije je pak, ne želeći da izgleda kao da se ne slaže sa zapovjedima starijih, dopustio rušenje svetih okupljališta, to jest zidova koji su se mogli ponovo podići, ali pravi hram Božiji, koji je u ljudima, ostao je neokrnjen." (*Lact. De Mort. 15, 47).*

[171] Stephenson, 2011:130.

[172] Bringmann, 2006 : 117.

je Konstantin imitirao Septimija Severa (*Septimius Severus*)[173], posljednjeg rimskog vladara koji je uspio osnovati dinastiju. Septimije je tvrdio da je sin Marka Aurelija (*Markus Aurelius*), i prvi je postavio *Sol Invictusa* na svoj novac. Klaudije II je bio među zadnjim carevima koji su vladali sami, i Konstantin, sljedeći logiku, je imao veće pravo da vlada nego njegov protivnik iz Tetrarhije. Jačanje Konstantinove moći se ogleda i u njegovoj promjeni prema kultnim obilježenjima svoje ličnosti. Kako njegova politička moć jača, on postaje nezadovoljan time da bude mladi *Herculian* (Herkul).[174] Konstantinov novi stil je odjeknuo u javnosti kao Aurelijanov, kada je izdao seriju novca posvećenu Klaudiju Gotskom na kojima ga je prikazao sa krunom *Sol Invictus*.

Tražeći pokroviteljstvo Apolona odnosno *Sola,* Konstantin se udaljio od tvrdnji koje su kružile nekoliko godina prije toga da je on pravi Maksimijanov sin i njegov nasljednik, koji bi izrodio herkulansku djecu i unuke.[175] Također se opirao Maksencijevoj novijoj propagandi, koja naglašava njegovo nezakonito rođenje, zbog majke Helene koja je, prema Maksimijanu, bila konkubina Konstantinovog oca, a ne supruga. Konstantin nije bio kraljevskog porijekla, kao što su to bili Konstancijevi sinovi od majke Teodore[176], koji su bili sinovi i unuci vladajućih careva[177]. Maksencije je tvrdio da je Konstantinov otac Maksimijan, ali je Konstantin zauzvrat širio glasine da je sin Syriana, sa kojim je majka bila iza leđa Maksimijanu. Legitimnost i carevska linija nasljedstva su ponovo bile aktuelne teme, i meritokratska osnova Tetrarhija je bila napuštena. Međutim, na istoku je čak Licinije počeo da tvrdi da je nasljednik Filipa Arabljanina, koji je vladao od 244. do 249.godine.

Ipak glavni cilj odricanja Heraklovog kultnog obzorja i uzimanje Apolona (u metaforičkom smislu preko *Sol Invictus*) Konstantin je svojim suparnicima jasno poručivao ko ima pravo na glavni plijen. Naime, iako je tetrarhija zasnovana na ideji jednakosti, Dijoklecijan koji se implicira kroz lik Apolona, je svakako imao dominaciju nad Maksimijanovim Heraklom. Na to jasno ukazuje i sama mitologija. Apolon je bog, jedan od 12 osnovnih božanstava grčkog i rimskog pantenona, a Heraklo je polubog. Imaju istog oca, Zeusa, ali dok je Apolona rodila božica Leta, Herakla je rodila smrtnica. Razumjeti

[173] Ironično je to ukoliko je poznato da je i Septimija Severa, iako ga je kolektivna svijest rimskog naroda pamtila kao dobro vladara, Laktancije uvrstio među progonitelje. Kršćanski izvori vješto izbjegavaju činjenicu da je i Septimije Sever, zakleti paganin, bio veliki uzor Konstantinu.

[174] Stephenson, 2011: 131.

[175] Time je on želio opravdati i ugled svog oca, Konstancija. Laktancije kaže da je Maksimin prezirao Konstantina zbog njegove blage naravi i ograničenosti slabim zdravljem, te da se nadao njegovoj skoroj smrti. (*Lact. De Mort. 19,* 61.)

[176] Teodora je bila pastorka Maksimijanova, a bila je u ugovorenom braku sa Konstantinovim ocem. Naime Dioklecijan je želio da cezari budu oženjeni kćerkama augusta.

[177] Lenski, 2005 : 114.

mitologiju, znači razumjeti psihologiju antičkog čovjeka, a to se čak može odnositi i na teme koje su čisto političkog karaktera. Ono što je za današnjeg čovjeka metaforično, za antičkog čovjeka ima praktično značenje, što se vidi i na ovom vjersko – političkom primjeru iz IV stoljeća.

Treba podvući važnost činjenice da Konstantin tvrdi da je vidio viziju Apolona. Konstantin time privilegira svoj položaj prema božanstvu. Dobar pokazatelj za to je pohvalni govor oratora izrečen u čast Konstantina u Gaulu. On kaže da je imperator imao neposredno iskustvo sa bogom Apolonom, koji je došao u pratnji boginje pobjede, Viktorije[178]. Svrha tog imaginarnog susreta je bila da se Konstantinu ponudi kruna.[179] Zanimljiva je činjenica da Eusebije kada opisuje viziju križa pred bitku kod Milvijskog mosta koju je Konstantin imao, dosta je slična viziji Apolona koju je imao kao zakleti paganin[180]. Neke historijske škole smatraju da je čak Eusebije koristio paganski izvor kako bi opisao ovaj navodni čudesni događaj.

Sad se može razumjeti prisustvo Apolona u viziji koji je opisao orator (govornik) 31. godine, i može se sumnjati da je Konstantin stvarno doživio viziju u Galiji te godine. Postoji mnogo razloga zbog koji bi Konstantin prigrlio boga sunca kao svog pokrovitelja. Orator koji donosi ove informacije je sigurno širio korisnu propagandu, da je Konstantin potomak careva i da su ga bogovi posjetili. Pri tome, Apolon je bio obožavan u važnom hramu koji je nalazio u oratorovom distriktu, što mu je davalo još više razloga da „razradi" istinu.

Kratko nakon njegovo pobjede na Milvijskom mostu, Konstantin je dodao *Invitctus,* što znači nepobjediv, nepokoren, kao dio svoje zvanične titule. Pored natpisa u Rimu, pojavljuju sei dva pisma pjesnika *Porfiriusa* naslovljenih na „Gospodar Constantine, najpobožniji i nepobjedivi August" (*Domino Constantino maximo pio invicto... Augusto*), i „Nepokoreni Konstantin najveći August" (*Invictus Constantinus Maximus Augustus*)[181].

Konstantin je bio jedini od kasnijih imperatora koji je usvojio ovaj epitet, ali je to uradio radi posebnih dinastijskih razloga. Njegov pokrovitelj je bio *Sol Invictus,* koji ga je povezivao sa izabranim predakom, Klaudijem Gotskim, uredno preskačući period Tetrarhije, da bi obnovio dominaciju Flavijanaca. Konstantin se tada nije bojao nikoga. Sasvim je zadobio podršku svoje vojske, koja je znala da će njegov božanski zaštitnik obezbjediti pobjedu, čak i u najtežim okolnostima. Njegov dobar odnos prema kšćanima treba tražiti u

[178] Lenski, 2005 : 113.
[179] Navodno je kruna bila označena brojem XXX, što bi značilo da Konstantin ima blagoslov da vlada 30 godina.
[180] Eusebius, *Vita Constantini*, I, 28
[181] Stephenson, 2011 : 138.

činjenici da ih on nije doživljavao kao opasnu prijetnju, za razliku od vladara iz istočnog dijela Carstva.

Laktancije navodi po preuzimanju zemlje svoga oca, kao samoproglašeni August, zaustavlja progone kršćana. Na osnovu tog izvora može se primjetiti tvrdnja da je Konstantin svojim prvim zakonom dao kršćanima slobodu.[182] Kad se govori o ovoj tematici ne smije se zaboraviti da Konstantin nije sudjelovao prilikom izdavanja Galerijevog edikta o toleranciji (311.).[183] Savremeni historičari, smatraju da je Galerije bio vođen prije svega političkim motivima, odnosno spoznajom da je kršćanstvo postalo previše snažno, pogotovo u bogatim istočnim provincijama pod njegovom vlašću, te da bi podrška ili barem neutralan stav kršćana, mogao biti koristan u eventualnom obračunu sa drugim vladarima tetrarhije.

U svakom slučaju, Galerije svojim ediktom kršćanima nije dao povlašten položaj, nego im tek omogućio vođenje obreda u svojim kućama i crkvama "pod uvjetom da ne krše javni mir", izjednačivši ih tako sa Jevrejima[184]. Može se bez imalo pretjerivanja reći da je istim motivima bio vođen i sam Konstantin kada je 313. godine potpisao Milanski edikt.

Rane 312. godine, Konstantin je možda prepoznao kršćanstvo kao manifestaciju najvećeg boga, *summus deus*[185]. Kršćani su u ovom priznavanju vidjeli kraj njihovom progonu. Ali, da li je Konstantin bio do te mjere kršćanin? Da li je prešao na kršćanstvo sa događajima 312.? Odgovori na ova pitanja za neke autore poput Paula Stephensona je iznimno teško dati.[186] Za tako orjentirane historičare kao što je Stephenson, Konstantinova djela iz 312. otkrivaju čovjeka koji se suosjeća i brine za kršćane u svom Carstvu. Vodeći se Laktancijem i Eusebijem, za njih Konstantin kao i njegov otac, je zabranio progon kršćana na tlu njegovog Carstva, čak i kada su njegove kolege iz Tetrahije zvjerski progonili Isusove sljedbenike. Sa naučnog aspekta posmatrana, iz vizure današnje metodološke spoznaje historijske misli, ovakva ocjena Konstantinovog djelovanja se ipak treba uzeti sa velikom rezervom. Zapravo odgovoriti na pitanje, da li je Konstantin čak i do 312. bio kršćanski orjentiran, je dosta lahko. On definitivno nije u prvom razdoblju svoje vladavine bio kršćanin, a najbolji dokaz za to je način proslave pobjede kod Milvijskog mosta, koji je objašnjen u daljnjem tekstu.

[182] Prima eus sanctio religionis restituae

[183] Bratož, 2012 : 17.

[184] Edikt, međutim, nije zaživio. Galerijev nasljednik Maksimin Daja ga je odmah opozvao i ponovno otpočeo progone, koji će biti obustavljeni tek s Milanskim ediktom 313.

[185] Izraz nastao još u paganskom razdoblju, epitet koji se obično pripisivao Zeusu ili Jupiteru. Označava vrhovno božanstvo, u ovom kontekstu se misli na to da Konstantin prepoznaje kršćanskog Boga.

[186] Stephenson, 2011 : 168.

Konstantinov jedini cilj nije bio okončati nasilje između različitih vjerskih zajednica u kontekstu politeizma i monoteizma. Pisma napisana ubrzo nakon bitke na Milvijskom mostu pokazuju imperatorovu želju da završi frakcionalizam unutar kršćanske zajednice, što bi navodno kako to neki teolozi interpretiraju navuklo Božiji gnjev na imperatora. Sentiment je autentičan koliko i pismo, jer reflektuje Konstantinovu koncepciju *summus deus* kao garanciju pobjede, što može biti raskinuto baš kao što je i sastavljeno. Konstantinova briga za kršćane je bila zasnovana na praktičnoj želji da osigura političku naklonost za svoje interese, što se materijalizovalo imperatorovim prelaskom sa strahopoštovanja prema *summus deus*. Njegov *summus deus* se može dvojako tumačiti. Njemačka historijska škola često to komparira da je *summus deus* za njega bilo idealno rješenje budući da je mogao istodobno da se uklopi u tradiciju i ikonografiju obožavatelja sunca (*Soli Invicto*) i kršćanskog učenja. To je bio mudar politički potez jer je time u jednoj ličnosti pomirio dvije vjerske suprotnosti. Ovaj proces je uzeo pravac koji je imao za posljedicu što su kršćani bili oslobođeni od proganjanja. Zahvaljući njegovim pobjedama i političkoj mudrosti koja je donekle rezultirala vjerskom simbiozom paganskih kultova i kršćanstva, za posljedicu je imalo to što je privuklo neke od najelokventnijih i ubjedljivijih kršćana na Konstantinov dvor[187].

Najistaknutiji učenjak koji se pridružio Konstantinovom dvoru, prema studiji Elizabeth DePalma Digeser iz 2000., i možda arhitekt imperatorove razvijajuće vjerske politike, bio je Laktancije. Prema Digeserovoj, Laktancije je bio na Konstantinovom dvoru najranije 310. god. U to vrijeme bio je dodjeljen kao tutor Konstantinovom sinu Kripsu, i bio je odgovoran za obrazovanje mladog princa, kada je imao šest ili sedam godina, u latinskoj književnosti.[188] Prema mišljenju spomenute historičarke, Laktancije je napisao svoj trakt, *„De Mortibus Persecutorum“*[189] najranije izvinjenjem zbog nasilja počinjenog nad kršćanima, na Konstantinovom dvoru, a ne u Nikomediji pod Galerijem i Licinijem. Laktancije je vidio Konstantina kao božije oruđe za kažnjavanje onih koji su do nedavno progonili njegove suvjernike, tako da je imperatoru pročitao naglas svako poglavlje kako ga je završavao[190].

[187] Američka historičarka Elizabeth DePalma Digeser posvetila je naučnu studiju *The Making of a Christian Empire* (2000.) ovoj problematici. Njen rad je izuzetno dobro prihvaćen od historičara i teologa sa anglosaksonskog područja koji se bave ovom tematikom. S druge strane autorici se zamjera što u velikoj mjeri preuveličava Laktancijevu ulogu u razvoju Konstatinove ličnosti i ne vodi računa o hronologiji događaja.

[188] Međutim De Palma Digeser zanemaruje činjenicu da je 317.godine Krips, kada je gotovo odrastao i upravljao u Gaulu tražio osnovnu edukaciju. To mu ne bi trebalo ukoliko je 310. u Tiru boravio Laktancije. (Više : Stephenson, 2011). Sve pak ukazuje da je Laktancije boravio u Nikomediji sve do kraja druge tetrarhije 313. godine. Premda se ne može precizirati kada ga je Konstantin pozvao na dvor da bude učitelj njegovom sinu, to se po svemu sudeći nije desilo prije 313.godine. Nenad Cambi smatra da je se to desilo neposredno prije 317.godine i uzdizanja Kripsa do časti cezara.

[189] Za Digeserovu je to najranije izvinjenje zbog nasilja počinjenog nad kršćanima od strane Konstantina, jer djelo je nastalo na njegovom dvoru.

[190]DePalma Digeser, 2000 : 82.

Imperator je, također, bio među prvim koji su čuli Laktancijevo najveće djelo, *„De Mortibus Persecutorum“* koje je prema DePalma Disger studiji prvobitno sastavljeno između 305. i 310. godine. Iako nema relevantnih podataka, djelo nije moglo tako rano nastati.

Terminus post quem jeste ubistvo Dioklecijanove kćerke Valerije i njene majke Priske koje se desilo nakon dugogodišnjeg progona krajem 314. ili početkom 315. godine. *Terminus post quem* je konačan rasplet između Konstantina i Licinija 18.09.324. godine kod Hrispolisa. Svaka i tačnija datacija izvora je donekle moguća. Naime, Laktancije navodi da sa ubistvom Maksiminom Dajom prestaje progon kršćana, što ukazuje da pisac nepretpostavlja da bi progoniteljom mogao postati i Licinije. Po Cambiju njegovi se progoni vjerovatno poklapaju sa 320/321. godinom kada se na novcu njegovog sina i Licinija pojavljuje riječ *Iovus*, čime aludira na Dioklecijanovu lozu, a valjda i na vjersku politiku, koja je bila integralni dio Dioklecijanove uprave. Stoga je spis nastao preciznije izmedju 315. i 320., a moguće čak iz 316. jer Laktancije zna za Dioklecijanovu smrt.[191] Ovako opširno objašnjenje nastanka Laktancijevog djela je neophodno kako bi se ukazalo da su tvrdnje, da je Konstantin tako rano bio orjentiran ka kršćanstvu u svojoj osnovi pogrešne. Djelo *„De Mortibus Persecutorum“* je započeto u Nikomediji, kao odgovor onim filozofima koji su opravdavali Veliko progonstvo, posebno Porfiri i Hierocles, a ne u Tiru.

Dokaz za to da je spomenuto djelo počelo nastajati[192] iz razloga kako bi se odgovorilo paganskim filozofima, a ne iz ljubavi Konstantina prema kršćanima jeste i to što on detaljno ulazi u raspravu, prednostima kršćanstva nad politeizmom. Monoteizam je, smatra Laktancije, rimska izvorna religija, a ideja o mnogoboštvu je kasnije greškom uvedena. On ističe glupost filozofa koji nisu vidjeli istinu: da su religija i mudrost nerazdvojne, i da je mudrost održiva jedino kroz kršćanstvo. Samo oni koji odbiju ideju mnogoboštva u korist jednog Boga mogu biti mudri i pravedni. Iako je Porfiri zagovarao represiju za one koji nisu željeli učestvovati u postojećim ritualima, Laktancije razotkriva takve lažne obrede kao obožavanje mrtvog čovjeka i demona.[193] Kao digresiju u petoj knjizi, od sedam koje čine , *„De Mortibus Persecutorum“*, Laktancije predstavlja, prema nedavnim prevoditeljima, „Molbu za vjerske slobode koja je najrazrađenija i najelokventnija od svoje vrste koja je preživjela prošlost“[194]. Njegova generalna poruka je da je strpljenje, ne progon, put do univerzalne pravde i do ponovnog uspostavljanja rimskog antičkog ustava.

[191] Laktancije, *De Mortibus Persecutorum*, (predgovor Nenad Cambi, 2005 : 17 – 18, Split).
[192] Kasnije ono dobija dimazije slavospjeva Konstantinu Velikom.
[193] *Lact. De Mort*. VI, 29.
[194] *Lact. De Mort*. XLVIII, 119.

Za historičare je posebno važan podatak da je nakon pobjede kod Milvijskog mosta 28.10.312. godine Konstantin posjetio hram Jupitera, najboljeg, najvećeg (*Iovi Optimus Maximus*) na Kapitolu kako bi obavio tradicionalnu pobjedničku molitvu.[195] Historičari i teolozi naklonjeni kršćanstvu često zanemaruju ovu pojavu. Zapravo, ona dolazi u koliziju sa Euzebijevim svjedočenjem o Božijoj pomoći Konstantinu u bitci, koji je u skladu sa tim bio blagoslovljen da vidi križ. Laktancije to objašnjava na sljedeći način. Monoteizam je, prema njegovoj formulaciji, superioran u odnosu na politeizam, i Konstantin, već odavno monoteist, iako ne još sasvim kršćanin, je bio na putu da uspostavi istinu i pravdu u Rimu. U historiografiji, naročito srednjovjekovnoj, ovakav Konstantinov potez se pravdao time da je on obavio samo formalnu proslavu trijumfa, bez da se doticao religije u njenom praktičnom izražaju. Taj čin se objašnjavao kroz prizmu Konstantinovog divljenja Septimiju Severu. Naime, sličan obred na Kapitolu 195. godine uradio je i Septimije Sever. [196]

Neki historičari i danas tvrde da je za najširu publiku Konstantin izrazio svoju odanost bogu Sunca, a kasnije i Jupiteru koristeći jezik kasne rimske imperijalističke umjetnosti. Takva politika je donosila neke prednosti, gdje su takve asocijacije unaprijedile dinastijsko pravo na vladanje. Sunce je bilo zaštitnik Konstantinovog izabranog predaka, Klaudija Gotskog, i on je dominirao imperijalističkom ikonografijom sunčevih vladara koji su preskočili Tetrarhiju , posebno Aurelijana i Proba (276 – 82.). Štaviše, Sunce je bilo dobro ustanovljeno u kanonu prikladnih simbola za predstavljanja „najvećeg Boga“ ili *summus deus* kao što je i ranije napomenuto u ovom radu. .[197] Ali Konstantin je, također, znao da je kršćanima Krist bio pravo Sunce i njegovo korištenje Sunca je slalo poruku o njegovom božanskom zaštitniku koji je bio prihvatljiv za sve pa i za Konstantina lično[198]. Sunce se

[195] Stephenson, 2011 : 146.
[196] Stephenson, 2011 : 138.
[197] Lenski, 2005 : 115.
[198] Naravno postoje i drugačija tumačenja. Za Tephensona on nije bio bog kojeg je Konstantin obožavao privatno. U svom radu *„Constantine unconquered emperor, christian vistor“* on tvrdi da je Konstantin odavno davao nagovještaje da je njegova lična odanost bila posvećena bogu čiji je simbol on nosio, chi – ro, koji nije nosio nikakvu vezu sa Suncem. Poziva se na Euzebija, u jednom pasusu njegovog djela *Vita Constantini*, je tvrdio da je Konstantin chi – ro, njegov pobjednički potpis, nosio na kacigi. Chi – ro je zaista bio na grbu imperatorove kacige na srebrnom medaljonu iskovanom u *Ticinumu*, najvjerovatnije 315. Medaljon je iskovan da označi Konstantinov *decennalia*, za podjelu među njegovim poštovanim sljedbenicima, najvjerovatnije za vojne oficire. Sama kaciga je novog tipa, sa visokim grbom i poprečnom osovinom, ukrašenom draguljima. Čini se da je prvi put rađena na bronzanim kovanicama, malo prije nego što je rađena na srebrnim medaljonima, a neke od kovanica pokazuju da je chi – ro bio često postavljan sa strane, a ne na grb kacige. Kovanice su uvijek bile kontraverzne tako da je od neizmjerne važnosti da je verzija Kristograma, viđenog na Konstantinovoj kacigi, pronađena nedavno u Holandiji. Lokacija pronalaska sugeriše da kaciga nije mogla pripadati Konstantinu lično, a ne može se ni tvrditi da pripada periodu njegove vladavine. Najvjerovatnije se radi o kasnom četvrtom ili ranom petom stoljeću. Stephenson to tumači tako na taj način da simbolizam koji je Konstantin nastojao propagirati nakon Milvijskog mosta kasnije usvojen za oruđe i oklope njegovih kršćanskih nasljednika. Imajući sve u vidu navedeno ovo pitanje zahtjeva dodatnu analizu.

nastavlja pojavljivati na njegovim kovanicama i nakon 313. godine. Posebno je bilo popularno na kovanicama iz *Ticinuma* iz 320 – 321., *Sirmijum* iz 323. i *Antiohije* iz 325. godine. Kada su upitanju prostor, koji se u širem pojmovnom kontekstu, može idetificirati sa sintagmom antičkog Ilirika bez sumnje se može reći da je ulazio u sveru Konstantinovog djelovanja. Prvi razlog za to jeste što je taj prostor u razdoblju neposredno pred bitku bio pod upravon Licinija. Drugi razlog bi mogao djelimično biti i brojnost kršćanskog stanovništva, naročito u sjevernom djelu Ilirika odnosno Panoniji.

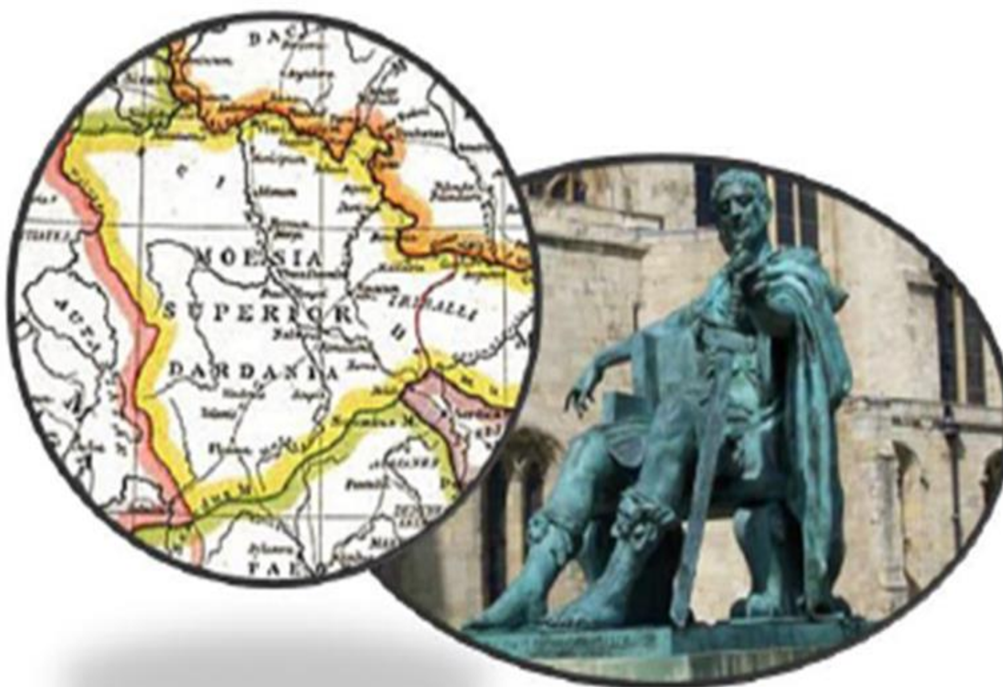
Na kraju svega izloženog za Konstantina se može ustvrditi da je do 313. kršćane posmatrao pasivno i nezainteresovano. Premda sam nije imao utjecaja na objavi Galerijevog edikta, on je to smatrao pametnim političkim potezom. Međutim, najveća izmjena koja se dešava za vrijeme vladavine ovog imperatora jeste ta da je do Konstantina kršćanstvo bilo jedna od religija carstva, ali ne i religija koja se može kroz historijsku građu pripisati caru. Kako to primjećuje Mark Edwards da od samog početka njegove vladavine, kršćanstvo počinje asimilirati svoje suparnike.[199]

Dok su njegovi politički protivnici na kršćane gledali kao na neprijatelje, Konstantin je svojom tolerantnom politikom zapravo proklamirao pravi duh rimskog civilizacijskog naslјeđa. Rimljani nikada nisu vodili neke vjerske ratove protv Gala, Ilira, Grka, Germana, Kartaginjana i drugih. Za njih je samo bio nerazumljiv kontekst monoteizma koji su i sami poznavali što vidimo na primjeru cara Elegabala (218. – 222.) i pokušaja uvođenja jednog božanstva. Ipak oni nisu mogli razumjeti suštinu kršćanstva. Uočljivo je to na komičnom primjeru Kaligule koji želi prinjeti žrtvu kršćanskom bogu kako bi njegova kćerkica ozdravila. Jedina velika prepreka između Rimljana i jevrejske i kršćanske religije je kult cara (*deus Augustus*) i da ironija bude veća, kršćani su upravo kroz Konstantina, proglasivši ga svecem, počeli štovati kult cara koji su tako dugo odbijali. A Konstantin? Za njega nema sumnje da je bio paganin, samo puno pametniji i tolerantiji u odnosu na svoje konkurente i predhodnike. Njegovo prihvatanje kršćanstva na smrtnoj postelji dok je bolovao od raka testisa, ne razlikuje se u svrsi od one komične Kaliguline fraze : „Prinesite i tom kršćanskom Bogu žrtvu, da mi Julija Druzila ozdravi".

[199] „Christianity took on features under Constantine that precluded assimilation to its rivals", Edwards, 2011: 137.

3. Moesia Superior

ilirska provincija u kojoj se rodio car Konstantin
(*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus)*

3.1. GORNJA MEZIJA – KRAJNJA GRANICA ILIRIKA (*MOESIA SUPERIOR – EXTREMA ILLYRICI*)

Smještena u središtu Balkanskog poluotoka provincija Gornja Mezija predstavlja poveznicu između Zapada i Istoka. Njena prošlost uvelike ima misteriozni ton zbog nedovoljnog broja podataka, a najveću misteriju predstavlja narod Mezi po kome je provincija dobila ime. Djelomični i nepotpuni podaci u izvorima o ovim prostorima daju samo djelomičnu sliku ovih prostora u predrimskom i rimskom periodu, historiji naroda koji naseljavaju ove prostore, te njihovim običajima i vjerovanjima. Konstantna ratovanja naroda ove provincije sa Makedoncima, Ilirima i Rimljanima međusobno dovodi do stalnog pomjeranja njihovih granica. Jedno od najznačajnijih pitanja cijelog rada je zašto se na relativno velikom prostoru smjestio tako mali broj naroda, te da li su to grupe naroda pod zajedničkim imenom ili zasebni narodi. Govoreći o narodima bitno je, ne samo odrediti granice prostora koje naseljavaju, već i njihova gradska središta, te pratiti njihov razvoj. Da bi se upotpunila slika jednog područja potrebno je saznati pojedinosti o njihovoj ekonomiji, te religiji.

Cilj rada je napraviti kratki historijski pregled prošlosti provincije Gornje Mezije, te čitatelja pobliže upoznati sa njenim stanovništvom, gradskim središtima, ekonomijom i svakodnevnim životom. U svrhu postizanja zadanog cilja potrebno je koristiti kronološki i tematski metod, te vanjsku i unutrašnju kritiku izvora.

Historijat istraživanja

Iako prostor Gornje Mezije u rimskom periodu ima veliki značaj kao odbrambena linija od napada prekodunavskog stanovništva interes za istraživanje njene prošlosti nije velik. Veći značaj pridaje se istraživanjima koja obuhvataju period od srednjeg vijeka prema suvremenom dobu.

Sam problem istraživanja nastaje već kod izvora. Naime, zbog njenog položaja u unutrašnjosti antički autori nisu imali mnogo dodira s ovim prostorom, što se mijenja dolaskom Rimljana na ove prostore. Podaci o ovim prostorima i narodima koji ih naseljavaju postoje kod Herodota, Strabona, Plinija Starijeg, Klaudija Ptolomeja, Apijana i Flora. Prvi

spomen Meza je u Herodotovom djelu gdje on spominje da oni naseljavaju prostore oko Dunava. Strabon u Γεωγραφικά i Plinije Stariji u *Historia naturalis* opisuju prostore granice i navode narode koji su tu naseljeni. Flor u *Epitome of Roman history* daje opis ritualnih priprema Meza pred bitku.

Kratak historijski pregled Gornje Mezije daje András Mócsy u svom radu *Pannonia and Upper Moesia*: *a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire,* gdje istovremeno prati dešavanja na prostoru Panonije i ovih prostora. U svojim djelima *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* i *Ljudske žrtve i tragovi kanibalizma kod nekih srednjobalkanskih plemena* Fanula Papazoglu daje kratki pregled naroda Mezije, njihovu kratku historiju, ratove sa Makedoncima i Rimljanima, te vjerovanja i običaje. Radovi Snježane Ferjančić *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I-III vek n.e,* te Miroslave Mirković*Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*su najbolji za obradu nastanka i razvoja gradova Gornje Mezije.

Kada je riječ o ekonomiji Mezije, posebno rudarstvu, bitno je istaknuti rad Slobodana Dušanića i Sofije Petković, te radovi Milice Tapački-Ilić i Mirjane Arsenijević koji govore o poljoprivredi i stočarstvu. Možda najbolje obrađena tematika vezana je za religiju na prostoru Gornje Mezije zahvaljujući radovima Nasera Ferria, Sanje Pilipović i Zefa Mirdite.

Mnoga pitanja još su otvorena i potrebno je još mnogo godina istraživanja da se stvori jasnija slika o prošlosti Gornje Mezije, te životu i običajima njenih naroda.

Historijski pregled

Rimska provincija Mezija (*Moesia*) zauzimala je teritorij koji se prostirao od obala Crnog mora na istoku do rijeke Drine na zapadu, tačnije grada Čačka, te od obale rijeke Dunav na sjeveru, do planina Balkan i Šar na jugu. Kada bi se taj prostor predočio u savremeno doba, riječ je o prostoru današnje južne Srbije, dijela zapadne Makedonije, Bugarske te Rumunije. Kada Plinije Stariji u svom djelu spominje Meziju, on navodi: „*Pannoniae iungitur provincia quae Moesia appellatur, ad Pontum usque cum Danuvio decurrens*“[200]. Također spominje i rijeke te planine: „*...flumina clara e Dardanis Margus, Pingus, Timachus, ex Rhodope Oescus, ex Haemo Utus, Asamus, Ieterus.*“

[200]*Plin. NH.* III, 149.

Slika 1. Prikaz rimskih provincija (preuzeto salegvi.tripod.com/sitebuildercontent/sitebuilderpictures/provinces.jpg)

Ova provincija dobila je ime po narodu Mezima koji naseljavaju središnji prostor, a pretpostavlja se da ime dolazi od riječi **μυσός,**što znači„bukva“. Na osnovu toga zaključuje se da Mezija znači „Bukovina“ ili „Šumadija“[201] , a njeni stanovnici „Šumadijci“.[202]

Narodi koji su naseljavali ovaj prostor još u predrimsko doba (a o kojima će biti više spomena u drugom poglavlju) često su ratovali sa Makedonijom i međusobno. Dardanci, Skordisci i Tribali poznati su po svojim ratovanjima protiv makedonske države za vladanja Filipa II, Aleksandra Velikog, te Filipa V.[203] Oni su više puta pružali jak otpor, a isto tako su i upadali na prostor Makedonije. Nastojeći doći do Delfa, koje su i opljačkali 80. god. pr.n.e., Skordisci su poharali makedonske teritorije.[204] Iako su makedonski vladari bili njihov glavni neprijatelj dolazilo je i do međusobnih sukoba. Tako su i Skordisci i Dardanci, te ilirski Autarijati napadali Tribale i nastojali osvojiti njihove teritorije. Narodi s ovih prostora poznati su i po ratovima protiv Teute, posebno Dardanci koji su pomagali pogranične narode koji su im se kasnije priključivali.[205] Prodor keltskih naroda dovodi do toga da stanovništvo ovih prostora koje se našlo na njihovom putu pruža jak otpor.

Potreba zaštite Balkanskog poluotoka od pljačkaških napada sa sjevera dovodi Rimljane u kontakt sa narodima koji naseljavaju prostor Mezije. Težnja Rimljana da prošire svoj teritorij do Dunava i tu uspostave liniju obrane, kao i potreba za novim rudnim izvorima, pojačala je

---

201 Županić, 1933: 99.

202 U antičko doba narodi ovih prostora su uzimala imena koja se etimološki mogu izvesti iz imena životinja i biljaka koje su imale posebnu ulogu u njihovom svakodnevnom životu npr. Delmati (*alb. delmë*)-ovca , Dardanci (*alb. dardhe*) - kruška , Breuci (*alb. breu*) – žabe, Enhelejci- jegulje. Kontinuitet ovoga se može vidjeti i danas na primjeru teritorija koje nose ista ili slična imena, kao i u antičko doba, npr. Dalmacija i Šumadija

203 Više spomena o ratovanju ovih naroda u poglavlju o narodima Gornje Mezije

204 Wilkes, 2001: 215.

205 Papazoglu, 1969: 113.

intenzitet ratovanja na ovom prostoru. Naravno, potrebno je spomenuti i činjenicu da savezi koje Makedonija stvara sa pojedinim narodima ovih prostora, podjednako utiče na rimske pretenzije na ovaj prostor. Pobjedom Rimljana i osnivanjem provincije Makedonije 148. god. pr.n.e. dolazi do pojačanog kontakta između Rimljana i naroda Mezije. Marko Terencije Varon Lukul[206] (*M. Terentius Varro Lucullus*) ratuje sa narodima prostora Mezije, te uspjeva prodrijeti do grčkih gradova na obalama Crnog mora: *Istrus, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessus, Mesembria* i *Apollonia*.[207] Prokonzul Makedonije i Ahaje Marko Licinije Kras[208] (*M. Licinius Crassus*) 29./28. god. pr.n.e. je pokorio veći dio Meza koristeći se silom, ali i diplomatskim putem.[209] Od pokoravanja ovih prostora do osnivanja zvanične rimske provincije Mezije proteklo je određeno vrijeme. Mezija se na popisu provincija spominje tek 14. god. n.e., a na popisu iz 15. god. n.e. spominje se Popej Sabin (*Gaio Poppeo Sabino*) kao namjesnik provincije Mezije.[210] Zvanično pokoravanje ovih prostora stavlja se u 45./46. god. n.e. kada se Meziji priključuje dio tračkog kraljevstva. Do tog perioda, jedan namjesnik upravlja Mezijom, Makedonijom i Ahajom, a onda se Mezija izdvaja u posebnu cjelinu na čelu sa konzularnim legatom.[211]

Nakon napada 85./86. god. n.e. od strane dačkih naroda na prostor Mezije, Domicijan(lat . *Titus Flavius Caesar Domitianus Augustus* 81. – 96. god. n. e.) lično dolazi i iz drugih provincija premješta *legio V Alauade*, *legio IIII Flavia,* te *legio I Adiutrix* i *legio II Adiutrix*.[212] Nakon smirivanja situacije i vidjevši koliko je prethodni guverner bio nespreman za ovaj napad, Domicijan odlučuje podijeliti provinciju.[213] Prostor Mezije do *Ratiariae* i rijeke *Ciabrus* (Cibrica) na istoku ulazio je u sastav Gornje Mezije (*Moesia Superior*), a sve istočno od te granice pa do obala Crnog mora je ulazilo u sastav Donje Mezije (*Moesia Inferior*).[214]

[206] Marko Terencije Varon Lukul (*M. Terentius Varro Lucullus)* rođen je 161.god. pr.n.e., mlađi brat L. Licinija Lukula. Vršio je dužnosti propreatora, edila i konzula. Imenovan je za prokonzula Makedonije, te je u toj službi ratovao protiv naroda Mezije i Trakije. Odnio pobjedu nad Besima, te je 71. g. pr.n.e. slavio trijumf.
[207] Šašel-Kos, 2005: 495.
[208] Marko Licinije Kras Mlađi (*M. Licinius Crassus)* unuk triumvira Krasa. Bio na strani Pompeja i Marka Antonija, te prešao na Oktavijanovu. Izvršavao je dužnost konzula 30.g. pr.n.e., te postao prokonzul Makedonije. Istakao se ratujući sa srednjobalkanskim narodima, te proslavio trijumf.
[209] Mesihović, 2012: 301.
[210] Mesihović, 2012: 1337.
[211] Mirković, 1968: 22.
[212] *Legio I Adiutrix* je bila smještena u mjestu *Brigetio* na prostoru današnje Mađarske, *legio II Adiutrix* u vojnom logoru u *Sirmiumu*, a *legio IIII Flavia* u logorima u *Singidunumu*. Nakon poraza koji doživljava od Dačana, *legio V Alauade* prestaje postojati.
[213] Mommsen, 1992: 267.
[214] Moscy, 1974: 82.

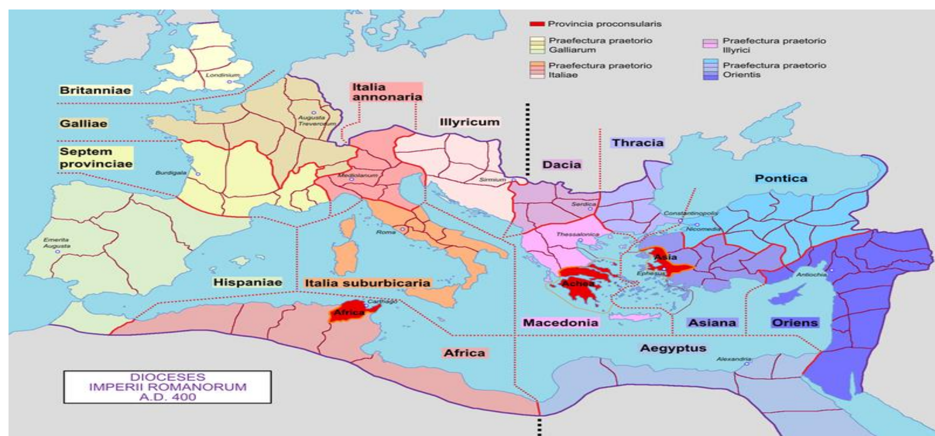
Slika 2. Granice Gornje i Donje Mezije (Preuzeto sa www.emersonkent.com/map_archive/lower_danube_roman.htm)

Prostor Gornje Mezije nalazio se između Dunava na sjeveru i Šar-planine na jugu, te od ušća Save na zapadu do ušća Cibrice na istoku. Ptolomej u svom djelu ističe da se gornja Mezija proteže duž linije Dunava od ušća Save na zapadu do ušća Cibrice na istoku.[215] Sa podatkom da Gornja Mezija počinje na ušću Save slaže se i podatak pronađen kod Kasija Diona.[216] Kroz historijske periode ove su se granice pomjerale, ali u osnovi je, gore navedeni prostor činio početne granice Gornje Mezije.[217]

Mezija je bila početna pozicija za ratove protiv Dačana i na njenom prostoru bilo je smješteno više legija. Od vremena Tiberija (lat. *Tiberius Iulius Caesar Augustus* 14.- 37. god. n.e.), pa u vrijeme Flavijevaca i Trajana (lat. *Imperator Caesar Divi Nervae filius Nerva Trajanus Optimus Augustus Germanicus Dacicus Parthicus* 98. – 117. god. n. e.) na ovim prostorima se grade i pojačavaju fortifikaciona utvrđenja na riječnoj granici tj. Dunavu.[218] Nakon povlačenja iz Dakije car Aurelijan (lat.*Lucius Domitius Aurelianus Augustus*270. – 275. god. n. e.) 270. god. n.e. prebacuje rimske građane na prostor provincije Gornje Mezije i osniva *Dacia Aureliana,* koja se kasnije dijeli na dvije nove provincije:*Dacia Mediterranea*i *Dacia Ripensis.* U Dioklecijanovo doba (lat. *Caesar Caius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus* 284. – 305. god. n. e.) dolazi do teritorijalne reorganizacije, te administrativno-upravne podjele, na osnovu koje Gornja Mezija (*Moesia Superior*), koja sad mijenja ime u

[215] Mirković, 1968: 8.
[216] *Cass. Dio* 51.27.3 „ ...and since then there have been included under the name of Moesia all the tribes living above Dalmatia, Macedonia, and Thrace, and separated from Pannonia by the Savus, a tributary of the Ister. „
[217] Postoje naznake u izvorima koje govore da se Gornja Mezija prostirala i na dio provincije Panonije, između donjeg toka Save i Drave, te malo istočnije od rijeke Cibrice.
[218] Moscy, 1974: 88.

Prva Mezija (*Moesia Prima*), ulazi u sastav dijaceze Mezija[219]. Tako se sad na prostoru Gornje Mezije nalaze 4 nove provincije čija su sjedišta: *Viminacium, Ratiaria, Serdica,* te *Scupi.*[220] U periodu vladavine cara Konstantina (lat. *Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus* 272. –337. god. n. e.) dolazi do nove reorganizacije, te se dijaceze ukrupnjavaju u 4 prefekture. Teritorija Mezije ulazi u prefekturu Istočni Ilirik.[221]

Slika 3. Podjela Rimskog Carstva na dijaceze i prefekture (preuzeto sa

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Roman_Empire_with_dioceses_in_400_AD.png)

Od sredine III stoljeća Mezija se stalno nalazi pod barbarskim napadima. Godine 268. ove prostore napadaju Goti, koji nakon dugih borbi u slijedećim periodima s Klaudijem II Gotskim (lat. *Caesar Marcus Aurelius Valerius Claudius Pius Felix Invictus Augustus Pontifex Maximus Germanicus Maximus Gothicus Maximus* 268. – 270. god. n. e.) 269./270. god. n.e., te Konstancijem II (lat. *Imperator Caesar Iulius Constantinus Augustus* 337.-361. god. n. e.) 357./358. god. n.e.[222] uspijevaju dobiti dozvolu od cara Valensa (lat. *Imperator Caesar Flavius Valens Augustus* 364. – 378. god. n. e.) da nasele ove prostore.[223] U VI stoljeću doseljavaju se Bugari koji zauzimaju prostor Mezije i ostaju na njoj, a rimska vlast, tačnije bizantska, prestaje.[224]

---

[219] Mesihović, 2012: 2053.
[220] Moscy, 1974: 270.
[221] Mesihović, 2012: 2176.
[222] Mesihović, 2012: 2197.
[223] Moscy, 1974: 210.
[224] Ove stalne promjene i nisu tako neobične ukoliko se uzme u obzir položaj i važnost Gornje Mezije u ovom periodu. Kao što je više puta istaknuto ova provincija predstavljala je graničnu liniju odbrane od barbarskih naroda, te je često bila meta napada istih. Česte administrativne reforme i podjele ovog područja vršene su u svrhu jačanja odbrambenih linija kao i bolje organizacije unutar provincije. Plodnost i rudna bogatstva, razvijeni gradovi i cestovne komuninakcije, te odličan geostrateški položaj provincije, samo su neki od razloga za interes barbarskih naroda

Kao poseban značaj Mezije bitno je istaknuti podatak da je u njoj rođeno više rimskih careva: Galerije (lat. *Imperator Caesar Gaius Galerius Valerius Maximianus Augustus* 305.-311. god. n.e.), Konstancije I Klor (lat. *Imperator Caesar Marcus Flavius Valerius Constantius Herculius Augustus* 305.-306. god. n.e.), Maksim Daja (lat. *Imperator CaesarGalerius Valerius Maximinus Augustus* 306.-313. god. n.e.), Konstantin Veliki (lat. *Imperator Caesar Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus* 306.-337. god. n.e.), Licinije (lat. *Imperator CaesarValerius Licinianus Licinius Augustus* 308.-324. god. n.e.), Jovijan (lat. *Imperator CaesarFlavius Iovanus Augustus* 363.-364. god. n.e.), Konstancije III (lat. *Imperator Flavius Constantius Augustus* 421. god. n.e.), te Justin I (518.-527. god. n.e.).

Stanovništvo i glavna gradska središta

Iako je prostor Gornje Mezije bio idealan za naseljavanje većeg broja naroda, do toga nije došlo. U predantičko i antičko doba ovaj prostor naseljava više naroda različitih, kako u etničkom, tako i u političkom, te kulturnom pogledu. Riječ je o mješavini tračkih, ilirskih i keltskih naroda koji su se vremenom međusobno udruživali. Na ovom prostoru naseljavaju se Tribali, Skordisci, Mezi i Dardanci.[225]

Opisujući prostor Dunava Strabon u svome djelu spominje da na Dunavu žive Skordisci, koji su podjeljeni u dvije grupe: Veliki i Mali Skordisci, te Tribali i Mezi[226]. Kada su Rimljani stupili na tlo kasnije provincije Gornje Mezije, naišli su na slabo naseljen prostor. U svom djelu Plinije Stariji pišući o narodima koji naseljavaju Meziju, spominje Dardance, Celegere, Tribale, Timače, Meze i Skite[227], dok Ptolomej spominje Tricornense, Meze, Pincense i Dardance.[228] Organizovanjem naroda u peregrinske civitates, u rimskom periodu često se područja predrimskih naroda pomjeraju, te to uvjetuje pojavu novih naziva. Ponekad su te peregrinske civitates dobivale imena prema narodima koja su ih naseljavala, a ponekad prema

[225] Ono što je potrebno istaknuti je pretpostavka da je na ovim prostorima živjelo još naroda čija nam imena nisu poznata, ali pod napadima i širenjima spomenutih naroda oni se asimiliraju (npr. Tribali), ili da je poznati naziv zajednički za više plemena koji su slični (npr. Mezi). Kada je riječ o Mezima bitno je napomenuti da se u pojedinim slučajevima naziv odnosi na određenu grupaciju tj. Meze u užem smislu, a ponekad općenito na mezijske narode. Često se uzima da su nazivi Geti i Mezi sinonimi.

[226] *Strab. Geo.* VII, 3, 2.
,,οἱ τοίνυν Ἕλληνες τοὺς Γέτας Θρᾷκας ὑπελάμβανον: ᾤκουν δ᾽ ἐφ᾽ ἑκάτερα τοῦἼστρου καὶ οὗτοι καὶ οἱ Μυσοὶ Θρᾷκες ὄντες καὶ αὐτοὶ καὶ οὓς νῦν Μοισοὺςκαλοῦσιν, ἀφ᾽ ὧν ὡρμήθησαν καὶ οἱ νῦν μεταξὺ Λυδῶν καὶ Φρυγ ῶν καὶ Τρώωνοἰκοῦντες Μυσοί."

[227] *Plin. NH.* III, 149. *,,... in ea Dardani, Celegeri, Triballi, Timachi, Moesi, Thraces Pontoque contermini Scythae."*

[228] Moscy, 1974: 68.

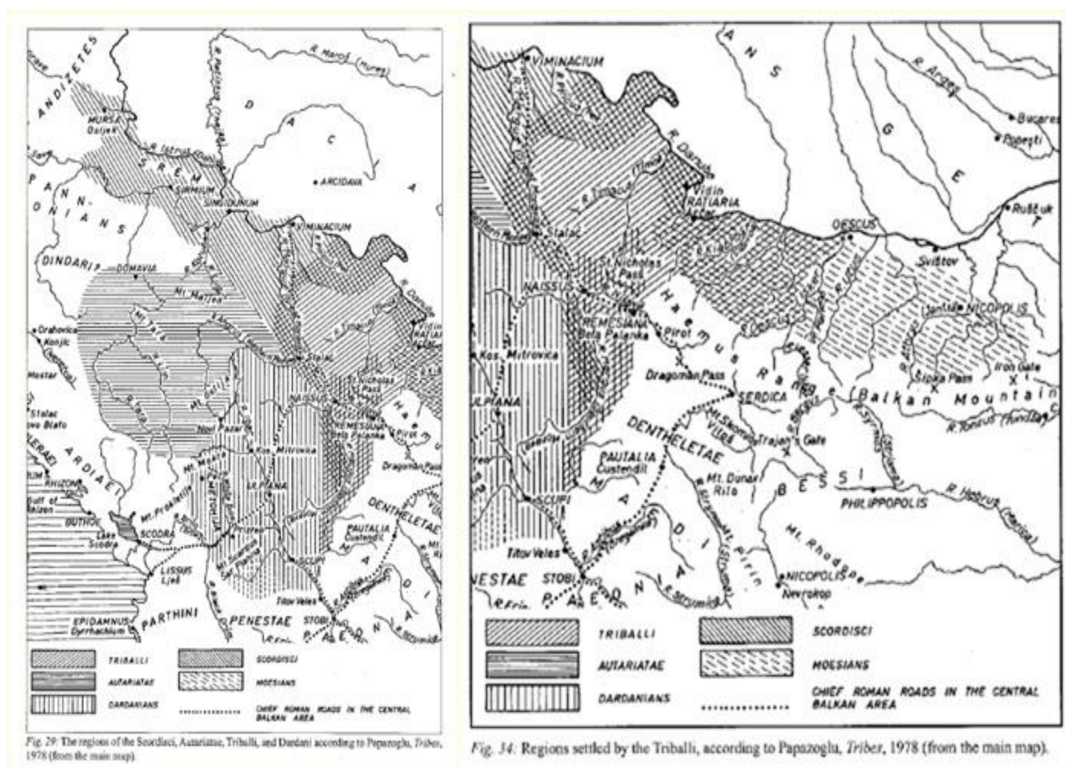
imenima rijeka. U Augustovo doba na ovom prostoru posebno se ističu *civitas Dardanorum,* te *civitas Moesiae et Triballiae.* [229]

Slika 4. Moscy, 1974: 67.

Skordisci se dijele na Velike i Male Skordiske. Veliki Skordisci naseljavaju prostor između *Noare* (vjerovatno donji tok Save) i Morave. Mali Skordisci se nalaze istočno od Tribala i Meza. Mezi, u užem smislu naseljavaju prostor između rijeka Timok i Cibrice. Tribali žive između donjeg toka rijeke Morave i Iskera. Dardanci naseljavaju prostor od Skoplja i Šar-planine na jugu do Niša na sjeveru, od Drine do Stare planine.

229 Moscy, 1974: 69.

Slika 5. Preuzeto iz Šašel- Kos, 2005: 140. i 158.

Govoreći o narodima sa prostora Gornje Mezije najprije je potrebno spomenuti narod po kome je provincija i dobila ime – ***Meze***. Njihova zanimljivost je u tome što se o njima najmanje zna zbog nedostatka izvora i nedovoljne istraženosti. Pretpostavlja se da su oni ostaci najstarijeg tračkog stanovništva, koje je naseljavalo sjeveroistočni dio Balkana. Autori ih svrstavaju u frigijsko-mizijsku grupu. Antički autori poput Strabona, Plinija Starijeg, Klaudija Ptolomeja i Kasija Diona spominju Meze, a prve informacije o njima daje Homer u Ilijadi pod nazivom Μυσοί (Mizi).[230] Ovaj spomen Miza doveo je do mnogobrojnih rasprava među antičkim piscima o istinskom porijeklu Meza.[231] Danas je najprihvaćenije ono mišljenje da su se balkanski Mezi uslijed migracija naselili na prostoru Male Azije pod nazivom Mizi. Njihovo ime dolazi od grčke riječi **μυσός** što u prijevodu znači bukva. Ono što je zanimljivo za Meze je da im se od tada gubi svaki trag u izvorima, te se opet spominju tek u periodu kada rimska vlast polako dolazi na ove prostore. No, i tu postoji velika nedoumica. Istražujući različite izvore dolazi se do nesuglasica u podacima oko prostora koji Mezi naseljavaju. Ove nesuglasice otvaraju novo pitanje: Da li je riječ o jednom narodu ili više naroda pod

[230] *Iliad*, XIII, 1-9; „ Pošto primakne Trojce i Hektora k lađama Zeus-bog, on u čemeru i trudu neprestanom ostavi borce, a sam blistave oči povuče natrag i motrit stane zemlju, što u njoj konjgojni Tračani žive, Mišani, borci izbliza, Hipemolzi ponosni ktome, koji se hrane mlijekom, i Abiji pravedni vrlo; a na trojanski grad ne okrene blistavih više očiju misleć u duši, da besmrtnik neće ni jedan doći i pomoći u boju Trojancimaili Ahejcem."

[231] Više, Papazoglu, 1969: 299.-307.

zajedničkim imenom? Klaudije Ptolomej navodi da su Mezi živjeli prema rijeci Cibrici sa *Ratiariom* kao njihovim gradom, dok Dion Kasije i Strabon govore o Mezima na području između planine Balkan i Dunava[232]. Činjenica da Plinije Stariji govoreći o Mezima koristi izraz *Moesicae gentes*[233], te se u Ovidijevojpjesmi *ex Ponto* spominje *Mysas gentes*[234], ukazuje da je riječ o više naroda koji su se objedinili pod imenom Mezi. Ovaj primjer se može povezati sa ilirskim Delmatima koji su činili skupinu više naroda sastavljenih pod jednim imenom. Tako je moguće da Mezi u užem smislu naseljavaju uži prostor oko rijeka Timoka i Cibrice, a ostali narodi čija imena nisu poznata su naseljavali širi dio oko planine Balkan i Dunava. U Jordanisovoj Rimskoj historiji spominje se vojna akcija prokonzula Kuriona protiv Dardanaca i Meza. Najjasniji podatak koji postoji o Mezima je akcija Marka Krasa 29./28. god. pr.n.e. protiv Bastarna i Meza.[235] Odnijevši pobjedu nad Bastarnima Kras se posvećuje konačnom porazu Meza, kako vojnim, tako i diplomatskim putem. Zanimljivost je u tome što on u svom trijumfu ne spominje Meze, zbog činjenice da spominje Gete, a mnogi autori smatrali su ta dva imena sinonimima, što opet govori u korist činjenici da su Mezi mješavina naroda. Za razliku od ostalih naroda Gornje Mezije, Mezi se ne spominju u napadima i ratovima sa makedonskim vladarima i ilirskim narodima. Velika je misterija zašto baš o narodu čije ime provincija nosi ne postoji dovoljno pisanih izvora.

Za razliku od Meza o ***Dardancima*** imamo dovoljno podataka i oni su možda jedan od najistraženijih naroda sa prostora Gornje Mezije. Kroz historiju oni mijenjaju svoj teritorij šireći se, ali njegovu osnovu uvijek sačinjava prostor od Drine do Timoka i od gornjeg toka Vardara do doline Ibra.[236] Podaci koje daju Strabon i Plinije Stariji relativno su nejasni i ne stvaraju baš najbolju sliku o teritoriji Dardanaca. Ovaj narod istakao se, ne samo svojim ratovanjima protiv Makedonaca i ostalih naroda s prostora Mezije, nego i kao jedna jaka cjelina koja se uspjela razviti do stupnja da imaju jaku državu, koja donekle može parirati Makedoniji u njenim slabijim periodima. Antički pisci stalno ističu Dardance kao neprijateljski nastrojene susjede Makedonaca i pišu o njihovim ratovima. Oni su koristili svaku situaciju nastalu u Makedoniji, bilo da je riječ o promjeni vladara ili ratovanju

[232] *Strab. Geo*, VII, 3, 2:
„...οἱ τοίνυν Ἕλληνες τοὺς Γέτας Θρᾷκας ὑπελάμβανον: ᾤκουν δ᾽ ἐφ᾽ ἑκάτερα τοῦἼστρου καὶ οὗτοι καὶ οἱ Μυσοὶ Θρᾷκες ὄντες καὶ αὐτοὶ καὶ οὓς νῦν Μοισοὺςκαλοῦσιν, ἀφ᾽ ὧν ὡρμήθησαν καὶ οἱ νῦν μεταξὺ Λυδῶν καὶ Φρυγῶν καὶ Τρώωνοἰκοῦντες Μυσοί.“

[233] *Plin. NH.* IV, 3. „*...Dardanis laevo Triballi praetendentur latere et Moesicae gentes, a fronte iunguntur Maedi ac Denselatae, quibus Threces...* „

[234] *Ovid. Ex ponto*, IV, 9, 77-79. „He kept the Moesian tribes to their peace treaty, he cowed the Getic bowmen with the sword.“

[235] Papazoglu, 1969: 316.

[236] Papazoglu, 1969: 101.

Makedonaca s drugim narodima, da napadnu i pljačkaju te prostore čime uvelike doprinose slabljenju te države.[237] U više navrata makedonski vladari odnose pobjede nad Dardancima od kojih je najgora bila pobjeda Filipa V koji nastoji stvoriti stratešku liniju odbrane na granici, te 212. god. pr.n.e. osvaja dardanski glavni grad Bilazoru.[238] Dardanci ulaze i u sukob sa Skordiscima koji u pohodu na Grčku i u povratku prolaze kroz ovaj teritorij. Pored toga Dardanci se šire i na prostor Tribala[239], te se njihov teritorij uvećava za prostor od doline Nišave i Morave, od Skoplja do Naissusa (Niša). Pomagali su i pograničnim narodima koji su ratovali sa Teutom, te su zbog toga došli u sukob sa ilirskom državom. Kada je riječ o njihovom odnosu s Rimljanima, tu dolazi do varijacija kroz period jer 200. god. pr.n.e. oni nude svoju pomoć rimskim snagama Publija Sulpicija Galbe[240], a u kasnijem periodu, posebno u *Bellum Dardanicum* 75.-73. god. pr.n.e. tj. pohodima Gaja Skribonija Kuriona[241], i oni sami su meta. Dardanci ulaze u sukob s Rimljanima i prilikom pohoda Marka Krasa protiv naroda Mezije te se pretpostavlja da su pod rimsku vlast pali konačno 28. god. n.e.[242] Ono što je posebno bitno istaći za Dardance je pitanje njihove etničke pripadnosti. Njihov položaj između Ilira i Tračana predstavlja tampon zonu, te je zbog uticaja obje skupine jako teško odrediti njihovu pripadnost. Čak i autori u antičko doba daju različite informacije pa su prema Strabonu i Apijanu to Iliri, dok Polibije i Livije tvrde da oni vjerovatno nisu Iliri, a Kasije Dion se vodi pretpostavkom da njihovu pripadnost, kao Dardanaca ne treba gledati s etničke, nego s političke pozicije.[243] Ona teorija, koja bi prema novijim istraživanjima trebala biti najrealnija je da su oni supstrat više naroda jer se kod njih osjeća mješavina ilirskih, tračkih i keltskih elemenata.

Tribali su se smjestili u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva na prostoru između donjeg toka Morave i Iskera. Podatke o njihovom smještaju već u V st pne daju Herodot i Tukidid. Herodot opisujući Dunav spominje Tribale[244], a Tukidid pišući o Peloponeskim ratovima ističe da su Tribali susjedi Odriske kraljevine s kojima ovi konstantno ratuju i koji staju na grčku stranu. Tribali su poznati kao ratoboran narod što najbolje pokazuje njihov

[237] Papazoglu,1969: 113.
[238] Wilkes, 2001: 163.
[239] Wilkes, 2001: 161.
[240] Petrović,2007: 13.
[241] Papazoglu, 1969: 137.
[242] Petrović, 2007: 15.
[243] Papazoglu,1969: 186.
[244] *Herod.* IV, 49 „.. ἐξ Ἰλλυριῶν δὲ ῥέων πρὸς βορέην ἄνεμον Ἄγγρος ποταμὸς ἐσβάλλει ἐς πεδίον τὸ Τριβαλλικὸν καὶ ἐς ποταμὸν Βρόγγον, ὁ δὲ Βρόγγος ἐς τὸν Ἴστρον· οὕτω ἀμφοτέρους ἐόντας μεγάλους ὁ Ἴστρος δέκεται. ἐκ δὲ τῆς κατύπερθε χώρης Ὀμβρικῶν Κάρπις ποταμὸς καὶ ἄλλος Ἄλπις ποταμὸς πρὸς βορέην ἄνεμον καὶ οὗτοι ῥέοντες ἐκδιδοῦσι ἐς αὐτόν“

napad na grčku trgovačku koloniju Abderu 376./5. god. pr.n.e.[245], te njihovi konstantni ratovi s Makedonijom. Filip II i Aleksandar uspijevaju u više navrata podčiniti Tribale koji od tada služe u makedonskoj vojsci. Ovaj period za Tribale je period najvećeg prosperiteta nakon čega počinju u III i II vijeku pr.n.e. da isčezavaju napadi od strane Skordiska, Dardanaca i prekodunavskih naroda.[246] Posljednji spomen Tribala nalazi se kod Dion Kasija koji opisuje mezijski pohod Marka Krasa [247], a jedini opis rimskih ratova sa Tribalima daje Eutropije koji spominje osvajanja prostora Skordiska i Tribala od strane Minucija Rufa.[248] Njihov teritorij dijeli se između Dardanaca, Skordiska i Autarijata, a oni se djelomično asimiliraju u te narode, a djelomično sele na prostor Geta.

U IV st pr.n.e., tražeći nove zemlje koje mogu naseliti i novi plijen za pljačku, na ove prostore dolaze ***Skordisci***. Dosadašnja istraživanja pokazuju da su se privremeno nastanili na prostoru provincije Panonije, a potom 279. god. pr.n.e. nastavljaju svoj put do Grčke, tačnije Delfa koje pljačkaju.[249] Povratak sa tog pljačkaškog pohoda koštao ih je dosta ljudi zbog čega su se preostali članovi odlučili naseliti na prostoru Mezije i Panonije. Govoreći o Skordiscima izvori stvaraju mnogo pitanja jer se ne slažu o njihovoj etničkoj pripadnost, a i daju nejasne granice područja koje ovaj narod naseljava. U izvorima kod Justina, Ateneja, Strabona[250] i Livija Skordisci se nazivaju Keltima (tačnije Galima), dok ih Apijan smatra Ilirima[251], a Flor Tračanima[252]. Arheološka građa potvrđuje teoriju da su Skordisci Kelti, ali se kroz različite historijske epohe osjeti i uticaj oklonih ilirskih i tračkih naroda.[253] Iz toga je najprihvatljivija teorija da je tu riječ o mješavini više etničkih supstrata sa velikim procentom Kelta. Kada je riječ o prostoru koji oni naseljavaju podatke nalazimo kod Apijana koji govori o postojanju Velikih i Malih Skordiska. Veliki Skordisci naseljavaju prostor između *Noare* (vjerovatno donji tok Save) i Morave. Mali Skordisci se nalaze istočno od Tribala i Meza.[254] Veliki problem predstavlja tačan položaj rijeke Noare i postoji više pretpostavki, a bitno je

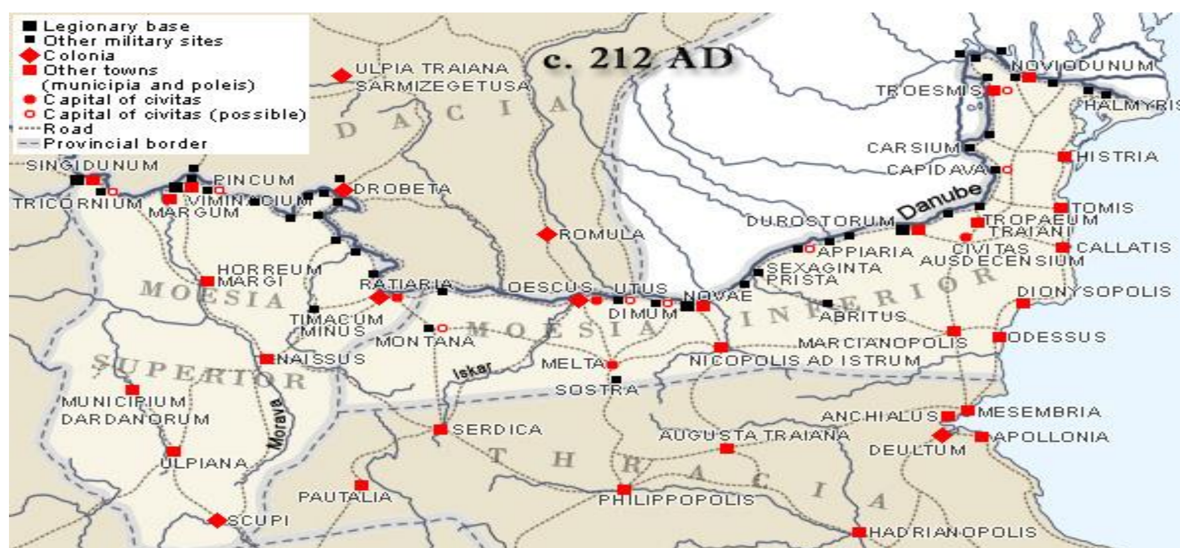
[245] Wilkes, 2001: 12.
[246] Moscy, 1974: 155.
[247] *Cass. Dio*, LI, 23„*...had at this time crossed the Ister and subdued the part of Moesia opposite them, and afterwards subdued the Triballi who adjoin this district and the Dardani who inhabit the Triballian country...“*
[248] Papazoglu, 1969: 47.
[249] Šašel-Kos, 2005: 136.
[250] *Strab. Geo*. VII 5, 2„…τὸν Ἴστρον κατὰ τοὺς Σκορδίσκους καλουμένους Γαλάτας...“
[251]Šašel- Kos, 2005: 139.
[252] *Flor, Epit.* I. 39. ,, *Saevissimi omnium Thracum Scordisci fuere…“*
[253] Šašel-Kos, 2005: 138.
[254]*Strab. Geo.* VII 5, 12.
„... παρὰ τὸν Ἴστρον διῃρημένοι δίχα, οἱ μὲν μεγάλοι Σκορδίσκοικαλούμενοι οἱ δὲ μικροί: οἱ μὲν μεταξὺ δυεῖν π οταμῶν[1] ἐμβαλλόντων εἰς τὸνἼστρον, τοῦ τε Νοάρου τοῦ παρὰ τὴν Σεγεστικὴν ῥέοντος καὶ τοῦ Μάργου（τινὲς δὲ Βάργον φασίν）, οἱ δὲ μικροὶ τούτου πέραν, συνάπτοντες Τριβαλλοῖςκαὶ Μυσοῖς. εἶχον δὲ καὶ τῶν νήσων τιν ὰς οἱ Σκορδίσκοι..“

istaći i da se njihov teritorijalni prostor konstantno mijenjao uslijed njihovih ratova sa susjedima. Ono što se može zaključiti na osnovu arheoloških nalazišta je da su se na prostoru Gornje Mezije naseljavali od rijeke Drine duž obala Dunava pa sve do Djerdapa.[255] Dva velika gradska sjedišta Gornje Mezije *Singidunum* i *Viminacium* bili su naseljeni od strane ovog naroda što potvrđuju, ne samo imena na epigrafskim spomenicima, nego i nalazi iz nekropola pronađeni u okolini tih sjedišta.[256] Skordisci su bili poznati kao jako ratoboran narod, te su u više navrata napadali prostor Makedonije i Dardanije, a pretpostavka je i da su Ardijejaci i Tribali nakon napada Skordiska nestali tj. asimilirali se u njihov narod.[257] Zbog svoje ratoborne politike često se nalaze i na meti Rimljana, te tako između ostalog učestvuju kao saveznici Filipa V i Bastorna u ratovima protiv Rimljana.[258] Koliko su Skordisci smatrani jakim protivnicima govori i činjenica da su za ratove s njima na ove prostore dolazili konzuli. U ratovima su se posebno istakli Marko Livije Druz 112./111. god. pr.n.e. i Marko Muncije Ruf 110./109. god. pr.n.e., koji su odnijeli pobjede nad njima, a Ruf je nakon toga proslavio triumf *,, de Scordisteis et Thraecibus*". Dok konačan poraz Skordiscima donosi Lucije Kornelije Scipion Azijagen 84. god. pr.n.e. [259] Dolaskom rimske vlasti na ove prostore ime Skordiska nestaje i prema jednoj verziji oni dobivaju imena prema naseljima koja naseljavaju, te postaju Trikornjani i Picinezi[260], a prema drugoj se dijele na Dindare u provinciji Dalmaciji, Celegere u Meziji i Skordiske u Donjoj Panoniji.[261]

Gradovi Gornje Mezije nastali su na prvobitnim zajednicama i naseljima domaćeg stanovništva. Dolaskom rimske vojske na ove prostore i naseljavanjem legija na pojedina teritorijalna područja dovodi do jačanja i razvoja tih prvobitnih naselja. Pored domaćeg stanovništva, te aktivnih vojnih jedinica tu se trajno naseljavaju i mnogi vojni veterani koji osnivaju svoje obitelji. Na radijusu od 10 km od vojnog logora i veteranskih parcela tj. *canabea* nalazilo se domaće stanovništvo koje je živjelo u svojim *oppidumima* ili *pagusima*. Veterani koji su nakon službe ostali tu, ili se nakon službe na drugim mjestima vraćaju na prvobitne teritorije, sakupljaju se u zajednice, te stvaraju organizacije koje im obezbjeđuju administrativne poslove. Prisutnost rudama bogatih teritorija u okolici pridonosi povećanju stanovništva u vidu doseljenika koji su tu u ulozi zakupaca tih rudnika, zanatlija koji obrađuju rude ili pak trgovaca koji trguju tim rudama i stvarima napravljenima od istih. U cijelom

[255] Papazoglu, 1969: 279.
[256] Šašel – Kos, 2005: 143. i 146.
[257] Papazoglu, 1969: 215.
[258] Papazoglu, 1969: 217.
[259] Mesihović, 2012: 491.
[260] Mirković, 1968: 18.
[261] Šašel- Kos, 2005: 149.

Rimskom Carstvu bila je sustavna izgradnja gradova. Najprije je svećenik posvetio tlo na kojem će se grad začeti tj. napravio je ,,svete granice"- pomerium. Gradovi su bili kvadratnog ili pravouganog oblika, a ceste su građene na način da se spajaju pod pravim kutom. Svaki grad je imao svoj forum, amfiteatar, javno kupatilište, svetišta, bazilike, skladišta i mnoge druge javne zgrade, a posebna pažnja je davana izgradnji akvadukta koji su služili za opskrbu vodom.[262] Iako u ostalim provincijama Rimskog Carstva neka već postojeća naselja dobivaju položaj municipija u doba Julijevaca- Klaudijevaca, u Gornjoj Meziji to nije slučaj. Rimski period na ovom prostoru uistinu počinje nakon perioda vladavine Flavijevaca što je dosta kasnije od gradova u ostalim provincijama.[263] Lokalna aristokracija se sve više ugleda na Rimljane i njihove običaje uvode u svoj svakodnevni život, ali je ovdje trebalo dosta vremena da se stvore preduvjeti za osnivanje municipija. Tek od Trajana i Hadrijana možemo pratiti nastanak municipija.[264] Na području Gornje Mezije među značajnim gradovima svakako su bili: *Singidunum, Viminacium, Pincum, Margum, Ratiaria, Horreum Margi, Naissus, Municipium Dardanorum* (poznat i kao *municipium DD*), *Ulpiana,* te *Scupi.*[265]Čak i u savremeno doba dva navedena predstavljaju prestolnice savremenih zemlja Republike Srbije i Republike Makedonije.

Slika 6. Gradska sjedišta na prostoru Mezije

(Preuzeto sa http://www2.rgzm.de/transformation/home/11.htm)

---

262 Lopandić, 2007: 37.

263 Moscy, 1974: 139.; ono što je bitno istaći je da autor situaciju u Meziji komparira samo sa Panonijom, ali ne i Dalmacijom u kojoj je situacija sličnija onoj u Meziji, te se ovo viđenje mora uzeti sa rezervom.

264 Moscy, 1974: 138.

265 Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da je na prostoru Gornje Mezije bilo minimum 10 municipija.

Singidunum, današnji Beograd, jedan je od najstarijih europskih gradova. Grad je zasnovan na plodnom tlu između rijeka Save i Dunava (*Danube*), a njegov naziv dolazi od riječi *Singid* (brijeg)[266], te *dun* (utvrda).[267] Prema arheološkim podacima može se zaključiti da je prostor tog grada naseljen još od srednjeg paleolita, a posebno se razvija u neolitu-lokalitet Vinča, da bi oko 600 godina prije dolaska Rimljana bio središte keltskog naroda Skordiska. Prvi spomen ovog grada nalazimo 279. god. pr.n.e. kao *Singudun,* a spominju ga između ostalog i *Tabula Peutingeriana.* Dolazak rimskih legija u I st. ne na prostor Skordiska i smještaj istih na područje ovog grad označava početnu fazu razvoja pod rimskom upravom. Poznato je da je *Singidunum* bio stalno sjedište legije *IIII Flavia* od 86. god. n.e., a pretpostavlja se da su u određenom periodu tu bile i legije *IV Scythica, V Macedonica, II Adiutrix i VIII Augusta*.[268] Sjedište logora bilo je na današnjem Kalemengdanu koji je bio strateški idealan za osmatranje i obranu naselja. Prvobitno je utvrđenje bilo zemljano-palasidnog tipa, a krajem II st. vojska postavlja kameno uređenje.[269] Uz rimski logor (*castrum)* javlja se i civilno naselje, te počinje izgradnja po uzoru na Rim. Veterani spomenutih legija nakon odsluženja vojne službe naselili su se tu sa porodicama čime se povećava broj stanovništva. Blizina rudnika Kosmaj, Rudnik i Avala, te njegov položaj luke na Dunavu još više ističe značaj *Singidunuma* za Rimsko Carstvo koji je do tada bio *limes* između Rimskog Carstva i Dakije. Stari put *Via Militaris* koji je prolazio kroz *Sirmium, Singidunum* i *Vimunacium* sve do *Byzantiuma* spajao je Rimske provincije Panoniju, Meziju, Dakiju i Dalmaciju. Uz taj put postojale su utvrde koje su služile za očuvanje sigurnosti puta: *Mutatio ad Sextum* (Mali Mokri Lug), *Castra Tricornia* (Ritopek), *Mutatio ad Sextum Militare* (Grocka) i druge.[270] Zahvaljujući arheološkim ostacima i epigrafskoj građi zna se za postojanje foruma, javnih kupatila i banja, radionica, hramova i ostalih javnih, te privatnih zgrada. U prvoj polovici II st. za vrijeme Hadrijana *Singidunum* dobija status municipija, a u III st. tačnije 239. god. n.e. dobija status kolonije.[271] Širenjem kršćanstva na ove prostore postaje jedno od 4 središta crkvene episkopije, te centar dijaceze i u izvorima mogu se pronaći spomen kršćanskih apostola mučenika koji su umrli u ovom gradu. Slabljenjem Rimskog Carstva i podjelom na Istočno i Zapadno 395. god. n.e. *Singidunum* se nalazi na samoj granici. Dolaskom Huna i Avara na prostore Mezije ovaj grad, kao i mnogi drugi, bio je

[266] Neki autori smatraju da je riječ ustvari o tračkom narodu Singi koji je naseljavao taj prostor prije dolaska Kelta.
[267] Kanić, 1985: 16.
[268] Ferjančić, 2002: 155.
[269] http://www.singidunum-online.com/about/?meniID=2 22.03.2013. 21:15
[270] http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=201172 28.3.2013. 15:40
[271] Ferjančić, 2002: 158.

ciljem njegovih napada 441. god.n.e.[272] Grad je u potpunosti opljačkan i razoren, a u vrijeme Justinijana I se obnavlja, te biva opasan zidinama i moćniji nego ikad prije. Grad je uspio da se očuva kroz mnoga stoljeća, promjenio ime u današnji Beograd, te je u svakom od historijskih perioda imao značajnu ulogu koja je ostala i danas kada je prestolnica Republike Srbije. Nažalost, zbog činjenice da veliki dio Beograda nalazi se iznad teritorija rimskog *Singidunuma* onemogućeno je daljnje istraživanje.

Slika 7. Preuzeto sa
www.ancientworlds.net/aworlds_media/ibase_1/00/04/94/00049426_000.jpg

Slika 8. Rekonstrukcija Singidunuma (Lopandić, 2007: 94.-95.)

[272] Popović, 1997: 12.

Viminacium (Kostolac)[273]je imao poseban značaj za rimsku provinciju Gornju Meziju jer je bio glavni grad te provincije. Nalazio se na obali rijeke Dunav, te Mlave, jako plodnom području koje u predrimsko doba naseljava narod Skordiska, što otkrivaju nekropole iskopane na tom području. Spomen ovog grada nalazimo kod više autora kao što su Ptolomej, Honorije, Historia Augusta, *Tabula Peutingeriana,* te *Itinerarium Burdigalense*, spis *Notitia dignitatum, Codex Theodosianus* i *Codex Iustinianus.* U izvorima se spominje i kao *Viminatio, Viminacio* i *Euminacio.*[274] Njegovi začeci identični su začecima *Singidunuma* zahvaljujući caru Domicijanu koji shvata značaj strateškog položaja ovog grada i smatra ga idealnim za obranu zbog geostrateškog položaja i život zbog plodnosti tla. Na njegovom prostoru bili su stalno smješteni vojnici legije *VII Claudia* i *IV Flavia,* a pretpostavlja se i *IV Scythica* ili *V Macedonica* .[275] Od sredine I st. ne veterani se naseljavaju na ovo prodručje, što dovodi do razvoja prvobitnog naselja. Nalazio se na raskrsnici puteva koji vode sa sjevera u ostatak Rimskog Carstva. Zbog svog položaja on postaje vojno i administrativno uporište, luka, trgovačko i zanatsko središte, te 117. god. n.e. vrijeme cara Hadrijana dobiva status municipija[276] – *municipuim Viminacium Aelium Hadrianum.*[277]U izvorima se spominje više careva koji su bili u Viminaciumu, počev od Trajana pa sve do Gracijana. Pretpostavlja se da je rang kolonije *Viminacium* stekao nakon 238. god.n.e. za vladavine Gordijana III [278], a poznata je i epizoda kada je iz ovog grada uzurpirana carska vlast 255/6. god. n.e. Svoju važnost istakao je i time što je bio središte episkopije. Najezda Avara i Huna dovodi do razaranja i pljačkanja ovog grada 441/3. god. n.e., a kod Prokopija je zapisano da je u vrijeme cara Justinijana opet obnovljen. Zbog neistraženosti kasnijih perioda nije uvelike poznat razvoj grada kroz ostala stoljeća. Danas je *Viminacium* jedan od bolje istraženih rimskih gradove jer se na njegovom mjestu nije izgradio savremeni grad. U njemu su pronađene akvadukt, terme, mauzolej i bazilika, te ostaci novca i nakita, kao i staklo, freske i keramika.

[273] Nalazi se 3 km od današnjeg Kostolca i 100 km jugoistočno od Beograda.
[274]http://www.viminacium.org.rs/Viminacium/RomanCityCamp/index_html?language=srpski&page=5 02.04.2013. 18:30
[275] Ferjančić, 2002: 159.
[276] CIL III 01655; *[D(is) M(anibus)] / [3]ATI Restituti de[c(urionis)] / [et ponti]ficis mun(icipii) Ael(i) Vim(inacii) / [incomp]arabilis fili(i) qui / [vixit ann(os) XXVI] men(ses) II d(ies) XXV et sibi / [3] Telesphorus Aug(ustalis) mun(icipii) eius/[dem pater] felix dictus per eum pa/[ru]m sine eo.*
[277]http://www.viminacium.org.rs/Viminacium/RomanCityCamp/index_html?language=srpski&page=12 02.04.2013. 18:50
[278] Zotović, 1973: 119.

Slika 9. Viminacium (preuzeto sa www.muntenmuseum.nl/viminacium/English%20viminacium.html)

Naissus (Niš), smjestio se 239 km južno od Singidunuma (Beograda) na desnoj obali Nišave na uzdignutom terenu od poplava. Predstavljao je sponu između Europe i Istoka jer je bio raskrsnica cesta iz Mezije, Trakije i Dardanije. U njegovoj blizini nalaze se prethistorijska (neolitsko, eneolitsko i iz brončanog doba) nalazišta Bubanj, Velika Humska Čuka i Mediana, što jasno upućuje da je ovaj prostor bio naseljen od najranijih vremena.[279] Pretpostavlja se da u III st. pr.n.e. ove prostore naseljavaju Kelti, koji mu daju ime *Navissos* („grad vila“)[280], a pretpostavlja se da je ime dobio po rijeci Nišavi na čijoj je obali izgrađen.[281] Dolaskom pod rimsku upravu ime grada se mijenja u *Naissus* i prvi put se pod tim imenom spominje kod Klaudija Ptolomeja, koji ga opisuje kao jednog od četiri najveća grada sa prostora Dardanije. [282] U periodu ranog Carstva ulazi u sastav Gornje Mezije, a nakon Dioklecijanovih podjela tj. u periodu poznog castva dio je *Dacia Mediterrana*.[283] Krajem I st. n.e. na ove prostore dolaze rimske legije, te postaje vojna baza *cohors I Cilicum,* 70.-tih godina I st. *cohors I Cretum*[284] a nakon toga 169. god. n.e. i *cohors I Aurelia Dardanorum* u čiji sastav ulaze domaći ljudi što ubrzava proces romanizacije.[285] Već do kraja I st. *Naissus* se formirao kao urbani centar zahvajujući prisustvu vojnih veterana[286] a u II st. Ptolomej ga

[279] www.visitnis.com/prehistory-and-name-fo-city.html 25.03.2013. 19:58
[280] Ovaj naziv je dobio zbog vjerovanja da u rijeci Nišavi žive dobre vile koje štite ovaj grad od neprijatelja. Osnovu su vidjeli u tome što je grad više puta opsjedan i rušen, ali je uvijek i iznova bio obnovljen.
[281] www.ni.rs/city-of-nis-through-centuries.html 26.03.2013. 01:47
[282] Lopandić, 2007: 79.
[283] www.visitnis.com/doba-rimljana-i-car-konstantin-veliki---en.html 25.03.2013. 19:58
[284] Petrović, 2007: 49.
[285] Ljubomirović, 2004: 88.
[286] Petrović, 2007: 50.

spominje kao jedan od 4 najveća grada Dardanije.[287] Krajem II st. biva podignut u rang municipija[288] što se da zaključiti na osnovu datiranja epigrafskog spomenika na kome se javlja *decurio municipi Naissi.*[289] Zahvaljujući tome dolazi do jačanja i širenja grada koji postaje sve važnije uporište, trgovište i upravni centar. Posebna pažnja razvoju *Naissusa* data je za vrijeme vladavine Konstantina Velikog koji je rođen u tom gradu 274. god.n.e. On osniva predgrađe zvano *Mediana* koje u tom periodu predstavlja rezidenciju careva koji borave tu. Između ostalih u Naissusu borave i Dioklecijan, Konstantin, Licinije, Julijan i Valentinijan, a grad je poznat i po tome što su u periodu od 315.-344. god.n.e. tu doneseni mnogobrojni carski edikti.[290] Amijan Marcelin u svom djelu govoreći o *Naissusu* opisuje ga kao bogat grad koji je više puta opsedan, ali nikada osvojen. U njemu su izgrađeni forum, kurija, banja, bazilika, hram boga Jupitera, akvadukt, a tu je bila i carska radionica za obradu srebra, te radionica za proizvodnju vojne opreme. Širenjem kršćanstva na ove prostore *Naissus* postaje u IV st episkopsko sjedište. U V st. grad je više puta napadnut od strane barbarskih naroda posebno Huna 441. god.n.e.[291] Grad od tada nije uspio u potpunosti da se oporavi sve do dolaska Slavena u VI stoljeću. Posebno značajan nalaz sa prostora *Naissusa* je skulptura Jupitera na tronu, te Konstantinov portret izliven u bronci.[292]

Scupi se nalazi u današnjoj Republici Makedoniji 3 km sjeverno od prestolnice Skoplja i smatra se da je preteča ovog grada. Prvi spomen ovog grada potiče iz 3. god. pr.n.e. i smatra se da je osnovan od strane Dardanaca.[293] Njegov položaj između Egejskog mora i ostatka centralne Europe donio mu je ulogu polazišta za daljnja rimska osvajanja Dardanije i Mezije. Vojni logor rimske vojske smješten je nedaleko od antičkog grada *Stobi* čije se stanovništvo naseljava oko logora nakon što se legije pomaknu na sjever tj. Dunavski *limes*. Ptolomej spominje *Scupi* zajedno sa još 3 grada smještena u Dardaniji, a pomoću epigrafskih natpisa donesen je zaključak da je u rang kolonije došao u doba Vespazijana- *Colonia Flavia Scupinorum*.[294] Pretpostavlja se da je nastao od vojne kolonije veterana legije *VII Claudie*, a

[287] *Ptol. Geo.* III, 9, 4. (Petrović, 2007: 50.)
[288] Prema genitilnom imenu *Aurelius* koje se nalazi na natpisu može se zaključiti da je ovaj status mogao dobiti u doba careva Marka Aurelija, Komoda, Karakale. Najrasprostranjenije i najprihvaćenije je mišljenje da je Naissus podignut u rang municipija u vrijeme Marka Aurelija.
[289] IMS-04, 00010 = ILJug-02, 00578 = AE 1934, 00190; *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) Aur(elius) Po/sidonius dec(urio) m(unicipii) N(aissi) / v(otum) p(osuit)*
[290] Lopandić, 2007: 80.
[291] www.visitnis.com/doba-rimljana-i-car-konstantin-veliki---en.html 29.03.2013. 17:43
[292] Ljubomirović, 2004: 95.
[293] www.panacomp.net/macedonia?s=makedonija_skupi 25.03.2013. 18:40
[294] CIL III 08189; I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Cassius / [C]eler aed(ilis) / dec(urio) q(uaestor) IIvir / aug(ur) IIvir / q(uin)q(uennalis) col(oniae) / Scup(inorum)

na epigrafskim spomenicima spominju se i *V Macedonica, I Italica* i *V Aludae.*[295]Zahvaljujući ovim pronalascima pretpostavlja se da je ovaj prostor naseljen još u vrijeme prije Flavijevaca. U vrijeme Domicijana postaje glavna baza u ratovima na Dunavu, a u vrijeme Hadrijana dolazi do jače kolonizacije *Scupa*. Ulogu u upravi ove kolonije dobivaju veterani legija i ona u II st. postaje baza za regrutovanje legionara gornjomezijckih legija i kohorti.[296] U početku pripada provinciji Gornjoj Meziji, a nakon stvaranja provincije Dardanije od strane Dioklecijana 284. god.n.e. prelazi pod njenu upravu. *Scupi* su bili jedno od sjedišta katoličke episkopije. Napadi Gota i Huna dovodi do iseljavanja stanovništva *Scupa* koji se pomjeraju na brdo Kale – centar savremenog Skoplja. U vrijeme cara Teodosija dolazi do ponovnog jačanja, ali je ovaj prostor 528. god.n.e. pogodio jak zemljotres koji je razorio grad upotpunosti.[297] Građevinski materijal koji je preostao nakon tog potresa korišten je za izgradnju Justinijane Prime.[298] Kao što je slučaj sa *Singidunumom* i ovdje se savremeni grad većinski nalazi na teritoriji koja je pripadala koloniji Scupi, pa je onemogućeno istraživanje. No, na prostoru koje je istraženo pronađeni su dva legijska kampa, 4 zgrade, civilna bazilika, antički teatar, kompleks banja i gradskih vila, te epigrafski natpisi i ostaci zidina.[299]

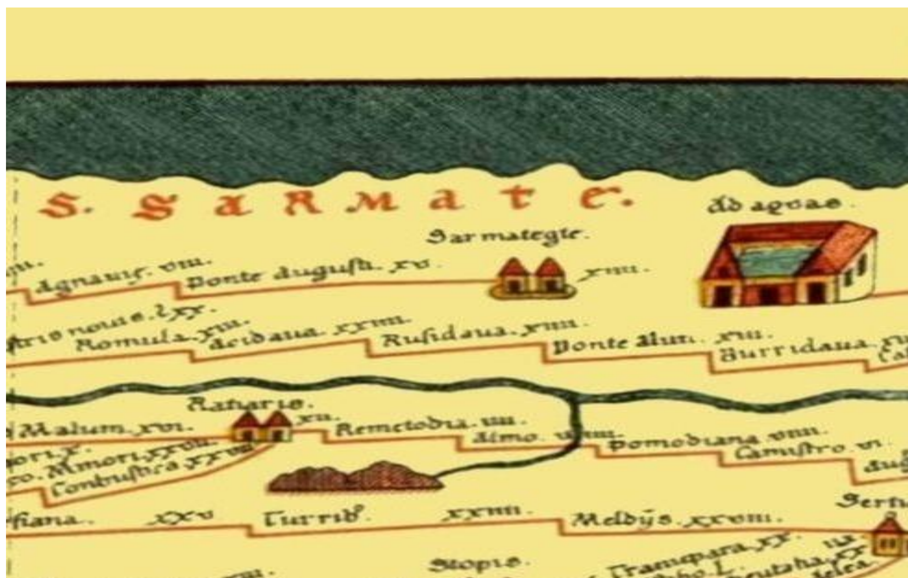
Slika 10. Preuzeto sa www.tabula-peutingeriana.de/tp/tp6.html

295 Ferjančić, 2002: 73.
296 Petrović, 2007: 105.
297 Petrović, 2007: 102.
298 www.travel2macedonia.com.mk/tourist-attraction/scupi 28.03.2013. 21:46
299 http://www.archaeology.org/1209/features/scupi_macedonia_roman_colony_bronze_age.html27.03.2013. 15:37

Ratiaria (kraj sela Arčar) je zbog svog geostrateškog položaja na saobraćajnici Balkanskog poluotoka smatrana jednom od najvažnijih rimskih centara područja donjeg Dunava. Nalazila se na prostoru naroda Meza i kod Ptolomeja se spominje kao kolonija Meza[300], a ime je dobila po latinskoj riječi *Ratis,* što označava vrstu ratnog broda.[301] Dolaskom rimske vojske za Vespazijanove vladavine ovo područje, koje postaje riječno pristanište, biva naseljeno i postepeno se razvija, a nakon dačkih ratova, tačnije 106. god.n.e. car Trajan upostavlja 5 novih kolonija, među kojima je i *Colonia*[302] *Ulpia Traiana Ratiaria*.[303] Značaj Ratiaria-e je u tome što ona nije prvo bila municipij već je odmah postala kolonija i to deduktivnog tip.[304] Teritorij Ratiariae, uz manje varijacije tokom vremena, prostirao se od Dunava na sjeveru do donjeg toka Timoka na zapadu, te Balkana na jugu i rijeke Cibrice na istoku.[305] Pretpostavlja se da su na njenom teritoriju bile smještene legije *IV Flavia* i *VII Claudia,* ali se pouzdano zna da je krajem III stoljeća tu bila smještena *legio XIII Gemina*.[306] Spominje se kod Ptolomeja (*Moesian Ratsiaria*), na *Tabula Peutingeriana (Ratiaris),* u*Notitia dignitatum* i *Itinerarium Antonini*. Po spomenu *beneficiarius consularis* na epigrafskim spomenicima može se zaključiti da je bila beneficijarska, te carinska stanica i bila je bitna za distribuciju soli na zapadni dio poluotoka.[307] Osnivanjem provincije *Dacia Ripensis* 272. god.n.e. Ratiaria postaje njeno sjedište. U IV st. postaje bitno kršćansko i episkopalno sjedište. I ovo područje biva napadnuto od strane Huna 441. god.n.e. i Avara 593. god.n.e., što dovodi do velikih gubitaka.[308] U dosadašnjim istraživanjima na području *Ratiarie* pronađeni su *decumanus maximus* tj. glavna cesta, Asklepijev hram, te više epigrafskih i materijalnih nalaza: nakita, oruđe, ostaci građevina.

---

[300] Mirković, 1968: 75.
[301] http://www.ratiaria.archbg.net/field_shool_en.html 28.03.2013. 00:19
[302] AE 1938, 00101; *D(is) M(anibus) / C(ai) Memmi / Proculi / iunioris / v(ixit) a(nnos) II m(enses) IX d(ies) X / C(aius) Mem(mius) Pro/cul(us) dec(urio) col(oniae) Rat(iariae) / et Cornelia E/venta filio / piissimo*
[303] http://www.ratiaria.archbg.net/field_shool_en.html 28.06.2013. 0:40
[304] To znači da je začeta od strane vojnih veterana.
[305] Mirković, 1968: 80.
[306] Mirković,1968: 79.; U svojoj knjizi Mirković nastoji dokazati da na prostoru Ratiarie bila je smještena samo *legio Gemina XIII.*
[307] Ferjančić, 2002: 80.
[308] Mirković, 1968: 47.

Slika 11. Preuzeto sa www.tabula-peutingeriana.de/tp/tp6.html

Ekonomija

Nažalost, zbog nedostatka pisanih izvora, te nedovoljne istraženosti arheološke građe dolazi do nemogućnosti stvaranja realne slike predrimske ekonomije ovog prostora. Većina podataka su samo pretpostavke donesene na osnovu malobrojnog dostupnog materijala. Dosta pretpostavki zasniva se na paralelama drugih, tada Rimljanima poznatih naroda, kao što su Germani i Kelti.

Plodna zemlja oko rijeka bila je preduvjet za razvoj poljoprivreda. Jedna od najvećih prepreka u istraživanju ove tematike svakako je nedostatak izvora. Poznato je da u jednom trenutku ovi narodi napuštaju nomaski život i prelaze na polunomadski i sjedilački način života, što pogoduje razvoju poljoprivrede, posebno nakon dolaska Rimljana kad zbog demilitarizacije stvara se nova radna snaga. U svom radu Horacije govoreći o Getima ističe kako njima zemlja donosi plodove i žito, ali je obrađuju samo jednom.[309] Mezi i Geti bave se primitivnom poljoprivredom, oni pale zemljišta i time stvaraju obradivu površinu radije, nego da očiste zemlju koju su upotrebljavali i obogate je gnojivom. Ukoliko se uzmu u obzir arheobotanički pronalasci, te se primjeni znanje koje znamo o poljoprivredi Zapadnog i Centralnog Balkana dolazi se do više saznanja. S ovih navedenih prostora poznate su čak 233 vrste biljaka koje se dijele u različite kategorije: žitarice (više vrsta pšenice, ječam, raž, proso), mahunarke (sočivo, grašak i bob), voće (dinja, smokva, jabuka, trešnja, mušmula,

[309] *Hor. Carm.* III, 24 vv 9 -14

šljiva, breska, kruška, orah, lješnjak, malina, kupina, šipak, jagoda, borovnica, vinova loza, bundeva), te začinsko i ljekovito bilje (mirođija, celer, kim, koriander, kopar, senf, vinska rutica, kukuta, dimnja, bunika, kanatrion, sljez).[310] Ipak, bitno je istaknuti da postoji određena varijacija između predrimskog i rimskog perioda po pitanju poljoprivrede. Primarna je u biljkama koje postoje prije dolaska Rimljana jer tek od njihova dolaska stvaraju tj. obrađuju se bašte u kojima se uzgajaju začini, domaće voće i povrće. U predrimsko doba najviše prinosa donosi pšenica, raž, ječam i zob te su zbog toga bili najviše uzgajani. Korišteno je primitivno oruđe od kamena, drveta i životinjskih kostiju. Zahvaljujući iskopavanjima na teritoriju Skordiska u području Srema[311] pronađeni su karbonizirani ostaci, čak 19 biljnih vrsta (više vrsta pšenice, proso, raž ječam, zob, sočivo, grašak, više vrsta pepeljuge, ljulj, kukolj i više vrsta klasča).[312] Dolaskom rimskih legija stvara se potreba za smještajem i prehranom vojske. Za potrebe izgradnje logora krče se šume čime se istovremeno stvara plodno tlo i materijal za izgradnju.[313] Njihov dolazak označava i razvoj pojedinih naselja, te doseljavanje trgovaca, zanatlija i ostalog stanovništva u okolne krajeve. Sve to dovodi do prodiranja novih vrsta biljaka na ove prostore. Unapređuje se poljoprivredni alat pa nalazimo ostatke motika, srpova, lopata i plugova. Najviše ostataka nalazi se u sklopu grobnica jer su Kelti i Rimljani imali običaj da stavljaju grobne priloge u vidu jela i pića. Veliki udio u ostacima grobnica čini i divlje i koštunjavo voće.

Zahvaljujući izvorima malo je jasnija slika što se tiče stočarstva. Polunomadski život mezijskih naroda uvelike pogoduje razvoju stočarstva. Govoreći o žrtvama koje mezijski narodi prinose, te kako se hrane životinjskim mesom, da se zaključiti da su uzgajali stoku. Moguće je da su se bavili i lovom, a bogatstva ovih prostora rijekama dovodi do zaključka da im i ribolov nije bio stran. Kod Strabona postoji podatak da su se Mezi hranili ,,isključivo medom, mlijekom i sirom“[314] što potvrđuje teoriju da su bili stočari jer im je bila potrebna

[310] Tapavčki – Ilić, Arsenijević, 2006: 112.
[311] Iako Srem zvanično ne pripada području Gornje Mezije, ali ga naseljava narod Skordiska logično je pretpostaviti da su isto uzgajali Skordisci ovih prostora.
[312] Tapavički – Ilić, Arsenijević, 2006: 115.
[313] Ovakav način stvaranja plodnog tla za obradu do nedavno historiografija bivše Jugoslavije pripisivala Slavenima, ali postoji velika mogućnost da su Slaveni taj način preuzeli od antičkog stanovništva.
[314] *Strab. Geo.* 7.3.3. ,,Poseidonius goes on to say of the Mysians that in accordance with their religion they abstain from eating any living thing, and therefore from their flocks as well; and that they use as food honey and milk and cheese, living a peaceable life...,,
,,λέγει δὲ τοὺς Μυσοὺς ὁ Ποσειδώνιος καὶ ἐμψύχων ἀπέχεσθαι κατ᾽ εὐσέβειαν, διὰδὲ τοῦτο καὶ θρεμμάτων: μέλι τι δὲ χρῆσθαι καὶ γάλακτι καὶ τυρῷ ζῶντας καθ᾽ἡσυχίαν...“ (preuzeto sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html)

krupna i sitna stoka za pravljenje mliječnih proizvoda.[315] Spomen upotrebe meda u njihovoj ishrani dovodi do zaključka da su bili koliko toliko upućeni i u pčelarstvo tj. proizvodnju meda. Zahvaljujući arheozoološkim podacima vidimo da je na prostoru Zapadnog i Centralnog Balkana bilo poznato oko 180 životinjskih vrsta.[316] Kao što je već spomenuto ranije, kada se govorilo o poljoprivredi, bitno je istaknuti da se stočarstvo razlikuje u predrimskom i rimskom periodu. U predrimskog periodu uzgajaju se goveda, svinje, ovce i koze te kokoši i guske. U početku se stoka koristi samo za mesnu prehranu, te obradu zemlje, ali se postepeno počinju koristiti i njihovi mliječni proizvodi. Dolaskom rimske vojske povećana je potreba za navedenom stokom, te se dovodi stoka iz raznih dijelova Rimskog Carstva. Križanje između domaće i dovedene stoke dovodi do porasta u veličini stoke. Dolaskom Rimljana na ove prostore dovedeni su i magarci te golubovi.[317] Za potrebe rimske vojske najviše se uzgajaju svinje koje su najviše jeli, što se vidi prema arheološkim ostacima kostiju, te konji, mazge i goveda za transport i vuču.

Osim kostiju domaćih životinja pronađene su i kosti divljih životinja poput jelena, srna, divljih svinja, zečeva i mnogih drugih. Prije dolaska Rimljana lov je bio jedan od načina da se domaće stanovništvo prehrani, a kosti životinja korištene su za pravljenje oružja i oruđa. Arheološkim istraživanjima dokazano je da se uz rimske *villae rusticae* mogao naći veći broj kostiju divljih životinja nego na području gradova, što dovodi do zaključka kako su možda uz ta rimska imanja postojala uzgajališta ovih životinja.[318] U korist ovih pronalazaka govori i činjenica da su ljudi, koji su živjeli na tim imanjima, imali više vremena i prilika da se rekreativno bave lovom.

U predrimskom periodu izražena je bila i pljačka. Većina mezijskih naroda (osim Meza) u izvorima su spomenuti u više akcija koje su imali za cilj napad i pljačku određenog naroda ili teritorija. Poznato nam je da Dardanci stalno upadaju na prostor Makedonije ili napad Tribala 376./5. god. pr.n.e. na grčku koloniju Abderu.[319] Ovo i nije tako čudno, ukoliko to uporedimo sa ilirskim gusarstvom na Jadranskom moru koje postoji od najstarijih vremena. Oni su to gledali kao na gospodarsku djelatnost koja im je donosila najveće prihode.[320]

[315] Ukoliko se uzme u obzir i podatak da su imali i obred prema kojem su se kupali smo 2 puta godišnje te njihovi rituali pred bitke vrlo je moguće da je riječ o vjerskom obredu u kojem određeni dio stanovništva žive na navedenim namirnicama suzdržavajući se od mesa.
[316] Tapavički- Ilić, Arsenijević, 2006:92.
[317] Tapavički- Ilić, Arsenijević, 2006: 93.
[318] Tapavički- Ilić, Arsenijević, 2006: 93.
[319] Wilkes, 2001: 12.
[320] Stipčević, 1989: 117.

Kod Skordiska je bitno istaknuti da u periodu kada prelaze na stajački život oni se pored poljoprivrede, bave i preradom metala, pravljenjem nakita, te izradom keramike.[321] Zahvaljujući iskopavanjima njihovih grobova, te istraživanjem sadržaja istih može se vidjeti koliko su bili vješti na području izrade.

Dolaskom Rimljana na ove teritorije situacija se postepeno mijenja. Dolazi do unapređenja u svim aspektima privrede. Poseban procvat doživljava trgovina koja od perioda Flavijevaca uzima veliki zalet.[322] Osnivanjem i razvoja gradova na području gornje Mezije dolazi do porasta stanovništva, među kojim se veliki dio bavi trgovinom. Gornja Mezija kao poveznica između istočnog i zapadnog dijela Rimskog Carstva bilo je trgovački jako prometno područje.

No, ipak najveći značaj za Rimljane predstavljaju rudna bogatstva Gornje Mezije. Rimski pravnik Saturnin u svom djelu navodi kako je Gornja Mezija bila bogata rudama.[323] Ostaci metalne troske i nečistoća, metalurških peći, kalupa za lijevanje, odlijevaka, te oruđa koje je korišteno za iskopavanje i obradu ruda najbolje govore o značaju rudarstva na ovim prostorima.[324] Bitno je istaknuti i da je rudarstvo najobrađenija grana privrede rimske provincije Gornje Mezije. Ovaj prostor, koji je poznat po kompleksnoj geološkoj strukturi, obiluje rudama i metalima kao što su zlato, srebro, bakar, cink, olovo i željezo. Poseban značaj imale su dolina Peka, dolina Crnog Timoka i Timoka, dolina rijeke Ibar i Južne Morave, te planine Kosmaj i Rudnik. Ova područja, koja su bila bogata rudnim bogatstvima, ulazila su u dio pod carskom upravom, a na njihovom čelu nalazio se prokurator.[325] Oko rudnih područja bile su stacionirane pomoćne vojne jedinice, a rudne centre mogli su zakupiti senatori ili ljudi iz imućnih obitelji (spomen obitelji Ponti i Fundani).[326] U okolici rudnika uspostavljena su naselja koja su se postepeno zahvaljujući prisustvu vojske, te trgovaca i radnika u rudnicima razvijala u veća središta. Najznačajnije mjesto i prijestolnica rudarskih prokuratora bila je *Ulpiana*. Značajan izvor za rudarstvo Gornje Mezije je svakako i numizmatika koja se bavi proučavanjem novčića sa ovih prostora sa natpisom METTALA PINCENSIA ili METTALUM DARDANCIUM.[327] Pretpostavlja se da su ovi novci kovani za isplatu radnika koji su radili u rudnicima, te trgovinu sa domaćim stanovništvom i

[321] Papazoglu, 1989: 367.
[322] Moscy, 1974: 129.
[323] *Dig*. 48. 19. 16. 9,*„…venit, ut eadem scelera in quibusdam provinciis gravius plectantur, ut in Africa messium incensores, in Mysia vitium, ubi metalla sunt adulteratores monetae.“*
[324] Petković, 2009: 118.-119.
[325] ILJug-02, 00504; *Anton]in(us) pi[us 3] / [t]rib(unicia) po[t(estate) XVIII co(n)s(ul)] / III p(ater) p(atriae) [proco(n)s(ul)] / Amandus [Aug(usti)] / l(i)b(ertus) proc(urator) patrono / indulgentissim(o) / s(ua) p(ecunia) p(osuit)*
[326] Vidi više, Dušanić 2006.
[327] Dušanić, 2006: 87.

trgovcima. Poznato je par nalaza koji upućuju na to da su se metali i rude iz Gornje Mezije izvozili u ostale provincije Rimskog Carstva. Samo su se neke rude mogle obrađivati u radionicama koje su nastale na području ovih rudnika, a ostali metali korišteni su za izradu monetarnog fonda Rimskog Carstva.

Slika 12. Rudne oblasti Gornje Mezije preuzeto iz: Petković 2009.

Religija

Jedan od bitnijih aspekata za razumijevanje pojedinog prostora i njegovog stanovništva svakako je religija. Zbog njihovog položaja duboko u srcu Balkana antički autori i nisu baš pokazali veliko zanimanje za ove narode. Kao što se da zaključiti, većina informacija koju antički izvori daju odnosi se na smještaj i ratove u kojima ti narodi učestvuju. Oni rijetki podaci koji su iznešeni graniče na liniji između mitološkog i stvarnog što donekle otežava jasnu predstavu religijskog života tih naroda do dolaska Rimljana. Dolazak Rimljana otvara vrata novim kultovima iz svih krajeva tada poznatog svijeta na ove prostore, a od IV st. širi se i kršćanstvo. Zahvaljujući epigrafskim spomenicima, te ostacima hramova, a u kasnijem periodu i crkvi, stvorena je mogućnost lakšeg razumijevanja njihove religije.

Podaci koje nalazimo kod antičkih pisaca, kao što su Herodot, Posejdonije, Strabon, Jordanis, Ovidije i drugi, uzimaju se sa rezervom. U djelima ovih pisaca narodi Gornje Mezije predstavljeni su kao najprimitivniji oblici ljudskog društva i barbari. Govoreći o Tribalima

pisci ističu da je kod njih postojao običaj žrtvovanja oca naglašavajući kako je to krajnje barbarski čin, no spominju još neke narode kod kojih je to običaj. Isto tako se spominje da su oni imali magične moći, tačnije urokljivo oko te vračanje riječima, pomoću kojih su mogli donijeti nesreću drugim narodima.[328] U Livijevoj *Ab Urbe Condita* spominju se Mezi kao najbarbarskiji narod zbog čina koji je predhodio borbi s Rimljanima. Mezijski ratnici žrtvovali su konja i nad njegovom krvlju i utrobom zakleli se bogovima da će pojesti utrobu neprijatelja.[329] Ovaj čin nije bio čin prinošenja žrtve bogovima, već čin zakletve krvlju koja je bila jako rasprostranjena u antičko doba. Govoreći o Mezima mnogi pisci, a i suvremeni autori, daju primjere koje se vežu za narod Geta (zbog teorije da je riječ o istom ili jako sličnom narodu), te ističu žrtvovanje ljudi bogu Zalmoksisu[330] svake 5.-te godine, kao i primjer u kome pokojniku na grobu ubiju najdražu ženu. Skordisci su poznati po svojoj svireposti u kojoj ubijaju neprijatelje, pa čak i svoje sunarodnjake da bi umilostivili bogove, te piju iz ljudskih lubanja. Budući da su Skordisci keltski narod oni su sa sobom donijeli mnoge običaje i kultove iz svoje domovine. Između ostalog tu je sahranjivanje pokojnika sa oštećenim predmetima jer se smatra zabranjenim koristiti pokojnikove stvari. Amijan Marcelin u svom djelu spominje da Skordisci prije ratovanja žrtvuju životinje Marsu i Belloni[331]. Bitno je istaknuti da su navedeni narodi vjerovali u magiju, te su pijenje krvi i jedenje životinjske ili ljudske utrobe smatrali magičnim činom[332], pomoću kojeg dobivaju fizičke i ostale osobine žrtve.[333] Iako nema konkretnijih dokaza o tome može se pretpostaviti da su bili zagovornici animizma i totemizma. Ova se teorija zasniva na podacima o Dardancima koji su vjerovali da u drvetu živi dobri duh, te su koristili grane prilikom svojih pobožnosti, te Skordisci na čijim je prikazima čest simbol zmije. Velika neistraženost ovih prostora, te pojava *interpretatio Romana,* uvelike otežava istraživanje autohtonih tj. epihorskih božanstava, te općenito religije prije dolaska Rimljana. Za sada je najbolje istražena religija Dardanaca kojom se bavi i Naser Ferri, koji u svom radu navodi slijedeća

[328] Papazoglu, 1969: 380.

[329] *Flor. Epit.* II, 26. „*...Illi statim ante aciem inmolato equo concepere votum, ut caesorum extis ducum et litarent et vescerentur...*“

[330] Getski bog Zalmoksis bio je rob i Platonov pratioc koji je zalagao ideju besmrtnosti. Nakon njegove smrti Geti su ga predstavljali kao boga i težili da odu k njemu u zagrobni život nakon svoje smrti.

[331] U ovom slučaju mora se naglasiti da je riječ o Interpretatio Romana.Oni prinose žrtvu galskim bogovima rata Teutatesu i Esus te boginji rata čije autohotno ime nije poznato.

[332] Podatke koje daju izvori potrebno je uzeti sa velikom rezervom. Naime, većina ovih podataka orginalno potiče od grčkih autora koji su u narodima sa prostora Mezije vidjeli barbare i neprijatelje. Najbolji primjer njihove subjektivnosti je u prikazu Meza. Govoreći o žrtvovanju oni njih predstavljaju kao najprimitivniji oblik društva i krajnje barbarski narod, a u tom periodu i na prostoru Grčke jako je rasprostranjen zavjet položen krvlju.

[333] Papazoglu, 1968: 56.

epihorska božanstva sa prostora Dardanije: *Deus Andin(us)*[334], *Dea Dardania,*[335] *Liber Pater i Libera*[336] , *Zbeltiurdud,*[337] *Dracco i Draccena*[338], *Deus Attonipal, Atta Sacra, Silvan*[339], *Diana, Deus Mund(ritus),* te više nepoznatih domaćih božanstava koji se poistovjećuju sa *Jupiterom*[340]. [341] Zahvaljujući pronalascima epigrafskih spomenika, votivnih ara, kipova, umjetničkih prikaza, te ostataka hramova, da se zaključiti da se navedena božanstva nisu štovala samo na prostoru Dardanije, već i na širem prostoru Gornje Mezije.

Došavši u dodir prvo sa Makedoncima, preko njih i Grcima, te na kraju sa Rimljanima dolaze u kontakt sa novim božanstvima i kultovima iz svih dijelova svijeta. Najveću ulogu u širenju kultova među mezijskim stanovništvom imali su vojnici. Opštepoznato je da su rimski vojnici odlazeći u različite dijelove, tada poznatog svijeta, primali u svoje redove domaće stanovništvo, a samim tim i njihovu religiju. Pronalaskom epigrafskih spomenika i izučavanjem istih stekla se slika, ne samo o kultovima koji vladaju među njima, već se može odrediti položaj pojedinih vojnih jedinica u tačno određenom vremenskom periodu. Među dedikantima, općenito najučestaliji su legionari, a na prostoru Gornje Mezije *principalesi*.[342] Česti su primjeri u kojima čitava legija podiže jedan spomenik ili kolegijum vojnika koji potiču iz istog područja, te su organizovani na profesionalnom nivou u iste jedinice npr. Kiličani.[343] Na osnovu analize dedikanata daje se jasnija slika hijerarhije unutar jedne vojne jedinice, kao i njena uloga na ovim prostorima. Zahvaljujući njima na prostore Gornje Mezije dolaze egipatski, orijentalni, grčki i rimski kultovi. Od egipatskih i orijentalnih božanstava, bitno je istaći *Izidu i Serapisa*[344], *Dolihena, Mithru*[345], *Nemesis*[346] *i Deu Syriu tj. boginju Atargatis*[347] kao i *Bellona, Domina et Dominus, Bonus Eventus*[348], *Kibela, Omfala*[349], *Pontos* i drugi.[350]

---

[334] Ferri, 2003: 453.
[335] Smatra se da su postojale božice koje su personifikacija određenih provincija ili geografskih dijelova koje su ovi narodi štovali, a primjer toga je božica Dardanija.
[336] Više Pilipović 2005.; AE 1938, 00093; *Libero Patri / et Liberae [*
[337] CIL III 08191; *Deo Zb[el]/[t]iurd[o] / [S]ex(tus) Fl(avius) F[la]/mina[lis] / [v(otum)] l(ibens) [p(osuit)]*
[338] CIL III 08238; *Iovi et Iuno/n[i] et Drac{c}o/ni et Drac{c}e/nae et Ale/xandro Epi/tynchanus s(ervus) / [F]uri Octavi[ani] / c(larissimi) v(iri) posuit*
[339] AE 1910, 00092; *Sil(vano) / sac(rum) / Dom(estico)*
[340] To su Iuppiter Optimus Maximus Melcid, Iuppiter Optimus Maximus Melano, Iuppiter Optimus Maximus VPP (Ulpianensis), Iuppiter Optimus Maximus Cohortalis te Iuppiter Optimus Maximus Propulsator.
[341] Ferri, 2011: 294.
[342] Više, Ferjančić 2009.
[343] Više, Grbić 2007.
[344] Više, Radišić, 2009.
[345] Više, Mirdita, 2000., AE 1966, 00344; *[So]li invicto / Mithrae / M(arcus) [C]occeius [V]alens dec(urio) Au/[gu]s[t(alium?)] col(oniae) pro [sa]/[lute s]ua et Politt(ae) / [co]niug(is) et Cocceio/rum filior(um) v(otum) s(olvit)*
[346] AE 1992, 01493; *Nemesi Aug(ustae) / Caianus v(otum) p(osuit) / cum su[is]*
[347] Više, Mirdita, 2000.

Grčka mitologija imala je posebno mjesto u Rimskom Carstvu. Mnoge scene ukrašavale su javne zgrade, zidove privatnih vila, te su teme mnogih umjetničkih, filozofskih i književnih radova. Neki od velikih rimskih careva nastojali su se poistovjetiti sa pojedinim grčkim herojima, a ponekad i samim bogovima.[351] Od grčkih bogova na području Gornje Mezije štovani su *Zeus, Heraklo*[352], *Dionis*[353], *Asklepije*[354], *Hekata*[355], te prikazi grčkih junaka *Perzeja* i *Jasona*[356], kao i mitoloških bića poput *Menada*.[357] Grčki uticaj posebano je uočljiv u umjetnosti zahvaljujući prikazima mitoloških scena. U svom radu „Mit i ljubav. U radu „Predstave na nadgrobnim spomenicima rimske provincije Gornje Mezije" Sanja Pilipović posebnu pažnju posvećuje ljubavnim prizorima iz grčke mitologije tipa otmica *Europe, Ganimeda i Perzefone,* ljubav *Aresa i Afrodite, Dionisa i Arijadne,* te zadaci koje su pojedini grčki junaci morali da ispune kao i prikazi iz Trojanskog rata.[358].Kada se govori o umjetnosti treba istaći i nakit sa prizorom *Asklepija* i njegove obitelji koji je više imao ulogu amajlija.[359] Pažnju treba skrenuti i na rad Adama Crnobrnje „Kultna namena rimskih žižaka u Gornjoj Meziji" u kojem autor proučavajući ukrasne motive sa svjetiljki, koji su korišteni u kultnim obredima pokazuje koliko je jak uticaj pojedinih božanstava tipa *Apolona, Dionizija, Asklepija* i kulta predaka.[360] Zahvaljujući izučavanju spomenutih sarkofaga i žižaka stvorena je slika o naručiocima istih, te se može jasno definirati da su naručioci bili, ne samo rimski vojnici i imućni ljudi provincija, već i romanizirano stanovništvo rimske provincije Gornje Mezije. Jedan od zanimljivijih nalaza svakako je motivi falusa koji mogli biti dio reljefa, mozaika ili plastike, te kao amulet. Pretpostavlja se da je imao ulogu zaštite od zla tj. urokljivog oka i magije općenito, a ponekad može biti dio kulta vezan za neko božanstvo. Plinije Stariji u svom djelu govoreći o urokljivom oku ističe kako su ponekad ti pogledi mogli i ubiti čovjeka, te da su takvi ljudi imali po dvije zjenice u oku.[361] Njegovu moć obrane od zla često su pojačavali stavljajuću druge predmete poput zuba divlje svinje, puža, zvona školjki

[348] CIL III 08244*; Dom(i)n(ae) Re[g(inae)] / et Dom(i)no et / Bono Evento(!) / pro s(alute) Aug(usti) / Ulp(ius) Martinus s(trator) / c(onsularis) l(egionis) VII C(laudiae) S(everianae) [[Alex(andrianae)]] / v(otum) p(osuit) l(ibens) m(erito)*
[349] ILJug-02, 00586
[350] Više, Mirdita, 2001.
[351] Jedan od najboljih primjera ovoga je car Komod, koji je tražio da ga se na statuama predstavlja zaogrnutog lavljom kožom po uzoru na Herakla.
[352] Više, Pillipović, 2008.
[353] Više, Pilipović, 2009.
[354] AE 1902, 00042*; Asclepio / [et] Hygiae / Marcus / ex voto*
[355] Više, Plemić, 2010.
[356] Više, Pilipović, 2004.
[357] Više, Popović, 2008.
[358] Više, Pilipović, 2007.
[359] Više, Kuzmanović – Novović, 2007.
[360] Više, Crnobrnja, 2006.
[361] Stipčević, 1974: 93.

itd. Ponekad uz kombinaciju drugih motiva imao je simboličku ulogu u predstavljanju nekog procesa tipa rođenja ili plodnosti i slično.[362]

Ipak, osnovu religije u rimskom periodu ove provincije činili su rimski kultovi. Najistaknutiji su kultovi vezani za rimskog vrhovnog boga *Jupitera* te *Junonu i Minevru*[363], s kojima sačinjava Kapitolsku trijadu, te božanstva *Dijanu, Marsa, Merkura, Neptuna, Bacha, Apolona*[364] i *Herkulesa*.[365] Štuju se i *Terra mater, Geniji*[366], *nimfe*, kućni duhovi *Lari i Penati,* te kult vezan za simbole vojnih jedinica posebno orla.[367] Izuzetan značaj ima kult *Urbs Roma,* te kult careva. Na mnogim epigrafskim spomenicima dedikanti ističu da daju zavjet za zdravlje careva i njegove obitelji i naslijednika. Zanimljiv je i primjer kulta koji je nastao u doba cara Hadrijana, a koji je posvećen njegovom miljeniku *Antinusu,* kojeg su stanovnici rimskih provincija identificirali sa pojedinim božanstvima.[368]

Poseban značaj, kada su u pitanju božanstva na ovim prostorima imaju Dijana[369], Minevra, Mars[370] i Kibela, koje se smatraju zaštitnicama rudarstva.

Postepeno kršćanstvo se širi po cijelom Rimskom Carstvu i u IV stoljeću postaje državna religija. Smatra se da je kršćantsvo na području mezijskih naroda širio sv. Matej, ali je ono često bilo zabranjivano, te se potajno praktikovalo. Prije 313. godine tj. Milanskog edikta otpor prema kršćanstvu je bio toliki da je često dolazilo do mučenja. Sa prostora Gornje Mezije poznati su čak i poimenice neki mučenici: prezbiter Montan i njegova supruga Makrina (*Singidunum*), te Flor i Laur (Dardanija).[371] Tek od IV stoljeća tj. Milanskog edikta 313. godine počinje se kršćanstvo javno praktikovati. Kristijanizacija najprije zahvata gradove i utvrde, te tad počinju egzistirati crkve, crkveni uglednici i hijerarhija te kršćanski epigrafski

---

[362] Više Spasić – Đurić, 2008.

[363] CIL III 08237; *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iunoni Reg(inae) Min(ervae) / sanc(tissimae) ceterisqu[e] / diis(!) deabusqu{a}e / omnibus sacr(um) M(arcus) / Aur(elius) Titianus b(ene)f(iciarius) / co(n)s(ularis) leg(ionis) VII Cl(audiae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / C(aio) Aufid(io) Victorino / Tib(erio) Cl(audio) Proculo co(n)s(ulibus)*

[364] AE 1969/70, 00577; *Dianae et Apo/llini sacrum / G(aius!) Val(erius) Valens / optio leg(ionis) / XI Cl(audiae) agens re(gione) Mont[an(ensium)] / v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]*

[365] AE 1973, 00473; *Herculi sacrum / lapidari(i) qui exieru/nt ancones facien/dos legionis IIII Fl(aviae) / et legionis VII Claudiae / vo(tum) so(lverunt)*

[366] CIL III 01646 (p 1448); *Genio [|(centuriae?)] / leg(ionis) IIII Fl(aviae) [F(elicis) et] / dd(ominorum) nn(ostrorum) Dioc[let]/iani [[et Maxi]]/[[miani]] Augg(ustorum) / [A]urel(ius) Maximi[a]/[n]us ex praef(ecto) / leg(ionis) eiusdem / votum posu[it]*

[367] Ferri, 2003: 452.

[368] Više, Šašel Kos, 2009.

[369] Više, Plemić, 2011.

[370] Dušanić, 2004: 58.-59.

[371] Gabričević, 1987: 280.

spomenici.[372] Na prostoru Mezije bilo je rašireno i arijanstvo, a jedan od najvećih pobornika uz panonskog biskupa bio je i Biskup Urzacij iz Singidunuma. [373]

Na kraju se može zaključiti da prateći kontinuitet na prostoru Gornje Mezije od najstarijih vremena do sloma rimske vlasti jasno je uočljiv njen razvoj od skoro nepoznatih prostora do jedne jake rimske provincije. Nažalost, zbog nedovoljnog zanimanja antičkih autora za ove prostore postoji jako mali broj izvora koji može pomoći rasvjetljavanju njene historije. Ponekada podaci u tim izvorima imaju kontraefekat, jer umjesto da daju neke odgovore oni postavljaju nova pitanja.

Granice Gornje Mezije određene su rijekama Drinom, Dunavom i Cibricom, te Šar-planinom i na njenom prostoru nasljeni su Mezi, Dardanci, Tribali i Skordisci. Većina autora se slaže da ovi narodi žive na području Gornje Mezije, ali ponekad se navodi još par naroda. Jedno od glavnih pitanja ovog rada, kao što je već istaknuto u uvodu, svakako je pitanje da li su to skupine unutar jednog naroda ili jedan zaseban narod. Kroz analizu podataka koje izvori daju, napravljen je pokušaj identifikacije naroda. U većini slučajeva jasno je vidljivo da svaki od tih naroda čine kombinaciju više etničkih skupina jer su se kroz historiju međusobno miješali i asimilirali. Zahvaljujući tome dolazi do miješanja različitih kultura i stvaranja zajedničkih koje su karakteristične za ove prostore.

Predstavljajući sponu između tada poznatih dijelova svijeta prostor Mezije ulazi u sferu rimskih interesa. Iscrpljeni od ratovanja sa Makedoncima i međusobno, te konstantnih napada od strane podunavskih naroda narodi Mezije lako potpadaju pod rimsku upravu i dolazi do osnivanja rimske provincije. Dolazak rimskih legija i civilnog stanovništva utiče na nastanak i razvoj gradskih sjedišta a sve to prati razvoj ekonomije kao i vjerskog života jer se sad osjeća utjecaj religija drugih naroda. Poseban značaj Mezija dobija u vrijeme napada dačkih naroda na prostore Rimskog Carstva, te za vladavine Konstantina Velikog koji vodi porijeklo iz ove provincije, tačnije iz *Naissusa*. Konstantnim administrativno-upravnim reformama i podjelama nastojalo se ojačati provinciju i pripremiti je za odbranu. Slabljenjem Rimskog Carstva ovi prostori postaju meta konstantnih barbarskih napada i pljačkanja da bi u VI st. ove prostore naselili Slaveni.

[372] Ferri, 2003: 453.
[373] Gabričević, 1987: 292.

3.2. DJETINJSTVO I MLADOST KONSTANTINA U MEZIJI I NJEGOV STAV PREMA KRŠĆANSTVU U TOM PERIODU ŽIVOTA

O Konstantinu Velikom, dobu njegove vladavine, vojnim i političkim poduhvatima, te njegovom odnosu prema kršćanstvu već su napisana mnoga djela.[374] Zahvaljujući činjenici da se upravo u njegovo vrijeme desio zaokret u politici Carstva prema kršćanstvu, ostao je upamćen kao prvi kršćanski vladar i začetnik kršćanske Europe. Međutim, djela koja se bave njime često su deficitarna u jednome; malo ili nimalo se ne bave periodom njegove mladosti odnosno stavovima Konstantina prema kršćanstvu u tom periodu njegovog života. Ovaj nedostatak u literaturi se može djelomično objasniti i nedostatkom izvorne građe koja u najvećem broju slučajeva preskače "pagansku fazu" njegovog života nastojeći ga prikazati kao dobrog i lojalnog kršćanskog vladara. Takav stav se često odnosio i na njegovog oca, Konstancija Hlora.

Ta svojevrsna praznina u izvornoj građi, te konzekventno tome i u literaturi može se na određeni način nadomjestiti prateći cjelokupan kontekst zbivanja vremena o kojem se govori u ovome radu, a to je približno od godine 272./3. – 293./4., tj. od godine kada je Konstantin najvjerovatnije rođen, pa do godine njegovog odlaska u službu u Istočni dio Carstva. Ovo su graničnici perioda kojim će se baviti ovaj rad. Taj turbulentni period u historiji Carstva imao je jedan od svojih epicentara upravo u regiji u kojoj je Konstantin rođen, tj. u gradu *Naissos* i provinciji Gornjoj Meziji. Česti upadi plemena s one strane Dunava ostavljali su nerijetko pustoš u gradu i oko njega, ali uprkos tome zahvaljujući svom odličnom geografskom položaju, Naissos je u doba Konstantinova rođenja bio bogat grad u usponu. Vrlo rano je Konstantin upoznao i kršćanstvo, što preko kršćanske zajednice u provinciji, što preko uticaja majke s kojom je bio čvrsto povezan do kraja njenog života. Na osnovu svih ovih pokazatelja, u ovom radu ćemo pokušati prikazati njegovo djetinjstvo i ranu mladost u ovoj provinciji, te njegov odnos prema kršćanstvu u ovom periodu života.

---

[374] Upućujem čitaoce na ovu stranicu, gdje je dostupna skoro čitava bibliografija o Konstantinu, kao i kolekcija slika s novčića, te izvori: Constantine the Great literature. Vrijedi spomenuti još i neka od starijih djela koja su se bavila ovom problematikom, npr. John. F. Birth, *Constantine*, London 1905, Christopher B. Coleman, *Constantine the Great and Christianity*, New York, 1914, te djelo Maude A. Hauptmann, *The establishment of Christianity and theproscription of paganism*, New York, 1914. Na našim prostorima vrijedi istaći radove Nikole Ozimića, te zbornik *Niš i Vizantija,* izdatu od 2003 – 2012 u Nišu, koja sadrži mnoge radove vezane za Konstantina i kršćanstvo.

Konstantinovi roditelji

I o Konstantinovim roditeljima, kao i o njemu samom, podaci koje pružaju izvori iz ovog perioda njihovih života su dosta ograničeni. Međutim, na osnovu onoga što pruža izvorna građa, mogu se barem u osnovnim crtama izvući neki zaključci.

Roditelji Konstantina Velikog su Helena i Konstancije Hlor[375], budući cezar i august Zapadnog dijela Carstva i čovjek koji je svoje visoko mjesto u tadašnjoj hijerarhiji zaradio služeći u rimskoj vojsci. Kako je sreo Helenu, još uvijek nije sasvim sigurno utvrđeno. Za nju se pretpostavlja da je rođena u gradu Drepanum u provinciji Bitiniji. Ovakvo mišljenje u literaturi je formirano na osnovu pisanja nekoliko antičkih pisaca, između ostalih i Prokopija koji na jednom mjestu u svom djelu *Aedifices* (Građevine) izričito kaže da je Konstantin promijenio ime Drepanuma u Helenopolis, zahvaljujući tome što je njegova majka rođena na tom mjestu.[376] Iako navodno mjesto rođenja majke jednog od najznačajnijih careva, Prokopije opisuje Helenopolis kao beznačajno mjesto koje nema građevine, dostojne mjesta rođenja carske majke. Da je Drepanum zaista promijenio ime, svjedoči i Amijan Marcelin koji izričito navodi da se mjesto koje se zvalo Drepanum naziva Helenopolis.[377]I Euzebije spominje da se Konstantin razbolio u gradu Helenopolis koji je nazvan po njegovoj majci.[378] Prema tome, Drepanum je skoro sigurno promijenio ime u Helenopolis u čast majke cara Konstantina. Ali definitivan dokaz da je ona rođena u tom gradu ne postoji. Osim Prokopija, koji je relativno kasni izvor za taj period, nijedan drugi pisac ne spominje izričito Drepanum kao njeno rodno mjesto. Međutim, za nju i ovo mjesto je vezana još jedna nedoumica iz savremenih i kasnijih izvora. Naime, izvori spominju pomalo čudnu vezu između Helene i propovjednika Lukijana, te grada Drepanuma, odnosno Helenopolisa.

Jeronimovo djelo *Chronicon* spominje da je u godini 327. Drepanum dobio status *civitas* u čast Lukijana i da je poslije nazvan Helenopolis.[379] To isto spominje i djelo *Chronicon Paschale,* u kojem se kaže da je *Drepanum* obnovljen u čast Lukijana, i kasnije preimenovan u čast Helene. Prema ovoj hronici, ovo mjesto je u isto vrijeme postala civitas i

[375] Nazvan *Chlorus*, bijeli, blijedi, zbog izrazito bijele puti. (N.A). Isto u: William Smith; Dictionary of Greek and Roman Biography, 1867, Virginia University Press: 846.

[376] *Procop.*, *Aedific*, II, 1 – 5: *„Ἔστιδέτιςἐν Βιθυνοῖςπόλις, Ἑλένηςἐπώνυμοςοὖσατῆς Κωνσταντίνουβασιλέωςμητρός. ἐκταύτηςγὰρτὴν Ἑλένηνὡρμῆσθαίφασι, κώμηςοὐκἀξιολόγουτὰπρότεραοὔσης."*

[377] *Amm. Marc*, XXVI, 8, 1:„ *Drepanum ante, nunc Helenopolim..''*

[378] *VC*, IV, 61. I Sokrat ; Sozomen u *Historia Ecclestica* II, 2, 5. također spominje da je Drepanum nazvan Helenopolis po majci cara Konstantina.

[379] *St. Hiero. Chron.* 1023.

bilo oslobođeno poreza.[380] Prema Filostorgu, Helenopolis je osnovan od strane Helene lično, u čast Lukijana jer je to bilo mjesto na kojem je ovaj ukopan. Zbog nepoznatih razloga, Lukijan koji je umro u Nikomediji je prenesen i ukopan na tom mjestu. Upravo zbog toga i prisustva raznih svetih predmeta koji se vežu za njega, Helena je posebno cijenila ovo mjesto.[381]

Slika 1. Helena Augusta, majka Konstantina Velikog, predstava na novcu, godina nepoznata. Slika preuzeta sa http://www.constantinethegreatcoins.com/family/ (25.03. 2013.)

Kakva je priroda veze između majke prvog kršćanskog cara i jednog od najpoznatijih teologa tog doba? Lukijan, koliko je poznato, bio je propovjednik i teolog u Antiohiji. Euzebije Nikomedski, a vjerovatno i Arije, tvorac arijanstva su bili njegovi učenici. Osim toga, Lukijan je objavio i dorađenu verziju *Septuaginte*[382], koja je bila u širokoj upotrebi u Maloj Aziji i Siriji u to vrijeme.[383] Iako za svoje vrijeme relativno poznat, karijera Lukijana ostaje nepoznanica većim dijelom. Zna se da je bio svećenik u Antiohiji mnogo godina, i da je

[380] *Chron. Pasch.* 527: *Drepanam Bithyniae civitatem in honorem martyris Luciani ibi conditi Constantinus inslaurans ex vocabulo matris suae Helenopolim nuncupavil.*
[381] *Philost. Hist. Eccl.* II. 12-13.
[382] Stara verzija hebrejske Biblije i nekih drugih religijskih tekstova. (N.A)
[383] Drijvers, 1992: 10.

tokom Velikih Progona doveden u Nikomediju, gdje mu je održano suđenje, te je lično osuđen od strane cara Maksimina Daje i pogubljen 07.01.303. godine.[384]

Kakva je veza između carice majke i teologa Lukijana iz navedenog se ne može sa sigurnošću utvrditi. Jasno je da je Helena jako cijenila Lukijana, ali se ne može zaključiti da su imali neke kontakte ili da je Lukijan uticao na njeno kršćansko opredjeljenje. Datum promjene imena ovog mjesta također nije bez značaja, jer to je datum pogubljenja ovog sveca, 7. januar.[385] Razlog za promjenu imena mjesta Drepanum, ne mora biti u činjenici da je to grad rođenja Helene, kako to Prokopije tvrdi. Vrlo je vjerovatno da je on pokušao jednostavno da da etimološko opravdanje imenu tog mjesta. Razlog promjene imena ovog grada u Helenopolis, mora međutim ležati u vezi između Helene i Lukijana, kako je to jasno naglašeno u izvorima, kakva god ta veza bila i koliko god obavještenja o tome bila ograničena.

U nedostatku eksplicitnih podataka o mjestu rođenja Konstantinove majke, razna druga mjesta su predlagana kao moguća zamjena; Niš(Naissos) u Meziji, Mezopotamija, Edesa, Trir pa čak i Kolčester u Britaniji, međutim niti jedno od njih ne može biti ozbiljnije razmatrano jer eksplicitnih dokaza za takve tvrdnje nema.[386]

Kako je nepoznato mjesto njenog rođenja, tako je nepoznata i godina. Euzebije konstatuje da je ona umrla u dobi od oko 80 godina, nakon što je napravila testament u korist svog sina i unuka.[387] Međutim, ova bilješka, iako značajna nije korisna ukoliko se ne zna godina njene smrti. Taj paragraf slijedi one paragrafe u kojima Euzebije izlaže priču o tome kako je Helena pošla na hodočašće u Palestinu i Istočne provincije, i jasno je iz daljnjeg teksta da je to putovanje napravila u godinama neposredno prije smrti.[388] Pretpostavlja se da je ona ovo putovanje obavila između 327. i 329. godine, a neposredno poslije toga je i umrla kako svjedoči Euzebije. U proljeće 329. je izdata i posljednja serija novca koji nosi njen lik, te se godina njene smrti mora tražiti ili 328. ili 329.[389] Ukoliko se ova godina uzme kao godina

[384] *Euseb. Hist. Eccl*. VIII, 13, 2; IX, 6, 2– 3. Jeronim u svom djelu *De Viri Illustribus* napisanom u Betlehemu 392. godine također spominje da je Lukijan pogubljen u Nikomediji i pokopan u Drepanumu; *Passus* est *Nicomediae ob confessionem Christis ub persecutione Maximinis epulus que Helenopoli Bithyniae.*

[385] *Chron. Pasch.* 527. T.D. Barnes, 1982: 77. ; Drijvers, 1992: 11.

[386] Drijvers, 1992: 12.

[387] *Euseb. Vit. Const.* III, 46.

[388] *Euseb. Vit. Const.* III, 42, 43.

[389] Barnes, 1982: 9, bilj. 40. ; Drijvers, 1992: 71.

njene smrti, kako to izvori i nedostatak novca sugerišu, onda je godina njenog rođenja 248./9., i može se predpostaviti da je rodila Konstantina u dobi od oko 24 godine.[390]

Međutim, kolikogod bili subjektivni, izvori o Heleni se većinom slažu u jednom, da je bila skromnog porijekla. Nedostatak informacija o tome u savremenim izvorima, možda se može objasniti i činjenicom da je porijeklo Helene predstavljalo problem za imperijalnu propagandu cara Konstantina, te je ono sistematski zaobilaženo u izvorima tog vremena. Mnogo određeniji su kasniji izvori, koji Helenu karakterišu kao ženu koja je došla iz najnižih slojeva društva. Najčešće se Helena naziva kao *stabularia*, odnosno žena koja radi u štalama za konje.[391] Također, ova služba se često povezivala i s gostionicama, te stabularia može značiti i gostioničarka ili služiteljica u krčmi. Život takvih službenica nije bio lak, a čini se da je često uključivao i seksualne usluge gostima. Da je Helena odista bila skromnog porijekla sugeriše se i u djelu *Origo Constantini* kada se govori o mjestu rođenja Konstantina, gdje je za Helenu upotrijebljen izraz *vilissima*[392], želeći time ukazati na njeno obično porijeklo. Još neki izvori bave se ovim pitanjem, ali njih zbog forme rada nije uputno razmatrati u punom obimu na ovom mjestu.[393] Dakle izvori saglasno pokazuju da je Helena zasigurno bila žena skromnog porijekla. Moguće je čak i da je radila u Drepanumu u Bitiniji, gdje je srela Konstancija Hlora. Neki autori navode jedan natpis koji bi se mogao dovesti u vezu s Konstancijem Hlorom i njegovim prisustvom u toj provinciji.[394]O njihovom susretu u Bitiniji postoji i jedna legenda koja je nastala u VII stoljeću.[395]Sigurno je međutimda je njeno porijeklo imalo značajne posljedice na njihovu vezu kako se kasnije pokazalo.

Konstancije Hlor je bio pripadnik plejade ilirskih funkcionera koji su putem vojne hijerarhije stekli značajan udio u vlasti. Ne zna se kada je tačno rođen Konstancije Hlor, u literaturi se najčešće spominje godina 250./251.[396]Zna se da je bio porijeklom iz Ilirika, a *Historia Augusta* navodi da je bio u srodstvu sa dardanskim velikašem Eutropijem i nećakinjom cara Klaudija Gotskog, Klaudijom[397], što je upitno s obzirom da pouzdanih dokaza za ovu tvrdnju nema. Vrlo je moguće da je ova tvrdnja konstrukcija kasnije

[390] Vidjeti dalji tekst.
[391] Detaljan spisak izvora po tom pitanju u; Drijvers, 1992: 15.
[392] *Orig. Const.* II, 2; "*Hic igitur Constantinus, natus Helena matre vilissima in oppido Naisso..*"
Vilissima se može prevesti kao "najobičnija, najuobičajenija" od osnove *vilis, vilis, vile,* što znači običan, jednostavan, bezvrijedan. (N.A)
[393] Od ostalih izvora vidjeti; *Filostorg, Hist. Eccl*, II, 16. ; Zosim*, Hist. Nova* II, 8, 2. ; II, 9, 2.
[394] Drijvers,1992: 16.
[395] T.D. Barnes, 1982: 36, bilj. 37. ; Drijvers, 1992: 17, bilj, 43.
[396] O tome vidjeti u William Smith ; Dictionary of Greek and Roman Biography, 1867, Virginia University Press: 846.
[397] *Hist. Aug. DIV. CLAV,* 13.

konstantinovske propagande. Za vrijeme službe Konstancije je prošao punu vojnu hijerarhiju. Pod Aurelijanom je bio pripadnik elitne jedinice *protectores augusti nostri* i borio se protiv Zenobijinih snaga na Istoku 271.-272. god.[398]Za vrijeme Kara bio je namjesnik Dalmacije[399], a zajedno sa Maksimijanom učestvovao je i u borbama na Rajni, gdje je vjerovatno 288. godine promoviran za generala pod vrhovnom Maksimijanovom komandom na zajedničkoj vojnoj konferenciji dvojice careva u Majncu. Već iste godine uspješno odbija napade Franaka na Rajni.[400] Do 01.03.293. godine, kada je proglašen za cezara Zapadnog dijela Carstva i službeno usvojen od strane augusta Maksimijana, kao dio novog državnog poretka, Konstancije Hlor je bio već čovjek u zrelim godinama i sa ogromnim administrativnim i vojnim iskustvom. Nakon usvojenja uzeo je i zvanično ime *Marcus Flavius Valerius Constantius*, a kao dio novog državnog poretka ušao je i u rodbinske veze sa svojim starijim suvladarem Maksimijanom, oženivši njegovu kćerku Teodoru i razvevši se od Helene s kojom je dotad bio u zajednici.[401]

Slika 2, Konstancije Hlor kao cezar, predstava na novcu godina 300 – 303, slika preuzeta sa: http://www.constantinethegreatcoins.com/family/ (25.03. 2013.)

[398] Iako je nekoliko puta prolazio kroz Malu Aziju, direktnih svjedočanstava o Konstancijevom boravku u Bitiniji i gradu Drepanum nema, osim sumnjivog natpisa kojeg navode Barnes i Drijvers (bilješka 20). Međutim, zanimljivo je da se vrijeme ovih prolazaka (271.godina i januar 273.) poklapaju sa najvjerovatnijom godinom Konstantinovog rođenja. Moguće je dakle i da su se Helena i Konstancije sreli i nekoliko puta tokom ovih pohoda, prije nego su i zvanično osnovali zajednicu.(N. A.)
[399] *Orig. Const.* I,1.
[400] Mathson – Odahl, 2006: 38.
[401] Mathson – Odahl, 2006: 39.

Do ovog momenta, Konstantin je bio njihov jedini sin, i bez obzira što je i do tada sigurno bio u centru pažnje zbog visokih položaja koje je zauzimao njegov otac, od ovog trenutka on postaje i prava javna ličnost, zavisna od imperijalne propagande i imidža koji kreira njegov otac. Sigurno je da je Konstancije Hlor brinuo za svog jedinog sina koji u momentu njegovog stupanja na dužnost cezara nije mogao imati više od 21 godine. Vjerovatno imajući u vidu njegovu buduću karijeru, kao i nadu da bi jednoga dana i Konstantin mogao zasjesti na imperijalni prijesto, pružio mu je obrazovanje iz gramatike i književnosti, uz to se pobrinuvši da usvoji i osnovne vještine vojne obuke i taktike. Dioklecijan je inicirao i Konstancijusa, a kasnije i Maksimijana da pošalju svoje sinove na istočni dvor u Nikomediju, kako bi stekli nove vještine u vojnoj i administrativnoj službi, a ovom prilikom Konstantin je dobio i zvanje *tribunes* (niže rangirani legionarski oficir). Zvanična imenovanja obavljena su u Sjevernoj Italiji[402], i tom prilikom putevi Konstantina koji je otišao na Istok, i njegovog oca koji je otišao na Zapad, su se razdvojili za narednih deset godina.Konstancijus je otišao u Trir sa svojom novom suprugom Teodorom, dok je Helena, ne pokazujući interes za novi brak, vjerovatno otišla sa Konstantinom na Istok. Nema sumnje da su otac i sin tokom ove decenije održavali kontakte i korespondenciju, i pratili međusobne vojne uspjehe, a čim je Konstancije stekao dovoljno moći, zahtijevao je i da mu se sin izruči sa Istoka.

Godina rođenja

Godina rođenja budućeg cara Konstantina[403] nije još sasvim sigurno utvrđena, te je tokom posljednjeg stoljeća bila predmetom mnogih rasprava. Najčešće se u literaturi spominju godine između 372. i 385. Nijedan izvor koji se odnosi na Konstantina, bilo njegovo vojno – političko djelovanje, bilo kršćanski ne spominje izričito godinu i datum njegova rođenja.[404] Međutim, nekoliko natpisa iz tog doba indiciraju da je Konstantin slavio svoj

[402] Mathson – Odahl, 2006: 38.
[403] Puno ime *Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*, a poslije je njegova imperijalna, puna zvanična titula bila *IMPERATOR CAESAR FLAVIVS CONSTANTINVS PIVS FELIX INVICTV SAVGUSTUS*, Lenski, 2006: 59.
[404] Neka ranija djela o Konstantinu, kao što su André Piganiol, *L'empereur Constantin* (Pariz, 1932): 37, A.H.M.Jones, *Constantine and the Conversion of Europe* (New York, 1962), str. 13; Ramsay MacMullen, *Constantine* (New York, 1969): 21, i Hermann Dörries, *Constantine theGreat* (New York, 1972): 16–17, favoriziraju kasniji datum Konstantinova rođenja (*ca.* 280 – 285); ali naučnici poput: B.D. Barnes, *New Empire*:39–43 i *Constantineand Eusebius*:3, Michael Grant, *Constantine the Great: The Man and His Times* (New York, 1994): 15, T.G.Elliot, *The Christianity of Constantine the Great* (Scranton, 1996): 17, i Hans A.Pohlsander, *The Emperor Constantine* (New York, 1996): 13, favoriziraju raniji datum (*ca.* 271–77).

rođendan 27. februara[405], ali se godina njegovog rođenja iz dostupnih izvora ipak ne može sa sigurnošću utvrditi.

To se mora uraditi uzevši u obzir njegov *cursus honorum*, te datum smrti i određene nagovještaje koje pruža izvorna građa. Laktancije u svom djelu *De Mortibus Persecutorum* (ca 315.) opisuje Konstantina kao "*mladog čovjeka*"[406]ili "*mladića*"[407] kada je služio kao vojni tribun za vrijeme ranog perioda "Velikih Progona" (303. – 305. god.). Terminologija korištena u ovom djelu u tom smislu nije precizna, ali sudeći po subjektivnosti samog Laktancija koji je nastojao Konstantina lišiti svake odgovornosti prema progonima ili paganskim akcijama, ove fraze su vjerovatno korištene u tu svrhu. Laktancije također, kao i panegirici iz tog vremena nazivaju Konstantina *mladi car* tokom ranog perioda njegove vladavine, ali se objektivnost i ovih tvrdnji također ne može ustvrditi. Često su takvi propagandni izrazi služili da se narodu prikaže car kao mlada, energična i sposobna osoba. Čini se da ove izraze u savremenim djelima treba posmatrati s povećanom dozom opreznosti.[408]

Također, u djelu *Origo Constantini* ili *Porijeklo Konstantina,* nepoznati autor ga naziva mladićem u vrijeme kada je ovaj služio na Galerijevom dvoru: *Konstantin, tada mladić je služio u konjici protiv Sarmata...*[409] Sukobi sa Sarmatima, koje spominje navedeno djelo, morali su se desiti iza 393. godine jerupravo te godine Konstantinov otac Konstancije Hlor dobija funkciju cezara Zapadnog carstva, te je Konstantin kao njegov sin i potencijalni budući cezar poslat u vojnu službu u istočni dio carstva. Te iste godine je dobio titulu i poziciju u vojsci, i od tada započinju njegovi vojni poduhvati u različitim kampanjama.[410] Sve do te godine, Konstantin je vjerovatno boravio u Meziji, zajedno sa svojom majkom Helenom. Ipak ni ovi podaci nisu dovoljni da se odredi tačna godina njegovog rođenja te godina njegovog rođenja i iz ovog djela ne može biti utvrđena.[411] Drugi izvori su nešto određeniji, pa im je potrebno posvetiti pažnju u rješavanju ovog pitanja.

[405] *CIL I-1, (255, 258, 259)*
[406] Lact, *De Mort*, I, 18, 10: *I Konstancije je imao sina, mladog čovjeka, rijetke neporočnosti i u cijelosti dostojan takve časti.* Prema prijevodu Nenad Čambi i Bratislav Lučin.
[407]Lact, *De Mort*, 24.4. koristi izraz *iuvenem*, ali u slijedećoj rečenici Konstantina naziva čovjek, *hominem* i imenom, Konstantin.
[408] Drijvers, 1992: 14, Barnes, 1982: 40-42.
[409] *Orig. Const*. 2: *Nam et in Sarmatas iuvenis equestris militans ferocem barbarum..*
[410] Mathson Odahl, 2006: 62.
[411] Mathson Odahl, 2006: 12.

Euzebije iz Cezareje koji je lično poznavao Konstantina[412], i koji je autor biografskog djela o Konstantinu obično zvanog *Vita Constantini,* a u prevodu s grčkog *Život Blagoslovljenog cara Konstantina* (napisano cc između 336. – 339. god.), na jednom mjestu u istom djelu kaže da je Konstantin: *...vladao više od trideset godina, a da je živio više od šezdeset*[413]. Na drugom mjestu u istom djelu se kaže:... *da je naš car počeo vladavinu u godinama u kojima je Aleksandar Makedonski umro, ali je živio duplo više od njega i tri puta duže vladao.*[414]Poznato je da je Aleksandar umro u dobi od 33 godine.[415] Također, svi autori koji su pisali neposredno nakon smrti Konstantina, tvrde da je umro u dobi od 64 ili 65 godina.[416] U svom govoru posvećenom tricenalijama cara Konstantina (obratiti pažnju na bilješku 10) Euzebije kaže da je nakon revolucije cara koja je trajala:.. *tri ciklusa po deset godina, dozvolio je* (Bog N.A) *čitavom čovječanstvu da slavi ovaj univerzalni festival.*[417]

Sudeći prema ovim podacima, i uporeďujući ih sa poznatim činjenicama, može se zaključiti da je Konstantin živio oko 64 godine, dakle da je najvjerovatnije rođen 27.02. 272./273. godine. Dakle kada je poslat na službu u istočni dio Carstva, Konstantin nije mogao imati više od 21 godine, uzevši u obzir najraniji mogući datum njegovog rođenja. Sve do tada, je vjerovatno većinu vremena proveo u Gornjoj Meziji, zajedno sa svojom majkom Helenom.

Uticaj roditelja

Kako je prethodno rečeno, Konstantinovi roditelji Konstancije i Helena, su se najvjerovatnije upoznali oko 271. godine dok je Konstantin najvjerovatnije rođen u februaru 272/273. godine. Kakve su bile njegove prve godine života, tj. čitav period prije 293. godine kada je napustio Meziju, skoro je potpuna nepoznanica. Još je veća nepoznanica njegov odnos prema roditeljima i religiji, odnosno paganstvu i kršćanstvu u tom periodu života. Osim neinformisanosti izvora, djelovanja kasnije konstantinovske propagande, očite subjektivnosti dostupnih kasnijih kršćanskih izvora, čini se da period od 270. do 284. karakteriše i opći nedostatak pisane riječi, pa se o nekim carevima čija je vladavina trajala veoma kratko iz

[412] Euzebije iz Cezareje, kršćanski teolog i historičar, je bio biskup u Palestini za vrijeme većeg dijela Konstantinove vladavine. Upoznao se s Konstantinom na koncilu u Nikeji, a nakon toga u više navrata vodio s njim prepisku, te nadgledao rad komisije koja je trebala napraviti kopije Biblija za novu prijestonicu Konstantinopolis. Napisao je biografsko djelo o Konstantinu kao i panegirički govor za njegove tricenalije 336. godine. (Mathson Odahl, 2006: 2.)

[413] VC, V.

[414] VC, VIII, 1

[415] O Aleksandrovoj smrti, vidjeti više u: *Plut. Aleks.* 70.

[416] Drijvers, 1992: 14.

[417] *Euseb. Paneg,* VII.

ovog perioda skoro ništa i ne zna.[418]Taj nedostatak bilo kakvih savremenih pisanih spomenika, mora se nadomjestiti traženjem informacija u kasnijim kršćanskim izvorima koji su spomenuti ranije u ovom radu i koji čine jednu od osnova na kojoj sadašnja nauka gradi spoznaju o Konstantinu.

Što se tiče Konstancija Hlora, mnogi kršćanski izvori s naklonošću govore o njemu i njegovoj vladavini. Ovaj stav je formiran zahvaljujući njegovom blagonaklonom odnosu prema kršćanima u toku Velikih Progona, te se postavlja opravdano pitanje; da li je i sam Konstancije Hlor bio kršćanin, te takvim svojim opredjeljenjem uticao na svog sina?

Euzebije iz Cezareje bez nedoumica za njega tvrdi da je bio kripto – kršćanin i da nije provodio mjere za progone kršćana koje je naredio august Galerije.[419] Njegova tvrdnja o Konstancijevom tajnom kršćanskom opredjeljenju nije u neskladu s tvrdnjama nekih drugih, kasnijih kršćanskih izvora.[420]Međutim, Euzebije ide i dalje, te tvrdi da je sam Konstantin bio odgovoran i za konverziju svoje majke Helene.[421] Suprotne tvrdnje iznose Teoderet[422] i Gelasije iz Cezareje koji ipak potvrđuju prethodnu Euzebijevu tvrdnju o Konstanciju Hloru.[423]Uzimajući u obzir subjektivnost samog Euzebija, koji je o Konstantinu namjerno iznosio čak i neistine (kao u slučaju njegovih godina tokom Velikih Progona, ali npr. i njegovog dolaska u Britaniju)[424] da bi opravdao njegovu pasivnost u toku progona, vjerovatno je i ovdje Euzebije pokušavao uzdići svog heroja Konstantina što je moguće više. Gelasije s druge strane tvrdi da su i Helena i Konstancije podjednako odgovorni za kršćanski odgoj Konstantina[425], što također nije puno vjerovatno uzevši u obzir činjenicu da Euzebije takvo nešto ne bi propustio i da je u svakom trenutku pokušavao prikazati i Konstantina i Helenu i Konstancija Hlora kao kršćane što je moguće ranije.Osim već spomenute Euzebijeve tvrdnje da je Konstancije bio kripto - kršćanin, čini se da i Laktancije sugeriše isto kada govori o progonima kršćana i suzdržanosti Konstancija Hlora u takvim akcijama.[426] Ovakve tvrdnje

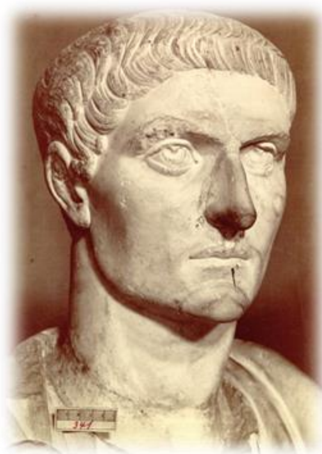
---

[418] Syme, 1974: 237.
[419] *VC*, I, 13 – 17.
[420] Elliott,1989: 288 – 289.
[421] *VC*, III, 47.
[422] *Teod. Hist. Eccl*, I, 17,
[423] *Gel. Hist. Eccl*. III, 1.7.
[424] Euzebije tvrdi da je Konstantin došao u Britaniju i zatekao svog oca Konstancijusa već na samrti, (VC, I, 27.) što uopće nije tačno, jer je Konstantin došao u Britaniju barem godinu ranije te je to vrijeme provodio s ocem i njegovim trupama. O tome još vidjeti Elliott, 1987: 427 – 428.
[425] Elliott, 1989: 289, a i Drijvers također smatra da su ove tvrdnje navedenih izvora pogrešne (Drijvers, 1992: 35.)
[426] *Lact. De Mort*, I 15: *„Nam Constantius, ne dissentire a maioroum praeceptis videretur, conventicula, id est parietes, qui restitui poterant, dirui passus est, verum autem dei templum, quod est in hominibus, incolume servavit."* Ova rečenica jasno sugeriše da je Konstancijus bio protiv progona, a i upotreba riječi *servavit* može značiti da je Konstancije bio kršćanin. (Elliot, 1987: 422.)

kršćanskih izvora, moraju biti pažljivo razmotrene, jer je Konstancije u momentu Velikih Progona bio u veoma nezavidnoj situaciji, s obzirom da je Konstantin služio na dvoru Galerija, te je mogao poslužiti u svakom trenutku kao sredstvo ucjene i pritiska da se vrše progoni kako je Galerije i naredio, ali bez obzira na realnu opasnost da mu sin ostane zarobljen na istočnom dvoru, Konstancije sigurno nije vršio masovne progone kršćana. Sudeći prema svemu napisanom u izvorima, ali i njegovom stavu tokom Velikih Progona, Konstancije Hlor je bio naklonjen kršćanstvu i vjerovatno i sam kršćanin u tajnosti (kripto – kršćanin). Još jedan argument koji govori u prilog ovoj tezi jeste tipično kršćansko ime jedne od njegovih kćerki, koju je dobio u braku sa Teodorom, Anastasija.[427]Međutim, svi ovi podaci odnose se na kasniji period njegovog života, tj. poslije 293. godine kada je postavljen na funkciju cezara. Kakav je njegov stav po tom pitanju bio prije, pogotovo u periodu od 272./273. – 293. god., teško je tvrditi. Sasvim je izvjesno da je Konstancije upoznao kršćanstvo dosta rano, služeći u vojnim pohodima širom Carstva, od Mezopotamije do Britanije, već od najranije mladosti, a postoji mogućnost da je i prije nego je postao cezar potajno bio kršćanin. Sigurno je da je viđajući razne zemlje, narode i religije postao jako tolerantan, te je moguće takva svoja stajališta prenosio na svog sina još od najranijeg doba. Da je Konstancije Hlor imao odlučujući uticaj na Konstantinovu ranu mladost, pokazuje i to da mu je on sam nametnuo vojnu karijeru kao životni poziv, pružajući mu samo osnovno obrazovanje iz klasičnih predmeta poput gramatike i književnosti, dok je iz vojne obuke primio mnogo šire obrazovanje i na kraju po želji njegovog oca i augusta Dioklecijana i poslan u vojsku na službu.

Kakva su bila Helenina religiozna ubjeđenja i pogotovo stav prema kršćanstvu prije nego što je i zvanično preobraćena najvjerovatnije poslije 312. godine na dvoru tada već cara Konstantina, zaista je teško utvrditi. Neki autori čak smatraju da je bila jevrejske vjere[428], a potpuno je nepoznato da li je i koje kultove poštovala prije nego se zvanično preobratila na kršćanstvo.[429]

[427] Lane Fox, 1987: 610 – 611. Inače, Konstancije Hlor je sa Teodorom imao ukupno šestero djece; *Flavius Dalmatius, Julius Constantius, Hanibalianus, Constantia, Anastasia* i *Eutropia* i ponešto se zna o životu svakog od njih.(Pohlsander, 1993: 151.)
[428] J. Vogt, 1963: 45.
[429] Drijvers, 1992: 36. Na ovom mjestu Drijvers veoma opravdano kritikuje pristup Vogta, te navodi razloge zbog kojih Helena nije mogla biti Jevrejka, bez obzira što Vogt tvrdi suprotno.

Slika 3, Konstantin, preuzeto sa: http://constantinethegreatcoins.com/articles/ (1.04.2013.)

Izvori su, kako je ranije već navedeno o ovoj temi dosta kontradiktorni, i iz njih se ne može sa sigurnošću zaključiti kad je tačno Helena prihvatila kršćanstvo. Najvjerovatnije je da se to desilo poslije 312. godine, a sigurno prije 325. godine kada se zna da je preuredila jednu od prostorija u svom dvoru u kapelicu.[430]Moguće je da je i ona bila jako tolerantna kao i sam Konstancije, te da je u tom duhu i odgajala Konstantina kojem je očeva ljubav često bila uskraćena zahvaljujući njegovim mnogobrojnim obavezama prema državi i poslovima.

Uticaj okoline

Osim preko uticaja roditelja, mladi Konstantin se mogao s kršćanstvom upoznati i neposredno, tj. preko kršćanske zajednice koja je u Naissusu u drugoj polovini III stoljeća sigurno bila u usponu. Iako o postojanju kršćanske zajednice u III vijeku u Naissusu nema eksplicitnih podataka, njeno postojanje posvjedočeno je otkrićem nekropole od ukupno 230 grobova sa 30 grobnica, nešto istočnije od grada koje su datirane od IV do VI stoljeća.[431]Također u samom graduotkriveno je i nekoliko ranokršćanskih objekata iz ovog perioda, kao i jedna grobnica ukrašena freskama, sve datirane u IV stoljeće.[432] O širenju kršćanstva u ovom periodu u tom gradu govori i neveliki broj pronađenih natpisa od kojih tri na latinskom i jedan na grčkom jeziku.[433]

[430] Drijvers, 1992: 36 – 37.
[431] Ljubomirović, 2006: 97.
[432] Ljubomirović, 2006: 97.
[433] Ljubomirović, 2006: 99.

Naissus je u tom periodu postao i sjedište biskupa, iako se tačna godina ne zna, biskup ovog grada je učestvovao na koncilu u Serdici 343. godine[434], što sugeriše da je u tom periodu u ovoj regiji već postojala značajna kršćanska zajednica. Ipak, da Konstantin prije 312. godine[435] nije javno ispovijedao kršćanstvo, govori i činjenica da 295. godine nije otpušten iz vojske kao ostali kršćanski funkcioneri. Naime, Dioklecijan je vjerovatno pod pritiskom Galerija, koji ga je uvjerio da su kršćani opasnost za vojni poredak, donio odluku da se svi oni koji ispovijedaju kršćanstvo izbace iz legija i svih funkcija iz armije. A na dunavskom limesu posvjedočen je i veliki broj slučajeva osuđivanja na smrt upravo zbog pripadnosti kršćanstvu. Čini se da je Galerije vršio konstantni pritisak na Dioklecijana što je rezultiralo i poznatim ediktom iz 303. godine.[436] Međutim, Konstantin je ostao u službi, te nije pretrpio nikakav vid kazne, što znači da tada nije javno ispovijedao kršćanstvo te prema tome nije ni trpio sankcije.

Međutim, da je i u tom najranijem periodu službe Konstantin bio tolerantan prema kršćanima govore i neki dijelovi iz njegovih pisama koje prenosi Euzebije. U takvom jednom pismu, napisanom 324. godine i upućenom narodima Istočnih provincija Konstantin kaže da je njegova misija započela još u Britaniji *kako bi u isto vrijeme najblagoslovljenija vjera mogla rasti pod zaštitom Njegove svemoćne ruke.*[437] Prema njemu, građanski rat i progoni koji su prethodili tom činu su bili sramota ljudskoj misli i srcu, a i Rimskom Carstvu koje je zbog toga "*palo niže od barbarstva"*.[438] Slijedeći vlastiti put religioznih ubjeđenja, Konstantin je učinio ogromne napore pokušavajući i svoje paganske podanike ubijediti da prihvate kršćansku vjeru nakon što je i sam preuzeo i učvrstio vlast.[439] Međutim, ovo je samo završna

---

[434] Atanasije spominje biskupa iz Naissusa na ovom koncilu u djelu *Apologia contra Arianos* 37,1. (L. Muller, 2004: 173).
U ovom djelu autor daje također i pregled ostalih izvora i mjesta u kojima je posvjedočeno postojanje kršćanskih zajednica u Evropi u periodu kasne antike, prema provincijama. Za Meziju navodi: *For the work of Ulfilas in the general area in the mid - Fourth Century, see Philostorgius, 2.5, and Socrates, 2.41.23 & 4.33.6–7. On Christians in Moesia and Pannonia, see Eusebius, Vita Constantini, 4.43.3. Athanasius, Apologia contra Arianos, 37.1, mentions bishops from Dardania, both Dacias, and Moesia at the Council of Serdica in 343.*

[435] Godine312. je prema pisanju Euzebija iz Cezareje i Laktancija, Konstantin vidio božanski znak na nebu, i kasnije mu se javio u snu Isus da mu rastumači značenje toga znaka. Kako piše Euzebije car mu se lično zakleo da je vidio znak na nebu, te se ta godina obično uzima kao početak njegove konverzije na kršćanstvo.(VC, I 28, 1-2, *Lact, De Mort*, II, 44). Laktancije piše: *„U snu Konstantin bude opomenut neka na štitove svojih vojnika stavi Božiji znak i neka tako otpočne boj. Poslušavši taj nalog naslikao je nakošeno slovo X zaokruženo pri vrhu i tako naznačio na štitovima Krista. Tim znakom oboružana vojska pograbila je oružje."* Prema prijevodu Nenad Čambi i Bratislav Lučin.

[436] Perdue, 2011: 382.

[437] *VC*, II, 28 – 29: *„..of the holy laws of God, and at the same time our most blessed faith might prosper under the guidance of his almighty hand."* prema The Bagster translation, revised by Ernest Cushing Richardson.

[438] *VC*, II, 53.

[439] Važno je napomenuti da su mnogi autori vidjeli mijenjanje Konstantinovih religioznih ubjeđenja kao dokaz za ovu ili onu tvrdnju. U početku je Konstantin bio pristalica višeboštva, da bi se tokom uspona u karijeri posvetio kultu Nepobjedivog Sunca (*Sol Invictus*) te na kraju postao i pristalica monoteizma. Odlično viđenje pruža Carmen Angela u svom radu *THE CONVERSION OF CONSTANTINE*, te vrijedi na ovom mjestu prenijeti njene stavove koji se ipak zbog kratkoće i forme ovoga rada ne mogu dalje elaborirati: *"We knew he worshipped*

faza njegovog religioznog razvoja. Ne može se dokazati da je Konstantin u najranijem dobu svog života bio kršćanin, niti da je bio kripto – kršćanin, ali je sigurno tolerisao kršćanstvo, te nije podržavao progone kršćana u prvim godinama svoje vlasti. Njegova kršćanska ubjeđenja su se razvijala vremenom, da bi na kraju on, kako sam tvrdi postao *Božiji čovjek.*[440] Sama konverzija na kršćanstvo je rezultat mnogobrojnih faktora koji su utjecali na takvu njegov odluku. Prije svega način na koji je njegov otac percipirao kršćanstvo (s kojim je Konstantin proveo kasnije i čitavu godinu u Jorku 305. – 306. god.), te u skladu s njegovim stavovima i otvorenost Konstantina prema ovoj vjeri. Također je važan faktor i njegova kulturalna univerzalnost, koja ga je učinila mnogo tolerantnijim prema kršćanstvu,[441] jer je upoznavši se veoma rano s kršćanstvom u svojoj okolini osjetio ono što mu je njegov otac samim svojim primjerom prenosio, a to je da je tolerancija kršćanstva jedini mogući put ka uspjehu.

Imajući u vidu gore navedeno nephodno je sagledati cjelokupnu problematiku u vidu kratkog zaključka. Naime, iako sve napisano u ovom radu može biti pojavom novih dokaza ili mišljenja manje ili više uspješno potvrđeno ili opovrgnuto, mora se ipak postaviti pitanje: "Šta se to signurno zna o svemu onome o ovoj tematici?" Zna se zasigurno da je Konstantinov otac Konstancije Hlor bio jako tolerantna ličnost, da nije progonio kršćane, i da je i sam Konstantin potpadao pod njegov uticaj, te je na kraju i krenuo putem koji mu je otac i izabrao. Poznato je da se Konstantin rodio ili 272. ili 273. godine, i uprkos tome što je njegova godina rođenja često bila predmetom rasprava u proteklom vremenu, ova činjenica prema svemu navedenom ne može biti dovedena u pitanje. Zna se i to da Konstantin zasigurno nije javno ispovijedao kršćanstvo najmanje prije 295. godine, a zna se i to da se susreo s kršćanstvom veoma rano u životu, boraveći u Meziji i gradu Naissos u kojem je već tada postojala kršćanska zajednica.

Hercules and the Unconquered Sun. Therefore, like all the Romans of his time, he was a very religious person, and was convincedthat his success as emperor depended on his relationship with the gods. The Roman's Empire growth was partly due to the religious commitment of its people. I think that from this point of view, Constantine was a true Roman, a man of his time. We see the other emperors, Diocletian, Galerius, Maxentius, all sacrificing to the gods, consulting oracles, trusting their gods, capable of human sacrifices for making the gods to respond to their prayers. Direct contact with the divinity was something that everybody believed in. The ambiguity of Constantine's behaviour before and after the victory at Milvian Bridge has led the scholars to doubt that this was really a true conversion, a true "Damascus", in his case. Changing the cult of Hercules to that of the Unconquered Sun and later to the belief in Christ, and identifying the last two gods, is enough proof for some scholars that it was not true conversion to Christianity. Add to this the fact that he was baptised on his death bed by an Arian bishop, Eusebius of Nicomedia and one will have a clear picture of the detractors' accusations." (str. 188)

440 Elliott, 1989: 291.

441 Mathson – Odahl, 2006: 91 – 92. Autor daje i jedno zanimljivo poređenje ovdje:
„Constantine was certainly a great general like Trajan, an extravagant builder like Hadrian, a deeply religious person like Antoninus, and a serious thinker like Marcus Aurelius; but he was no longer a believer in the pagan gods as each of them had been."

Ostalo su pretpostavke koje autori moraju izvoditi na osnovu nedovoljnih dokaza i nesigurnih sugestija vrlo subjektivih savremenih i često neinformisanih kasnijih izvora. Mjesto rođenja i religijska ubjeđenja njegove majke Helene su u tom smislu na prvom mjestu. Ne zna se gdje je tačno rođena, a najbliže istini je predpostavka da se to desilo u Drepanumu u Bitiniji. Nedostaju također i dokazi koji bi rasvijetlili njenu vezu sa svecom Lukijanom, te njegov utjecaj na njena religijska ubjeđenja, kao i njen susret s Konstancijem Hlorom. Za njega se skoro sigurno, ali ipak uz određenu dozu opreznosti može tvrditi da je bio kripto – kršćanin, što je okolnost koja je najvjerovatnije presudno utjecala na razvoj sličnih stavova o kršćanstvu i kod samog Konstantina u njegovoj mladosti. Ukoliko bi se sve ove pretpostavke uspješno rasvijetlile, dokazale ili opovrgle i o ranom periodu Konstantinovog života bi se stekla mnogo jasnija slika.

4. Dalmatia

Najveća ilirska provincija

4.1.POČECI ANTIKE NA PROSTORU DANAŠNJE HERCEGOVINE. DOBA ILIRSKOG HELENIZMA

Hercegovina je geografska regija koja zahvata južne, jugoistočne i jugozapadne dijelove Bosne i Hercegovine. Sastoji se od dvije cjeline:

1. Donje ili niske Hercegovine, submediteranskog prostora između visoke Hercegovine te srednje i južne Dalmacije.
2. Visoke ili gornje Hercegovine, koja obuhvata gornje i srednje porječje Neretve, te Nevesinjsko i Gatačko polje.

Od ostatka BiH odvajaju je planinski vijenci Makljen – Ivan - Čemerno, na čijim zapadnim padinama izvire Neretva. Ova rijeka je najvažnija komunikaciona veza između Jadrana, Hercegovine i unutrašnjosti Balkana od najstarijih vremena. Rijeka Neretva je zajedno sa rijekom Bosnom činila najznačajniju neolitsku poprečnu transverzalu.[442] Bosnom su se širili utjecaji iz doline Save, prema jugu, dok su se Neretvom širili utjecaji u obrnutom smjeru, od juga ka sjeveru. Utjecaji Neretve prema sjeveru nakon Konjica nisu bili više tako izraženi, zato što se ona u toj oblasti svojim tokom usmjerava prema istoku.

Dolina rijeke Neretve će i u idućem periodu igrati jako važnu ulogu. U doba neolita prvi put je došla do izražaja njena geografska pozicija koja je čini jednim od najvažnijih kulturnih magistrala u Bosni i Hercegovini. Ova rijeka će imati isti značaj i u idućim historijskim epohama, jer će njenom dolinom i dalje prodirati jadransko – mediteranski kulturni elementi. Neki je čak uspoređuju sa znamenitim balkanskim putem koji je išao dolinama Morave i Vardara[443], što najbolje svjedoči koliki je ustvari značaj ove rijeke.

Neretva će sličnu ulogu odigrati i u klasičnom razdoblju bosanskohercegovačke historije, pošto će njenom dolinom u ove krajeve stići, najprije grčki, a zatim i rimski utjecaji i na taj način će prostor današnje Hercegovine ući u tokove mediteranske civilizacije klasičnog doba.

U ovom radu pokušat ćemo prikazati razvoj ovog prostora u helenističkom periodu, uz prethodno izlaganje o prethistorijskom i protohistorijskom periodu bez kojeg ne bi bilo moguće dobiti cjelovitu sliku razvoja ovog prostora u klasično doba, pošto se grčki utjecaji prirodno naslanjaju na dotadašnji kulturno - historijski razvoj.

---

[442] Benac, 1980 : 17.
[443] Benac, 1984 : 68.

Kontakti Grka sa istočnojadranskom obalom u prethistorijsko doba

Prvi kontakti između jadranske obale i grčkog svijeta zabilježene su u grčkim legendama. Prema J. G. Frazeru, legende su zasnovane na stvarnim događajima i odigravaju se na stvarnim historijskim lokacijama.[444] Postoji nekoliko starogrčkih legendi čija se radnja odvija na jadranskoj obali, a koje predstavljaju odraz stvarnih događaja iz mikenskog i postmikenskog perioda. To su putovanja Argonauta preko Dunava u Jadran, povratak Antenora i Diomeda nakon pada Troje, zatim legenda o Hilu, sinu Heraklovu, koji je odredio Hilejcima da se nasele na istočnoj obali Jadranskog mora itd.[445] U literaturi je najbolje obrađena i rekonstruirana legenda o sidonskom junaku Kadmu i njegovoj ženi Harmoniji. U legendi o njihovom dolasku među Enhelejce mogu se prepoznati tragovi interesa grčkih vladara za bogatstva sjevera i Jadranskog mora.[446] To su prvenstveno bila rudna bogatstva kojima su ilirske zemlje bile puno bogatije od grčkih. Teba u Beotiji, kao veliki grčki polis, koji je prema legendi osnovao Kadmo, vjerovatno je bila jedan od glavnih pokretača istraživanja puteva prema sjeveru, pošto je imala velike potrebe za prirodnim resursima.

Na putu prema prema Buthoi (današnjoj Budvi) Kadmo je osnovao grad Lihnid, za koji se pretpostavlja da se nalazi u okolini Ohridskog jezera.[447] Tim pravcem je prolazio put koji je još od vremena neolita povezivao egejsku i jadransku obalu, a tu ulogu će zadržati i u vremenu rimske vladavine kada će biti poznat pod imenom *Via Egnatia*. Petar Lisičar ovu komunikaciju naziva Kadmejskim putem, jer su vjerovatno njime prolazili trgovci, vojnici i kolonisti u periodu na koje se odnosi legenda o Kadmu.[448] Spajala je Tarmejski zaljev, na kojem će kasnije biti sagrađen Solun, sa jadranskom obalom u današnjoj centralnoj Albaniji, čime su putnici izbjegavali potencijalne probleme na opasnoj plovidbi oko peloponeskih rtova.[449]

Kontakte mikenske Grčke sa jadranskom obalom i njenom unutrašnjosti potvrđuje i arheološki materijal. Kasnomikenski mačevi iz XV st. p. n. e. pronađeni su na lokalitetima Pazhok i Vajze u Albaniji, Iglarevo na Kosovu, dva mača iz tumula pronađena su na rijeci Mati, te kasnomikenski mač iz mjesta Varibopi, zatim brončani bodeži kod Niša, Pule, Crvene Stijene, mali trijangularni bodeži iz Mokrina, Belotića, Živalja i Čitluka na rijeci Cetini itd.

[444] Frazer 2002.
[445] Pregled autora i literature koji su se bavili ovim temama vidjeti kod: Zaninović, 2005 : 5 – 24.
[446] Kaljanac, 2010 : 66.
[447] Kaljanac, 2010: 66.
[448] Lisičar, 1953 : 260.
[449] Katičić, 1977 : 79.

Tu su i sjekire tipa labris iz Pelagonije, kod Bitolja i iz Srbije kod Niša i Babušnice, te ingoti iz Makarske, Ivanić Kloštra i sa Paga.[450]

Arheološki nalazi mikenske provenijencije pronađeni su i na prostoru današnje Hercegovine. Naime, u mjestu Gnojnice kod Mostara pronađen je bodež koji najvjerovatnije potječe iz egejske oblasti. Joannis A. Sakellerakis i Zdravko Marić tvrde da se radi o mikenskom bodežu.[451] Drugi nalaz iz okoline Mostara pronađen je u Pologu. Radi se o nožu koji pripada grupi tzv. egejskih noževa koji su tokom ranog i srednjeg brončanog doba (1800. – 1300. g. pr. n. e.) trgovačkim putevima duž Jadrana stizali u Albaniju, Crnu Goru, Hercegovinu, Dalmaciju i Istru.[452] Ovi nalazi svjedoče da je Hercegovina bila područje gdje su također bili prisutni grčki utjecaji u najstarije doba, kad su tek počinjala grčka istraživanja nepoznatih sjevernih područja. Važnu ulogu u tim kretanjima igrala je rijeka Neretva, čijim su tokom vjerovatno stigli navedeni nalazi. Potrebno je naglasiti da intenzitet mikenskih utjecaja dolinom Neretve nije isti na cijelom toku ove rijeke. Naime, oni su posebno izraženi u donjem dijelu njenog toka, otprilike do današnjeg Mostara, jer su uski kanjoni između Čvrsnice i Prenja jednostavno bili nepremostivi za prolazak u tom periodu i tek će biti savladani u savremeno doba. Zbog toga je vrlo vjerovatno da su glavni putevi u tom periodu, a i kasnije, u doba rimske vladavine,[453] od Mostara išli Podveležjem i dalje Nevesinjskim poljem do srednje Bosne.[454] Ovim putem vjerovatno su stigla i dva veća fragmenta mikenske keramike sa Debelog brda kod Sarajeva koji se datiraju u XIV st. pr. n. e.[455]

U željezno doba grčki utjecaji na ovim prostorima postaju sve intenzivniji. Arheološki nalazi grčkog porijekla pronađeni su u tumulima u Atenici, Novom Pazaru, Glasincu itd. Pronađeni su brojni tipovi oružja i ratnička oprema, posebno šljemovi grčko – ilirskog i korintskog tipa, zatim velike bronzane posude bogato ukrašene sličnim reljefnim aplikacijama, finija grčka keramika uglavnom crnofiguralnog tipa, srebrne zdjele i nešto grčkog nakita. Sve ovo svjedoči u prilog pretpostavci da je u ovom periodu čitavo kopneno zaleđe bilo zahvaćeno živim i razvijenim procesom kulturne simbioze kao i moćnim zračenjem grčke kulture.[456]

Najstariji nalazi iz željeznog doba u današnjoj Hercegovini datiraju se u drugu polovinu VIII st. pr. n. e. Iz tog perioda na Ošanićima kod Stoca pronađeni su fragmenti protogeometrijskih

---

450 Kaljanac, 2010: 68.
451 Sakellerakis – Marić, 1975 : 156.
452 Čović, 1983 : 118 – 119, 166, 206 – 207.
453 Bojanovski , 1978 :51 – 125.
454 Marijan, 2001 :16.
455 Sakellerakis – Marić, 1975 :153 – 156.
456 Palavestra, 1984 :73.

i atičkih kasnogeometrijskih posuda, dok se u VI/V st.pr.n.e. datiraju fragmenti grčkih amfora i pitosa.[457] Na prostoru zapadne Hercegovine, u Gorici kod Gruda pronađena je grčko – ilirska kaciga iz VI/V st. pr. n. e.[458]

U protohistorijsko doba, koje obuhvata V i IV st. pr.n.e., južni dio istočne Hercegovine najvećim dijelom uključen je u mediteranski kulturni krug.[459] Važno mjesto u proučavanju materijalne kulture toga razdoblja predstavlja grčka keramika, koja postaje dominantna u odnosu na tradicionalnu lokalnu lončarsku proizvodnju.[460] Najznačajnija nalazišta s predmetima nastalim na lončarskom kolu su Gradina na Ošanićima, Radimlja, Plana, Kačanj i Grudina na Ljubomirskom polju. Najviše je zastupljena atička keramika sa raznim vrstama posuđa, od kiliksa i skifosa, do kupa, hidrija i oinohoa, te vrčeva s dvije ručke. Atina je u tom periodu predstavljala najjači grčki polis i njena ekspanzija se odvijala po cijelom Mediteranu, pa čak i njegovim rubnim dijelovima. Na osnovu predmeta koji su pronađeni u navedenim nalazištima evidentno je da je atinska kulturna i privredna ekspanzija zahvatila i istočnojadransku obalu.

Doba ilirskog helenizma

U protohistorijsko doba postavljeni su temelji ilirskom helenizmu.[461] Naime, tom sintagmom Zdravko Marić označava period od kraja IV st.pr.n. e. do sredine I st. pr.n.e., kada je istočna Hercegovina u potpunosti izašla iz željeznog doba i ušla u helenistički kulturni krug, odnosno postala sastavni dio klasične mediteranske civilizacije. Prema njegovom mišljenju ovo područje je, u kulturnom smislu, postalo najsjeverniji ogranak ogromnog helenističkog svijeta.[462]

Najvažniji događaj koji je utjecao na kulturni preobražaj ovog područja iz protohistorijskog u ranoantičko, tj. helenističko doba je grčka kolonizacija Jadrana. Pojavom grčkih kolonija na istočnom Jadranu na incijativu sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg desile

[457] Marić, 2003 :
[458] AL III, 324.
[459] Marijan, 2001: 86 - 88.
[460] Marijan, 2001: 95.
[461] Termin helenizam u historijsku nauku uveo je njemački historičar Johan Gustav Drojzen tridesetih godina XIX stoljeća. Glagol *helenizo* iz kojeg je izvedena ova riječ u antici je značio „govoriti kao Grk“, „govoriti čisto grčki“, a zatim – „pogrčiti“. U Septuaginti, grčkom prevodu Starog zavjeta sa početka II. st. p. n. e., riječ *hellenismós* označava podražavanje helenskog načina života i helenističkih običaja. Naime, poslije stvaranja ogromnog carstva Aleksandra Velikog dolazi do pojave jednog novog historijskog razdoblja koje će se u historiografiji nazvati helenizam, posebna epoha u kojoj će se razviti helenistička kultura, koja se veže isključivo za razdoblje poslije vladavine Aleksandra Velikog. Djelovanje helenističke kulture zahvatilo je i područja koja nisu ulazila u sastav države Aleksandra Velikog i u njima izazvalo slične društveno – političke i kulturne pojave. Te zemlje također obuhvatamo pod pojmom helenističkog svijeta (Papazoglu, 1995: 6 – 8).
[462] Marić, 1985: 47.

su se velike promjene u svim segmentima života stanovništva na obali Jadrana, pa tako i istočne i dijela zapadne Hercegovine. Ključnu ulogu u prenošenju grčkih utjecaja prema unutrašnjosti Balkana imat će grčko trgovište Narona na desnoj obali donjeg toka rijeke Neretve, današnji Vid kod Metkovića. Ovaj grčki emporij i kasnija rimska kolonija će postati glavni tranzitni centar za sve vrste utjecaja koje budu dolazile iz centara klasične mediteranske kulture prema unutrašnjosti Balkana, kako u periodu grčke dominacije, tako u doba rimske vladavine kada će postati jedan od najvažnijih gradova provincije Dalmacije i sjedište Naronitanskog sudbenog konventa.[463]

Grci su u Naronu došli već u VIII st. pr. n. e. U početku su to bili samo povremeni dolasci, a onda, vjerovatno još u VI st. pr. n. e. trajno naseljavaju ovo mjesto koje će postati njihov trgovački emporij i baza za plasman proizvoda u unutrašnjost. Uskoro su napravili i skladišta za robu koja će dolaziti iz grčkog svijeta, kao i za onu koja će iz ilirske unutrašnjosti ići u suprotnom pravcu.[464] Na početku su to bili metali, uglavnom zlato, jer Grci nisu imali zlata, osim na Tasosu, pa su bili prisiljeni da ga traže širom Mediterana. Kada su uvidjeli da je ilirska unutrašnjost veoma bogata ovim plemenitim metalom, a uz to geografski bliska oni će vremenom posvećivati sve veću pažnju istočnojadranskoj obali. Kasnije će se trgovina proširiti i na ostale proizvode, o čemu će biti više govora u nastavku rada.

Daorsi – glavni nosioci ilirskog helenizma

Grčki utjecaji, tj. helenizacija će najviše djelovati na ilirski narod Daorsa.[465] Veze između Grka i Daorsa na početku su uglavnom bile trgovačke prirode. Međutim, vremenom će postajati sve kompleksnije pa će domaće ilirsko stanovništvo od grčke civilizacije helenističkog perioda usvojiti i neke druge aspekte privrednog života, materijalne kulture, načina života, duhovne kulture, odnosno helenističke kulture i umjetnosti u općem smislu.

Oni su na početku zauzimali teritorij na obje obale Neretve, a kasnije uglavnom na lijevoj obali. Teritorij Daorsa, od sjevera na jug, obuhvatao je: Bijelo Polje, Bišće Polje, Dubrave, Popovo, Stolac sa okolinom, Ljubinje.[466]

Iako su bili relativno mali ilirski narod, Daorsi su, u odnosu na druge ilirske narode u današnjoj Bosni i Hercegovini solidno zastupljeni u pisanim historijskim izvorima. Daorsi se spominju u djelima Hekateja[467], Polibija[468], Strabona[469], Tit Livija[470], Plinija Starijeg[471],

[463] Za više podataka o Naroni vidjeti: Marin, 1997; 2004; 2004 A.
[464] Novak, 1961: 167.
[465] Za više podataka o Daorsima vidjeti: Marić, 1973 : 173-235.; Marić, 1973: 109 – 137.; Marić,1975: 103 – 111.
[466] Bojanovski, 1988 : 92.
[467] *Hec*, fr. 130.

Apijana[472] i Klaudija Ptolomeja.[473] Podaci o njima navedeni su samo fragmentarno, kao dio jedne šire tematske cjeline, bez dublje analize njihove političke, društvene i ekonomske situacije.[474]

O njihovoj povezanosti sa helenističkim kulturno – civilizacijskim krugom najbolje svjedoči legenda o postanku Ilira i nekih drugih ilirskih naroda, koju prenosi Apijan iz Aleksandrije u djelu Ilirike. Prema toj legendi Daorsi su nastali od majke Daorthe, jedne od kćeri Iliriosa, koji je, prema mitu, napustio Siciliju i zavladao Ilirima.

Daorsi se prvi put u historijskim izvorima spominju kod logografa Hekateja iz Mileta, prema Stefanu Bizantincu. On ih u svom djelu navodi kao trački narod (Darsioi ethnos Thrakion). Ova teza je u historijskoj literaturi bila zastupljena početkom XX stoljeća, ali će kasnije, kako se budu otkrivali novi historijski izvori i izvodila arheološka istraživanja, nestati iz naučnog diskursa. Ostale vijesti kod antičkih pisaca o Daorsima nastale su nekoliko stoljeća kasnije. Veliki rimski historičar Tit Livije spominje Daorse u kontekstu Trećeg rimsko – ilirskog rata u kojem su Rimljani 168. god. pr. n. e. pobijedili posljednjeg ilirskog kralja Gencija. Daorsi su u ovom sukobu napustili Gencijeva brata Karavancija, pod čijom komandom su bili, i sa oružjem prešli na stranu Rimljana. Zbog toga će biti nagrađeni nezavisnošću, te su još nagrađeni time što su bili oslobođeni plaćanja poreza.[475]

Grčki pisac Polibije piše o događajima iz 158. god. pr. n. e. kada su se stanovnici Isse i Daorsi žalili rimskom Senatu da Delmati[476] pustoše njihovu zemlju i gradove Epetion (Stobreč kod Splita) i Tragurion (Trogir). To je Rimljanima bio povod za početak prvog rata protiv ratobornih Delmata, kojeg je vodio konzul Gaj Marcije Figul. Rimljani su doživjeli nekoliko teških poraza u ovom ratu, ali su na kraju ipak postigli izvjestan uspjeh, pošto su uspjeli da osvoje nekoliko delmatskih utvrda, ali ne i njihov glavni centar Delminium, pa su se povukli u Naronu.[477] Do novog sukoba između Daorsa i Delmata došlo je u vrijeme sukoba između Cezara i Pompeja. U ovom sukobu Delmati su stali na stranu Pompeja pa su 49. god. pr. n. e. sklopili savez sa njegovim legatom Markom Oktavijem, dok su Daorsi bili u Cezarovom taboru. Cezarov pretor na ovom području bio je Publije Vatinije, koji je u ratnim

468 *Polib.* XXXII, 9, 18.
469 *Strab. Geo.* VII, 5, 6.
470 *Liv.* XLV, 266, 13.
471 *Plin, NH* III, 143.
472 *App.*, II, X, 2.
473 *Ptol. Geo.* II, 16, 8.
474 Ime Daorsa zabilježeno je čak u osam varijanti: *Daorsoi* (novci Daorsa i Polibije), *Daorsei* (Livije), *Daorizoi* (Strabon), *Daoursioi* (Klaudije Ptolomej), *Darsioi* (Apijan i Hekatej, premaStefanu Bizantincu), *Duersi* (Plinije Stariji), *Daversi* (natpis), *Daverzi* (natpis) (Marić, 1973 : 111).
475 *Liv.* XLV, 26, 13.
476 Za više podataka o Delmatima vidjeti: Zaninović, 2007.
477 Bojanovski, 1988 : 39.

operacijama protiv Delmata zauzeo šest veoma utvrđenih delmatskih gradova, ali se onda zbog hladnoće i teške zime morao povući u Naronu. Nakon Cezarove smrti, na martovske ide 44. god. pr. n. e., rat se nastavio i borbe su se još više zaoštrile. Rimljani su doživjeli u tom periodu nekoliko teških poraza pa je Vatinije bio prisiljen da se povuče južnije, u Dirahium. Njegov odlazak iskoristili su Delmati za napade na rimske ilirske saveznike, pa su vjerovatno u tom periodu 44./43. god. pr. n. e. napali i centar Daorsa, grad Daorsoi, i potpuno ga razorili.[478] Kasnije nije nikad došlo do obnavljanja helenističkog urbanog kompleksa na Ošanićima. Centar stolačkog kraja u periodu rimske vladavine nalazio se na području Vidovog polja i današnjeg Stoca i poznat je kao *municipium Dilluntum*.

Daorse u svojim djelima spominju još trojica antičkih pisaca. Grčki geograf Strabon iz Amorije na Pontu i Klaudije Ptolomej u svom opisu istočnojadranske obale spominju i Daorse. Ovi izvori su važni za proučavanje geografskog položaja pojedinih naroda u antičko doba, ali ne daju opširnije podatke o Daorsima, nego ih samo nabrajaju zajedno sa ostalim narodima na ovom prostoru, bez opširnije analize. Treba još spomenuti i Plinija Starijeg koji u poznatom enciklopedijskom djelu *Historia Naturalis* citira Varona po pitanju broja dekurija u provinciji Dalmaciji i između ostalih naroda spominje Duerse (Daorse) koji su tada imali 17 dekurija. Ovako mali broj dekurija svjedoči da su Daorsi bili malobrojan narod i da su vjerovatno, u sukobima sa Delmatima pretrpjeli ogromne ljudske gubitke.

Trgovački odnosi

Trgovina je dala ključni poticaj u uspostavljanju, razvijanju i očuvanju odnosa između helenističkog svijeta i Daorsa. Za razvoj trgovačkih odnosa najvažniji događaj bilo je osnivanje grčkog emporija u Naroni, gdje su Grci dovozili robu, a Daorsi je svojim brodovima dolinom Neretve prevozili dalje u unutrašnjost.

Grčki brodovi su bili dosta veći od ilirskih i mogli su doći samo do ulaska u deltu Neretve. Osim toga, slabije su poznavali ilirski teritorij i plovne puteve koji su krili potencijalne opasnosti, pa je bilo puno sigurnije iskoristiti usluge Daorsa. Na taj način oni su postali glavni trgovački posrednici između helenističkog svijeta i unutrašnjosti današnje Bosne i Hercegovine. O tome nam posredan dokaz pružaju novčići sa natpisom Daorson, na kojima su osim mladog vladara, prikazani i brodovi. To su najstariji kovani novci pronađeni na prostoru Bosne i Hercegovine.[479] Pored toga što su prevozili grčku robu prema unutrašnjosti, Daorsi su

[478] Marić, 1996 : 29.

[479] Do danas je evidentirano 10 primjeraka. Samo se za četiri novčića koja posjeduje Zemaljski muzej u Sarajevu zna da potječu sa Ošanića, dok za ostalih šest nisu poznate okolnosti pronalaska. Od šest preostalih novčića dva

vjerovatno domaću, ilirsku robu izvozili u suprotnom pravcu sa svojim brodovima, koji su mogli pristati na većini mjesta. Njihova roba uglavnom je završavala u Naroni i grčkim centrima na Jadranu poput Epidaura (Cavtata kod Dubrovnika), Farosa na Hvaru itd.

Prema mišljenju Mithada Kozličića brodovi prikazani na novcu su bili ratni i trgovački.[480] Ovaj podatak sugeriše da su Daorsi, u određenom historijskom razdoblju, vjerovatno posjedovali i neku vrstu ratne flote kojom su čuvali svoj teritorij, zatim vodene puteve kojima su trgovali i koji su osiguravali cjelokupnu trgovinu koja im je predstavljala glavnu privrednu granu. Pojedini ilirski narodi, poput Ardijejaca, Liburna itd., bili su poznati gusari, pa je sasvim logično da su Daorsi, kao manji ilirski narod, u privrednom smislu orijentirani na trgovinu, željeli da na sve načine zaštite svoje interese.

Daorsi su posjedovali i brodogradilište za veće i manje brodove na području današnjih Tasovčića kod Čapljine.[481] Na tom prostoru se nalazila i njihova luka i pretovarni centar, jer njihovi brodovi nisu mogli proći kroz uski kanjon Bregave kod Borojevića do njihovog glavnog centra u Gradini na Ošanićima, pa je bilo potrebno da se nađe alternativna lokacija za utovar i istovar robe.[482] Tasovčići su zbog svog geografskog položaja bili veoma pogodni za tu ulogu. Područje današnjeg Neuma je također bilo važno za trgovinu Daorsa. Ovo područje je kopnenim putem bilo povezano sa Gradinom na Ošanićima odakle se u neumsku luku dopremala roba pomoću natovarenih konja, magaraca, a vjerovatno i ljudi. U današnjem Neumu mogli su pristajati i veći trgovački brodovi, pa su samim tim mogli da izvoze i veće količine roba u grčke gradove sa kojima su imali razvijene trgovačke odnose.

Grci su izvozili raznovrsnu robu u ilirske krajeve. O tome najbolje svjedoče arheološki nalazi pronađeni u helenističkom urbanom kompleksu u Gradini na Ošanićima. Tu je pronađena luksuzna keramika gnathia tipa iz južnoitalskih radionica, bradavičasti kantarosi i juvelirski proizvodi (zlatni i srebreni nakit te različita oružja i oruđa).[483] Grci su uvozili i njihovu standardnu robu kao što je vino, maslinovo ulje, a vjerovatno i žito. Sa druge strane Iliri su Grcima za trgovinu uglavnom nudili stočarske proizvode, drvenu građu, sol, te

se nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu, jedan u Berlinu, dva u Beču i jedan u privatnoj zbirci Mustagrudić (Vasilj, 2011: 216).

[480] Kozličić, 1980: 163 – 180.

[481] Marić, 1996: 18.

[482] U kontekstu pogodnih lokacija na prostoru današnje Hercegovine za trgovinu i uopće prenošenje helenističkih utjecaja u unutrašnjost, treba posmatrati i lokalitet Dubine u Doljanima kod Čapljine. Naime, tu je pronađen do sada najrespektabilniji helenistički materijal u blizini emporija u Naroni, pa bi na ovaj lokalitet u budućnosti trebalo obratiti više pažnje (Vasilj 2012: 131). Tu je i podvodni arheološki lokalitet Desilo u jugozapadnom dijelu Hutova blata. Na ovom lokalitetu je pronađen veliki broj fragmenata amfora iz II i I st. p. n. e., dijelovi rebara dva plovila/broda, prethistorijska keramika, srednjovjekovni arheološki materijal itd. (Vasilj, Čuljak, Paponja, 2011: 220).

[483] Vasilj, Čuljak, Paponja, 2011: 55.

naravno proizvode rudarske djelatnosti. Osim toga bili su zainteresovani i za cvijet *Iris Ilyrica*[484] (perunika) koji je uspijevao na prostoru donje Neretve.

Slika 1. Iris Illyrica, preuzeto sa http://www.freenatureimages.eu

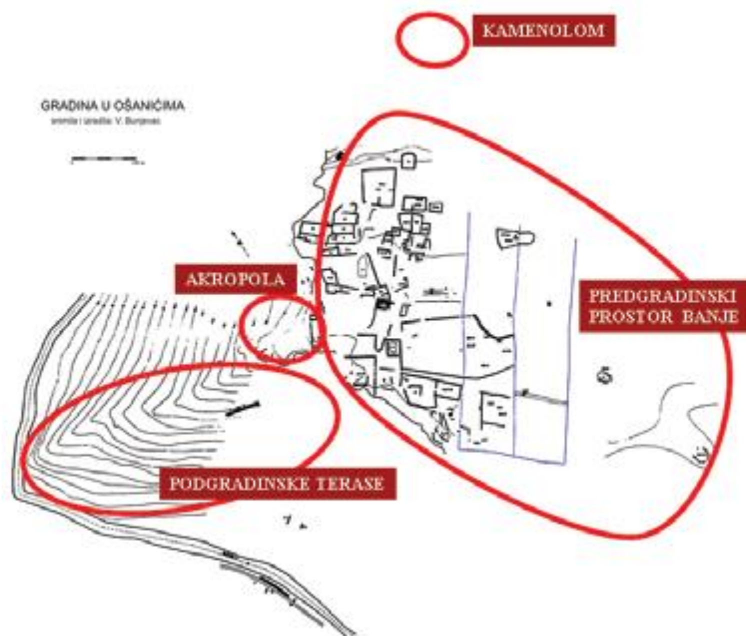
Ovaj cvijet, odnosno njegov korijen, je imao karakteristike koje su ga činile zanimljivom robom, jer je imao određena ljekovita svojstva i bio poznat kao dobar protivotrov. Ilirski proizvodi su osim na matično grčko tlo, vjerovatno odlazili i do njihovih kolonija na istočnojadranskoj obali, a vjerovatno i do južne Italije, gdje su također imali veliki broj naseobina.

Helenistički urbanizam

Razvoj odnosa između Grka i Daorsa dovest će do toga da su oni počeli da izgrađuju svoj centar, Gradinu na Ošanićima, po uzoru na helenističke urbane komplekse. Naime, ovaj utvrđeni grad, koji je bio naseljen u brončano i željezno doba, u helenističkom periodu,

[484] Više o ovom cvijetu vidjeti kod: Nikolanci, 1980: 155 – 160; O perunici na prostoru oko rijeke Neretve pisao je i Plinije Stariji u Historiji Naturalis: *laudatissima in Illyrico, et ibi quoque non in maritimis, sed in silvestribus Drinonis et Naronae* (*Plin, NH.* 21, 40).

proširenjem i izvan utvrđenog centralnog dijela dobio je sve osobine helenističkog grada.[485] Naselje na Ošanićima u ovom periodu se sastojalo od tri glavna dijela, koja su zajedno činili jednu cjelinu. To su akropola, zaravan Banje i podgradinski prostor.[486]

Slika 2. Gradina na Ošanićima – naseobinske cjeline (preuzeto iz Marijan, 2011. A)

Glavni dio grada u smislu pozicije, ali i značaja, bila je akropola. Taj dio grada bio je okružen velikim, megalitskim zidinama. Zidovi izgrađeni megalitskom tehnikom napravljeni su bez upotrebe maltera, sa pravilno otesanim kvaderima većih dimenzija i uskim fugama, dakle na način kako se to radilo u helenističkim zemljama i Mediteranu uopće.[487] U sastavu akropolskog dijela nalazila se najvažnija infrastruktura u gradu, poput gradskih komunikacija, hrama, svetišta, cisterne, te ostalih javnih objekata. Ukratko, to je bio politički, kulturni i vjerski centar urbanog kompleksa na Ošanićima. Privredni centar se nalazio na platou Banje, gdje je postojao veliki trg (agora) na kojem su se ljudi sastajali, trgovali itd. Ovaj lokalitet predstavlja najmlađi dio urbanog kompleksa na Ošanićima, nastao upravo u helenističko doba i u njemu se odvijala većina zanatske djelatnosti u gradu.[488] Podgradinske terase na Grebenu, iznad potoka Radimlja, predstavljaju stambeni dio grada. Zgrade su pravljene na užim ili

[485] Marijan, 1999 : 76.
[486] Marijan, 2000 : 7-29.
[487] Bojanovski, 1988: 95. Megalitski zid je prvobitno vjerovatno bio duži, danas je sačuvan u dužini od 46 m, njegova širina je 4,20 m, a najviša sačuvana visina cca 6,00 m (Marić, 1977: 32).
[488] Marijan, 2011 A : 185.

širim prirodnim terasama, a prostor za izgradnju stambenih objekata proširivan je izgradnjom donje podzide i popunjavanjem šupljeg prostora okolnim kamenjem i zemljom.[489]

U Gradini na Ošanićima se razvijao intenzivan gradski život od IV st. pr. n. e., a najveći procvat grad je doživio u III i II st.pr.n.e. Helenistički urbani kompleks na Ošanićima imao je izgled grada mediteranskog tipa, sa svim obilježjima mediteranske kulture. Na osnovu natpisa na novčićima koje smo ranije spominjali možemo zaključiti da je grad čak imao i svoje grčko ime Daorson.

Helenistički elementi su preovladavali sve do uništenja kompleksa na Ošanićima, do čega je došlo sredinom I st. pr.n.e. od strane Delmata. Naime, ovaj ratoborni ilirski narod je vršio veliki pritisak na Daorse dugo vremena, sve dok nisu teško porazili Daorse i do temelja spalili njihovo utvrđeno naselje. Ovim događajem završava se doba ilirskog helenizma u Bosni i Hercegovini.

Osim grada Daorsona, na području kojim su gospodarili Daorsi otkrivena su još neka nalazišta koja su bila pod helenističkim kulturnim utjecajem. Posebno se ističu Martinovića gomila u Hodovu, Zvonigrad u Gornjem Pologu, Gradina u blizini Prenja, te Gradac kod Neuma.[490] Na Martinovića gomili je slično kao na Ošanićima, na brončanodobnom i željeznodobnom utvrđenju sagrađeno helenističko utvrđenje. Ovdje također pronalazimo megalitski obrambeni zid nastao pod utjecajem helenističke arhitekture i graditeljstva.[491]

[489] Marić 1996, 8. ; Kamenolom za izgradnju objekata na Ošanićima otkriven je na udaljenosti od 1 km, sjeveroistočno od akropole, na lokalitetu zvanom Gornje banje, ustvari jednom ponoru prema Radimlji (Marić, 1977: 35). Nakon vađenja, kameni blokovi su se do mjesta ugradnje vjerovatno prebacivali sistemom oblica. Gruba obrada kamenih blokova obavljala se u samom kamenolomu, dok se fino oklesivanje vršilo uz samo mjesto ugradnje (Vasilj, 1986: 17).

[490] Marić, 2000: 40.

[491] Marijan, 1999: 80.

Slika 3. Martinovića gomila, preuzeto iz http://rb-donjahercegovina.ba

Za razliku od urbanog kompleksa na Ošanićima, Martinovića gomila nije ni približno arheološki istražena, pa će nova istraživanja ovog lokaliteta vjerovatno otkriti i nove građevinske elemente i proširiti naša saznanja o helenističkim utjecajima na ranoantička naselja na prostoru koji su kontrolisali Daorsi. Osim ostataka megalitskih zidova pronađeni su i mnogobrojni fragmenti amfora i gnathia keramike, slično kao na prostoru grada Daorsona. Sličan arheološki materijal, pokretni i nepokretni, pronađen je i na Zvonigradu u Gornjem Pologu, kao i na Gradini u blizini Prenja, koje se nalazi na području Dubrava prema kanjonu rijeke Bregave.[492]

Kulturno - umjetnički utjecaji

Najvažniji kulturni utjecaj na Daorse, pored urbanizma, Grci su ostvarivali putem pisma i jezika. Za vrijeme dugogodišnjih arheoloških istraživanja, na Ošanićima je otkriven veliki broj materijalnih ostataka na kojima se nalaze pojedina slova grčkog alfabeta ili čitavi natpisi napisani grčkim pismom.

[492] Marijan, 1989: 61 – 69.

Najpoznatiji je natpis *Daorson* (*ΔΑΟΡΣΩΝ*) koji se nalazi na daorskim novčićima.[493] Natpis se nalazi iznad prikaza lađe na reversu, napisan na grčkom jeziku i predstavlja genitiv plurala od etnika *Daorsoi*. U nauci još nije utvrđeno da li je na aversu prikazan lik boga Hermesa ili nekog mladolikog vladara. Đuro Basler smatra da postoji mogućnost da je na nekim daorskim novčićima prikaz vladara simboličan, ali se zbog običaja morao postaviti.[494] Osim što predstavljaju prvo autohtono kovanje novca na istočnojadranskom prostoru, na novcima Daorsa nalaze se tragovi pismenosti koje spadaju među najstarije u Bosni i Hercegovini.[495] Također, to je jedini novac na Jadranu obilježen imenom jednog ilirskog naroda, koji je dobro poznat u historijskim izvorima.[496]

Slik 4. Novac Daorsa

Najviše grčkih slova pronađeno je na fragmentima amfora sa urezanim grafitima. Slova na grafitima nisu samo starogrčka (therska, kretska, jonska, atička, korintska, halkidička), nego

[493] Svoj novac Daorsi su kovali po uzoru na grčki, pri čemu je uglavnom korištena rizonska varijanta kralja Baleja.
[494] Basler, 1971: 336.
[495] Bojanovski, 1988: 88.; Najstariji poznati tragovi pismenosti u Bosni i Hercegovini potiču iz slojeva željeznog doba naselja Pod kod Bugojna. U horizontu velikog požara koji se datira oko 600. god. p. n. e. pronađena je vaza sa natpisom koji je vjerojatno napisan umbroetrurskim pismom (AL I, 137).
[496] Rendić – Miočević, 1965: 87.

su prisutni alfabetski znakovi i iz drugih krajeva, pa imamo semitska i italska (etrušćanska, umbrijska, oskijska, latinska) slova.[497]

Raznolikost alfabetskih znakova na grafitima amfora pronađenim u helenističkom gradu na Ošanićima svjedoči o tome da su Daorsi u svom glavnom centru nabavljali robu sa raznih strana. Tu su prisutni materijalni ostaci koje potječu od udaljenih oblasti istočnog Mediterana, pa sve do današnjih italijanskih oblasti na zapadnom Mediteranu. Iz svih tih područja dolazila je raznovrsna roba, a najviše vino, koje je prevoženo u amforama, na kojima su urezana početna slova imena vlasnika amfora, a vjerovatno i početna slova običnih riječi.[498]

Osim natpisa Daorson na novčićima, te urezanih grafita na amforama, grčka slova pronađena su i na potiljku brončane kacige, gdje je vjerovatno ugravirano ime Pin(es). Natpis je vrlo sličan natpisu pronađenom kod Ohridskog jezera u Makedoniji, na kacigi koja je pripadala ilirskom kralju Monouniosu, pa se na osnovu velike sličnosti i tehnike izvođenja natpisa može datirati u III st. pr. n. e.[499]

Pored tragova grčkog alfabeta koji označavaju početak pismenosti u Bosni i Hercegovini, na prostoru Daorsona pronađeni su ostaci koje svjedoče da su se njegovi stanovnici u periodu ilirskog helenizma bavili i likovnom umjetnošću. Zastupljene su dvije vrste umjetnosti, slikarstvo na gnathia posudama, koje su uvezene iz Apulije u južnoj Italiji, i minijaturna plastika, nastala i izrađivana na Daorsonu.[500]

Gnathia keramika je porijeklom iz južne Italije. Na početku se proizvodila u Tarasu (današnji Taranto), a kasnije i u drugim mjestima u južnoj Italiji, od kojih proizvodni i izvozni centar postaje Kanuzij.[501] Na prostoru istočnog Jadrana lokalna proizvodnja se može sigurno utvrditi samo na otoku Visu, odakle je vjerovatno importirana na Ošaniće.[502] Na Ošanićima se u velikom broju fragmenata gnathia keramike prepoznaju dva osnovna tipa: skifosi i oinohoe.[503] Osim navedenih tipova, otkrivena je i keramika u obliku kantarosa, kratera, pelika, tanjura itd.

[497] Marić, 2004: 185.
[498] Marić, 1996: 26.
[499] Marić,1975 – 76: 48. ; Marić, 2000: 43.
[500] Marić, 1996: 23 – 24.
[501] Šešelj, 2009: 51.
[502] Vasilj - Čuljak – Paponja, 2011: 218.
[503] Marić, 1973: 180.

Slika 5. Rekonstrukcija skifosa sa Ošanića, prema Vasilj, Čuljak, Paponja 2011.

Ukrasi na gnathia keramici rađeni su tako što bi se crnim premazom prešlo preko cijele površine, a zatim bi se nanosila žuta, bijela ili crvena boja. Nakon toga na keramici su se stavljali različiti motivi, poput biljnih ornamenata koji se uglavnom javljaju na skifosima (npr. grančice sa listovima, vitice bez listova, loze bršljana itd).[504] Pored Daorsona, gnathia keramika je pronađena na još nekoliko mjesta u Hercegovini i to na lokalitetima u Doljanima i Maloj Gradini u Čapljini, Gradcu kod Neuma i Gradini u Prenju kod Stoca.[505]

U depou zanatske radionice na Ošanićima pronađeni su kalupi koji su služili za izlijevanje minijaturne brončane plastike, ali i za otiskivanje plastičnih figuralnih motiva na tankom brončanom, srebrenom ili zlatnom limu.[506] Predstave na tim kalupima uvode nas u jedan novi svijet duhovnih i estetskih preokupacija, duboko prožet duhom antike.[507] Osim kalupa, izvjesnu umjetničku vrijednost posjeduje brončano vjedro s urezanim crtežima pletera i velikog srca, kao i reljefi na svim novčićima sa natpisom *Daorson*. Naime, svaki novčić je iz posebne emisije i za njegovu izradu je bilo potrebno dosta truda, posebno za izradu reljefa na njima, koje su vjerovatno radili domaći umjetnici, po uzoru na helenistički novac.

[504] Marić, 1973: 181.
[505] Vasilj- Čuljak – Paponja, 2011: 218.
[506] Marić, 1996: 24.
[507] Čović, 1984: 159.

Vjerski odnosi

Ovaj aspekt helenističkih utjecaja je vjerovatno najmanje istraživan kada se govori o stepenu istraženosti odnosa između Daorsa i Grka. Na ostacima helenističkog urbanog kompleksa na Ošanićima pronađeni su materijalni ostaci koji svjedoče o poštovanju olimpskih bogova na ovom mjestu u helenističkom periodu. To su uglavnom likovi bogova, grčkih mitskih junaka, te prikazi mitoloških životinjskih likova predstavljeni na minijaturnoj plastici.

Naime, u ranije spomenutom jednom depou na Ošanićima su pronađeni predmeti koji su bili sastavni dio kovačke i juvelirske radionice iz helenističkog perioda. Najvažniji nalazi sa tog mjesta su dva brončana kalupa u obliku cigle i jedna brončana kutijica za nakit.[508] Sa aspekta proučavanja religijskih prilika na prostoru urbanog kompleksa na Ošanićima i Hercegovine uopće u helenističkom periodu, posebno je zanimljiv kalup br. 1 na kojem je prikazano nekoliko bogova iz grčke mitologije, poput božica Afrodite i Nike, te bogova Dionisa i Heliosa. Osim božanstava na spomenutom kalupu prikazan je i najveći grčki mitološki junak Herakle, te Muze, zaštitnice nauke i umjetnosti. Predstavljeni su i neki mitološki životinjski likovi kao npr. Pegaz, grifoni, hipokampi.

Na sjeverozapadnom dijelu Ošanića, u podnožju velike gomile nalaze se ostaci građevine pravougaonog oblika za koju Z. Marić smatra da predstavlja svetište.[509] On smatra da se na tom prostoru nalazio granitni kip božanstva, čiji su pojedini dijelovi pronađeni za vrijeme njegovih istraživanja. Đuro Basler pretpostavlja da se tu nalazilo svetište Kadma i Harmonije, prema grčkoj mitologiji roditelja Iliriosa, mitskog eponima Ilira.[510]

Ilirske religijske predstave su skromnije zastupljene u nalazima sa helenističkog urbanog kompleksa na Ošanićima. Od elemenata koji su karakteristični za ilirsku religiju treba spomenuti prikaze zmijskih glava,[511] te figurice malih ptica,[512] koje se također mogu smatrati tipičnim za ilirsko područje, s obzirom da ih je veliki broj pronađen u tumulima na Glasincu.[513] S obzirom na kraški teren u kojem su smješteni Ošanići sasvim je razumljivo što su pronađene predstave zmijskih glava, kojih na ovom prostoru ima u velikom broju. Pet pari

[508] Marić, 2000: 43. ; Kutija za nakit je oblikom veoma slična zlatnoj kutiji (larnax) iz monumentalne grobnice makedonskog kralja Filipa II. iz Vergine, nedaleko od Soluna. Zbog toga možemo pretpostaviti da je kutija sa Ošanića vjerovatno bila izrađena u Makedoniji ili Grčkoj u isto vrijeme kada i zlatna kutija namijenjena Filipu II., 336 g. p. n. e. ili nešto kasnije (Marić, 2000: 44).
[509] Marić, 1996: 27; Marić, 2000: 42.
[510] Basler, 1955: 93.
[511] O zmiji, kao kultnom simbolu kod Ilira, vidjeti: Stipčević, 1981: 47 – 59. ; Stipčević, 1989: 149 – 153.
[512] O značenju ptica u religioznoj simbolici Ilira vidjeti: Stipčević, 1981: 29.
[513] Marić, 1996: 27.

međusobno nepovezanih orlovskih krila vjerovatno su u vezi sa ogromnim orlovima sa Ošanića, koji žive u neposrednoj blizini ostataka helenističkog urbanog kompleksa.[514]

Kompleksna tematika teme *„Počeci antike na prostoru današnje Hercegovine. Doba ilirskog helenizma"* iziskuje određene zaključke. S tim u vezi treba naglasiti da kontakti Grka sa istočnojadranskom obalom i njenim zaleđem zabilježeni su već u mikensko doba. Od tog vremena pa sve do početka nove ere oni će jačati, intenzivirati se, obuhvatati sve više aspekata života, da bi svoju kulminaciju doživjeli u periodu koji će se u nauci nazvati ilirskim helenizmom, sintagmom koja vjerovatno najbolje opisuje odnose između grčke civilizacije i prostora istočne Hercegovine. To je posebno historijsko razdoblje koje označava ulazak jednog dijela Hercegovine u helenistički kulturno – civilizacijski krug, i ustvari predstavlja početak antike na području Bosne i Hercegovine.

Helenizacija je najviše zahvatila istočne oblasti današnje Hercegovine. U tom periodu je na ovom prostoru živio ilirski narod Daorsi, pa se proučavanje ilirskog helenizma u historiografiji uglavnom svodi na istraživanje odnosa Daorsa i Grka, koji su posebno bili intenzivni na prelazu iz IV u III st. pr. n. e. pa do sredine I st. pr. n. e. Ti odnosi počeli su preko klasične razmjene trgovačkih dobara da bi vremenom postajali sve kompleksniji, do te mjere da su Grci imali utjecaja na skoro sve sfere života domaćeg ilirskog stanovništva.

Helenistički utjecaji najbolje su poznati zahvaljujući dugogodišnjim istraživanjima helenističkog urbanog kompleksa na Ošanićima kod Stoca, gdje se nalazio centar Daorsa. Osim na Ošanićima, tragovi helenističke kulture pronađeni su na još nekoliko lokaliteta u Hercegovini, od kojih posebno treba istaknuti Martinovića gomila u Hodovu, Zvonigrad u Gornjem Pologu te Gradinu u blizini Prenja, na dubravskoj visoravni. Treba istaći da lokaliteti sa helenističkim elementima na području Daorsa možda nisu u rangu sa helenističkim centrima u Grčkoj, Maloj Aziji, Siciliji, južnoj Italiji itd, ali su u poređenju sa tadašnjim bližim okruženjem u kojem su postojali i razvijali se, dosegli veoma visoke standarde u svim aspektima kulturnog razvoja. To se posebno odnosi na Gradinu na Ošanićima koja je, dok je u ostalim krajevima u zaleđu istočnojadranske obale preovladavalo željezno doba, u tom periodu imala sve osobine jednog grada helenističkog kulturno – civilizacijskog kruga. Zanimljivo je da i pored toga što su od 167. g. pr. n. e. bili saveznici Rima, na Ošanićima nije pronađen materijal koji svjedoči da su Rimljani imali značajan kulturni utjecaj na Daorse u periodu do sredine I st. pr. n. e. To će se promijeniti kasnije, u doba Carstva, kada je osnovan

[514] Marić, 2000 : 43.

municipij Diluntum, kao novi centar stolačkog kraja, koji će svoj procvat doživjeti u III i IV stoljeću.

4.2. PROVINCIJA *DALMATIA* OD *EPIDAURUMA* DO *LISSUSA*

Nastanak provincije Dalmacije

Provincija Ilirik je na prijelazu dvije ere zahvatala kompletno područije zapadnog Balkana, a može se smatrati da je tek za vrijeme Oktavijanove kampanje između 33. god. pr.n.e. i 27. god. pr.n.e. dobila status provincije.[515] Tačna godina nastanka provincije nije utvrđena i u naučnoj zajednici je ovo pitanje još uvijek otvoreno, te predstavlja jedno od najvažnijih administrativno – pravnih pitanja u antičkoj historiografiji. Pitanje datacije nastanka ove provincije se još mora proučavati kako bi se došlo do konačnog odgovora.

Nakon slamanja otpora Delmata i drugih ilirskih naroda, 29. god. pr. n. e proslavio je Oktavijan trijumf nad Delmatima. Dvije godine nakon proslave trijumfa, 27. god. pr. n.e. predana je na upravu Senatu. Upravo tada je prema mišljenju nekih naučnika uspostavljena provincija Ilirik.[516] Nasuprot tome Bilić - Dujmušić o nastanku provincije Ilirik ima drugačije mišljenje i daje drugačije podatke. On smatra da je Ilirik postao provincija za vrijeme Cezarovog prokonzulata, nakon 58. god. pr. n. e. i on je odvaja od Makedonije, jer je Ilirik do tada bio pod jurisdikcijom upravitelja te administrativne jedinice.[517] Ilirik je sve do 11. god. pr. n. e. spadao u senatsku odgovornost, a poslije potpada pod carsku nadležnost. Provincija Ilirik je neposredno pred izbijanje Velikog ilirskog ustanka 6. god. n. e.[518] zahvatala kompletno područje zapadnog Balkana sve do Dunava. Ustanak je trajao od proljeća 6. god. n. e., a u jesen 8. god. n. e. je već bio slomljen, dok 9. godina kada se Baton Dezidijatski predao Tiberiju označava i kraj ustanka, mada su borbe određeno vrijeme i poslije toga trajale.[519] Nakon što je Rim zagospodario ovim prostorom, završava jedna i počinje druga epoha, a Iliri uključeni u sastav Rimskog Carstva će dijeliti njegovu sudbinu i stajati zajedno za njegovu odbranu. Nerijetko će se se upravo u njihovoj domovini odlučivati sudbina carstva.[520] Poslije izbijanja ustanka, struktura provincije Ilirik je uništena, a u jesen 8. god. n. e. slomljen je organizirani otpor. Nakon toga se uspostavlja prijelazna uprava, ali još bez oficijelnog priznavanja kao zasebne provincije. Tek je 9. god. n.e. rimski državni vrh

[515] Mesihović, 2011: 36.
[516] Novak, 2004 : 42.
[517] Dujmušić, 2000: 19 – 21.
[518] *Vell.*, II.,, 112: 1-2. ; cf. Dio, LV., 30: 1-5.
[519] Mesihović, 2011: 419.
[520] Stipčević, 1989: 51.

dvije mandatne uprave na određenom dijelu Ilirika proglasio carskim provincijama.[521] Razlozi podjele Ilirika na Gornji i Donji su vjerovatno bolja, efikasnija i brža uprava na području koje je bilo sumnjive lojalnosti i strateški važnog položaja. Tako je Ilirik podijeljen na dva dijela: Gornji Ilirik (*Superior provincia Hillurici*)[522] (CIL III, 1741 - epigrafski spomenik iz Cavtata/Epidaura koji su civitates provincije Gornji (H)ilirik posvetili legatu propretoru P. Korneliju Dolabeli: *P(ublio) Corne[lio] / Dolabell[ae co(n)s(uli)] / VII viro epuloni26 / sodali Titiensi27 /5 leg(ato) pro pr(aetore) Divi Augusti / et Ti(beri) Caesaris Augusti / civitates Superioris / provinciae {H}Illyrici*[523] - tekst rekonstruiran na osnovi ranijih prepisa) i Donji Ilirik (*Inferior provincia Hillurici*).

Ilirski narodi na području istočnog dijela provincije Dalmacije

Najraniji podaci o ilirskim narodima koji su naseljavali prostor današnje Crne Gore i dijela Albanije može se naći u jednom od najstarijih pisanih izvora koji govori o Ilirima u Periplusu Pseudo Skilaksa: *„Zatim od rijeke Arion (do rijeke Rhizon) putovanje je pola dana. Nedaleko od rijeke Rhizon su stijene Kadma i Harmonije i svetište. Od rijeke Rhizon do Bouthoe je (pola dana putovanja, kao i do Rhizona) trgovačko naselje*.[524]

O narodima koji su živjeli na području današnje Crne Gore i dijelu Albanije pisao je i čuveni rimski historičar Plinije Stariji. On u svom djelu *Naturalis Historia*, u poglavlju u kojem piše o rimskim provincijama, te administrativno-pravnoj podjeli na sudbene konvente spominje Dokleate, Sikulote, Labeate, Taulante, Enduridine, Saseje i Grabeje. Ovaj prostor su naseljavali, što je od posebne važnosti, i Plinijevi *Illyrii proprie dicti*.[525] Od naroda (peregrinskih civitatesa) koji su ovo područje nastanjivali posebno su interesantni Ardijejci, a o njima govori i Strabon, te dalje piše da su se još nazivali i *Ardiaei* i da su živjeli od Neretve do Boke Kotorske, odnosno Rhizona, te navodi njihov sukob sa Autarijatima oko slanih izvora.[526] Također, Strabon navodi podatak da su zbog stalnih napada na rimsku vlast preseljeni u unutrašnjost gdje su se bavili zemljoradnjom. To potvrđuje i podatak kod Plinija, gdje se spominje da u okviru Naronitanskog konventa oni ne broje više od dvadeset dekurija. Po Pliniju su poznati kao raniji pljačkaši Italije ("*Populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis* ..."). Pseudo – Aristotel ih također spominje u svojoj zbirci:

[521] Mesihović, 2010: 6.
[522] CIL III, 1741.
[523] Glavičić, 2008: 45.
[524] *Pseud. Skil.* 24.
[525] *Plin. NH.* III. 143.
[526] *Strabo. Geo.* VII. 5.

„Kažu da kod Ilira koji se zovu Ardijejci, na granici njihovoj prema Autarijatima, postoji velika gora i kraj nje stijena iz koje izbija voda, ne uvijek, već s proljeća, i to vrlo obilna. Tu vodu hvataju i čuvaju je tokom dana pod krovom, a noću pod vedrim nebom. To rade pet do šest dana i voda se stegne i daje odličnu so, koju paze za stoku. Kod njih se so ne uvozi pošto žive daleko od mora i ne miješaju se sa drugim narodima. Najviše se koriste tom solju za stoku, jer u toku godine ovu dva puta nahrane solju. Kad to ne učine, događa se da im ugine skoro sva stoka."[527] Ardijejce spominje i Livije, kao i borbu Rimljana protiv Ilirskog kraljevstva u kontekstu njihovog položaja prema Rimu odnosno da su *"Pod vlast rimskog naroda.*"[528] Prvu širu saveznu državu osnovali su Ardijejci pod kraljem Agronom od Epira do Neretve. Ardijejsko je kraljevstvo doseglo visok stupanj razvoja, ali usprkos tome važan izvor prihoda Ardijejaca je bilo gusarenje. Sjedište ardijejskog kraljevstva bilo je u *Rizonu* (Risan u Boki Kotorskoj). Kralj Agron u razdoblju između 240. i 231. pr. n. e. učvršćuje vlast Ardijejaca, kao i savez naroda okupljenih oko njih na južnom Jadranu. Ardijejci pljačkaju područja sjeverne Grčke i u pljačkaškim provalama prodiru sve do Peloponeza.[529]Poslije smrti Agrona s istom politikom je nastavila njegova udovica Teuta. Kada je napala *Issu* diplomatski su na strani Grka intervenirali Rimljani. Teuta je ubila rimske poslanike što je dovelo do rata. Njen najsposobniji vojskovođa Demetrije Hvarski pristao je uz Rimljane. Usprkos povremenim uspjesima u ratu Teuta je poražena (228. god. pr. n. e.) te joj je ostao kraj oko Boke Kotorske i ušća Drima, a država Ardijejaca najvećim je dijelom podijeljena među Teutinim vazalima. U toj podjeli najbolje je prošao Demetrije Hvarski, ali je uskoro i on nastavio s politikom gusarenja i pljačkanja grčkih uporišta na Jadranu i sjevernoj Grčkoj, pri čemu je računao na zauzetost Rimljana ratovanjem s Keltima i Kartažanima. Usprkos tome Rimljani su skupili dovoljno snaga da ga poraze godine 219. god. pr. n. e. Demetrije gubi sve svoje posjede i morao je bježati u Makedoniju. Pod kraljem Pleuratom Ardijejci ponovo jačaju ratujući na strani Rimljana protiv Makedonije. Godine 167. pr. n. e. kralj Ardijejaca Gentije, koji nasljeđuje Pleurata, ponovo ratuje protiv Rimljanam no biva pobijeđen. Po Ancijevoj formuli iz 167. god. pr. n. e. koju navodi Livije[530] podijeljena je ilirska država na tri dijela, od čega je prvi dio bio oblast Labeata oko Skadarskog jezera, potom je išla oblast *„Agravonitas, Rhizontas et Olciniatas accolasque eorum"* koja se može izjednačiti sa

[527] *Ps. Arist.* 138.
[528] *Liv.*XLV, 8.
[529] Cabanes, 2002: 143.
[530] *Liv.* XLV, 26.

prostorom današnjeg crnogorskog primorja.[531] Ovoj skupini su pripadali i Daorsi koji su naseljavali prostor današnje Hercegovine. Autori poput Zippela, Papazoglu, Suića, Katičića i Bojanovskog smatraju da su treću oblast naseljavali ilirski narodi na jugu *Illyrii propie dicti*.[532]Za antičku prošlost istočnog dijela buduće provincije Dalmacije ovaj podatak je od izuzetne važnosti jer ukazuje da je proces uključivanja ilirskih naroda u rimsku državu počeo upravo na istočnom dijelu Zapadnog Balkana. Primjetno je stoga da je osnovni temelj kasnijeg rimskog Ilirika udaren upravo na tom prostoru. Narodi koji su naseljevali istočni dio rimske provincije Dalmacije su prije svojih zapadnih susjeda započeli asimalaciju u rimski administrativni sistem. Treba naglasiti da se u odredbama mira iz 167. god. pr. n. e. Ardijeci ne spominju.[533] Razlozi zbog kojeg se Ardijeci ne spominju u Ancijevom sporazumu Bojanovski objašnjava događajima koji nisu zabilježeni kod antičkih pisaca, a u toku kojih su se Ardijeci odvojili od centara moći ilirske države u Risanu i Skodri.[534] Potom se u rimskim izvorima navodi da su oko 135. god. pr. n. e. Ardijejci zbog čestih napada na rimsku vlast preseljeni u zaleđe, dalje od Jadranskog mora, gdje su bili prisiljeni baviti se poljodjelstvom na koje nisu navikli.[535] Takav razvoj događaja je prouzrokovao njihov konačni slom, jer oni nisu bili vični zemljoradnji, pa u rimsko doba oni postepeno nestaju. Sa Ardijejcima u tijesnoj vezi stoje Plereji, o kojima najviše se zna zahvaljući podacima koji su zabilježeni kod Strabona[536], pa se tako zna da su oni živjeli u primorju, zapadno od Boke Kotorske i samo su dijelom živjeli na prostoru današnje Crne Gore. Istočno od Boke Kotorske kao i u neposrednom području Boke su živjeli Enhelejci. Za njih se vežu i mitovi o Kadmu i Harmoniji i njihovom dolasku u zemlju *Enhelejaca*.[537] Ime *Enhelejaca* je dovođeno u vezu sa grčkom riječi *enchele* što znači jegulja. Po novijim istraživanjima se pretpostavlja da su Enhelejci bili doseljenici na ilirski teritorij, tako da kontakti između njih i Grčke kao jedan od najstarijih između ova dva područija dobivaju puni smisao.[538] Od naroda u unutrašnjosti Crne Gore i dijelom Albanije u prvom redu treba istaći Labeate, koji su prema podacima koje daje Livije živjeli na prostoru oko Skadra, koji je bio najbolje utvrđeni grad *Labeata*.[539] Samo Skadarsko jezero je u starom vijeku nosilo ime *Lacus Labeati*s. Njih spominje i Plinije, ali ne

[531] Svi narodi koji su naseljavali taj prostor odlukom senata su postali *immunes* odnosno bili su oslobođeni poreza. Taj položaj su dobili na uživanje od strane Rima kao nagradu što su napustili Gencija u prvim fazama ratovanja odnosno kako to Livije kaže dok je još bio moćan - *incolumni Gentio*. (*Liv*. XLV, 26).
[532] Više Papazoglu, 1967: 124. ; Suić, 1976: 185. ; Bojanovski, 1988 : 30.
[533] Prema nekim teorijama Ardijejci se kriju pod zajedničkim imenom *ceterisque Illyeiis* (*Liv*. XLV, 13 – 15.)
[534] Bojanovski, 1988: 30
[535] *Liv*. LVI, *App. Illyr*. 10.
[536] *Strabo. Geo*. VII, 5,7.
[537] Garašanin, 1967: 94.
[538] Kaljanac, 2010 : 62.
[539] Garašanin, 1967: 94.

navodi broj dekurija. U unutrašnjem susjedstvu Labeata su živjeli Dokleati, koji se kod Plinija[540] spominju u okviru Naronitanskog konventa sa 33 dekurije[541]. Od rijeke Narona 100 je milja udaljena kolonija Epidaur. Od Epidaura dalje su gradovi rimskih građana Rizinij, Akruvij, Butuanski grad, Olcinij koji se ranije zvao Kolhinij, rijeka Skodra i na njoj grad rimskih građana Skodra, 18 milja od mora. Na ovome su potezu bili Labeati, Enduridini, Saseji, Grabeji, Iliri u pravom smislu, Taulanti i Pireji. Grad rimskih građana Lis 100 je milja od Epidaura.[542] Položaj Dokleata je prilično tačno određen na osnovu njihovog antičkog grada Dokleje kod Podgorice. Među Dokleatima se još u doba Gencijeve vladavine spominje ugledan rod Epikadi početkom II st. pr. n. e. Na mjestu antičkog kaštela *Saltua* (oblast Banjana) spominje se na jednom natpisu prvak Dokleata, Gaj (*Caius Epicadi filius principes civitatis Docleatium*.) Dokleati su vjerovatno igrali prilično značajnu ulogu. O njihovoj ekonomiji nedostaje podataka, osim da je njihov sir izvožen i u rimsko doba, pa ovaj podatak bez sumnje potvrđuje važnu ulogu stočarstva kod ovog naroda.

U unutrašnjosti istočne Dalmacije (unutrašnjost prostora današnje Crne Gore), značajan narod su bili Pirusti, koje Plinije uopšte ne spominje u okviru Naronitanskog konventa, ali zato o njima govori Strabon.[543] Oni su najvjerovatnije živjeli na području Pljevalja u rudarskoj oblasti, mada ih neki istraživači stavljaju u sjevernu Albaniju koja je također bogata rudom. O značaju Pirusta kao rudara potvrđuju i određeni epigrafski spomenici. Autarijati su jedan od poznatijih naroda koji su djelimično naseljavali prostor današnje Crne Gore i obuhvatali su njene sjeveroistočne predjele, najviše duž rijeke Tare.[544] Ovom ilirskom narodu nije obraćena velika pažnja u radu, iako to zbog svog historijskog značaja zaslužuje. Razlog tome je što u kasnom željeznom dobu ova etnička jedinica nestaje sa historijske scene Zapadnog Balkana.

---

540 *Plin. NH.* III, 142.

541 Po Gabričeviću bi 33 dekurije iznosile 4950-6400 ljudi.

542 *Plin. NH.* III, 144: *a Narone amne C p. abest Epidaurum colonia. ab Epidauro sunt oppida civium Romanorum Rhizinium, Acruium, Butuanum, Olcinium, quod antea Colchinium dictum est, a Colchis conditum, amnis Drino superque eum oppidum civium Romanorum Scodra ab mari XVIII, praeterea multorum Graeciae oppidorum deficiens memoria nec non et civitatium validarum: eo namque tractu fuere. Labeatae, Senedi, Rudini, Sasaei, Grabaei; proprieque dicti Illyri et Taulanti et Pyraei retinent nomen. in ora Nymphaeum promunturium. Lissum oppidum civium Romanorum ab Epidauro C p.*

543 *Strabo. Geo.* VII, 5,3.

544 *Strabo. Geo.* VII, 5,3.

Kultovi

Istraživanje antičkih kultova predstavlja značajno poglavlje u proučavanju prošlosti jednog historijskog prostora. Na prostoru istočnog dijela rimske provincije Dalmacije može se ustanoviti postojanje tri vrste kultova: domaćih ilirskih, rimskih i orijentalnih. O domaćim ilirskim kultovima je teško govoriti, jer su prošli kroz proces koji se u savremenoj antičkoj historiografiji naziva *Interpretatio Romana*. Ključna odlika spomenutog procesa se sastoji u preuzimanju imena rimskih božanstava.[545] Imajući to uvidu treba naglasiti da je teško sagledati u potpunosti sve elemente određenog kulta. O svetilištima postoji malo dokaza, jer su se ona uglavnom nalazila pod vedrim nebom. Iz predrimskog doba ne postoje epigrafski spomenici koji bi o ovim kultovima govorili. Kod Ilira na ovom području, a i šire, kao božanstvo važnu ulogu je imao kult zmije. Ovaj kult je morao biti veoma raširen, pošto se mitovi o Kadmu i Harmoniji i Iliriosu povezuju sa zmijom[546], a također i ime naroda Enhelejaca povezuje sa jeguljom (zmijoliko stvorenje). Može se smatrati da bi zmija bila primarni zaštitnik i primarno božanstvo Ilira iz istočnog dijela rimske provincije Dalmacije. Zmija je mogla biti vezana i za kult mrtvih simbolišući mitskog pretka, kult zemlje i kult plodnosti. Možda su ovi Enhelejci bili doseljenici iz Beotije koje je sudbina poslala na sjever i da se tek dolaskom Kadma među njih, pojavljuju i jadranski Enhelejci na pozornici prethistorije sa svojom značajnom ulogom.[547] Iako je u rimskom periodu ovaj kult izgubio dosta od svoga značaja kroz mit o Svetom Hilariju koji ubija zmaja, može se bez sumnje zaključiti da je kult ipak uspio da preživi u sjećanju i vjerovanju domaćeg romaniziranog stanovništva.

Sigurno je da je u religiji kod Ilira bilo zastupljeno i božanstvo plodnosti i vegetacije, što je bilo i razumljivo, jer su se u prvom redu bavili stočarstvom, a to bi bio *Vidas* i njegova partnerica *Thana* (Silvan i Dijana).[548] Kult Silvan[549] (*S(ilvano)/Aug(usto) sac(rum)* i Dijane je bio raširen, kako zajednički, tako i pojedinačno. Tumače se kao božanstva plodnosti, prirode, lova. Jedno od važnijih svetilišta Silvana je ono kod Cavtata (antičkog *Epidauritaniusa*), koje se nalazilo ispod stijene na kojoj je bio urezan reljef, a u neposrednoj

[545]U antičkom Iliriku sačuvano je nekoliko epigrafskih spomenika koji su potvrdili izjednačavanje domaćih ilirskih autohtonih božanstava sa rimskim panteonom. Na primjer, iz okolice Bihaća potječu dva natpisa posvećena Neptunu ,odnosno ilirskom Bindu (CIL III, 14325 i CIL III, 14326), a i na prostoru današnje Crne Gore nađen je natpis na kome se spominje to ilirsko božanstvo.

[546] Stipčević, 1989: 16.

[547] Kaljanac, 2010: 61.

[548] Medini, 1984: 22.

[549] CIL III, 08305 = ILJug 03, 01733

blizini izvora.[550] Bitno je spomenuti i kult Dijane iz antičkog grada Dokleje, a u kojem se nalazio i hram dotične boginje.[551] Datacija hrama ukazuje da je u pitanju opći kult rimske Dijane koja se može izjednačiti sa grčkom Artemidom. Kultno mjesto se dosta razlikovalo od ilirske Dijane ili Thane iz zapadnog dijela provincije Dalmacije. Ipak, i na prostoru istočnog dijela rimske Dalmacije uočljivi su elementi koji u Dijaninom kultu odaju prisustvo domaćeg božanstva. Primjer za to je prisustvo nimfi na epigrafskom spomeniku koji je nađen na širem prostoru oko današnjeg Spuža. Posebno je značajno spomenuti da se na tom prostoru pojavljuje i kult Binda.[552] Među domaćim stanovništvom značajnu ulogu je imao kult konja ili konjanika, pa je otkriven i reljef takozvanog Tračkog konjanika u okolini Vranja, obilježen imenom *Tato Patrius.* Bog konjanik Medaur se pojavljuje u Risinu na reljefu sa natpisom: *Hastam eminus que iaculat refreno ex equo Tuus, Medaure, dedicat Medaurius*.[553] Pojavljuje se i kult boga Merkuda od kojeg ostaci pronađeni u gradovima Dokleji i Risinu. Pretpostavlja se da je i kod Ilira postojalo božanstvo koje je imalo slične atribute Tračkog konjanika.

Pored domaćih poštovano je i više božanstava izrazito rimskog karaktera. Tu se u prvom redu spominje Jupiter[554] (*I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*), čiji je kult bio poštovan u Rimskom Carstvu kao vrhovno božanstvo, dok je manji broj natpisa posvećen Junoni[555] (*Iun(oni) / Reg(inae))*. Na ovom prostoru se tako pojavljuju i kultovi Venere,[556](*Vener(i) / Aug(ustae) / sacrum/ Fl(avia) Bassilla),*Dijane[557](*D(ianae) A(ugusta) s(acrum)*), Neptuna,[558](*Neptuno / sacrum..*) i Herkula[559](*Herculi / s(acrum) Comif/icius Ve/rus l(ibens) v(oto) p(osuit)*). Otkriveni su i hramovi Dijane, Ree i Afrodite.Najjužniji trag štovanja boginje Rome u rimskoj provinciji Dalmaciji zabilježen je u Dokleji.[560]

Treću grupu kultova predstavljaju orijentalni kultovi, ali oni su u odnosu na domaća i rimska božanstva manje bila zastupljena u religijskoj svijesti domaćeg stanovništva. U prvom redu pojavljuje se kult boga Mitre, koji je bio raširen u cijelom Rimskom Carstvu. Interesantan je i kult Serapisa i Izide[561](*Serapidi / et Isidi M(arcus)/ Ulp(ius) Gellia/nus*

[550] Močić, 1953: 271.
[551] Iljug 03, 01820= AE 1978, 00735
[552] Garašanin, 1967: 184.
[553] Garašanin, 1967: 184.
[554] CIL III, 12679
[555] ILJug 0622
[556] CIL III, 08284
[557] CIL III, 08298
[558] AE 2009, 01002
[559] AE 1983, 0750
[560] Wilkes, 1969: 252.
[561] AE 1948, 0242= ILJug 0073

eq(ues) R(omanus)/ cur(ator) Arben/si(um) Met(u)lensi(um)/ Splonista(rum)/ Malvesati(um)), na koje upućuje natpis iz Komina.

Prelaz na kršćansku organizaciju na ovom prostoru može se pratiti u dva grada – Skodri i Dokleji. Kršćanstvo je od I do III stoljeća bilo samo sporadična pojava na jadranskoj obali. Tek od sredine III stoljeća ima sigurnijih vijesti o organizaciji kršćanskih opština. Prva i čvršća organizacija se tek formira nakon Milanskog edikta 313. godine. Kako je Skadar bio glavni grad provincije Prevalis, najvjerovatnije je da je upravo u tom gradu bila osnovana nadbiskupija. Nakon Milanskog edikta kreće jače širenje kršćanstva na ovom području.

Iz ovog izlaganja se može vidjeti sva složenost religioznog života, o održavanju starih ilirskih kultova, ali i miješanju sa rimskim i orijentalnim.

Komunikacija u Crnoj Gori i Albaniji (istočni dio provincije Dalmacije)

Na prostoru Crne Gore i Albanije u rimskom periodu postojao je veći broj putnih komunikacija, a ta izgradnja je bila uslovljena položajem i značajem. Prostor koji se nalazio duž jadranske obale je iz privrednih razloga morao biti povezan sa unutrašnjošću. Glavni put na teritoriji Crne Gore jeste pravac koji je presjecao u pravcu zapad - istok i bio je dio glavne saobraćajnice od *Narone* do *Scodre* (Skadar). Ovaj put je zabilježen i u antičkoj karti *Tabula Peutingeriana*, kao i u Antoninovom intinerariju (*Itinerium Antonini)*. Kada se sagledaju spomenuti izvori uočava se da su postojala dva osnovna puta: jedan od Narone kroz unutrašnjost do Skodra, a od tog pravca se odvaja drugi put koji ide ka *Epidauru* (Cavtat), a potom dalje morskom obalom do Ulcinja skrećući zatim u unutrašnjost u pravcu Skodre.[562] U okolici Trebinja pronađen je miljokaz[563] koji potvrđuje izgradnju ceste Epidaurum - Leusinum (Cavtat - Panik) koji predstavlja krak ceste od Epidaura do Ardobe (Nikšić).[564] O putevima postoje podaci i u pisanim izvorima, ali koji nisu potvrđeni arheoloskim istraživanjima, jer pravci puteva nisu dovoljno istraženi. Zanimljivo je da ni u Pojtingerovoj tabli ni u Itinerariumu nema spominjanja Dokleje, što pokazuje da put vjerovatno nije prolazio direktno kroz ovaj grad, već je do njega morao voditi poseban ogranak. Svi ovi pravci slabo su arheološki istraženi i nedovoljno poznati.

562 Garašanin, 1967: 169.
563 ILJug II, 962= CIL III, 10175
564 Šačić, 2011: 89.

Slika 1: Preuzeto sa www.b92.net/putovanja, Duklja, zaboravljena rimska ljepotica (9.6.2013., 10:25h)

Gradovi na teritoriji istočnog dijela Dalmacije

Samim tim što se nalaze na obali Jadranskog mora, kao i smještaj na važnijim putnim komunikacijama, pa im je samim time omogućen i lakši pristup, ispunjen je jedan od osnovnih uslova koji su imali bitan uticaj na razvoj naselja u okviru rimske države. Ovdje će se obraditi naselja koja su u rimskom periodu imala najveći značaj: *Doclea, Risinium, Municipium S* (kod Pljevlja), *Butua, Olcinium,*[565] te *Lissus* i *Scodrion* u današnjoj Albaniji.

Doclea (Duklja)

Doclea predstavlja najznačajniju urbanu sredinu u rimsko doba na području današnje Crne Gore. Ovaj grad je imao dobar geografski položaj i nalazio se u blizini važnih putnih komunikacija.[566] Osnivanje ovog grada se vezuje za početak I st. n. e. kada su ovo područje osvojile rimske legije. Nije se nalazila direktno na putu Narona - Skadra, već u blizini, tako da se može reći da je geografski položaj bio presudan, a mjesto je imalo odličan fortifikacijski položaj. Taj položaj se ogledao u činjenici da je grad ležao u ravnici na sastavu dvije rijeke: Zete i Morave, kao i ušća Širalije u Zetu. Samim time što je prostor oivičen koritima triju rijeka, tokom većeg dijela godine je zbog visokog vodostaja bio nepristupačan i lak za odbranu. Iako prirodno zaštićena koritima triju rijeka, Duklja je bila opasana masivnim

[565] Garašanin, 1967: 169.
[566] Garašanin, 1967: 169.

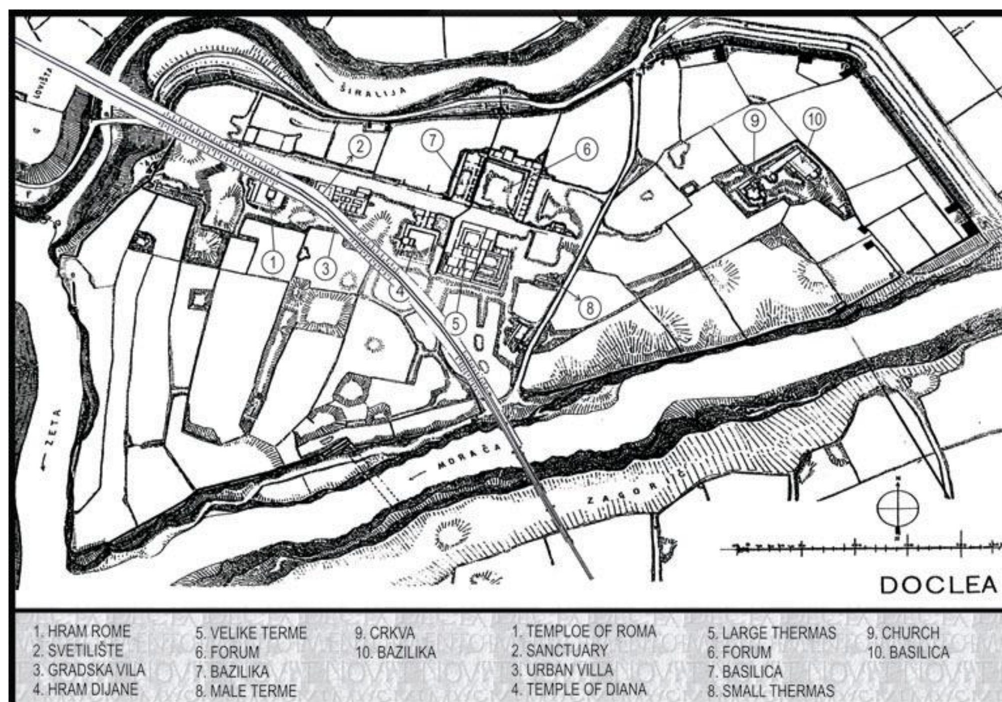
bedemima, debljine 2 do 2,5 metara sa kulama i grudobranima na najznačajnijim mjestima i utvrđenim mostovima preko rijeka.[567] Tako je gradu bio lakši pristup na istočnoj strani gdje je bila i posvećena najveća pažnja fortifikacionom sistemu, a ključne kule i bedemi su se upravo nalazili na ovom dijelu. Iako je grad bio izgrađen pored tri rijeke, on je imao i vodovod, čiji su ostaci vidljivi i danas. Ova činjenica je pokazatelj visokog stepena urbanizacije, ali i prisustva jakog duha tekovina mediteranske civilizacije. Antički pisac Ptolomej spominje je kao grad u unutrašnjosti zemlje.[568] Kao rimski grad i to sa statusom municipija se spominje od vremena vladavine Flavijevaca, te je vjerovatno ovaj rang dobila za vrijeme Vespazijana.[569] To je relativno rano kada su upitanju gradovi rimske provincije Dalmacije. To potvrđuje i činjenica da je u *Doclei* često gentilno ime *Flavii*, kojeg je nesumnjivo između ostalih nosila i vodeća porodica grada, a kao triba javlja se *Quirina*, kojoj pripadaju carevi flavijevske dinastije.[570]

U pogledu gradskog uređenja podatke daju i natpisi, a u njima se pominje *ordo decurionum* (gradsko vijeće), a zatim i pojedini dostojanstvenici, osobito *duumviri*, koji predstavljaju glavne činovnike u upravi rimskih gradova.[571] Upravo po natpisu sa spomenom duumvira naučnici su zaključili da je Dokleja nalazila u rangu municipija.[572]

Što se tiče zanimanja stanovništva, osim dostojanstvenika koji su zauzimali razne položaje u gradskoj upravi, zanatlija, sveštenika, robova,[573] o izgledu Dokleje, kao i o karakteru kulture koja se u njoj razvila, podatke pružaju arheološka istraživanja. Antičko naselje se danas nalazi u jako lošem stanju. Grad je podignut po klasičnoj urbanističkoj šemi koju su Rimljani koristili, a to je bio plan šahovske ploče, sa dvije glavne ulice koje se sijeku pod pravim uglom, dok ostale ulice idu paraleleno sa njima. Na mjestu gdje su se ove dvije ulice ukrštale se nalazio forum. Nizom arheoloških istraživanja, koja su i danas u toku, utvrđen je areal grada, s bedemima i glavnim ulicama, a konstatovano je i postojanje već spomenutog foruma s nizom javnih građevina, poput bazilike, hramova, palate, termi i drugih objekata. Dokleja je bila opasana bedemima, debljine 2 – 2,30 metara, prilagođenim konfiguraciji terena. Osnova mu je izduženi nepravilni mnogougaonik. Najjači bedem je bio na istočnoj strani. Na sjevernoj strani je još uvijek vidljivo više ostataka kula, a iznad ušća Širalije nalazio se bastion. Široka gradska ulica "*via principalis*", na kojoj se nalazio svečani slavoluk, išla je pravcem sjeverozapad - jugoistok. Na sredini grada sjekla se sa

[567] Malbašić, 2006: 33-34.
[568] *Ptol. Geo.* II 16, 7.
[569] Sticoti,1997: 188.
[570] AE 1897, 00007, CIL III, 12680 = CIL III, 13818
[571] CIL III, 12685 = AE 1897, 00006, CIL III, 12686 (p 2252)
[572] CIL III, 12680
[573] Sticoti, 1997: 205. (katalog natpisa 5, 32, 46, 48, 56)

drugom glavnom ulicom. Prema Širaliji se nalazila zapadna kapija. Na drugom kraju, prema Morači, nalazila se južna kapija i most preko rijeke. Oko zapadne kapije, pregrađene u III stoljeću, pronađeni su svi ostaci carskih natpisa. U gradu su se pored foruma nalazile i tipično rimske zgrade – palate, kupatilo (*terme*), prostorija za gimnastičke igre (*palastra*) kao i dva hrama.[574]

Slika 2: Preuzeto iz Zbornik I, Nova antička Duklja, 2010, 79.

Rhizinium (Risan)

Kada je riječ o Risanu u rimskom periodu, on se spominje kod Plinija[575] kao *oppidum civium Romanorum*, a pod imenom *Rhizinium* kod Ptolomeja[576], dok se na Pojtingerovoj karti grad nalazi pod imenom *Risinium*, sa naznakom da je od *Epidaura* udaljen 20 milja. Na natpisu CIL III, 8369 spominje se pod nazivom *Ris*(*inium*), a na natpisu CIL III, 12095: *Iulium Risinium*[577]. O gradskom životu u Risanu i njegovoj teritoriji govori nekoliko natpisa,

---

[574] Garašanin, 1967: 171.

[575] *Plin. NH.* III. 144: *Ab Epidauro sunt oppida civium Romanorum Rhizinium, Acruium, Butuanum, Olcinium, quod antea Colchinium dictum est, a Colchis conditum, amnis Drino superque eum oppidum civium Romanorum Scodra ab mari XVIII, praeterea multorum Graeciae oppidorum deficiens memoria nec non et civitatium validarum: eo namque tractu fuere.*

[576] *Ptol. Geo.* II 16, 3.

[577] Novak, 1915: 22.

gdje se uklesane odluke dekuriona - opštinskog vijeća.[578] Na natpisima pronađenim u Risanu spominje se veliki broj domaćih ljudi kao *Paentius, Plaetor, Lurius, Illurianus*.[579] O izgledu rimskog grada Risana nema mnogo podataka, jer su iskopavanja na lokalitetima ili bila malog obima ili sasvim nesistematska. Vjerovatno se prvobitni Risan nalazio na sjevernom dijelu polja Carina, dok se rimski grad širio dalje prema moru na desnoj obali rijeke Špilje. Grad je danas dijelom potonuo usljed podizanja nivoa mora. Približno na sredini Carine otkriveni su ostaci jedne veće građevine, a zbog bogatstva ornamentike izgleda da se radilo o nekoj monumentalnoj građavini koja je stajala na forumu. Na lijevoj obali Šiplje takođe su postojale građevine, gdje je u sklopu jedne od njih, otkriven *atrium*[580] i pet soba, od kojih su četiri patosane raznobojnim i raznovrsnim mozaikom.

Slika 3: Preuzeto sa www.mirjanadetelic.com (09.06.2013., 10:25h)

Jedna od ovih soba ima za osnov bijeli sitni mozaik, a po njemu su izrađeni kvadrati i polukrugovi u takvim linijama, koje predstavljaju cvjetnu stabljiku. U sredini patosa je krug i u njemu slika boga Hipnosa (Morfeja) koji naslonjen na divanu spava. Slika je vrlo lijepa, a izrađena je iz veoma sitnog mozaika u raznim bojama. Kasnije je bilo otkriveno još nekoliko soba.[581] Od pokretnog arheološkog materijala treba izdvojiti izvjestan broj keramičkih nalaza, među kojima su amfore, a zatim i rimsko staklo. Risan je u rimskom periodu kao grad imao vidnu ulogu, dobivši rano gradska prava, a i ekonomski je bio značajan zbog svog položaja.

[578] CIL III, 6359
[579] Garašanin, 1967: 212.
[580] Atrij (*atrium*) je naziv unutarnjeg dvorišta, u kome se u staroitalskim kućama tradicionalno nalazi ognjište.Atrium može biti predvorje sa stupovima u javnim zgradama, predsoblje u starorimskoj kući ili prednji dio hrama. U starim rimskim kućama tu je bilo smješteno ognjište, kućni žrtvenik. U kasnijem razdoblju on biva okružen trijemovima sa stupovljem, te služi kao prostorija za primanje. (www.mirjanadetelic.com, 19.5.2013., 14 : 43.)
[581] Vuksan, 201-205, PDF.

Međutim, dosadašnja arheološka istraživanja su nedovoljna za detaljnije proučavanje ovog grada.

Acruvium (Kotor)

O ovom gradu zna se veoma malo, kako iz pisanih izvora, tako i iz arheoloških podataka i istraživanja. Podatak o *Acrruviumu* daje Livije[582], a koji se tiče podijele Gencijeve države u tri oblasti, među kojima je i *Agravonitas*. Kod Plinija [583] grad se pominje kao *Acruium*, a kod Ptolomeja[584] kao *Askrebion*. Lociranje grada predstavlja veliki problem, Anton Mayer smatra da ga treba tražiti kod sela Bigova, gdje postoji sačuvana tradicija o antičkom gradu Gripoli,[585] ali se ovo kosi sa već davno formiranim mišljenjem, prema kojem se on nalazi na prostoru današnjeg Kotora. U Kotoru postoje i epigrafski spomenici koji govore i o dekurionima i njihovim odlukama,[586] ali Pojtingerova tabla ni na jednom mjestu ne spominje Akruvij na putu Narona -Skodra. *Acruvium* nije dovoljno istražen i još nije ni sigurno da li se nalazi kod Kotora ili kod Bigova, a to se može riješiti arheološkim istraživanjima koja bi se trebala realizirati u budućnosti.

Butua (Budva)

Današnja Budva bila je poznata još starim Grcima. Prvi spomen ovog grada potječe iz V st. pr. n. e. kod Sofokla, gdje kaže da je grad Ilirije.[587] Tradicija veže grad Budvu i za legendu o Kadmu, gdje se govori kako je Kadmo sa Harmonijom stigao i do današnje Budve gdje je konačno osnovao i grad *Butou*.[588] Kadmo i Harmonija su stigli u volovskoj zaprezi[589], pa je samim time ime grada nastalo od grčke riječi „Bous“ što znači vo. Arheološkim ispitivanjem njeno postojanje je potvrđeno još od V st. pr. n. e. i nalazila se na mjestu današnje Budve. Ovaj grad među prvima spominje Pseudo Skilaks u svom Periplusu, gdje se on spominje pod imenom *Bouthoe*.[590] Za rimski period Budve, značajan je podatak kod

[582] *Liv*. XLV. 26.
[583] *Plin. NH.* III. 144.
[584] *Ptol. Geo*. II.16.
[585] Mayer, 1932: 85.
[586] CIL 03, 01710 (p 1028), CIL 03, 01711 (p 1028)
[587] Magnum, Kallierges, 207: 17-19: Βουθοίη Πόλις τῆς Ἰλλυρίδος. Σοφοκλῆς Ὀνομακλεῖ, Βουθοίη Δρίλωνος ἐπὶ προχοῇσιν ἐνάσθη.
[588] Kaljanac, 2010: 59.
[589] Novak, 1961: 198.
[590] Wilkes, 2001: 108.

Plinija[591], gdje se grad spominje kao „*oppium civium Romanorum...Butuanum*, iz čega se izvodi njegovo rimsko ime Butua.[592] Pod istim imenom grad se spominje i kod Ptolomeja.[593] O gradskom statusu antičke Budve teško je dati precizne podatke, pa se ne može pouzdano tvrditi da li je bio u statusu municipija ili kolonije. O lokaciji samog grada ništa se ne zna sigurno, jer se on se mogao nalaziti na brdu Svetog Spasa ili na samom poluostrvu, gdje je podignuta današnja Budva. Nekropola je ležala na istom mjestu gdje se nalazila i ona iz starije epohe, a nađeni su rani rimski grobovi, kao i sudovi.[594] Arheološkim nalazima može se tvrditi da je *Buthoe* bila na mjestu današnje Budve, a obilje arheološkog materijala ukazuje na stalnu vezu *Buthoe* sa mediteranskim svijetom.[595]*Buthoe* nikad nije bio grčki polis, a nije ni osnovana od Grka. Periplus ga nigdje ne spominje kao grčki grad, a Sofokle za Buthoe izričito navodi da je „grad Ilirije." *Buthoae* je bila ilirsko-grčko naselje sve do kraja I st. pr. n. e. kada postaje „*oppidum civium Romanorum*".[596]

Rezultati dosadašnjih istraživanja u Budvi pružaju samo mogućnost približne ocjene značaja i trajanja rimskog naseljavanja i njegovog etničkog sastava, dok se o samom gradu i njegovom urbanizmu zasad uopšte ne može govoriti, jer su potrebna detaljnija istraživanja.

***Olcinium* (Ulcinj)**

O Ulcinju i životu u njemu u rimskoj epohi se malo zna. Kod Plinija postoji podatak[597] gdje se grad spominje kao *Olcinium i oppidum civium Romanorum*, što pokazuje da je i u Ulcinju gradski život doživio evoluciju kao i u Risanu. Plinije navodi da je *Olcinium* osnovan od strane Kolđanaca, što ne spominje nijedan drugi izvor, a također nije otkriven ni jedan natpis koji bi takvo nešto potvrdio.[598] Grad se nalazi i na Pojtingerovoj tabli kao *Vicinium,* ali na pogrešnoj lokaciji između Risna i Budve.[599] Što se tiče nalaza u Ulcinju iz rimske epohe gotovo da nema ništa, a antički Olcinium se vjerovatno nalazio na mjestu današnjeg grada, koji je na dobrom položaju, a lak za odbranu i u blizini luke.

---

[591] *Plin. NH.* III. 144.
[592] *Plin. NH.* III. 144 *Ab Epidauro sunt oppida civium Romanorum Rhizinium, Acruium, Butuanum, Olcinium, quod antea Colchinium dictum est, a Colchis conditum, amnis Drino superque eum oppidum civium Romanorum Scodra ab mari XVIII, praeterea multorum Graeciae oppidorum deficiens memoria nec non et civitatium validarum: eo namque tractu fuere.*
[593] *Ptol. Geo.* II. 16.
[594] Garašanin, 1967: 220.
[595] Novak, 1961: 198.
[596] Novak, 1961: 198.
[597] *Plin. NH.* III. 144.
[598] Novak, 1961: 199.
[599] Garašanin, 1967: 221.

Municipium S.

Najveće, najznačajnije i zasad najbolje istraženo rimsko naselje provincije Dalmacije u unutrašnjosti Crne Gore predstavlja Municipium S.[600] Lokacija *Municipium S* je vjerovatno na području Komina kod Pljevalja[601], ali postoje i indikacije da se nalazi i u mjestu Kolovrat kod Prijepolja.[602] O imenu postoje različita mišljenja, a Momzen i Hernes su ovdje tražili naselje *Stanecli* koje spominje Pojtingerova tabla, dok je Tomašek tu vidio mjesto Sapua. Ove tvrdnje se nisu mogle održati. Grad je prepoznat po jednom natpisu iz Komina[603] (CIL III, 8309) koji je uzidan u Begovu džamiju u Pljevljima, a posvećen je Titu Aureliju, dekurionu Municipija S. Pitanje datiranja nastanka ovog municipija nailazi na poteškoće, pa se njegovo osnivanje okvirno smješta u vremenski period između I – III st. n. e. kao i slučaju ostalih naselja iz unutrašnjosti.

O gradskom životu municipija pružaju i epigrafski natpisi izvjestan broj podataka. Na njima se više puta spominju *dekurioni i duumviri*.[604] Veliki je broj ilirskih imena na natpisima zajedno sa rimskim genitilnim imenom što ukazuje na proces romanizacije. Najviše su zastupljeni *Aurelius i Aelius*, dok se sasvim usamljeno pojavljuju imena *Cassius*, *Statius* i *Ulpius*. Od ilirskih imena mogu se navesti *Arv, Apro, Anna, Bes, Brizidija, Kato, Fuska, Jarito, Panto, Pris, Vendo, Sur.*[605] Svakako treba naglasiti da veliki broj ilirskih imena ukazuje na veoma jak domaći element na teritoriji ovog grada.

O topografiji arheološkog lokaliteta u Kominama se zna prilično mnogo, a prvenstveno zbog arheoloških istraživanja. Lokalitet leži iznad lijeve obale Vezišnice, na prostranoj teritoriji u dijelu većeg polja u kojem leži i današnja Pljevlja, na visokoj terasi koja se u pravcu zapada blago uzdiže. U sjevernom dijelu terena, koji predstavlja izdignuti plato, nalazilo se naselje u užem smislu, a danas poznato pod imenom Međe. Prema ranijim podacima nalazile su se na ovom lokalitetu i trase starih ulica, što danas nije vidljivo.[606]Otkrivene su i istražene dvije nekropole. Prva je bila na Belom bregu (nekropola I), a druga na zaravni prema Vezišnici (nekropola II). Na nekropoli I otkriveno je 385 grobova

---

[600] Municipij (lat. *municipium*, plural. *municipia*) je izraz koji se u rimskoj državi rabio za drugi razred gradova, čiji je status bio ispod kolonija (*colonia*). Municipiji su imali vlastitu samoupravu, ali njihovi građani, za razliku od kolonija, nisu imali rimsko državljanstvo nego tek tzv. latinsko pravo (*ius Latii*). Municipiji, također za razliku od kolonija, obično nisu osnivali Rimljani, nego su nastajali tako što se već postojeće nerimsko naselje stavilo pod rimsku vlast.
[601] Bojanovski, 1988: 210.
[602] Garašanin, 1967: 221.
[603] Mesihović, 2011: 273.
[604] Sergejevski, 1963: 20-22.
[605] Garašanin, 1967: 226.
[606] Garašanin, 1967: 230.

spaljenih pokojnika iz I i II stoljeća. Sahranjivanje na nekropoli II obavljano je od II do sredine IV stoljeća.[607]

Istraženo je 287 grobova duž aleje duge 130 metara, sa osam porodičnih grobnica i 15 pojedinačnih grobova sa nadgrobnim spomenicima. Netaknute su dvije grobnice koje pripadaju Aureliji Maksimini[608] i Pakoniji Montani.[609] Građene su po uzoru na akvilejske porodične grobnice. Na periferiji nekropole II nalazili su se grobovi inhumiranih pokojnika, od kojih su neki sahranjeni sa konjima. Pretpostavlja se da su to grobovi pripadnika nekog barbarskog naroda (možda Sarmata), koji su u drugoj polovini IV stoljeća kao rimski najamnici naseljeni u provinciji Dalmaciji.

Otkriveni grobovi su ograđeni kamenjem ili kao raka sa opaljenim zidovima i nabacanim ostacima sa lomače i urnom u sredini. Od oblika nadgrobnih spomenika javljaju se ploče (stele) sa reljefnoprikazanim likovima pokojnika, kao i baze ili nadgrobni cipusi. Karakterističnu pojavu na nadgrobnim spomenicima predstavljaju i figure lavova.

Otkriven je veliki broj posuda uglavnom od stakla. Jedinstveni nalaz predstavlja staklena čaša s natpisom – dijatreta, za koju se pretpostavlja da je proizvod keltskih radionica. Na osnovu natpisa zaključeno je da je na nekropoli II sahranjivano autohtono stanovništvno, kao i doseljenici iz priobalnih gradova Dalmacije, posebno Rizinijuma. Municipijum S predstavlja do danas najbolje istraženi lokalitet u Crnoj Gori i antičkim historičarima i arheolozima je dao najviše podataka o životu domaćeg, ilirskog stanovništva na prostoru istočnog dijela rimske Dalmacije.

Lissus **(Lezha, Liš)**

Grad Liš spominje se još kod Diodora Sicilijanskog[610], a osnovan je kao Sirakuška kolonija, dok ga Polibije[611] spominje kao Lissus i o njemu govori dok piše o I makedonskom ratu dajući njegov detaljan opis. Spomenuti izvor navodi kako su Rimljani u ugovoru iz 229. god. pr. n. e. zabranili Ilirima da plove južno od Lissosa sa više od dvije lađe i da treba da budu nenaoružane. Također govori i o napadu makedonskog kralja Filipa V i padu Lissosa u

[607] Garašanin, 1967: 230.
[608] ILJug II 604; *D(is) M(anibus) s(acrum) / Aur(elius) Ma/ximus / Argeni/5anus d(ecurio) m(unicipii) / v(ivus) s(ibi) p(osuit) et Aur(eliae) / Maximin(a)e / fili(a)e qu(a)e v(ixit) a(nnos) XXX*
[609] *ILJug II, 609; D(is) M(anibus) s(acrum) / Pac(oniae) Mon/tanae R(isiniensi?) q(uae) / vi(xit) a(nnos) XXXV Aur(elia) /5 Panto G(---) / mater fili(a)e / dulcis(s)im(a)e / et s(ibi) viv(a)e in/felicis(s)im(a)e /10 p(osuit),* Mesihović, 2011: 269.
[610] *Dio. Sic.* 15,13.
[611] *Pol*. 15,16.

njegove ruke.[612] Pošto ga izvori ne navode kao grčki grad, Grga Novak smatra da je on bio ilirska urbana aglomeracija[613], što je u potpunosti opravdana tvrdnja. Lissos spominje i Strabon kao grad koji se nalazi poslije Rizanskog zaliva.[614] Nalazio se na obali rijeke Drin sa malim uzvišenjem koje je služilo kao tvrđava. Grad je imao važnu luku *Nymphaeum*. Svoju važnost je pokazao i u rimsko doba, a naročito u Građanskom ratu (49. - 46. god. pr .n. e) kada je ostao lojalan Cezaru.[615] Iskopavanja su počela još tokom Prvog svjetskog rata od strane Camillo Praschniker-a i Arnold Schober-a, a nastavljena su i kroz savremena arheološka istraživanja.[616]

***Scodra* - (Skadar)**

Grad Skadar se prostirao pokraj jezera koje je po njemu i nazvano Skadarsko jezero, a bio je poznat i u starom vijeku kao *Scodra*, te kao glavni grad Ilirske države Ardijejaca.[617] Skodra se prvo spominje kao grad Labeata i prijestonica kralja Gencija u kojem je on kovao novac.[618] Godine 168. pr. n. e. on je osvojen od strane Rimljana i postao je važno trgovačko i vojno središte.[619] *Scodra* je ostala u provinciji *Illyricum*, a kasnije bila i dio provincije Dalmacije. Periferija ovog grada se prostire i na obalama rijeka Bojane, Krim i Drim. Grad je prevashodno poznat kao prijestonica Ilirske države, u kojem je vladao Gencije, posljednji ilirski kralj.

Provincija Prevalitana

Prostor današnje Crne Gore i sjeverne Albanije je imao važnu ulogu, kako u periodu prije osvajanja od strane Rimskog Carstva, tako i poslije. Na ovom prostoru su se nalazila važna središta za trgovinu, a posebno se kasnije istakla Scodra koja je postala upravno – administrativni centar provincije Prevalis. O ovom području u kasnom rimskom dobu nema mnogo podataka. Poslije reformi cara Dioklecijana 297. ili 305. - 306. godine, izvršena je potpuna administrativna reorganizacija rimskih provincija. Tako je Rimsko Carstvo bilo

612 *Pol*. 15,16.
613 Novak, 1961: 176.
614 *Strab. Geo*. VII. 316.
615 Lissus Excavation Report ,2004: 3.
616 Lissus Excavation Report ,2004: 3.
617 Encyclopedia Britannica, 2002 : 680.
618 Wilkes, 2001: 172.
619 Wilkes, 2001: 172.

podijeljeno na 4 prefekture, koje se dalje dijele na dijaceze, a ove na provincije. U to doba, ovo područje uklapa se u provinciju Prevalis (*Praevalis*) koja je najprije pripadala mezijskoj dijacezi, od oko 396. godine dijacezi Makedoniji, a od oko 400. godine Dakiji. Poslije podjele carstva na Istočno i Zapadno, 395. godine, Prevalis je priključena Istočnom Carstvu. Granice provincije protezale su se ka jugu do rijeke Mati, na zapadu od Boke Kotorske preko Krivošija do sliva Pive i Tare, na istoku do planine Šare, Drima i Ibra, dok sjeverne granice ostaju uglavnom nejasne. Administrativni centar provincije bio je u Skadru (Scodra). Na čelu uprave nalazio se *Praeses* viteškog reda. U posljednjim vijekovima rimske dominacije i početkom perioda Istočnog Rimskog Carstva, provincija doživljava znatnu ekonomsku i političku krizu. Poslije devalvacije novca, koju je izvršio Dioklecijan, poreski sistem sa plaćanjem u naturi pridonio je sve jačem vezivanju zemljoradničkog stanovništva za zemlju. Reforme poreskog sistema, koje je izvršio Anastasije (491. – 518. god.), sa sakupljanjem poreza u novcu stvorile su još veće teškoće u nesigurnim i nesređenim prilikama epohe te se postavlja pitanje, da li su uopšte mogle biti u praksi sprovedene. U ovo doba spadaju i poznati pohodi Zapadnih i Istočnih Gota koji su nesumnjivo prošli Balkanom i morali su dodirnuti i Prevalitanu.

4.3. VJERSKI I EKONOMSKI RAZVOJ NA TERITORIJI DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE U IV STOLJEĆU

Predrimsko stanovništvo današnje Bosne i Hercegovine, i cijelog zapadnog Balkana, koje izvori i historografija nazivaju Ilirima, nije bilo jedinstveno ni po porijeklu ni po kulturi, pa se prema tome i pojmovi „Iliri“ moraju shvatiti samo uvjetno.[620] Posebno se to ističe kod onih naroda koji su imali više doticaja sa drugim kulturama, odnosno gdje su bile uspostavljene kolonije i gdje je bila razvijena trgovačka djelatnost. U stvari ti su termini tvorevina grčkih trgovaca, a po njima i pisaca, a kasnije, već u pokorenim područjima i rimske administracije. Arheološka, historijska i lingvistička istraživanja pokazala su da Iliri u sebi objednjuju čitav niz etničkih zajednica koje su još u prahistoriji formirale na području zapadnog Balkana.[621] Ilirske skupine su već 33. god. pr. n. e. dočekale rimske trupe, koje su prodirale u središte Zapadnog Balkana. Otpor su posebno pružili Dezitijati koji dočekuju Rimljane kao već oformljena politija, što se može posredno naslutiti iz Apijanovog spominjanja Dezitijata, koji se smatra jedinim pisanim podatkom, a koji se odnosi na vrijeme uspostave rimske vlasti na zapadnom Balkanu za vrijeme Oktavijana, odnosno na zadnje trenutke nezavisnosti Dezitijata kada su se oni suprostavili nadolazećem rimskom osvajačkom talasu.[622] Rimljani su konačno pacificirali gornjobosanski prostor u isto vrijeme kada i ostatak Zapadnog Balkana tek nakon ugušenja Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e., čiji su glavni nosioci bili Dezitijati. Već od I st. n. e. se uspostavlja rimski sistem življenja na ovom području. Romanizacija autohtonog stanovništva je kao proces trajala do prve polovine III st.n.e., a vrhuncem tog procesa se smatra Karakalin edikta 212. godine kada su svi slobodni građani dobili rimsko građanstvo. Period je to kada u rimskoj državi značajniju historijsku ulogu počinje igrati i kršćanstvo. Neki historičari period III i IV st. okarakterisali su kao period reformi. Vojne i državne reforme koje su provodili Dioklecijan (*Gaius Aurelius Valerius Diocletianus,* 284-305.) i Konstantin Veliki *(Gaius Flavius Valerius Aurelius Constantin,* 306-337.), nisu dale trajnih rezultata, nego su samo odgodile propast Carstva.[623] Kriza koja se dugo osjećala u Rimskom carstvu za vrijeme Dioklecijana je doživjela puni

[620] Pod pojmom „Iliri“, podrazumijeva se heterogena skupina, koja nije bila jedinstvena. Po mišljenju dr. Salmedina Mesihovića, Iliri su se kao narodi počeli formirati, još u Halštatskom periodu, kada dolazi do pomijeranja velikog naroda pod nazivom Autarijati, koji su se podijelili na više zajednica, iz kojih su nastale različte etničke grupacije, kako na Balkanu tako i na području Bosne i Hercegovine. (Mesihović, 2013: 101.)
[621] Starija historijografija pojam Ilira izjedanačava sa pojmom narod, dok ilirske etničke zajednice u terminološkom smislu prepoznaje u izrazu pleme.Tako Bojanovski preuzima od Benca definiranje pojma Ilira (Bojanovski, 1988: 23.)
[622] Mesihović, 2011: 81.
[623] Anđelić, 1984: 90.

vrhunac u političkom, vojnom, religijskom i društvenom kontekstu. Dioklecijan je admistrativnim i ekonomskim mjerama, odnosno reformama pokušavao riješiti probleme. U procesu rješavanja ovih problema jedna od glavnih mjera se odnosila na reorganizaciju države, koju je nastavio Konstantin, odnosno na novu podjelu na 4 prefekture, 12 dijeceza i 116 provincija. Pored ove čitav niz važnih mjera je poduzet radi konsolidacije ekonomskih prilika. Kao rezultat navedenih administrativno-teritorijalnih podjela države, nastale su nove granice.[624]

Od IV st. se osjeća slabljenje Rima, zbog sve većih upada barbarskih naroda. Barbarsko prisustvo će vremenom dovesti do postupnog i potpunog nestanka svega onoga što je imalo bilo kakva obilježja antičkog doba. Nakon podjele Rimskog carstva 395. godine, te pada njegovog zapadnog dijela 476. godine, ovi prostori su jedno vrijeme bili u sastavu Istočnog rimskog carstva, kao i pod upravom Ostrogota a potom pod vlašću Vizantije. [625] Kao što je već prethodno navedeno, IV st. je okarakterisano pojavom kršćanstva, koje je krajem IV st. i službeno zamijenilo politeističku vjeru, iako su se u velikom dijelu carstva još uvijek održali relikti starih vjerovanja. Kršćanstvo je u vjerskom i socijalnom smislu dalo pečat kasnoj antici, a to je ostavilo tragove i na području Bosne i Hercegovine. Kristijanizacija Carstva, koja je intenzivnije započela nakon Milanskog edikta 313. godine i Nikejskog koncila 325. godine, bila je završena u IV i V st. dok se prvi pouzdaniji podaci o kršćanskoj organizaciji i kršćanskom djelovanju u unutrašnjosti provincije Dalmacije nalaze tek u V st.,o čemu svjedoče brojne kasnoantičke bazilike širom Bosne i Hercegovine. Starokrašćanske crkve iz IV st. su jako rijetke na području Bosne i Hercegovine, dok se njihov najveći broj datira u V st.

Ekonomska djelatnost na današnjem području Bosne i Hercegovine u IV stoljeću

U IV i V st. privredu Rimskog carstva karakteriziraju velika poljoprivredna imanja – latifundije, koja nastaju od individualnih i sitnih gazdinstva kojoj je jedan od glavnih ciljeva

[624] Tako su se provincija Dalmacija, četiri provincije Panonije, te dva Norika našle u zapadnom dijelu Rimskog carstva, odnosno dijeceze zapadnog Ilirika *(Ilyricum Occidentalis*). Prostor istočno od rijeke Drine do Rodopa pripadao je posebnoj prefekturi- istočnom Iliriku (*Ilyricum Orientalis).* Nakon smrti cara Teodozija 395. godine podjelom carstva na dva dijela između njegovih sinova Honorija i Arkadija, rijeka Drina postaje stalna granica između Istoka i Zapada, ali na izvjestan način dva kulturna, vjerska i civilizacijska kruga. Busladžić, 2011: 19.
[625] Omerčević, 2010: 10 – 11.

bilo održavanja vojske za koju je trebalo proizvoditi mnogo žita i stoke. Država je organizovala latifundij, jer su u to doba društveni odnosi, uzrokovani ratnim prilikama, pogodovali rastu siromaštva, pa su se zemljoradnici stavljali pod zaštitu veleposjednika, što je država iskoristila formirajući državna imanja. U Bosni i Hercegovini su to Mogorjelo i Suvaja Kamenik kod Bosanske Dubice, Gromile u Karauli kod Kaknja, te Panik kod Bileće itd. Posebno karakteristično područje što se tiče ovih imanja je Mogorjelo kod Čapljine. Kada se govori o latifundijima, koje je država organizovala, ne smiju se zaboraviti ni privatna poljoprivredna imanja. Krupna imanja su nastajala, putem podmićivanja, te putem kreditiranja. Sitni zemljoposjednici su zapadali u dugove, zbog sve većeg dizanja cijena i poreza. Potom su se zaduživali kod velikih zemljoposjednika, odnosno državnika, nakon čega te dugove nisu mogli da otplate, pa su se tako ta imanja stapala i nastajala su velike latifundije. Iako je Mogorjelo predstavljeno kao državni posjed, ovo područje je već od I st.n.e. bilo privatnog karaktera na kojem je izgrađen kompleks velikog privatnog poljoprivrednog imanja.[626] Prema Karlu Patschu ovo naselje je pripadalo sistemu utvrđenih logora dalmatinskog limesa. Međutim, kasnijim arheološkim iskopavanjima utvrđeno, da je ipak riječ o ogromnoj vili rustici, odnosno o imanju – *palatiumu,* koje je čak moglo služiti i za odbranu naselja u bližem ili daljem okruženju Mogorjela.[627]

Život u ovom naselju je intenziviran tokom III i IV st. Ovaj kompleks na Mogorjelu je služio za snabdijevanje grada Narone, čije ruševine stoje u današnjem selu Vidu kod Metkovića. Imanje je propalo u velikom požaru, i pretpostavlja se da je propalo oko 401. godine kao žrtva provale Zapadnih Gota. Vile rustike, odnosno njihovi ostaci, pružaju dosta podataka koji ilustriraju visok nivo razvijenosti poljoprivredne djelatnosti na prostorima današnje Bosne i Hercegovine u ranoj fazi kasne antike. One predstavljaju velike privredne cjeline sa raskošno opremljenim zgradama za stanovanje, oko kojih su se nalazili neophodni prateći odnosno pomoćni objekti, poput zanatskih radionica, zgrada za boravak radnika i robova, spremišta, skladišta i sl. Da su ova velika poljoprivredna gazdinstva dobijali isluženi veterani na uživanje, vidi se na osnovu epigrafskih spomenika. Na području Bileće, uz komunikaciju *Narona – Scodra,* otkriveni su ostaci velikog poljoprivrednog imanja sa glavnim centrom u današnjem Paniku. Ono je po svoj prilici podmirivalo potrebe Epidaurske kolonije. Epigrafski nalazi *VIL (...?(AU)RELI(AE) MARCE/LAE P(IAE), /ET PIA(E...) MINI(AE) PI(ENTIS) SIMAE CONIUNG(I...AN) / NOR(UM) / VAM (...),* govori o prisustvu

[626] Doseljeni Italik je vrlo čudno rasporedio zgrade svoje vile: na istaknutom dijelu brežuljka, na mjestu koje je izloženo svježim vjetrovima, izgrađena je zgrada za preradu poljoprivrednih proizvoda *(villa rustica fructuaria),* dok je na prisojnoj padini izgrađen stambeni objekat (*villa rustica habitora).* Basler, 1966: 319.
[627] Omerčević, 2010: 195.

italskih doseljenika u ovim krajevima.[628] Još jedan od dokaza koji ide u prilog ovoj činjenici, da se radilo o velikom poljoprivrednom imanju jeste taj, što je na ovom području pronađen velik broj alata, posebno onoga koji je služio u svrhu obrade zemljišta, a naravno i za druge aktivnosti.[629]

Veoma važno poljoprivredno područje u donjem toku rijeke Neretve, bilo je u Ljubuškom i njegovim okolnim mjestima, kao što su: Proboj, Čitluk, Posuški Gradac itd. Rimski kolonizatori i oni koji su dobijali posjede su se uglavnom bazirali na uzgoj vinove loze i maslinovog ulja. Potvrde o tome se nalaze u pronađenim tragovima vila rustika, od kojih je svakako najznačajnija ona koja je pronađena u Proboju, nadomak Ljubuškog, a zatim u Trokulu na lokalitetu Čerin kod Čitluka. Na području oko humačkog logora je, pored vinogradarstva, bilo veoma razvijeno i maslinarstvo. Potvrde o tome se nalaze u ostacima rimske uljare sa velikog imanja u Mogorjelu, koje je već spomenuto. Prema procjenama Ive Bojanovskog, tu je do kraja IV st. proizvedeno negdje oko 4 000 litara maslinovog ulja.[630] Ovo razdoblje karakterizira i podizanje utvrđenja i refugija, koje je također otežavalo ekonomsku situaciju. Ovi kompleksi su iziskivali velike ekonomske izdatke, kako zbog same gradnje, tako i zbog njihovog održavanja.

Kulturni razvoj kasnoantičkog perioda, posebno u IV st. očituje se na poseban način, kako u likovnom izražavanju, tako i u obradi samog kamena. O tome najbolje govore malobrojne stele iz IV st. (Zenica, Višnjica, Putičevo...), malobrojni sarkofazi i drugi arheološki nalazi. Osim toga treba istaknuti da se sve to odvijalo pod utjecajem orijentalne umjetnosti iz Sirije i njezinog novog umjetničkog gledanja, prožetog duhovnim vrijednostima što ih je donosilo kršćanstvo.[631]

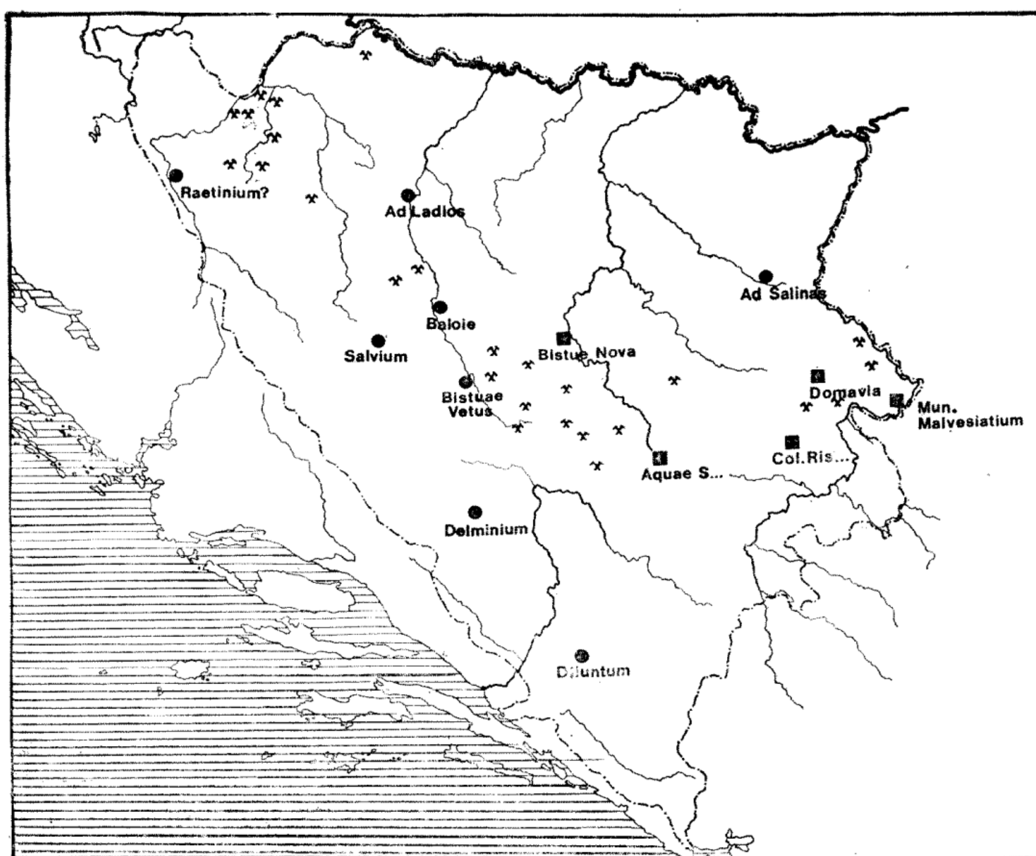
Gotovo istovremeno sa rimskim trupama, na područje Bosne i Hercegovine počeli su pristizati i brojni rimski privrednici i kolonisti, koji sa sobom uvoze opeku i crijep, a koji su bili već od ranije zastupljeni. Na taj način trgovina je igrala do kraja antičkog perioda veliku ulogu na ovom području. Prve lokalne radionice na ovim područjima za proizvodnju opeke i crijepa datiraju iz I st. ali su se zadržale i do kraja kasne antike. Opeka je ovdje u najranije vrijeme bila korištena isključivo za gradnju objekata izloženih vlazi, za izradu patosa i u zidnoj strukturi zajedno s drugim građevinskim materijalom, dok su tegule i imbreksi služili kao pokrovni materijal. Upotreba pečene opeke intenzivnije se počinje koristiti u

[628] Čremošnik, 1974: 118-129.
[629] Više o ovome: Čremošnik, 1974: 127.
[630] Omerčević, 2010: 140.
[631] Paškvalin, 2003: 37.

građevinarstvu u vrijeme vladavine Flavijevaca i Elijevaca. Rimski kolonisti u Bosni i Hercegovini gradili su i cijele objekte od pečene opeke kao što je *villa* u Višićima kod Čapljine, *villa* u Brodcu kod Bijeljine, te nekoliko objekata u Domaviji.[632] S početka je uvoz u provinciju Dalmaciju itekako bio zastupljen, ali su se vremenom stvorile potrebe i pravljene su radionice na onim mjestima gdje su prirodni resursi to omogućavali. Pored opeke i crijepa trgovalo se i drugim predmetima kao što je keramika. Keramičke svjetiljke, kao jeftina i gotovo svakome neophodna roba, za razliku od brončanih i drugih svjetiljki koje su bile i rijetke i skupe, proizvođene su u toku antike u značajnim količinama. Na području rimskog Ilirika one nestaju krajem VI st. a razlog može biti u činjenici da je prekinuta proizvodnja i uvoz maslinovog ulja. Pored razvijene trgovine sa svjetiljkama i drugom keramičkom ambalažom trgovalo se i drugim materijalima, posebno građevinskim materijalom i vinom. Ovi obrti su uglavnom vezani za primorski prostor, ali se trgovina keramičkim svjetiljkama, veže za panonske trgovce. Već krajem I st. panonski trgovci su uspješno ovladali tehnikom proizvodnje zemljanih lampica koje su tokom II, III i IV st. u velikim količinama plasirali u velike rudarske bazene u zapadnoj i posebno istočnoj Bosni.[633]

Da je ekonomija u ovom periodu bila itekako razvijena i da su Rimljani iskorištavali bogatstvo koje pruža provincija Dalmacija, potvrđuju rimski rudnički novac, rimski natpisi, literarna svjedočanstva, kasnoantički intinerari itd. O eksploataciji željezne rude i proizvodnji željeza u rimskoj Dalmaciji skromna svjedočanstva ostavilo je nekoliko rimskih pisaca. Odnose se uglavnom na period kasne antike, ali svjedoče o rudarskoj aktivnosti i proizvodnji željeza tokom cijelog trajanja antike u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Prvu vijest o općoj privrednoj krizi Carstva donio je crkveni otac Ciprijan (*Cecilije Ciprijan* 205-258). Upravo je ovo vrijeme kada rudnici željeza u zapadnobosanskom rudarskom bazenu najintenzivnije eksploatiraju i proizvode željezo. Sumorne vijesti o političkom i privrednom stanju Carstva krajem IV i početkom V st. donosi takođe zapadni crkveni učitelj sv. Jeronim (347-420), u nekoliko svojih poslanica. Njegov savremnik, rimski pjesnik Klaudije u djelu „*De bello Gothico“,* izvještava o velikom vojno-ekonomskom značenju rudnika željeza u rimskoj provinciji Dalmaciji krajem IV st.[634]

[632] Škegro, 1991: 69.
[633] Škegro, 1991: 82.
[634] Škegro, 1991: 87.

Slika 1. Rimski rudnici na području Bosne i Hercegovine

Preuzeto od: Škegro: 1991, 46.

Podaci i materijalni dokazi za antičko doba govore da je na području srednje Bosne obavljana plodna i raznovrsna rudarska radinost. Ovdje su vađeni zlato, željezo, srebro, bakar, olovo, a vjerovatno i živa. Najpoznatija rudišta srednjobosanske rudonosne oblasti jesu: planina Vranica i porječje gornjeg Vrbasa, Mračaj i Maškara jugozapadno od Gornjeg Vakufa, dolina Lašve, okolina Kreševa, Fojnice, Busovače i Vareša. Najvažniji rudokopi nalazili su se u krajevima oko Kiseljaka i Gornjeg Vakufa u kojima je eksploatirana najvećim dijelom željezna ruda. Međutim, ostaje nejasno gdje je ona prerađivana, jer do sada nisu na ovim područjima pronađeni nikakvi tragovi pogona za preradu željezne rude. Značajne količine troske, koje se na određeni način mogu povezivati sa navedenim rudištima, pronađene su jedino na području oko Bugojna. Neke od potvrda o rudarskoj djelatnosti na području Kiseljaka pruža nekolicina arheološko - epigrafskih nalaza. Isti nalazi otkrivaju prisustvo stranaca odnosno zakupaca i rudarskih stručnjaka.[635] U vrijeme kasne antike, ruda željeza je vađena i na području Gornjeg Vakufa. Srednjobosanskoj rudonosnoj oblasti kao što

[635] Omerčević, 2010: 175.

je već navedeno takođe pripadaju rudarski rejoni u porječju Lašve i okolini Fojnice i Kreševa koji su poznati po nalazištima zlata i željeza. O historiji rudarstva u dolini Lašve nije mnogo pisano, a i što se pisalo to su bile samo uzgredne napomene povodom arheoloških otkrića[636]. Ipak postoje indicije koje omogućuju da se dobije predstava o najstarijoj rudarskoj djelatnosti ovog regiona. Ovdje se ispiralo zlato iz riječnih nanosa, o čemu svjedoče velike naslage prepranog pijeska na Lašvi kod Varošluka blizu Turbeta, kod Dželilovca, Krčevina, oko potoka Vrela i na drugim mjestima. Ispiranje zlata vršeno je i na pritokama Lašve nizvodno od Travnika. Prema veličini tih gomila može se zaključiti da je obim radova na ispiranju zlata u dolini Lašve bio velik i da Lašva predstavlja jednu od najpoznatijih bosanskih rijeka po nanosima zlatonosnog pijeska i po njegovom ispiranju u rano historijsko doba. Stručna literatura o rudnom bogatstvu Bosne i Hercegovine ne propušta da istakne da Vareš i njegova okolina predstavljaju važne i davnašnje centre rudarstva željeza.[637] Oko Vareša leže velike naslage željeznih ruda koje daju dobar metal. Naravno, prvenstveno se misli na Vareš kao jako središte srednjevjekovnog i novijeg rudarstva o čemu ima znatnih tragova i podataka. O Varešu u antičko doba zna se vrlo malo, i to samo po nalazima novca. Po tome bi se moglo zaključiti da ovdje nisu radili antički rudnici željeza. Međutim, neki drugi periodi opravdavaju mišljenje prema kojem je u vareškom bazenu eksploatisana željezna ruda u prahistorijsko i rimsko doba.[638]Glasinački Iliri su još u halštatsko doba morali uvoziti željezo za svoju razvijenu metalotehničku radinost. Najprirodnije je da su ga dobavljali iz rejona Vareša, Kreševa i Fojnice koji su im bili najbliži. Razumije se da je Rimljanima bilo lako produžiti i intenzivirati rad željeznih rudnika koje su ovdje zatekli. Osim toga, ne treba gubiti iz vida činjenicu da su i oko Vareša tragove starog rudarstva zatrli intenzivni rudarski radovi srednjeg i novog vijeka.[639]

U zapadnoj Bosni posebno se ističu Majdan i Sinjakovo kod Jajca i područja Sane, Japre i Une. To su krajevi bogati željezom uz koje se nalazi olovo, a nešto i bakra.[640] Potvrde o tome pružaju tragovi metalurških pogona *(officina ferraria)* i numizmatičkih nalaza sa lokaliteta Gromile, te tragovi rudokopa i ferarija u Bešnjevu, Duljcima, Čifluku, Bahićima itd. Sudeći po epigrafskim nalazima i brojnim troskovištima, u poriječju Sane i Japre, proizvodnja željeza i željezne robe, je tokom III i u prvoj polovini IV st. višestruko uvećana. Na području

[636] Više o ovome u: Imamović, 1974: 9-21. ; Hoffer, 1897: 411-423.
[637] O rudarstvu na području Vareša se može naći u člancima i djelima od Envera Imamovića,"*Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine", te u „Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmacij"* i radovima Esada Pašalića *„O antičkom rudarstvu u BiH"* i *„Antička naselja i komunikacije.."*
[638] Ovu tezu opravdavaju dr. Pavao Anđelić, te Ante Marković.
[639] Pašalić, 1954: 92.
[640] Pašalić, 1954: 55.

Ljubije, otkriveni su vrlo upečatljivi tragovi rudarsko-metalurške djelatnosti. Potvrde o preradi željezne rude nalaze se u brojnim ostacima metalurških pogona, troskovišta, te votivnim i sepulkralnim spomenicima iz ovoga kraja.[641]

Rudarski predio na Japri i oko Sanskog Mosta, obiluje mnogo više ostacima rimskih rudnika željeza nego ostali dijelovi Bosne i Hercegovine. Drugi rejoni gdje su kako izgleda postojali u rimsko doba rudnici željeza, jesu okolica Mrkonjić - Grada, Bugojna i Fojnice, ali u tim rejonima ipak nema nalaza koji bi kategorički i bez ikakve sumnje posvjedočili o rudarskoj djelatnosti u rimsko doba, kakva je bila u dolini Japre i kod Sanskog Mosta. [642]

Najvažniji nalazi su pronađeni u Šehovcima kod Sanskog Mosta na desnoj obali Sane nađena je rimska topionica, a u njoj bakreni novac Konstancija II (*Flavius Julius Constantius Augustus*, 337. – 361. god.). U Briševu su nađene dvije are, upotrebljene kao spomenici na starinskom groblju. U Ljubiji nađen je 1938. godine jedan rov (u limonitu), dugačak oko 300 metara i u njemu oko 4 kg. sitnog rimskog novca, od kojega je u Zemaljski muzej dospjelo 135 komada. Na donjoj Japri kod Blagaja tridesetih godina prošloga vijeka, prilikom eksploatacije troske, nađeno je raznih rimskih predmeta i puno rimskog sitnog novca, od kojeg je najstariji onaj Aurelijana (*Lucius Domitius Aurelianus Augustus*, 270. – 275. god.), dok je većina iz IV stoljeća zaključno sa Teodosijem (*Flavius Theodosius Augustus*, 379. – 395. god.). Nesumnjivo je ipak da je postojao administrativni centar rudnika, negdje oko Ljubije ili Starog Majdana, jer su tamo bile nađene are. Ne može se pretpostaviti da su te are, koje su nesumnjivo stajale u samom administrativnom centru, možda pred jednim hramom Zemlje Majke, bile dovučene izdaleka i to po brdovitom terenu.[643] Taj administrativni centar rudnika nije morao da leži u jednom municipiju (kako je to slučaj u Domaviji) jer su carski domeni bili izdvojeni iz gradskog teritorija. Ni sada se direkcija rudnika Ljubija ne nalazi u Prijedoru. Brojni nalazi, a naročito ove velike količine troske, koja još (na Japri) sadrži do *48%* željeza i *2%* mangana, i prije rata se jedno vrijeme eksploatisala kao ruda; rimski rov u Ljubiji, mnogobrojne are - sve to govori da je u ovom kraju u rimsko doba cvalo rudarstvo.[644] Ono je imalo i tu prednost pred ostalim rejonima u centralnoj Bosni što je imalo dobre saobraćajne veze: Una je u antičko doba bila nesumnjivo plovna, a vjerovatno i Sana; osim toga, dotakla je ovo područje i velika cesta Salona-Sanski Most, koja je bila sagrađena 47.

[641] Omerčević, 2010: 169.
[642] Sergejevski, 1963: 90-97.
[643] Sergejevski, 1963: 88.
[644] Više u: Basler,1975: 121-216.

god. n.e.[645] Ovaj pogodni položaj sa dobrim saobraćajnicama podesnim za prevoz teške i kabaste robe vrlo je značajan za ocjenu važnosti ovih rudnika za rimsku državu. Ne treba zaboraviti da su ovi rudnici ležali blizu (ali ne suviše blizu) jedne nemirne granice, čija se važnost naročito istakla krajem II stoljeća. Željezo sa ovih rudnika moglo se lahko transportovati u tvornice oružja u Sisciji (Sisak), Sirmiju (Sremska Mitrovica) itd. U rimskom rovu u Ljubiji nađena je veća količina novca iz doba Aurelijana, zatim nalazi alata i drugo. Mnogobrojni novci nađeni u trosci na Japri potvrđuju rad rudnika do kraja IV stoljeća.[646]

Pod oblašću istočnobosanske rudonosne oblasti podrazumijeva se Podrinje i krajevi istočne Bosne. Prema geološkim podacima u njoj se nalaze olovna, olovno-cinkana i bakarna rudišta, među kojima su najznačajnija olovno - cinkana srebrenosna rudišta kod Srebrenice.[647] Historija rudarstva u ovoj oblasti izuzev Domavije nije dovoljna ispitana. Stoga i nema jasnije predstave o rudarstvu ovog kraja u antička doba, jer ono šta se zna o Domaviji tiče se samo jednog ograničenog područja prostrane istočnobosanske oblasti. Značaj rimskog rudarstva u Podrinju može se bolje sagledati kad se imaju u vidu tragovi tadašnjih rudarskih radova u zapadnim krajevima Srbije prema Drini.[648] Kao što je već rečeno, u istočnoj Bosni centar rudarstva i najveći proizvođač srebra je bila Domavija. Analizirajući epigrafske natpise, saznaje se da je Domavija uzdignuta u rang municipija.[649] Time je učinjen značajan podstrek razvoja rudnika srebra na ovom području. Među važnije tamošnje rudokope spadaju oni koji se nalaze na obroncima planina Kvarc, Podlisac, i Lisac te na brdima iznad Gradine i Sasa. Potvrde o ovim rudištima se nalaze u ostacima jama, kao što je rudarsko oruđe, rudarske lampe i sl. Uporedo sa radom rudokopa radile su topionice i metalurške radionice za izradu gotovih proizvoda. Njihovi tragovi se nalaze na obalama Saske rijeke, uz Majdanski potok i u samoj Domaviji. Usljed prilične iscrpljenosti rudnika srebra, u drugim provincijama Rimskog carstva, vlast se u potpunosti okrenula eksploataciji rude srebra na području Domavije. Na to su ih natjerale državne potrebe za tim metalom koje su bivale sve veće. Tako je Domavija zahvaljujući naglom razvitku rudarstva u prvim decenijama III st. doživjela veliki privredni

[645] Pašalić, 1954: 56.
[646] Sergejevski, 1939: 13.
[647] Pašalić, 1954: 57.
[648] Pašalić, 1954: 60.
[649] U povratku sa istoka, zajedno sa svojim sinovima Karakalom, Getom i suprugom Julijom Domnom, rimski car Septimije Sever je doživio brojne počasti od gradova kroz koje je prolazio. Na tom dugom putu povratka, car i njegova pratnja su, u martu 201. godine, stigli do *Sirmiuma* (Sremska Mitrovica), i tu se neko vrijeme zadržali. Pretpostavlja se da je car Septimije, u toku boravka u Sirmiumu, posjetio rudokop Argentarije, koji je bio od naročite važnosti za carski fiskus. Njegovu posjetu su na poseban način dočekali i obilježili stanovnici municipija *Malvesatiuma* (Skelani) i Domavije (gradina na području današnje Srebrenice). Analizirajući epigrafske natpise stiče se utisak da je car Septimije Sever, tom prilikom, nečim posebnim zadužio stanovnike ovih gradova, te je sasvim moguće da je tada Domavija uzdignuta i u rang municipija. Time je učinjen značajan podstrek razvoju rudnika srebra na ovom području. Omerčević, 2010 : 159-160.; CIL III, 12726; CIL III 14219;

napredak. U nju su počele pristizati čitave kolone radnika iz raznih krajeva Carstva. Posebno važni među takvima bili su: rudarski stručnjaci, upravno osoblje i carski zastupnici (prokuratori).[650] Domavija je bila itekako važan privredni centar za cijelu provinciju pa i za Carstvo. Njen uspon i rad ovih rudnika se može pratiti sve do druge polovine IV st. na osnovu numizmatičkih nalaza. Nakon toga slijedi slabljenje rudarstva, prije svega zbog zastarjelosti ondašnje proizvođačke tehnologije, pa su rezultati proizvodnje bili sve manji, a kvalitet je bio sve lošiji, te se tako s vremenom ovaj rudnik ugasio.

Religijske prilike na današnjem području Bosne i Hercegovine u IV stoljeću

O promjenama koje su se dogodile na području Bosne i Hercegovine u IV st. saznaje se najviše na osnovu arheološke građe, jer još uvijek nisu pronađeni pisani izvori koji bi govorili o njima. Središnji prostor antičke Dalmacije predstavlja teritorij današnje Bosne i Hercegovine. Ovo područje su još od prahistorije nastanjivali mnogobrojni ilirski narodi. Padom ovih teritorija pod rimsku vlast, oni su počeli da se romanizuju, da prihvataju rimsku kulturu i način življenja. Vrhunac romanizacije jeste dobivanje rimskog građanstva, te na taj način stanovnici određenog ilirskog naroda postaju punopravni građani rimske imperije. Kraj romanizacije se okvirno uzima 212. godina, kada se Karakalinom konstitucijom *(Constitutio Antoniniana)*, svim slobodnim stanovnicima dodjeljuje rimsko građanstvo.

Promatrano sa religijskog aspekta ovo razdoblje se može podijeliti na dva manja perioda: prvi je predkršćanski, koji obuhvata kraj II, cijelo III i većim dijelom IV st. i drugi je kršćanski, koji zahvata vrijeme od druge polovine IV pa do kraja VI st. Prije pojave kršćanstva, a i prilikom prodora ovog religijskog učenja, na tlu Bosne i Hercegovine je u IV st. bila zastupljena politeistička religija. Uzimajući u obzir njihovo porijeklo, božanstva se mogu klasificirati u tri vrste: domaća, rimska i orijentalna. Saznanja o vjeri iz ovog razdoblja mogu se najviše crpiti iz kultnih i votivnih spomenika. Iako je rimska vlast načinila mnogo promjena, domorodačko stanovništvo je štovalo i obožavalo svoja božanstva.[651] Veći dio stanovništva nije zapravo ni znao za oficijalne bogove koje je donijela rimska kultura, jer je seljak obožavao mnoštvo duhova, počevši od kućnih penata i lara, pa do duhova koji su se nalazili svugdje: u polju, oko kuće, u šumi itd. Nisu to bili nikakvi dobri zaštitnici imovine i ljudi, nego duhovna bića za čiju se naklonost trebalo boriti molitvama. Bogovi su se tako

[650] Omerčević, 2010: 161.
[651] Omerčević, 2010: 261.

pretvarali u demone, i umjesto da ljudima pomažu oni su ih plašili. Julijan Apostata (361-363) pokušao je da u paganstvo presadi ponešto iz mitraizma i kršćanstva: propovijedi, pomoć siromašnim pa i još poneku socijalnu tekovinu, ali je i to nakon njegove smrti palo u zaborav. U beznađu, ideje o spasavanju duša počele su opsjedati ljude. U pomoć su pritekli razni kultovi i misterijska posvećivanja koji su iz Egipta, prednje Azije i Grčke prenošeni na Zapad. Ovi kultovi posvećenja obećavali su oprost od grijeha i otvorili nadu u besmrtnost. Ova ideja je zapravo bila jedan od glavnih razloga za širenje kršćanstva među običnim stanovništvem. Među njima se ističu kult Izide, Prijapa, Orfeja, Serapisa, Demetre, Sabazija, Velike Majke i Atisa. Spomenici govore o tome da je u pojedinim krajevima provincije Dalmacije bilo poklonika Sabazijeva kulta kao što je u Srebrenici, potom kulta Atisa u srednjoj Bosni i Podrinju, a Prijapa u Japri.[652]

Utjecaj sa Bliskog Istoka je bio velik, koji se očituje pojavom kršćanstva. Upotreba stela u IV st. ukazuje na incineraciju. Ovaj način sahranjivanja na ovom području postoji još i u IV st. iako je s obzirom na pojavu sarkofaga, mauzoleja, zidanih grobnica i drugih grobnih konstrukcija, očito da je inhumacija prevladala na dotičnom području. Tako od IV st. pa na dalje na području Bosne i Hercegovine nisu pronađene stele kao manifestaciju obreda incineracije. Unutar kategorije sepulkarlnih spomenika kasne antike značajni su ostaci mauzoleja iz Šipova (timpanon i sačuvani titul).[653]

Od početka IV st. na području Bosne i Hercegovine je djelovala mitraička religija, koja je bila i državna. Ova religija se samo kratko nalazila u sukobu s kršćanstvom, dok kršćanstvo 313. godine nije postalo slobodna, a potom i vodeća religija u Rimskom carstvu. Već u kasnijim periodima ne susreću se više rimski kultovi, što znači da se ugasila rimska religija, a s mitraizmom i kultovi sa orijenta.[654] Ostatke hramova perzijskog božanstva Mitre nalaze se u Jajcu i u Konjicu. Što se tiče Jajca, ispod same srednjovijekovne citadele, sa scenom žrtvovanja bika, urezanim i obojenim u živoj stijeni, nalazi se hram boga Mitre. To je staro indoiransko božanstvo Sunca i svjetlosti, čiji su kult iz Male Azije donijeli rimski vojnici. Kult boga Mitrasa u početku bio je kult užeg kruga, pretežno vojničke elite, ali se brzo proširio u narodu, o čemu svjedoče brojni nalazi njegovih hramova. Na sačuvanom žrtveniku Mitras ubija bika između dualističkih simbola. Oko njega se nalaze i drugi simboli: zmija,

[652] Nije slučajno to što su ovi misteriji i kultne radnje njegovani upravo u rudarskim područjima, gdje je stanovništvo u znatnoj mjeri bilo orijentalnog porijekla, jer ideje o misterijama nisu samo potekle sa Istoka nego su našle svoje najodanije sljedbenike prvenstveno među ljudima iz tih krajeva. Basler, 1984: 315.

[653] Ovaj nalaz ukazuje na arhitektonsku djelatnost, ekonomsku i finansijsku moć Rimskog Carstva, a posebno na likovnu umjetnost na početku IV st. (Paškvalin, 2003: 34.)

[654] Paškvalin, 2003: 34.

gavran, škorpion i pas. Iznad njega su likovi dvojice dedikanata i dadofora.[655] Mitraizam je svojim značajkama predhodio kršćanstvu i njegovim kasnijim sektama. Glavna istina i okosnica mitraizma je spasenje duše.[656] Posebno je značajan spomenik je otkriven 1931. godine u Jajcu.[657]Hram je zaštitnik od udaraca, ranjavanja i smrti.[658] Iskopavanja u samom gradu je izvodila Lidija Fekeža 1981. godine, tom prilikom su otkriveni arhitektonski elementi (fragment vijenaca, arhitrav sa tri fascije, pilastar, kapitel sa cvjetnim motivom) uz rimski građevinski materijal i fragmente keramike.[659] Također je pronađena i skulptura kantopatesa, tri svjetiljke, od kojih je jedna bronzana, te bronzana fibula i novac, najvećim dijelom iz dinastije Konstantina.[660]

U Pijavicama su pronađeni ostaci rimske ciglane, a u zidinama tornja sv. Luke uzidana je kasnoantička stela, dok su prilikom kopanja temelja za hotel Turist pronađeni ostaci rimskih stupova. Na Harmanima, sjeverozapadno od gradske akropole bili su 1980. godine otkopani temelji poveće zgrade s dosta tesanih kvadera i nekoliko arhitektonskih ulomaka koji su pripadali hramu Jupitera Depulsora. U ruševinama hrama su nađeni dijelovi krovnog vijenca i arhitrapa sa tri fascije, fragment kapitela s cvjetnim motivom i pilastar klesan zubačom. Kod Banjalučke (tzv. Papaz) kapije otkrivena je jedna gradska nekropola iz IV stoljeća. Od tri istražene grobnice jedna je pripadala tipu presvodnih grobnica koje su već karakteristične za kršćanski posmrtni kult.[661] To pokazuje da se ima dovoljno indikacija da se u Jajcu locira jedno gradsko naselje koje se sve više razvijalo prema kraju antike i dostiglo areal koji na istoku obilježava gradska nekropola,a na zapadu mitrej. U Konjicu je takođe pronađen spomenik koji svjedoči o kultu koji je vezan za božanstvo Mitru. Sadržaj spomenika ukazuje na to da spomenik potječe iz IV st. To je period kada Mithrin kult jača na području ovog dijela Rimskog carstva. Natpis iz Potoka može potvrditi značaj rijeke Neretve, kao komunikacione veze u širenju kulta ovog orijentalnog božanstva.

[655] ALBIH, T. II, 1988: 179.
[656] ALBIH, T. II, 1988: 179.
[657] Ostaci Mitreuma u Jajcu su pronađeni prilikom izgradnje jednoga privatnoga objekta. Zemljište je otkupilo Društvo za očuvanje starina u Jajcu i pod nadzorom inženjera F. Štajnera zaštitilo lokalitet. Prvo je podignuta drvena ograda, a ubrzo zatim je sagrađen zaštitni kameni objekt koji je do danas očuvan. Dimitrije Sergejevski je 1931. godine proveo istraživanje i on je najzaslužniji za ovaj rad.
[658] Ljubez, 2009: 27.
[659] ALBIH, T. II, 1988: 179.
[660] ALBIH, T. II, 1988: 179.
[661] Bojanovski, 1988: 293.

Slika 3. Reljef iz mitreja kod Konjica

Preuzeto sa: www.hum.ba (23.09. 2013: 14:50)

Zapravo, moglo bi se reći da Konjic, Lisičići i Potoci čine prostorni trougao u čijem se okviru poštovalo božanstvo, Mitra. Pored toga, treba napomenuti da osobe koje su podigle spomenik ne pripadaju najvišim slojevima društva što pokazuje da je pismenost bila u IV stoljeću u većoj mjeri rasprostranjena nego ranije.[662] Mitrino ime je uklesano nepravilno, Metri, ali to nije usamljen primjer jer je i u Konjicu nađen natpis sa istim navođenjem imena tog božanstva. Na osnovu ovoga se vidi karakterističan prodor mitraističkog vjerovanja na područje Bosne i Hercegovine.[663] Pojava Mitrinog kulta u IV stoljeću potvrđuje pretpostavke o postojanju određene urbane jedinice na mjestu današnjeg Konjica. Treba istaći da je prostor gornjeg toka rijeke Neretve, taj neistraženi dio rimske provincije Dalmacije, usko vezan za kulturni, politički i privredni razvoj jednog, iz naučnog ugla posmatrano, neistraženog ilirskog naroda.[664]

Mitrin kult bi mogao ukazivati na postojanje municipija na teritoriji Konjica. Postojale su na tom prostoru određene vjerske općine. Takav vid vjerskog organizovanja zahtijevao je postojanje određenog oblika urbane sredine u Konjicu i Lisičićima u IV stoljeću. Sadržaj teksta odnosno epigrafskih natpisa odražava veliku koncentraciju stranaca u tom dijelu Hercegovine.[665] Prema njihovoj onomastici uočava se da se najviše radi o italicima i heleniziranom stanovništvu Male Azije. Treba naglasiti da božanstva koja se pojavljuju na votivnim spomenicima nisu jedina božanstva koja su imala sljedbenike u istočnom dijelu

[662] Šačić, 2011: 138.
[663] Šačić, 2011: 138.
[664] Šačić, 2012: 109.
[665] *ILJug* I, 112 = AE 1906, 0184 = CIMRM 1892; *CIL* III, 14617 = CIMRM 1896; fig. 490 u. 491. (Sl. 6); *CIL* III, 14222, 1. = CIMRM 1898; *CIL* III, 13859. = *ILJug* III, 1748 = CIMRM 1893. 1894; fig. 488.

Hercegovine. To se vidi na osnovu reljefnih predstava na nadgrobnim spomenicima.[666] Kultovi kao što je Mitrin, koji je pristigao sa strane, u ove krajeve je donio običaje postojbine. Tako su pripadnici mitraizma nastojali da mjesta svoje pobožnosti smjeste po mogućnosti u prirodnim pećinama, a u pomanjkanju takvih mjesta izgrađivali su vrlo jednostavne i malene jednoćelijske građevine tzv. speleje, ponekad ukopane u zemlju kako bi se pojačao utisak špilje.[667]

Način gradnje ovih svetišta dokazuje da su sami pripadnici ovoga kulta bili iz nižijih slojeva društva, jer su i svetišta bila itekako skromna i mala. Može se postaviti pitanje kako i na koji način je ovaj kult iščezao tako brzo? Da se zaključiti da su baš sljedbenici Mitrina kulta, prihvatili kršćanstvo zbog te socijalne konotacije koju je kršćanstvo pružilo. Naravno siromaštvo je bilo jedna od odlika sljedbenika Mitrinog kulta i ono je kao takvo bilo i propis za ovu kultnu zajednicu, što je u mnogo čemu doprinijelo da ti ljudi u tim prvim periodima prihvate novu religiju. Nova konfesija je ponudila spasenje i kao takva je na vrlo lak način pridobila ovu populaciju.[668]

Prve kršćanske zajednice djeluju i rade u malim prostorima, katakombama, špiljama i sl. te u takvim uslovima obavljaju svoje procesije. Ako se uzme Mitrino svetište, način i mjesto gdje su se skupljali ljudi prilikom obavljanja tih ceremonija, može se primijetiti da su zapravo ti prostori u većini slučajeva isti. Kako su Mitrini hramovi bili mali, uski, ukopani i tamni, tako su i prve prostorije za kršćanske obrede bile vrlo skučene. Ovo se može posmatrati iz dvije perspektive, prva je ta da je zapravo taj obredni proces ostao ustaljen u malim prostorima oslanjajući se na prethodnu religiju, jer su bili u sličnom ambijentu. Ovo se može uzeti kao argument, da su se vremenom, kako se povećavao broj vjernika te prostorije napuštale, što će dovesti do izgradnje većih vjerskih objekata. I druga perspektiva je tajno djelovanje kršćanskih zajednica, koje su opravdano morale koristiti te male prostorije, kao „paravan“ odnosno zaštitu, da bi tek u dogledno vrijeme mogli izaći javno i propovijedati kršćansku vjeru. Širenjem kršćanstva, izlazak kršćana u javnost, dovodi do propadanja i zapostavljanja Mitrinih svetišta, te oni na taj način propadaju.[669]

[666] Šačić, 2012: 106.
[667] Basler, 1972: 63.
[668] Više o Mitri i njegovom kultu u: Gabričević, 1952: 19-25.
[669] Basler, 1972: 67.

Slika 4. Epigrafski spomenik iz Konjica

Preuzeto iz Šačić, 2011: 139.

Sada, u kršćanskom razdoblju od IV do VI st. umjetnici svoje kreacije ne izvode više na stelama i drugim spomenicima, nego na internom namještaju crkava u svim većim naseljima (stupovi, kapiteli, parapetne ploče, tranzene). Crkve postaju brojnije što bi govorilo o brzom širenju kršćanstva u našim krajevima. Ono je naišlo na dobru podlogu u društvenom uređenju, socijalnim prilikama i većem broju orijentalaca naseljenih u ovim krajevima. Stoga bi brojne crkve na području Bosne i Hercegovine u razdoblju kasne antike, u pogledu izučavanja arhitekture i likovnog stvaralaštva, predstavljale najznačajniji nepisani arheološki izvor.[670]

Prve pojave kršćanstva na ovim prostorima označile su početak jednog novog razdoblja u historiji vjerskog života. Njegovu osobenost čine promjene u pogledu shvatanja i prihvatanja novog načina vjerovanja. Ranija mnogobožačka vjerovanja su zamijenjena monoteističkom religijom. Najstariji pisani podaci koji govore o prisutnosti kršćanstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije datiraju iz IV st. dokazi o tome se nalaze u bazilikama koje najrječitije obavještavaju o prihvatanju nove vjere i njenom postepenom širenju. Iz perioda kasne antike pronađeni su tragovi oko pedeset takvih objekata. Na osnovu bazilika se može primijetiti da je uticaj kršćanstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije u IV st. bio veoma mali, a one koje datiraju iz IV st. su vrlo rijetke. Sve ove činjenice idu u prilog tezi da je kristijanizacija ovog prostora u ovom razdoblju tekla sporo. Razlozi za preobražaj vjere mogu

[670] Paškvalin, 2003: 34.

se naći u ondašnjem stanju unutar Carstva, koje se manifestovalo općom krizom u svim sferama života i pojavom novog duha, kojeg je pratila izgradnja nove svijesti u pogledu vjerskih poimanja i samog vjerskog života. Na osnovu Milanskog edikta iz 313. godine kršćanstvo je postalo slobodnom i punopravnom vjerom na cijelom prostoru Rimske Imperije. Krizu unutar rimskog društva kršćani su koristili za svoje djelovanje. Njihove aktivnosti su bile usmjerene, prvenstveno, prema nižim društvenim slojevima, onoj kategoriji ljudi koji su se borili za golu egzistenciju. Svojim učenjem i propagiranjem nove vjere, kršćani su obećavali novi lagodniji život, apsolutnu jednakost među ljudima i zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba. Krajem IV st. kršćanstvo je zamijenilo staru mnogobožačku religiju, a u gradovima je sve više rastao ugled biskupa, na uštrb gradskih činovnika i carskih savjetnika.[671]

Period do 313. godine je bio period čekanja i djelovanja kršćanskih zajednica u ilegali. Pored legalizacije kršćanskih zajednica, Milanski edikt 313. godine mijenja i vrši preobražaj u društvu. Kršćanske zajednice istupaju javno, ali bez ikakve prednosti u odnosu na druge kultove koji su postojali. Crkva se sve više veže za carstvo, od protivnika se pretvara u pobornika, a za uzvrat dobiva velika kultna zdanja - kolosalne bazilike u Rimu i u drugim središtima. Po uzoru na Rim, crkve u provincijama se grade na sličan način. Iz ranog razdoblja potječe crkva u Čipuljiću kod Bugojna (kao katedrala *Bistue Vetus*) i na Gradini (Kalvarija) poviše Malog Mošunja.[672] Nalazi kršćanskih kultnih građevina iz vremena od IV do VI st. u Bosni i Hercegovini smatraju se izuzetno važnim za poznavanje vjerskih prilika u zemlji tokom kasne antike. Iako je broj bazilika iz IV st. vrlo mali ipak se mogu naći dokazi da su one zapravo u ovom periodu postojale. Prema tome saznaje se da je već sedamdesetih godina IV st. u Stridonu (Lika ili zapadna Bosna) živio đakon Julijan, koji je svoju službu vršio u nekoj kultnoj građevini. Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini imaju nekoliko zajedničkih osobina koje se mogu smatrati tipičnima. Tako su sve one malene i gotovo kvadratične, s nizom prostorija, a prostor za vjernike je vrlo malen. Orijentirane su obično u pravcu istok - zapad. [673]

[671] Omerčević, 2010: 273.
[672] Crkvene građevine Konstantinova vremena mogu se podijeliti u dva osnovna tipa: u izdužene i centralne. Jednostavni tip izdužene dvorane jesu oratoriji, namijenjeni manjim zajednicama cenobita i za slične svrhe, pa tako i skromno dimenzionirani (Vitina kod Ljubuškog), dok se za heterogene zajednice razvio tip bazilika. Njen klasični tip jeste dvorana na više lađa rastavljenih kolonadama, s tim da je srednja od njih bila viša od ostalih pa je primala svjetlo iz prozora koji su se nalazili poviše krova sporednih lađa. Srednja lađa se obavezno završavala apsidom u kojoj se nalazio biskupski *thronus*. Basler, 1986: 53.
[673] Basler, 1986: 66.

Historijski podaci upozoravali bi da prve kršćanske bazilike u Bosni i Hercegovini mogu se očekivati u većim naseljima (municipijima i kolonijama) već u drugoj polovini IV st. Jedan od dokaza da na području Bosne i Hercegovine već u IV st. postoje bazilike, jeste sam Milanski edikt. Kako je i u ostalim dijelovima Carstva postojalo djelovanje kršćana, tako ni ovo područje nije bilo zapostavljeno i zaobiđeno od tog učenja. Prihvatanje ove monoteističke religije je bilo prisutno od samog početka, pogotovo od strane socijalno ugroženih slojeva društva, jer je kršćanstvo samo po sebi bilo religija socijalnog karaktera, te je na taj način i pridobijala siromašnu populaciju. Bržem širenju kršćanstva a i samom razvoju bazilika u svrhu religije, doprinijela je zasigurno zabrana starih kultova, koje su proveli Teodozije *(Flavius Theodosius Augustus, 347-395.)* i Gracijan *(Flavius Gratianus Augustus, 359-383.)* želeći prije svega da učvrste carstvo, da ne dolazi do nemira i unutarnjih sukoba a potom da stvore državu u kojoj će dominirati religija, koja ima najviše pristalica među stanovništvom. [674] Najbolju orjentaciju, u vezi sa datiranjem bazilika daju presvođeni grobovi, koji se najčešće nalaze ispod temelja i podnica bazilika ili u njihovoj neposrednoj blizini. Jedan od takvih primjera jeste vrdoljački svodni grob. Grobnica istog tipa nalazi se u Đelilovcu kod Travnika, a potom dvije kasnoantičke grobnice koje bi pripadale IV st. nalaze se u Donjim Vrtočama. U Turbetu je osim bazilike i grobnica na svod poznat i kasnoantički mauzolej koji pripada kršćanskoj grobnoj arhitekturi. Vrlo interesantan presvođen grob se nalazi u Karahodžama takođe kod Travnika. Prilikom arheoloških istraživanja u Varvari, Karl Patsch je otkrio ostatke ranokršćanske bazilike s kasnoantičkim presvođenim grobom. Tada su nađeni ulomci natpisa koji spominju municipij *Bistue Vetus*. Bugojno je takođe nalazište cemeterijalne bazilike, uz čije su ostatke bazilike otkriveni kasnoantički grobovi na svod. U Varošluku kod Turbeta otkrivena je starokršćanska bazilika s presvođenim grobovima. Jedna grobnica pripada arhitekturi bazilike, a ostale su nađene oko objekta. U grobu koji je istovremen ili možda nešto stariji od bazilike, nađena je zlatna ogrlica s privjeskom krsta. Na Crkvini u Mošunju slučajno je otkrivena bazilika s presvođenim grobovima, a također ovdje je pronađen krst koji datira iz IV st., koji je dobro poznat u Saloni. U Oborcima kod Donjeg Vakufa poznata je bazilika s presvođenim grobnicama, kao što je i bazilika u Čitluku kod Šipova. U blizini bazilike u Čitluku nalazi se i druga bazilika s presvođenim grobnicama i Mujdžićima. Grobnice se nalaze u krugu bazilike. Datiranje bazilike u Mujdžićima potvrdio bi i kršćanski natpis nađen u blizini bazilike, koji D. Sergejevski datira u IV st. prilikom istraživanja poznatog arheološkog lokaliteta Mogorjela unutar ruševina kasnoantičke arhitekture otkrivene su dvije paralelne starokršćanske bazilike, od kojih je jedna s

[674] Paškvalin, 2003: 111.

presvođenim grobovima. Iz Mogorjela pored presvođenih grobnica, pronađena su i dva ulomka starokršćanskih svjetiljki. Svjetiljka s prikazom menore upučivala i na djelovanje Židova u kasnoantičkom Mogorjelu. U Klobuku kod Ljubuškog nalazi se bazilika s presvođenim grobovima, za koju se pretpostavlja da je iz IV st. kao i bazilika na Docu u selu Vitini.[675]

Stare bosansko - hercegovačke bazilike predstavljaju posebno zanimljiv fenomen u historiji kulture ovog regiona. Antička baština koja je nesumnjivo dala pravac za njihovo oblikovanje javlja se u mnogo slučajeva. Građevine su izvedene dosta neuredno. Umjetničke vještine su u IV st. već znatno opadale, pa su tako i zidarske usluge zapadale u krizu. Lica zidova bila su ožbukana, neke dvorane su bile oslikane, ali je većina njih bila jednostavno u bijelo okrečena.[676] Sistem neuredno složenog kamena u lice zidova izgleda da se počeo primjenjivati u toku druge polovine IV st. O djelovanju kršćana u IV st. govore ove bazilike, koje su karakteristične u arhitektonskom stilu a i sama njihova lokacija gradnje je značajna i posebna. Kada se pogleda raspored ovih bazilika koje Paškvalin datira u IV st. a koje su služile svojoj svrsi, vidi se da su one nalazile većinom u mjestima koja su povezana komunikacijama. Ta mjesta su bila bogata, sjedišta lokalne samouprave i bili su posebno poznati kao privredni centri. Lokacija ovih bazilika je uglavnom bila u privrednim centrima, koji su bili podložni raznim učenjima, jer su privredni centri bili i centri kulture, te su tako sve nove stvari prvo dolazili u ove centre preko trgovaca i njihovih karavana, pa onda preko učenih ljudi itd. Sva učenja i razmišljanja su prezentovana u ovim centrima i iz njih su se preko narodnih masa širila dalje u ostale dijelove provincije. Iako se kršćanstvo širilo sa zapada, ovo učenje je sličnim načinima dolazilo u ova područja, odakle se dalje rasprostiralo. Same bazilike njih devet svjedoče postojanje kršćanstva u IV st. U nastavku ovoga rada će se reći nešto više pojedinačno o svakoj od ovih bazilika, počevši od njihove svrhe do načina gradnje kao i opisa njih samih.

Bazilika u Oborcima

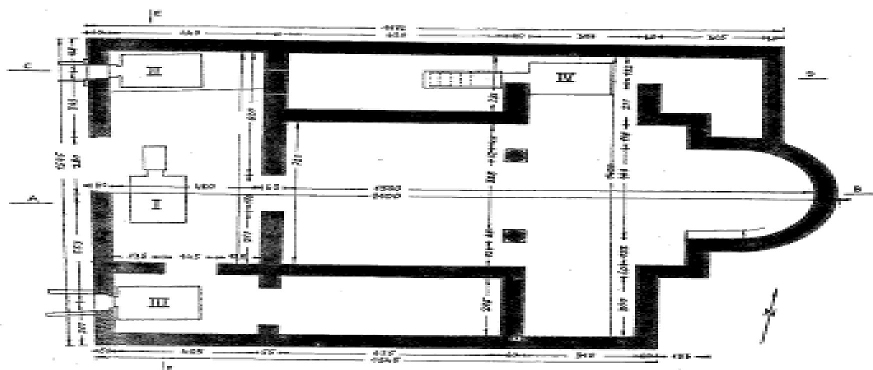
Selo Oborci leži uz magistralni put Travnik - Donji Vakuf. Kasnoantička bazilika je sagrađena na manjem uzvišenju lokaliteta Glavica ili Crkvina, u samom središtu sela. Mjesto je izloženo jakim strujanjima zraka i osjetnim temperaturnim oscilacijama u toku dana. U

[675] Paškvalin, 2003: 112-121.
[676] Omerčević, 2010: 240.

antičkom periodu područje je bilo poznato po intenzivnom životu. Kroz Oborke je prolazila rimska cesta iz doline Vrbasa, prema Turbetu i Travniku. Stanovništvo se uglavnom bavilo poljoprivredom i proizvodnjom željeza. Oko 500 metara od bazilike pronađeni su ostaci rimskih zgrada, koji su vjerojatno pripadali nekom poljoprivrednom imanju. Na nekoliko mjesta su otkrivena nalazišta željezne troske. Arheološki materijal iz jedne grobne komore pronađene u unutrašnjosti bazilike upućuje na zaključak da je područje bilo izloženo kulturnoj, a možda i političkoj predominaciji Istočnih Gota.[677] Skromna oprema bazilike je znak da je služila nekoj seoskoj općini. Područje je prvi put devastirano 1930. godine, kada su mještani u potrazi za blagom, razorili jugoistočni dio apside i mjesto oltara. Godine 1943. na arheološkom području je sagrađen bunker sa dubokim rovovima koji je služio za kontrolu obližnje prometnice. Tom prilikom veći dio kulturnih slojeva je prekopan, a zapadni zid oštećen. Godine 1956. područje je ponovno devastirano gradnjom individualnog stambenog objekta. Vlasnik zemljišta na Crkvini je zakopao temelje na dijelu ruševina bazilike i grobne komore, a kasnije o tome izvijestio nadležne institucije. Iste godine poduzeti su istraživački i konzervatorski radovi.[678]

Bazilika je u osnovi izduženi pravokutnik dimenzija 15,45 x 19, 72 m, orijentacija je uobičajena: istok - zapad. Sastoji se od predvorja (dim. 10,67 x 4,20 m) i lađe koja se u prostoru prezbiterija širi u krila i završava polukružnom apsidom sa subselijama. Na južnom zidu predvorja je ulaz u dvije povezane prostorije nepoznate namjene. Slična prostorija je na suprotnoj strani, s tim što se u nju ulazilo iz sjevernog krila. Sjeverni bočni zid je duži od južnog i zajedno sa apsidom zatvara manju prostoriju u koju se također ulazilo iz sjevernog krila. Između lađe i presbiterija stajala su dva stupa, vjerojatno od trijumfalnog luka oltarske pregrade. Od sjevernog stupa sačuvana je samo baza, a od južnog i dio korpusa. Baza se sastojala od plinte dužine 62 cm, a umjesto torusa i trohilusa ka korpusu je izveden samo konični prelaz. Baza i donji dio korpusa izvedeni su od jednog komada kamena. Ova pojava je karakteristična za građevinarstvo V i VI stoljeća.[679]

677 Basler, 1959: 41.
678 Godine 1956. i 1959. zaštitna istraživanja je izvršio Đuro Basler .U prvoj fazi otkopani zidovi su zaštićeni tankim premazom produžene žbuke, s namjerom da se do okončanja istraživačkih radova zaštite od nepovoljnih terenskih i klimatskih uvjeta. Na južnom zidu i dijelu apside izvršena je nadogradnja u suhozidu do visine od pola metra. U drugoj fazi je izvršeno ubrizgavanje cementnog mlijeka i žbukanje spojnica. Umjesto pijeska korištena je usitnjena sedra. Teren je niveliran kako bi se osiguralo nesmetano oticanje vode. Pokretni arheološki materijal je deponiran u prostorijama Zemaljskog Muzeja u Sarajevu. Basler, 1959: 59.
679 Basler, 1959: 42.

Slika 5. Preuzeto iz Basler, 1960 : 62.

Temelji bazilike zidani su od kamena koji je polagan u nekoliko redova jedan iznad drugog. Za zidove je korišten riječni oblutak i kamen iz obližnjeg kamenoloma. Samo poneki kamen je grubo pritesan. Kamenje nije položeno u precizno odmjerenim slojevima, a mjestimično je okrenuto i uspravno. Za uglove i dovratnike između dvije južne prostorije korišteni su blokovi sedre. Debljina zidova iznosi 60 cm, izuzev južnog dijela zapadnog zida koji je debeo 50 cm. Žbuka kojom je zid vezan sadrži vapno i usitnjenu sedru. U donjem dijelu unutrašnjeg zida apside sačuvan je dio žbuke, uredno obrađene površine i bez finalnog premaza.[680] Također, velike količine vapna i pijeska je sadržavala žbuka. Pripadala je prvobitnoj građevini koja je imala 57 cm nižu podnicu od one koja je zatečena prilikom iskopavanja. U unutrašnjosti apside, kao i sa njene vanjske strane, pronađen je veći broj blokova od sedre, dužine između 25 i 30 cm, različite širine i debljine od 5 do 6 cm. Sudeći po obliku pripadali su nekoj zasvedenoj konstrukciji, najvjerojatnije apsidalnoj polukupoli. Širi dijelovi tih blokova su bili potopljeni u crvenu (cinober) tekućinu živinog oksida, od 6,5-8 cm. Ovaj premaz je vjerojatno imao ulogu zaštite od padavina.[681]

Prilikom iskopavanja zatečene su dvije razine poda. Prvobitna građevina je u svim prostorijama imala samo jednu visinu poda, debljine 10 cm. Podna konstrukcija je bila slabo pripremljena, te se zbog lošeg kvaliteta potpuno raspala. Sastojala se od nanosa sedre i manjih količina vapna. U kasnijoj fazi podnica je nasuta u prostoru lađe i prezbiterija. Zatim je postavljen novi pod na cijeloj površini bazilike koji se sastojao od: kamene podloge, namaza od vapna i sedrenog pijeska (debljine 10 cm) i namaza od smjese čvrste vapnene žbuke (debljine 1 cm). Prozori se nisu sačuvali, ali je ipak pronađeno nekoliko ulomaka tankog prozorskog stakla, što je nedovoljno da se na osnovu toga pretpostavi njihov oblik i raspored u građevini. Bazilika je vjerojatno imala drvenu stropnu konstrukciju. Debeli sloj gara od

680 Basler, 1959: 142.
681 Basler, 1959: 61.

izgorenog drveta, kojim je bio pokriven pod bazilike u vrijeme iskopavanja, navodi na zaključak da je i krovna konstrukcija bila od drveta. Nije pronađen ni jedan ulomak tegula ili imbreksa, pa se pretpostavlja da se kao pokrov koristila šindra.[682]

U prostoru apside pronađeni su tragovi kamenih subselia, sačuvane dužine 1,80 m. Sastoje se od dva reda kamenja vezanih žbukom. Širina klupe je 40 cm, a visina 45 cm.Unutar bazilike pronađene su četiri zidane grobne komore. Komora I (dimenzija 2,30 x 1,65 x 1,53 m) bila je smještena u predvorju, kod ulaza u baziliku. Zidana je blokovima od sedre, pokrivena svodom i grubo ožbukana. Orijentacija komore je sjever - jug. Na sjevernoj strani je bio natkriveni ulazni hodnik dug 1,35 m i 0,57 m širok. Na obje uzdužne strane komore su zidane kline (ležaji za mrtvace). Prilikom iskopavanja u komori su zatečena dva ukopa, oba bačena u hodnik između klina. Pored kostiju, u nanosu žbuke i zemlje, pronađeno je 6 okova od sanduka.[683]

Komora II (dimenzija 2,30 x 1,70 x 1,59 m) nalazila se u sjeverozapadnom kutu bazilike. Zidana je sedrom i ožbukana. Komori se prilazilo preko zasvedenog otvora u zapadnom zidu. Ulazni otvor je širok 50 cm, a visok 52 cm. Kline su visoke 53 cm, široke 62 cm i u dnu komore su spojene zidom širine 50 cm. Kod ulaza su zatečene dvije stube. Na južnoj klini zidar je u žbuci ostavio trag svoje obuće, a na nekoliko mjesta se naziru i otisci koljena. Komora je bila zatvarana lijepo obrađenom pločom od muljike. U komori su zatečena dva ukopa. Kosti su bile razbacane na klinama i u hodniku između njih. Nisu pronađeni nikakvi prilozi. Pored jednog skeleta su pronađeni okovi i ekseri kojima je sanduk bio učvršćen. Komora III (dimenzija 2,30 x 1,65 x 1,75 m) nalazila se u jugozapadnom kutu bazilike, u manjoj prostoriji nepoznate namjene. Kline (ležaji) za mrtvace su visoke 55 cm, široke 67 cm, a između njih je hodnik širine 31 do 35 cm. U zapadnom dijelu kline su zakošene do visine od 14 cm. Ulazni otvor se nalazi 69 cm iznad poda, kvadratičnog je oblika (dim. 55 x 55 cm). U komori su zatečena četiri ukopa. Uz jedan ukop pronađena je brončana kopča od opasača, željezni stilos i nož.[684] Kopča je na unutrašnjem rubu i sredinom trna ukrašena sa dva niza uboda. Stilos je bio ukrašen prstenastim ispupčenjima. Pri dnu hodnika u komori je pronađen još jedan, srebrni stilos, jednostavne izvedbe i bez ukrasa.

Komora IV (dimenzija 2,30 x 1,62 x 1,69 m) sagrađena je ispod sjevernog krila transepta, u vrijeme kad je pod u lađi i prezbiteriju bio povišen. Ulazilo se iz sjeverne bočne

[682] Basler, 1959: 62.
[683] Basler, 1959: 63.
[684] Basler, 1959: 63.

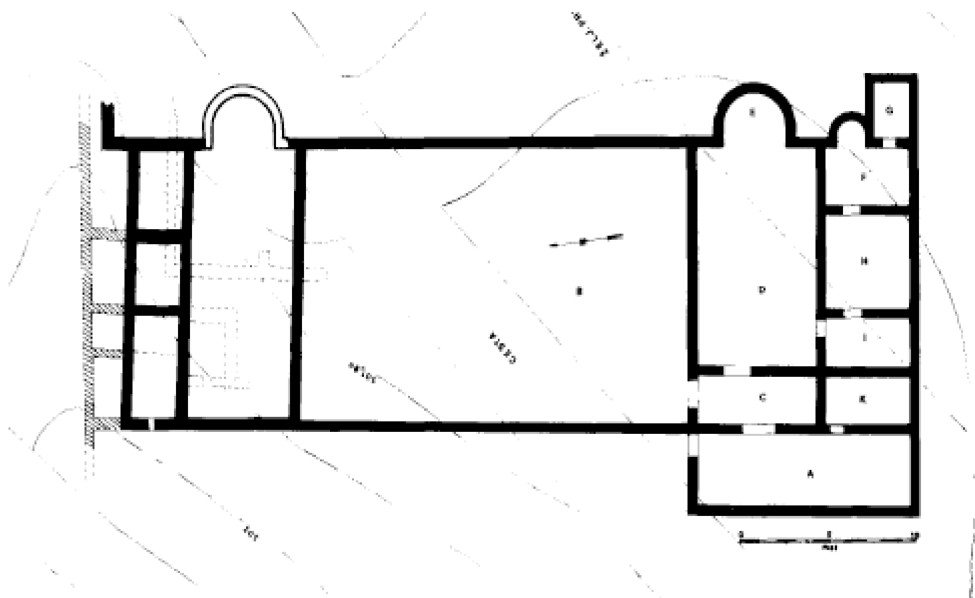
prostorije kroz polukružno zasvedeni ulazni otvor (0, 73 x 0,85 m), 60 cm iznad razine poda i dalje hodnikom, niz četiri stube. Hodnik je bio pokriven pločom (2,20 x 0,83 x 0,12 m). Po kvalitetu izrade i obliku podija za polaganje mrtvaca, ova komora se razlikuje od ostalih. Podij (2,05 x 1,16 x 0,14 m) zauzima prostor uz sjeverni i istočni zid komore. Ograđen je kamenim okvirom koji ga nadvisuje za 2 cm. U komori su zatečena tri ukopa. U sjeverozapadnom kutu pronađen je obrnuto postavljen donji dio zemljane posude.[685] Izrađena je od vlažne mase ilovače i primjese pijeska, i samo grubo obrađena. Za izradu je korišteno lončarsko kolo, što se vidi po naglašenim rebrima u unutrašnjosti. Pečenje je tamnosive boje. Promjer dna je od 9 do 9,3 cm, visina sačuvanog dijela je 5 cm, a debljina stijena od 3,5 do 4 mm.Na podnici u predvorju bazilike, u netaknutom kulturnom sloju, pronađen je cilindrični ulomak ohlađenog željeza iz talioničke peći.[686] Na nekoliko mjesta pronađeni su željezni ekseri. Položaj grobnica u ovoj bazilici upućuje na to da su grobovi s obzirom na postanak stariji ili istovremeni s gradnjom bazilike, ali nikako mlađi. Željezni okovi, kao grobni nalazi upućuju na to da su pokojnici sahranjivani u drvene sanduke, što je poznato u Saloni i u Bosni i Hercegovini u istom tipu grobnica. Isti način sahranjivanja susreće se u nekropoli u Sagvaru, što Paškvalinu daje zapravo da ovu baziliku, i ove grobne komore datira u IV st.[687]

Bazilika u Varošluku

Arheološko područje je smješteno na manjem uzvišenju i obuhvata: ostatke rimskih građevina, ostatke dvojne bazilike i tri grobnice. Kada se gradila željeznica od Lašve do Komara, radnici su naišli na rimske ostatke, koji su istraženi prije radova koji su trebali da započnu. Jedan dio bazilike – južna crkva, otkriven je i istražen 1893. godine, a ubrzo zatim preslojen i uništen nasipom uskotračne pruge Travnik - Jajce taj podor se nalazi nedaleko od mjesta gdje se cesta iz Turbeta razilazi za Bugojno i Karaulu. Zemljište što se uz tu tačku nalazi ispremještano je tu i tamo podorima te ga narod zove Varošluk, što i sam naziv kaže da je bilo naseobina.[688] Ova crkva je oštećena jer su radnici već u jednom dijelu počeli raditi na dvije strane i razrušili su po komad spoljašnjeg zida, radeći na prosjeku za prugu. To je bila zgrada blizu 30 m duga, a 16, 65 m široka.[689] Tu je crkvu dijelio zid u dva dijela; u sjevernom

[685] Basler, 1959: 63-64.
[686] Basler, 1959: 69.
[687] Paškvalin, 2003:118.
[688] Truhelka, 1893: 696.
[689] Truhelka, 1893: 697.

dijelu je samo crkva D i dio za narteks. Crkva ima jednu lađu 14, 3 m duga a 8, 4 m široka, te se čini da nije bilo nikakvih umjetničkih ukrasa.

Slika 6. Preuzeto iz Basler, 1972: 118.

Sjeverni dio građevine, čiji se ostaci i danas mogu vidjeti, otkrivena je kasnije, 1923. godine. Arheološkim istraživanjima je utvrđeno da je dvojna bazilika podignuta na temeljima neke starije građevine sa hipokaustom. Ukupne dimenzije objekta sa unutrašnjim dvorištem, kojim su bile povezane dvije crkve, iznosile su približno 30 x 62 m. Južna crkva (dimenzija 16, 5 x 29, 5 m) orijentisana je u pravcu istok-zapad. Po dužini je podijeljena u dva dijela ispred kojih se nalazila velika prostorija, široka 4, 85 m, koja je vjerovatno služila kao atrij.[690] Ulaz, širine 1, 60 m, nalazio se na sjevernom zidu. Sjeverni dio crkve zauzimali su narteks (C) i naos (D) koji se završavao polukružnom apsidom (4,14 x 3,55 m). Narteks (dimenzija 3,25 x 8, 40 m) je imao jedan ulaz iz ograđenog dvorišta, širok 2,26 m i drugi ulaz iz atrija, širok 2,28 m. *Naos* (dimenzija 14,30 x 8,40 m) je bio povezan sa narteksom preko ulaznog otvora širine 2,15 m. Naos je imao još dva otvora na južnom zidu, kojima je bio povezan sa prostorijama (I i F). U južnoj polovini crkve nalazilo se ukupno pet prostorija raspoređenih u nizu od zapada prema istoku. Prostorija K (6,45 x 3,25 m) je imala samo jedan ulaz iz atrija, širok 0,80 m. Sljedeća prostorija (I) bila je istih dimenzija kao prethodna (6,45 x 3,25 m), povezana sa naosom i prostorijom H (6,45 x 5,70 m) preko ulaza širine 1,58 m. Iz prostorije

[690] Atrij - otvoreno predvorje okruženo trijemovima sa stupovima. (Basler, 1972: 117.)

F (6,45 x 3,72 m) bilo je moguće pristupiti u naos, prostoriju H, manju prostoriju G i polukružnu apsidu (2,07 x 3,93 m).[691]

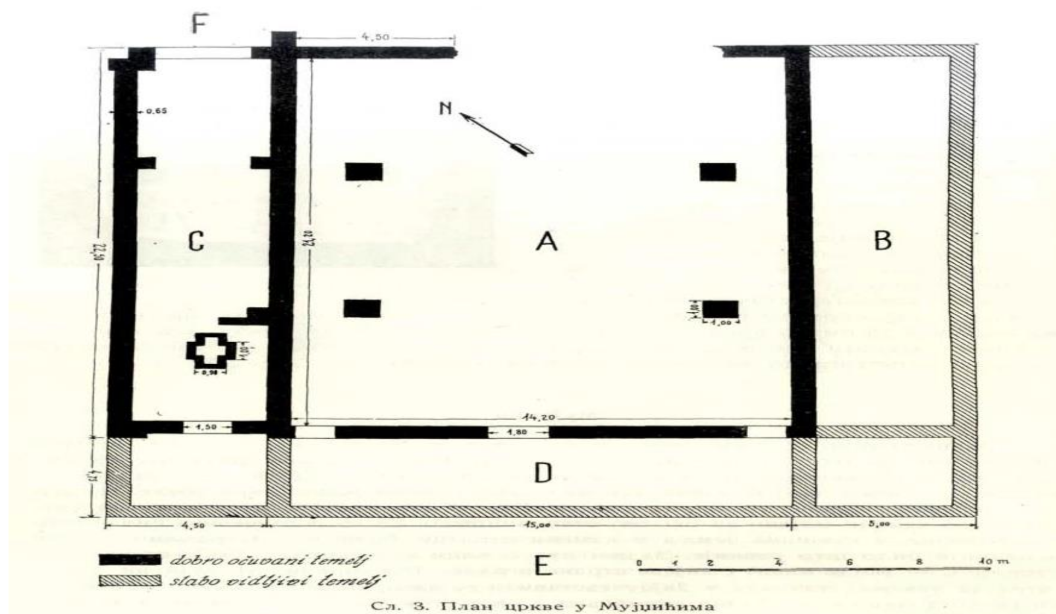
Sjeverna građevina (dimenzija 16 X 23,5 m) je orijentisana u pravcu istok-zapad. Na objektu su zatečeni zidovi koji pripadaju nekoj drugoj građevini (ili građevinama). Po dužini crkva je podijeljena na dva dijela. Južni dio crkve zauzimao je naos (dimenzija 7,50 x 18,50 m), koji se završavao polukružnom apsidom (4,14 x 3,55 m). Sjeverno od naosa su tri prostorije dimenzija: 7,00 X 3,20 m, 4,50 x 3,20 m, 5,5 x 3,20 m. Zidovi bazilike su izvedeni u tehnici *opus incertum*, od lomljenog kamena i oblutaka. Kao vezivo korišćen je krečni malter. Njihova debljina je iznosila od 0,60 do 1,00 m. Podovi su bili premazani malterom, a finalni sloj je bio od drveta. Bazilika je najvjerovatnije imala drvenu krovnu konstrukciju i pokrov od drveta, jer prilikom iskopavanja nisu pronađeni elementi kamenog svoda ili fragmenti crijepa .[692] Jedna grobnica pripada arhitekturi bazilike, a ostale su nađene oko bazilike. U grobu koji je istovremen, ili možda nešto stariji od bazilike, nađena je poznata zlatna ogrlica s privjeskom križa, a na prostoru bazilike zemljana svjetiljka i staklena posuda. U drugim presvodnim grobnicama nađeni su željezni okovi od mrtvačkih sanduka. Jephranion O. smatra ogrlicu starijom te misli da potječe iz V ili čak s kraja IV stoljeća, od čega je vjerovatnija ova druga pretpostavka, s obzirom na nalaze kao što su zemljana svjetiljka i staklena posuda.[693]

Bazilika u Mujdžićima

Kasnoantička crkva u selu Mujdžići, leži 3 km južno od Čitluka, a 5 km od Šipova. Njene ruševine zauzimaju gotovo čitavu površinu malog brežuljka, zvanog, Crkvina. Na zapadu se tlo naglo spušta prema rijeci; na istoku između crkvenog zida i seoskog puta u obronak je ukopano nekoliko zidanih grobova, vjerovatno antičkih. Seoske kuće nalaze se pored samog južnog zida crkve. Ruševina je dugo vremena korištena kao rudnik građevinskog materijala. Osim toga, jedna se strana brežuljka vremenom obrušila, pa je odnijela veći dio istočnog zida zajedno s apsidom od koje nije ostalo ni traga. Godine 1933. izvršeno je iskopavanje, pa je tada sastavljen i plan. Opis te akcije ne postoji. Crkva je orijentirana prema sjeveroistoku, dugačka je 27,25 m, široka 24,50 m.[694] Zidovi su građeni od lomljenoga

[691] ALBIH, T. II, 1988: 205.
[692] Truhelka, 1893: 698.
[693] Paškvalin, 2003:116.
[694] ALBIH, T. III, 1988: 292.

kamena, i razne su debljine: južni zid je oko 0,80 m širine, a zid između naosa i sjeverne prostorije samo 0,40 m. Ostali su zidovi u prosjeku 0,65 m debeli. Temelji su debeli oko 0,80 m. U prostoriji C nađeno je nešto spolija - dva akrotera od sarkofaga a i nešto žbuke na zidovima (bez bojenja), jer je zid mjestimično bio sačuvan i do jednog metra visine.[695]

Slika 7. Preuzeto iz Sergejevski, 1938 : 52.

Pod je bio od krečnog naljeva, ali je slabo sačuvan. Građevina je bila pokrivena tegulama. Crkva je bila četvrtaste osnove. Sredinu je zauzirnao naos 21 ,20 m dugačak i 14,20 m širok. U naosu su stajali četiri zidana četvrtasta pilona dimenzije 1,00 x 1,00 m, oni su udaljeni od bočnih zidova samo 1,50 m i vjerojatno su služili kao podupirači krova. Apsida se nije sačuvala; ona je bila isturena. S južne strane naosa ležala je prostorija B, široka 3,70 m, ali sačuvana samo u jedva vidljivim temeljima. Bolje je sačuvana sjeverna prostorija C. Njezin pod leži 0,40 m niže od naosa. Široka je 3,20 m i podijeljena u tri dijela. Najmanji od tih dijelova je zapadni, koji je služio kao baptisterij. U podu je uzidana baptismalna piscina, relativno malih dimenzija, a krstolikog oblika. Oko piscine, sa tri strane (osim južne), nalaze se ostaci kanala, širokog 0,48 m. Iz narteksa u krstionicu vodila su vrata 1,50 m širine, dok je od ostale prostorije odvaja stup zida. U istočnom zidu prostorije C bio je široki otvor koji je vodio u neku prostoriju (F), od koje je sačuvan samo dio poda od maltera. Na jednom je mjestu pod bio prolomljen, a pod njim je nađen grob bez priloga.[696] Oko crkve nalazilo se antičko i srednjevjekovno groblje. Sa istočne strane crkve bile su u obronak uzidane grobnice na svod. Grobovi se nalaze i na sjevernom dijelu brežuljka. Kod prosjecanja ceste, zapadno od

[695] Basler, 1972: 104.
[696] Basler, 1972: 106.

crkve, nađeno je, takođe, nekoliko grobnica, zidanih na svod, što je u kasnoantičko vrijeme bilo obična pojava.[697] Prema arheološkim nalazim, ovu baziliku Dimitrije Sergejevski je datirao u V ili VI st. Međutim, ako se detaljnije pregledaju materijali, ova bazilika se može datirati u IV st., a pronađena zemljana svjetiljka je jedan od tih dokaza. Ona je na rubovima ukrašena bradivičicama, a u sredini rozetom. Sličan ukras i oblik svjetiljke nalaze se u rimskim katakombama među lampama iz starijeg perioda, koje se smatraju kršćanskima i koje se datiraju u IV st.[698]

Bazilika u Mošunju

Ruševine u Malom Mošunju zapremaju dosta velik prostor, a razdijeljene su u tri hrpe, od čega se ona prva nalazi na desnoj obali Lašve prema ušću Bile. To je duguljast brežuljak, koji se spram potoka niz strme strane ruši. Truhelka je vršio iskopavanja na ovom području.[699] Prilikom iskopavanja sve su njive prekrivene komadima opeke, te su se već na cijelom tom prostoru primjećivali zidovi koji su bili isprepleteni, a koji su bili prekriveni oko 30 cm visokom zemljom. Prvo je iskopana jedna zgrada od 400 m kvadratnih, koja je pretpostavlja se bila privrednog karaktera. Sa ovog mjesta je u travničku gimnaziju odvezeno više komada glavica romanskih stupova.[700]

Humak pod nazivom „Crkvina" pokazuje da je to podor nekadašnje kršćanske crkve, što i sam naziv govori. U Zenici takođe se nailazi na zidine kršćanske crkve rimskih podora, pa se odatle vidi, da su crkvene vlasti svoje sjedište rado odabirale tamo, gdje je bilo sjedište upravne vlasti.[701] Na drugom kraju njive otkopana je oko 230 m velika zgrada na četiri ćoška. U temeljima crkvice nije bilo mnogo ruševina, osim nešto ostataka zida u kutu, gdje su danas željezne stepenice, što vode na pjevalište. Na prostoru današnje crkvice bilo je desetak grobova koje su radnici pri pravljenjima i renoviranjima uklonili. Na visoravni pored crkvice

[697] Basler, 1972: 107.
[698] Paškvalin, 2003: 119.
[699] Godine 1893. izvršena su zaštitna arheološka iskopavanja pod rukovodstvom Ćire Truhelke. Tri decenije nakon prvobitnih radova, tačnije 1923. godine istražene su grobnice pod nadzorom M. Mandića. Godine 1970. izvršene su sanacija i konzervacija zidova. Radovima su rukovodili A. Ninković i I. Bojanovski. Pokretni arheološki materijal je deponovan u prostorijama Zavičajnog muzeja u Travniku i Zemaljskog muzeja u Sarajevu.
[700] Truhelka, 1893: 689.
[701] Truhelka, 1893: 699.

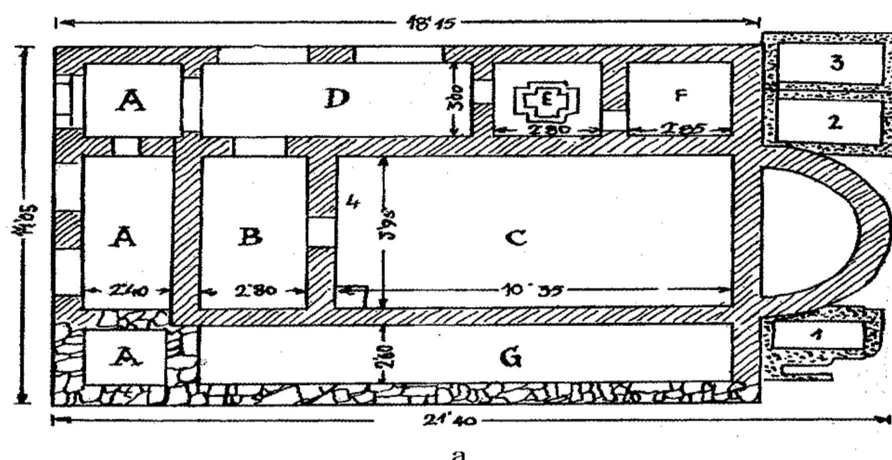
se ističu ruševine dviju ovećih zgrada, jedna je pred crkvicom i s istočne njezine strane, a druga iza crkvice.[702]

U temeljima prve zgrade nalazi se uzidane sedre i muljike. Oko prve zgrade je pronađeno mnogo više rimskog materijala, pa se tu i svrstava starokršćanska crkva, koja je gore otkrivena. Cijeli Mošunj obiluje nalazima i nema sumnje da je u Mošunju na brdu bilo više grobova sa spomenicima, jer se našlo dosta raznih odlomaka, kao što su tri palmete, što krase uglove od tri različita groba.[703] Iz grobnica nisu poznati nikakvi nalazi osim zidnog maltera na kojem su zapaženi tragovi *al fresco* slika s prikazom bobica, koje su vjerovatno pripadale grozdu. Istraživač ovih grobnica spominje unutar jedne od njih križ, koji je dobro poznat u Saloni. Križ se u Saloni pojavljuje u IV st., a slike *al fresco* poznaju se iz grobnice u Jagodini - Mahali, koje zajedno s grobnicama ovoga tipa Mirković datira krajem IV st. Svodasti grob sa slikanom dekoracijom poznat je iz Solina, a datira se u VI st. Basler smatra da bi spomenik pripadao IV st. na osnovu fine obrade i realističkog prikazivanja kršćanskih elemenata na basamentu stupa. Na temelju ovih zapažanja o bazilici na Crkvini u Mošunju, Paškvalin zaključuje da je početak gradnje ovog objekta išao u kraj IV st.[704]

Bazilika u Mogorjelu

Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini imaju nekoliko zajedničkih značajki koje se mogu smatrati tipičnim. Sve su one malene i gotovo kvadratične, sa nizom uzgrednih prostorija, tako da je prostor za vjernike malen. Karakteristika ove bazilike jeste to što je ona tzv. dvojna bazilika, kao što se nalazi jedan od primjera i u Zenici. U slučaju dvojnih bazilika sjeverna zgrada je kompliciranija sa više prostorija i sa septumom, što je u liturgičnom smislu znatno odvaja od južne koja je uvijek jednostavna dvorana s apsidom i predvorjem.[705]

[702] Prvoj zgradi je otkriven pod od lijepa, koji se i danas u više kvadratnih metara vidi. Osim vapna i dolomitnog pijeska sa brda nema u njemu druge primjese. Sličan je pod i u druge zgrade, ali je u slabijem stanju. Pod prvim podom otkrivena je rimska udubina u zemlji tzv. kotao. (Kujundžić, 1916: 479.)
[703] Kujundžić, 1916: 480.
[704] Paškvalin, 2003: 118.
[705] Basler, 1966: 336.

Slika 8. Preuzeto iz Paškvalin, 2003: 303.

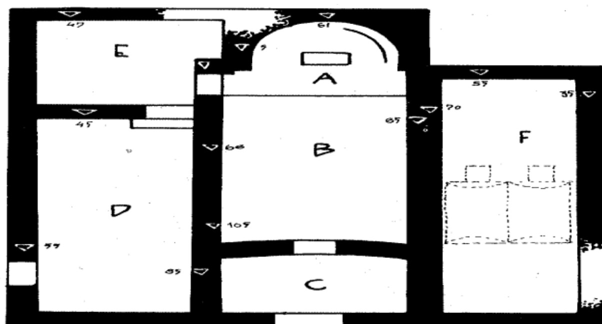
Za sakralni kompleks na Mogorjelu već je rečeno, da se sastoje od dvije građevine, koje su bile izgrađene istodobno i po jednom planu.[706] Sjeverna je bila nešto šira u odnosu na južnu. U pročelju obje zgrade nalazio se portik. Njihovo zapadno pročelje je odgovaralo narteksu južne građevine. S bočne strane sjevernog objekta se jednim dijelom protezao portik, a na njega se naslanjao baptisterij. Za razliku od sjeverne građevine, južna je bila prilično jednostavnija. U bazilici su otkriveni temelji dva vrlo jednostavna stuba, zatim imposti (tri), od kojih je jedan ornamentiran, te nadvratnik s prikazom loze i ptice koja zoblje grožđe.[707] Vrijeme podizanja bazilike sad se može samo približno odrediti. Naime od rušenja vile kraj VI st. moralo je zasigurno proći dosta vremena, da bi se počela graditi crkva.[708] Naziv lokaliteta navodi na pomisao da je ova bazilika bila posvećenna sv. Hermagoru (Mogoru), čiji je kult bio propagiran iz Akvileje.[709] Na osnovu neobjavljenih ulomaka starokršćanskih svjetiljki, moglo bi se pretpostaviti da bazilika pripada vremenu IV stoljeća.[710]

Bazilika u Vitini

U Docima kod Vitine pronađena je bazilika koja se nalazi svega 500 metara od Borasa, u kojem je iskopan dio sakralnog kompleksa sa prostorijama za bogosluženje.

[706] Basler, 1972: 99.
[707] Basler, 1972: 99.
[708] Basler (1972: 99. – 100.) ovu baziliku datira i smješta u V. st. što dolazi u suprotnost sa Paškvalinovom datacijom koji smatra da je bazilika iz IV st. O tome više u : *„Krščanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone, Arheološka istraživanja kasnoantičkog krščanstva u Bosni i Hercegovini“,* Sarajevo, Vrhbosanska nadbiskupija, 2003: 120.
[709] Pored svih nabrojanih činjenica, kao što je već spomenuto u radu, Paškvalin ovu baziliku datira u IV. st.Basler, 1966: 337. Paškvalin, 2003: 120.
[710] Paškvalin, 2003: 120.

Dolačka bazilika građena je neuredno od kamena kakav se nalazio u prirodi, dok je namještaj bio od drveta. Očito je da je ova crkva služila maloj, u materijalnom pogledu oskudnoj ruralnoj zajednici.[711] Crkva je sagrađena na malom kamenom uzvišenju, samo nekoliko metara uzdignuta iznad okolice. Osnova joj je gotovo kvadrat : 11,60 x 13,10 metara, a orjentirana je u pravcu istok-zapad. Zidovi su sačuvani oko 0,30 do 0,80 m visine, a u prostoriji B čak i do 1,05 metara. Porušen je samo mali dio u apsidi. Debljina zida kreće se od 0,47 do 0,70. Građen je dosta pažljivo, od kamena prikupljenog u podnožju susjednog brda dok je iznutra mjestimično sačuvana i žbuka. Presbiterij i jedna prostorija bili su potpošeni sitnim kamenim pločicama nepravilnog oblika veličine oko 0,20 X 0,20 m, koje su zatim bile premazane malterom.[712] U ostalim prostorijama tlo je bilo u kasnija doba prerovljeno, valjda u potrazi za zakopanim blagom, pa se tako u njima nije sačuvao trag podnice. Ova crkva se, kao i ostale , bosanske, dijeli u tri dijela: srednji, što ga čine naos i narteks, dvije sjeverne bočne prostorije i jedna u južnom dijelu. *Quadratum populi* je širok 3,52 m, a dugačak (dubok) 5,37 m. Ima jedino vrata prema narteksu, široka 0,88 m. Presbiterij je za 0,25 m uzdignut iznad razine prostora za vjernike, ali nije sačuvana ni oltarna pregrada. Pod u prezbiteriju je sačuvan, a takođe i žbuka na zidovima. Apsida je uvučena u zgradu, polukružna, široka 2,78, a duboka 2,2 m. Iz presbiterija su vodila vrata u sjeverozapadnu prostoriju.[713]

Slika 9. Preuzeto iz Paškvalin, 2003: 305.

Quadratum populi bio je odvojen, od narteksa zidom slabije izrade, koji je tokom vremena bio pokrenut sa svoga mjesta, pa se i nagnuo. Kako izgleda, taj je zid kasnije dograđen tako da izgleda da je naos bio prvobitno većih dimenzija, a narteks nije ni postojao. Sam narteks je nepravilnih dimenzija: dužina iznosi 2,38, dok je širina na istoku 3,55, a na

[711] Basler, 1966: 337.
[712] Basler, 1966: 338.
[713] Basler, 1972: 82.

zapadu 3,70 metara. Sav taj prostor bio je zasut ostacima razorene, velike grobnice, koja je, kako izgleda, bila na sprat. Ulaz u grobnicu bio je sa istoka, iz naosa i ispod zida. Sve čini utisak, da je grobnica (a svakako i pregradni zid) bila pravljena naknadno, no svakako još u antičko vrijeme.[714] Sjeverozapadna prostorija bila je 3,05 široka, a dugačka 8,00 metara. Ostaci poda nisu nađeni, zbog toga što je cijeli taj prostor bio naknadno ispreturan. Bile su nađene i ljudske kosti u neredu, što dokazuje da je ova crkva, tj. njene ruševine, bila u kasnije doba iskorištena kao groblje, a poslije je i ovo groblje bilo prekopano od "kopača blaga". Ovdje se mogla očekivati i baptismalna piscina, ali u stanju u kom su zatečene ruševine uslova za to više nije bilo. Iz ove prostorije jedna su vrata (široka 1,04) vodila napolje, a druga (1,00 široka i sa dvije stepenice), u sjeveroistočnu prostoriju, koja je bila nepravilnog oblika, a 3,61 (i 3,03) široka, i 3,50 dugačka. Iz te prostorije su vodila, takođe, jedna vrata u presbiterij. Južnu stranu zgrade zauzimala je jedna prostorija, 2,60 metara široka, a 9,35 metara dugačka. Karakteristično je da je ona kraća od glavne prostorije i nije sa njom povezana vratima. Ulaz je vjerojatno bio izvana, na mjestu gdje je južni zid (na zapadnom kraju) razoren.[715]Ovu pojavu, tj. odvojenost južne prostorije od ostale crkve opaža se i kod drugih kasnoantičkih crkava u Bosni i Hercegovini. U sredini prostorije nalazile su se dvije zidane, dobro očuvane grobnice sa bačvastim svodom. One su najvjerovatnije sagrađene kasnije, jer se vanjski zidovi tih grobnica ne spajaju sa zidom zgrade.[716] Ulaz, običnih dimenzija (0,50x0,55), bio je sa istoka, a zatvaran je sa nekoliko navaljenih kamenova. Unutra je nađen po jedan kostur u potpunom neredu. U ruševini i oko nje nađeno je mnogo polupanih tegula bez žigova, a drugih nalaza nije bilo. Crkva je bila siromašna, građena još u antičko doba, ali je teško reći kada je bila napuštena, odnosno razorena. Nađeno je samo malo tragova vatre u apsidi.[717] Na osnovu presvođenih grobova, Paškvalin crkvu datira u IV st.[718]

Bazilika u Klobuku kod Ljubuškog

U Klobuku kod Ljubuškog bila je prvobitno izgrađena jednostavna dvorana s apsidom, baptisterijem i memorijom uz sjeverni zid. Naknadno je ona proširena dogradnjom prostorije uz južni blok. Zidovi su bili izvedeni od kamena pritesanog u pravokutne razne veličine.[719] Od zgrade je sačuvan samo istočni dio, dok je zapadni uništio potok Kolivret, koji se zimi ruši

[714] Basler, 1972: 83.
[715] Basler, 1972: 82.
[716] Basler, 1972: 83.
[717] Basler, 1972: 83.
[718] Paškvalin, 2003: 122.
[719] Basler, 1966: 339.

sa brda Klobuk. Crkva je okrenuta prema istoku. Zidovi su sačuvani do 1,10 m visine a naročito južni zid naosa.[720]

Širina građevine iznosi 15,04, a dužina sačuvanog dijela oko 16,0 metara. Način gradnje nije svuda jednak, a najbolje je zidan centralni dio, tj . naos. Zid je tu 0,60 do 0,70 m debeo, dok je onaj u apsidi od 1,25 do 1,45 metara debljine. Oba lica zida su pažljivo ozidana od kvadrica raznih dimenzija, koje su otprilike piramidalnog oblika, pri čemu je vrh "piramide“ okrenut unutra, dok su kvadrice položene u redovima i to tako, da su u svakom redu iste visine, ali različite dužine. Unutrašnjost zida je ispunjena mješavinom kamenja i maltera. Sjeverni zid crkve, debeo 0,45 m, rađen je od sličnog materijala i na sličan način kao i zidovi naosa, samo nešto nemarnije. Južna prostorija bila je prigrađena kasnije. Njezini zidovi debeli su 0,45 m, a zidani su nemarno od lomljenog kamena. Pod u crkvi bio je od nabijene zemlje. Krov je bio "na dvije vode", pokriven crijepom. Kao kuriozum zabilježen je nalaz odlomka tegule sa žigom PA(N)SIANA.[721]

Ova ciglana, kako se zna, prestala je s radom u drugoj polovici I st. n. e, a to znači da je tegula dospjela na građevinu kao spolij. Crkva se sastoji od više prostorija među kojima one južne igraju manje važnu ulogu. Ova bazilika također u sebi sadrži presvođene grobove. Jedan od njih se nalazio uz južni zid bazilike, a drugi u sjeveroistočnom dijelu presbiterija. Na temelju oblika presbiterija smatra se da bazilika potječe iz V ili VI st., a na temelju baptisterija iz V st., kad se vjera već bila dodatno učvrstila u Rimskom Carstvu. Poznate su činjenice da se bazilike grade nad grobovima mučenika, a ako nema groba onda se u oltarsku menzu stavljaju relikvije svetaca. U vezi s tim dolazi do pojave da se biskupi, pa čak i obični građani žele sahraniti uz grobove mučenika ili svetih ljudi. Slični primjeri iz IV st. nalaze se u Saloni te na taj način s razlogom Paškvalin i ovu baziliku datira u IV st.[722]

Bazilika u Bugojnu (Čipuljići)

Veoma važno područje u sklopu municipija *Bistue Vetus*, predstavljalo je današnje Bugojansko polje. Na njemu su se nalazila brojna rimska naselja, od kojih je najznačajnije ono koje je pronađeno u Čipuljićima.[723] To mjesto je imalo veoma dobre komunikacijske veze

[720] Basler, 1966: 340.
[721] Basler, 1972: 85.
[722] Paškvalin, 2003: 121.
[723] O ovome više u: Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone, Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo: Vrhbosanska nadbiskupija, Đuro Basler,

s naseljima na području Kupreškog i Travničkog polja, kao i sa naseljem Varvara na području Gornje Rame.[724] Na mjestu zvanom Grudine u Čipuljiću (danas dio Bugojna) otkopavan je nekoliko godina (od 1959-1970.) kompleks objekata sa, kako izgleda, dvije crkvene građevine iz raznih epoha.[725]

U spletu zidova koji su ovdje otkopani, teško je razlučiti onaj dio koji bi se mogao smatrati cjelinom kasnoantičkih objekata, no u svakom slučaju tom vremenu može se pripisati građevina nešto izduženog tlocrta, sa narteksom, tri lađe i apsidom, pa tetrakonhalni objekat (baptisterij) povezan vratima sa narteksom ili bočnom lađom. Istraživanje ovog kompleksa otežano je višeslojnošću nalazišta zbog čega na mnogo mjesta nije bilo moguće odvojiti pojedine građevne faze. Tako se – kako izgleda - u tetrakonhalnom objektu javlja kao podnica sloj koji je očito stariji od objekta, pa je piscina bila samo djelimično ukopana u njega, dok se prava podnica prostorije, pa tako i gornji dio piscine, nisu uopće sačuvali. No, bez obzira na teškoće koje ovdje nije moguće izbjeći, u ruševinama su nađeni objekti čija je kulturna pripadnost manje ili više sigurna. To su veliki ulomak ploče sa reljefnim prikazom riba i fragmenti tranzena od sentuma. Od ostaih nalaza može se spomenuti izvjesna količina prozorskog stakla, ulomci keramike i novci iz vremena kasnog carstva.[726] Datiranje ove bazilike je od IV do VI stoljeća, mada Paškvalin tvrdi da pripada IV st.[727]

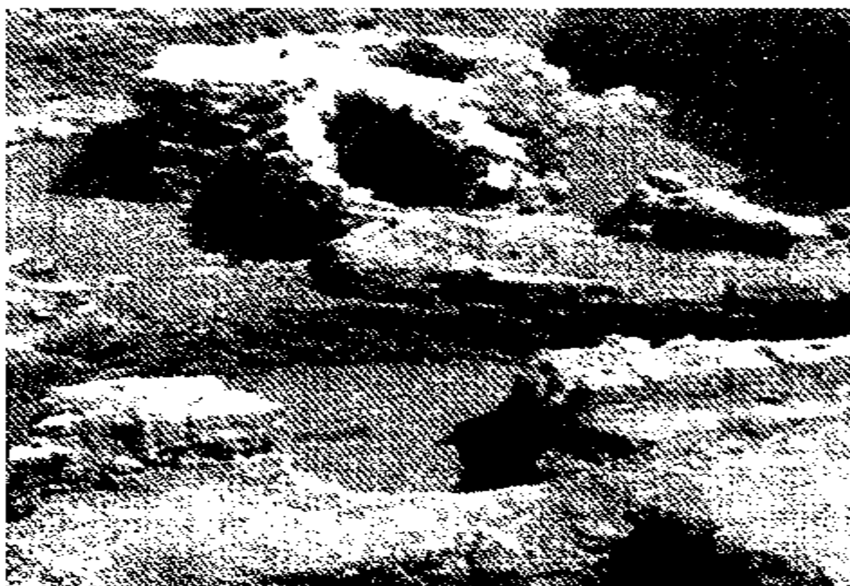
Krščanska arheologija, Mostar: Crkva na kamenu; te u djelu istoimenog autora: *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Paškvalin, Veljko i Nada, Miletić, *Grudine (Crkvina),Bugojno-Čipuljić*. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988. Paškvalin, Veljko, *Čipuljići kod Bugojna – nastavak istraživanja starokršćanske bazilike.* Arheološki pregled 10, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 1968: 159-162.

[724] Pašalić, 1959: 47-49.

[725]Iskopavanja na ovom lokalitetu su rađena u nekoliko etapa. Prvi koji je iskopao i istražio ovaj lokalitet je bio Karl Patsch 1895. godine. Istraživanja su nastavljena i u XX. st., a posebno se ističu arheolozi Esad Pašalić, Jozo Petrović i Zdravko Marić.

[726] K. Patsch je 1895. objavio nalaze „u Bugojnu“ pri gradnji ciglarske peći na krug, glinenu svjetiljku-lucernu, s natpisom radionice C. DESSI, zatim zlatnu naušnicu i dijelove glinene posude, sve import sa Zapada. U istom radu autor je prvi puta spomenuo da su u Čipuljiću nađeni temeljni zidovi rimskih zgrada, arhitekturni i reljefni ulomci. (Patsch, 1895: 586.) Isti istraživač je 1897. objavio, da se preko Braunove ciglane (na području savremene ciglane oko 500 m istočno od Crkvina) pa do gradine Pod opažaju temelji više zgrada. Ispod gradine Pod na livadama je opazio da stanovništvo izorava grude lijepa i opeke svakakve izrade i oblika. Patsch je pretpostavljao da je opeka izrađivana za gradnju objekata na Crkvinama. Iz Bugojna potječu rimski republikanski novci i jedna drahma iz Dyrrhachiuma, a od carskih novaca u Zemaljski muzej su krajem 19. stoljeća dospjeli novci Vespazijana, Antonija Pia, Faustine maior, Marka Aurelija, Lucile, Klaudija II, Licinijusa oca i Konstansa, tj. od 1. do 4. stoljeća (Patsch, 1897: 512-513). Esad Pašalić je 1952. godine na zemljištu sreske ciglane Vrbas, na kojem je prethodno bila Braunova ciglana, ustanovio plan kaldrme koji se pružao pravcem prema Crkvinama. Zabilježio je da se oko ciglane, pošto se stalno vršilo čišćenje zemljišta, nailazilo se na ostatke antičkog građevinskog materijala, Pašalić, 1953: 345.

[727]Basler, 1972: 76-77. ; Paškvalin, 2003: 115.

Slika 11. Zidana grobnica s bačvastim svodom

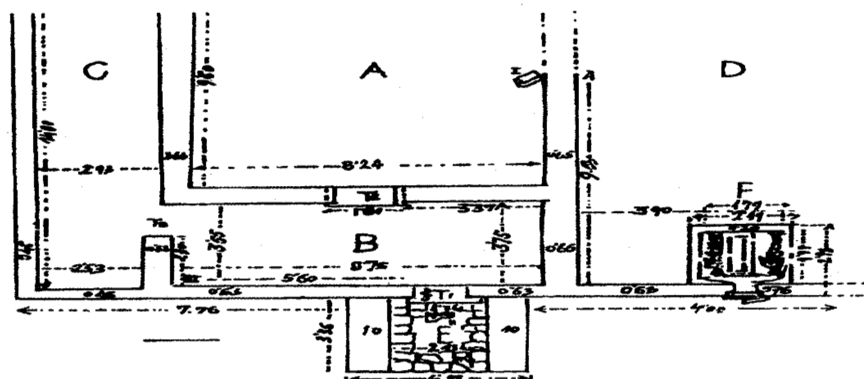
Preuzeto iz Paškvalin, 2003: 319.

Bazilika u Varvari

U selu Varvara, kod izvora rijeke Rame, vršeno je 1905. godine iskopavanje dijelova crkve, od koje je bio sačuvan samo zapadni dio, a i to samo u temeljima.[728] Crkva je bila orijentirana prema istoku. Građena je od lomljenog kamena sa vrlo slabim malterom. Debljina zidova u sjevernom dijelu iznosi 0,45 a u ostalim 0,66 m, dok je zid kasnije prigrađenog ulaza E bio 1,00 m debeo. Ulaz u crkvu bio je sa zapada. Pod u otkrivenom prostoru bio je od krednog namaza, a krov, vjerojatno, od drveta. Ostataka crijepa nije, nađeno u području ruševine. Naos A je širok 8,24, a dugačak nešto više od 9,60 m. Istočni dio s apsidom nedostaje. Ispred naosa ležao je narteks B. On je zauzimao širinu naosa, i bio je širok 8,75, a dubok od 3,55 do 3,75 m. Narteks je imao troja vrata i to: u zapadnom zidu (široka 1,21), istočnom (1,45) i sjevernom (1,25 metara). Sa sjeverne strane od narteksa i naosa ležala je prostorija C, široka 2,93 m. Prostorija D bila je široka najmanje 6,50 m, ali njen južni zid nije sačuvan. Kako izgleda, ta prostorija nije bila pristupačna iz same crkve, iako je bila građena u isto vrijeme kada i sama crkva. Ona je imala zidanu grobnu komoru E sa bačvastim svodom, široku, iznutra, 1,79, a dugačku 1,99 m. Grobnica je imala ulaz izvana,ispod zapadnog zida

[728] U selu Varvara iskopavanja je vršio Karl Patsch 1905. godine, a svoje nalaze je objavio u GZM. Karl Patsch, BISTVE VETUS, GZM XVIII, 1906: 151.

(0,55 X 0,485), a unutra su bile dvije kamene kline, na kojima je ležao po jedan kostur, dok su izmedu ležaja bile u neredu kosti od još četiri osobe. Od priloga je nađen samo jedan željezni nožić.[729] Nikakvih drugih nalaza nije bilo, ali su nađena četiri spolija: jedna čitava i tri fragmentirane nadgrobne stele. Na njima se četiri puta spominje ime *Flavius*. Dvojica od njih bili su dekurioni municipija BIST . . . - svakako BISTVE VETVS. Crkva je očito kasnoantičkog porijekla, možda je bila u upotrebi i tokom srednjeg vijeka.[730]

Slika 12. Preuzeto iz Paškvalin, 2003: 298.

Geografski položaj municipija upućivao bi na to da je kršćanstvo u današnje krajeve Rame moglo doći iz Salone i iz Narone. Tu se vjerovatno, već krajem IV st. sagradila crkva o čemu govore ostaci bazilike i presvođena grobnica. U opravdavanju teze da se ova bazilika datira s kraja IV st. govori pronađeni arheološki materijal u grobnici. Željezni nalazi iz grobnice pripadali bi sigurno okovima mrtvačkog sanduka. Identični okovi iz IV st. su pronađeni u Sagvaru, pa se tako i ovi u Varvari datiraju u isti vremenski period.[731]

Na kraju se može zaključiti da Rimsko Carstvo doživljava velike promjene u IV st. u svim pogledima kako u ekonomskim tako i u političkim, vjerskim, socijalnim itd. Ono što je posebno karakteristično za IV st. jeste potvrđivanje slobode kršćanima koji počinju da djeluju, sada mnogo jače, javno, slobodno i nametljivo. Prije Milanskog edikta kojim je potvrđena sloboda kršćanima, oni su takođe djelovali, više tajno nego javno. Ono što se pokazalo u IV st. za Rim i Rimsko Carstvo, to je ostavilo pečat i na Bosnu i Hercegovinu. Područje Bosne i Hercegovine nije zahvaćeno administrativnom reorganizacijom kao ostali dijelovi Carstva, ali se način življenja promijenio, kao i u samom Rimu. Kako u Rimu kršćani izlaze na ulice i

[729] Basler, 1972: 119.
[730] Basler, 1972: 118.
[731] Paškvalin, 2003: 115.

dobivaju pravo glasa, to se događa i na području Bosne i Hercegovine što naravno nije sporno.

Ono što je bitno naglasiti za područje Bosne i Hercegovine, a u uskoj vezi sa ovim razdobljem jeste njegovanje istočnih kultova koji su bili politeističkog karaktera naravno, ali u koje su ubačeni elementi kršćanske vjere kako bi se taj politeizam sačuvao. To naravno jeste napravilo pomak u djelovanju i držanju politeista ali nije spriječilo širenje kršćanske vjere. Od IV st. biva zastupljen Mitrin kult koji je također istočno božanstvo, a na osnovu ovoga kulta prati se utjecaj drugih kultura i naroda na ova područja te doprinos istih. Način sahranjivanja u IV st. se mijenja, jer poprima monoteističke elemente, skeletnog sahranjivanja. Djelovanje kršćanskih zajednica do Milanskog edikta 313. godine je bilo tajno, ali se na osnovu svega može zaključiti, da su kršćani u javnosti živjeli životom politeista.Iako je djelovanje bilo tajno, svoj način življenja i vjerovanja su prožimali i nametali u javnosti. U prilog ovoj činjenici ide teza da su se oni pored zabrana i skrivanja skupljali u manjim zajednicama, a njihovi rituali su bili obilježavani tajnim simbolima, koji su pokazivani u javnosti i to je zapravo njihovo pokazivanje javnosti u tajnosti. Naravno kao što je već prethodno spomenuto, sve te procesije, simbolika i način življenja su morali biti itekako zakamuflirani da ne bi bili otkriveni. To se može primijetiti i na tlu Bosne i Hercegovine. Ti simboli su sljedeći: riba, sidro, ovca, štap i pastir itd. Neki od tih simbola su ostali u upotrebi do dan danas, kao određeni sakramenti kršćanstva. Prije svega tu treba izdvojiti simboliku pastira i stada. Nakon potpisivanja Milanskog edikta, društveno politički položaji se mijenjaju. To sve više vodi do slabljenja Rimskog carstva, a vremenom će dovesti do postepenog sukoba između kršćana i politeista. Prije svega tu treba istaknuti političku podlogu. Iako je Milanski edikt istakao ravnopravnost, dolazi do naboja i borbe za prevlast, za podložnost, za isticanje boljeg, ispravnijeg i jačeg. Sve ovo će izgristi državu iznutra te će se ova slabost iskoristiti od strane barbara, što će dovesti do rušenja ove velike Imperije. Bosna i Hercegovina u ovom razdoblju jeste samo jedno od područja u kojem se nastavlja borba za opstanak i jednih i drugih. Kršćanstvo uzimajući sve većeg maha prouzrokovat će razvoj velike kasnoantičke arhitekture koja svoj procvat doživljava posebno u V i VI stoljeću.

Iako je u ovom razdoblju došlo do sudara dvije različite religije, odnosno do dva različita civilizacijska kruga, kršćanstvo i paganizam su u istom tom historijskom toku djelovali i živjeli. Kršćansko učenje je promijenilo razmišljanje i djelovanje ljudske svijesti, posebno u onom sociološkom smislu. Tako je kršćanstvo najviše pristalica i nalazilo u ekonomski ugroženim slojevima društva. Paganizam je u tom krugu ipak opstajao i to kroz

gotovo cijelu kasnu antiku. Područje Bosne i Hercegovine se itekako dobro isticalo u ekonomskom smislu. Bosna i Hercegovina je Rimskom Carstvu dala mnogo, kako plemenitih metala, tako i drugih sirovina, koje je posjedovala u velikim količinama. Ekonomski razvoj je itekako bio značajan, ali izvori koji bi pružili neke bitnije podatke o ovom području, jako su oskudni, i teško je analizirati i definisati te ekonomske tokove, a posebno za period kasne antike. Iz svega izloženog da se zaključiti da su rudarski i trgovački centri i u periodu IV st. ostali bitni i značajni i da su bili u pogonu sve do provale drugih naroda, koji su to preuzeli kasnije u svoje ruke. Za pojednostavljivanje pojedinih zaključaka, dolaska do novih saznanja potreban je veliki rad na izvornoj građi kako bi se moglo, doći do konkretnijih saznanja.

Područje današnje Bosne i Hercegovine je takođe bila važan privredni centar u IV st. Ono što karakteriše ovo područje jesu rudna bogatstva koja su dodatno osnaživala ekonomiju. Rimljani su bili svjesni i dobro su znali šta Dalmacija posjeduje te su u svim segmentima iskorištavali bogatstvo koje pruža provincija Dalmacija, a kao svjedočanstvo služe rimski rudnički novac, rimski natpisi, literarna svjedočanstva, kasnoantički intinerari itd. O eksploataciji željezne rude i proizvodnji željeza u rimskoj Dalmaciji skromna svjedočanstva ostavilo je nekoliko rimskih pisaca. Odnose se uglavnom na period kasne antike, ali svjedoče o rudarskoj aktivnosti i proizvodnji željeza tokom cijelog trajanja antičkog vremena u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Međutim kako je moć Rimskog Carstva počela da opada i provincija Dalmacija je postajala slabija. Rudnici su vremenom zapuštani, nije bilo dovoljno prihoda, te su tako krajem IV st. počeli sve više da propadaju.

Poljoprivredna imanja poput onih u Mogorjelu i Suvaji su na ekonomskom planu, također imala veoma važnu funkciju. Određeni veći gradovi su opskrbljivani sa ovih imanja, kao i vojska, dok je obično stanovništvo na njima radilo i živjelo. Slabljenjem centralne vlasti, pojavljivanjem zakupa u bilo kom smislu da li se radilo o državnim ili privatnim latifundijima, dolazi do zloupotreba. Ako se uzimalo od države, ona je tražila svoju računicu, ako su siromašniji uzimali od bogatijih, potpadali su pod kamate koje nisu mogli vraćati. Na ovaj način gledano, kroz sve aspekte se urušavao jedan sistem, koji je u dogledno vrijeme bio sređen i organizovan. Taj sistem je zahtijevao jednu vrstu klasične putanje po kojoj bi se kretao. Međutim toga nije bilo, ni u Rimskom Carstvu, ni u provinciji Dalmaciji, pa ni na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine, te se samo čekao trenutak kada će sve srušiti. Područje Bosne i Hercegovine je tom periodu od IV st. do druge polovine V st. živjelo i nosilo se sa svim tim političkim, kulturnim, ekonomskim i drugim problemima, te je ostavilo veliko blago i naslijeđe iz tog perioda.

4.4. RANO KRŠĆANSTVO NA PODRUČJU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE U SVJETLU NALAZA MOZAIKA, FRESKI I GROBNICA NA SVOD

Starokršćanski prikazi na mozaicima u Bosni i Hercegovini

Na osnovu raznolikosti antičke arhitekture i bogatstvu građevinskih objekata javila se vremenom i potreba da se iste te prostorije i ukrase na način koji zahtijeva i želi sam vlasnik objekta. Jedna od najraširenijih grana rimske dekorativne umjetnosti je mozaična umjetnost. Kako su mozaicima se ukrašavali podovi prostorija isto tako su se mnogi majstori u čitavom rimskom svijetu okušali i u izradi zidnih mozaika.

U Bosni i Hercegovini do danas je otkriveno oko 50 različitih mozaika kao rezultat arheoloških istraživanja. Historijat istraživanja mozaika u Bosni i Hercegovini može se pratiti u dva perioda. Prvi period veže se za vrijeme austrougarske vladavine (1878. god. - 1914. god.). Tada dolazi i do prvih otkrića mozaičnih fragmenata na području Ilidže, Domavije i Stoca. Drugi period je vrijeme nakon Drugog svjetskog rata kada su uslijedila sistematska istraživanja u Višićima kod Čapljine, Paniku kod Bileće, Putovićima kod Zenice.

S obzirom na vrijeme nastanka i korištenja mozaika na navedenim lokalitetima, a to je period od II st. do kraja IV st. neki od njih sadrže ili barem upućuju na starokršćanske motive i simbole, odnosno kriptokršćanskog su karaktera.

Starokršćanska simbolika

Riječ simbol u najkraćem mogla bi se definirati kao termin za svaki fenomen u društveno-kulturnim dešavanjima jedne određene ljudske zajednice. Na osnovu ustaljene i definirane simbolike ljudska zajednica komunicira na jedistven način. Potreba za simbolikom između ostalog javila se u periodu kasne antike kada se pojavilo kršćanstvo kao nova religija čije se misionarstvo širilo u tajnosti.

Jedan od glavnih razloga pojave simbolike u ranom kršćanstvu krije se u političkim razlozima kasne antike, kada se zbog učestalih ratova i progona sljedbenika nove vjere od strane pagana, grade tajne grobnice i kada se kroz određenu simboliku u umjetnosti i arhitekturi iskazuje štovanje Kristove vjere. Naravno potreba za simbolima u ranom kršćanstvu je i odraz kršćanskog vjerovanja o „nepovredivosti groba“. U tom slučaju duša

pokojnika ne bi mogla uskrsnuti ako je njen grob razrušen i ostaci razbacani, što se je na žalost uprkos svim mjerama i opreznosti dešavalo.

Zbog toga ne treba biti čudno što su baš u tom periodu mnoge podne i zidne površine diljem Rimskog Carstva bile ispunjene mitološkim scenama u nešto drugačijoj formi nego što je to bilo ranije. Primjer za to je Orfej, ličnost koja je isključivo vezana za grčku mitologiju ali koju su također prvi kršćani vrlo rado uzimali i za prikaz Krista. Riba je jedan od najučestalijih simbola u kršćanstvu kao i prikazi riblje krljušti, prikaz delfina, prikaz ptice i sl. Mnogi još prikazi na zidnim i podnim površinama su korišteni da bi se na jedan diskretan način iskazalo poštovanje i vjera prema Kristu. Personifikacija godišnjih doba je jedno ciklično kretanje čovijeka od njegovog rođenja, života i rasta do njegove konačne smrti, što je tipično za kršćanstvo koje uvijek opominje i upozorava na prolaznost ovog svijeta i naglašava eshatološki život.[732]

Višići

Jedni od najstarijih mozaika u Bosni i Hercegovini otkriveni su u Višićima kod Čapljine prilikom rekognosciranja terena 1955. godine. Zemaljski muzej BiH je tada poduzeo probno istraživanje gdje se ustanovilo da se radi o objektu sa ostacima mozaika i zidnog slikarstva, nakon čega su preuzeta i zaštitna istraživanja.[733] Mozaici su bili smješteni u peristilnoj zgradi unutar kompleksa velikog imanja. Zgrada je najvjerovatnije pripadala nekom od državnih službenika ili veterana. Kao i u drugim rimskim vilama, i u Višićima se javljaju jednostavni mozaici u predsoblju i hodnicima, dok su bogatiji bili smješteni u sobama. Mozaici koji na sebi sadrže klasične motive starokršćanske umjetnosti smješteni su u prostorjama 3, 8, 17 i 22.[734]

Mozaik u prostoriji 3 vrlo živo je ukrašen od perifernog do centralnog djela sa 11 redova koncentričnih rombova koji čine živo obojeni okvir mozaika. Centralni dio mozaika čine dvije ribe istog oblika na tanjiru. Crtež riba je realan i precizan, motiv tanjira odgovarao je prostorijama za ručavanje. Vanjski okvir ovog mozaika čine stilizovana bršljanova loza i niz trokuta. Cijela mozaična površina ukrašena je svjetlocrvenim, crvenim, plavim i žutim teserama.[735]

Među bogatije mozaike, ali i one koji sadrže starokršćansku simboliku ubrajaju se mozaici iz prostorije 8 i 17. Ova dva mozaika spadaju u grupu bogato ukrašenih mozaika rađeni po

[732] Detaljnije: Jenner, 1910.
[733] Čremošnik, 1965: 147.
[734] Čremošnik, 1984: 18.
[735] Čremošnik, 1984: 20-21. ; Busuladžić, 2008: 32.

sistemu ponavljanja geometrijskih motiva. Mozaik iz prostorije 17 u centralnom djelu sadrži šesterokut, a oko njega je poredano još šest šesterokuta. Uokvireni su pletenicom, a u njihovom centru se nalaze šestolatične rozete. Unutrašnji okvir sadrži motiv riblje krljušti i antitetski postavljene delfine. Na drugom mozaiku iz prostorije 8 predstavljena je samo polovina prethodne sheme gdje se nalaze beskonačne rozete i krugovi koji se sijeku, dok su delfini postavljeni sa strane. Glavni okvir čini srcolika pletenica. Motivi ovih mozaika ukrašeni su u više boja tako da imaju živ i bogat izraz. Delfini su izvedeni tehnikom crnih figura tako da djeluju kao dekorativni motiv.[736]

Mozaik sa centralnim motivom iz prostorije 22 po tehnici izrade i motivima sličan je mozaiku iz prostorije 3, s tim da je u centralnom djelu prikazana jedna riba na tanjiru. Okvir čini stilizovana riblja krljušt poredana u 11 koncentričnih redova dok vanjski okvir čine krugovi koji se sijeku.[737]

Mnogi od motiva na mozaicima iz Višića vode prijeklo od helenističkih mozaika koji su se prenosili preko Italije do provincije. Prikaz životinja javlja se na bogatije ukrašenim mozaicima od kojih su prisutni prikazi riba, delfina i školjke. Starkoršćansku simboliku navedenih mozaika predstavlja u prvom redu prikaz ribe. Riba je jedan od najrasprostranjenijih simbola u kršćanstvu. Ako se riječ riba napiše na starogrčkom jeziku (grč. ἰχθύς, -ύος, ό- riba) ona predstavlja inicijale imena Isusa Krista koje odgovaraju pravilima latinske nomenklature i sadrži tzv. tria nomina: Iesous Hristos Theou Yios Soter[738] (Isus Hrist Sin Božiji Spasitelj). Ova rečenica bila je ujedno i protest prvih kršćana protiv cara Domicijana koji se na svom novcu nazivao Theou Yios (Sin Božiji), pa prema tome riba u starokršćanskoj simbolici ima višestruko značenje. Njome se kristijanizira stari, u istočnom svijetu duboko uvriježeni motiv, te ona dobija po egipatskom i sirijskom uzoru euharistijsko značenje i ona je protest protiv cara. Riba kao starokršćanski simbol upotrebljavao se od II st. do IV st.n.e. ali kasnije sve rjeđe, što je upravo u skladu sa mozaicima iz Višića.[739]

Također, jedan od brojnih prikaza riba je i *piscicula*, odnosno prikaz više malih riba koje simbolizuju Klementa Aleksandrijskog koji je opjevao Isusa kao ribara. Čest je i prikaz ribe kao kršćanskog simbola na mozaicima, freskama, na euharistijskim slikama u katakombama, na pečatima, prstenju. U početku, riba je prikazivana različito, da bi poslije taj prikaz prešao u ustaljeni oblik delfina kao što su to zahtijevali vlasnici vile u Višićima.

[736] Busuladžić, 2008: 18.
[737] Čremošnik, 1965:170. ; Čremošnik, 1984: 115. ; Busuladžić, 2008: 37-38.
[738] Basler, 1986: 46.
[739] Basler, 1986: 46.

Datacija mozaika iz Višića ne može se precizno odrediti. Na osnovu arhitektonskih ostataka peristilni dio vile izgrađen je tokom I st. n.e. dok su mozaici sigurno postavljeni kasnije tokom II st. n.e.

Ilidža

U toku istraživanja lokaliteta Aqua S... na Ilidži kod Sarajeva otkriveno je između ostalog i 12 mozaika. Jedan od najbolje očuvanih mozaika je iz četvrte grupe prostorija te iako mu je očuvana samo jedna strana, uspješno je izvršena rekonstrukcija. Centralni dio čini sferni romb, dok je oko njega prostor podjeljen u četiri eliptična i četiri trapezoidna polja uokvirena pletenicom. U centralnom polju prikazana je ljudska glava koja bi po predstavi peduma s desne strane glave, ribe koje se nalaze uokvirene u elipsama te delfinâ, koji su između ostalog i simbol vodâ, mogla predstavljati nimfu. Mozaična površina je ukrašena crvenim, tamnocrvenim i crnim konturama. Međutim, za razliku od mozaika u Višićima, ovaj mozaik iz Ilidže nije precizno izveden, a plastičnost je postignuta nijansama boja. Lice i vrat nimfe izvedeni su svjetlocrvenim i žućkastim nijansama. Nažalost, ne mogu se jasno vidjeti detalji na glavi nimfe. Oči su rađene od sitnih crnih tesera što čini prodoran izraz koji je karakterističan za ekspresionistički stil.[740]

U mozaike sa kršćanskom pozadinom sa Ilidže mogli bi se ubrojati i četiri fragmentna mozaika iz pete grupe građevina. Mozaična površina izvedena je tako što su motivi prikazani u kvadratičnim poljima koji su međusobno odvojeni beskonačnom pletenicom. Mozaik sadrži prikaze sljedećih geometrijskih motiva: rozete, Gordijev čvor, kasete stropa, krug sa odsječcima ili polje ispunjeno oko centra nizom trokuta, krstaste pelte kao i figuralne predstave ptica, repa ribe i pozorišnih maski. Prikaz maske je neprecizno izveden dok su ptice neprirodne boje (crvene, zelene i sl.), a prikazane su samo s jedne strane, dosta stilizovano te ne odgovaraju prirodnoj anatomiji. Pomoću rekonstrukcije fragmentiranih djelova ovog mozaika može se uvidjeti da se radi o pokušaju imitacije stropa.[741]

U prostoriji 21 objekta A koji je iskopavan 1949/1950. godine, otkriven je mozaik sa veoma bogatim i interesantnim prikazom. Ovaj izuzetno bogat mozaik se svrstava u mozaike sa lažnom centralnom shemom gdje se nalazi prikaz Amora[742] na morskom lavu. Polje mozaika čini sferni romb zaobljenih uglova na koje se naslanja elipsa u uglovima.[743]

---

[740] Čremošnik, 1984: 45-46. ; Ćeman, 2000: 146-147. ; Busuladžić, 2008: 40.
[741] Čremošnik, 1984: 50-51.
[742] Amor ili Eros (grč. Ἔρως- požuda) staro božanstvo prirode, ljubavi strasti, seksualne požude.
[743] Pašalić, 1959: 123. ; Čremošnik, 1984: 58. ; Ćeman, 2000: 145 i 151; Busuladžić, 2008: 41-42.

Predstava morskog lava na kome jaše Amor čini jedan dio scene *thiasosa*.[744] S obzirom da se prikaz veže za vjenčanje morskih božanstava mozaici sa ovakvim i sličnim prikazima postavljali su se u banjama, termama i sličnim objektima. Konkretno za ovaj mozaik nema dovoljno podataka o kojoj se prostoriji radi, ali se po mjestu u zgradi može pretpostaviti da se radi o tablinijumu.[745] Amor je često prikazivan i kako jaše delfina ili neku drugu životinju. Ovaj prikaz sa Ilidže ukazuje na životinju čiji je prednji dio u obliku lava, a stražnji u obliku zmije kao u tritona. Čitava scena prikazana je u pokretu gdje Amor sa krilima drži morskog lava na uzdima. Amor je prikazan zdepasto sa slabo naglašenim pojedinim djelovima kao npr. vratom, što čitavu scenu upućuje na severski stil koji karakterizira nagli prelaz tamnih i sivih površina.[746]

Dio *thiasosa* čini i predstava još jednog mozaika sa Ilidže. Nađen je u prostoriji pored prostorije sa mozaikom Amora i morskog lava. U pravougaonom polju koje je uokvireno krstastim meandrom prikazana je velika duguljasta morska zmija. Zavoji zmijolikog tijela prikazani su nevješto pa se dobija utisak da je zmija u sredini prepolovljena.[747]

Od skrivenih starokršćanskih simbola sa ovih mozaika treba prije svega istaći prikaz nimfe. Zapravo jedna od nimfi pretvorena je u lovor nakon što je odbila udvaranje boga Apolona. Kao što je opće poznato, lovor i lovorov vjenac u antičkom svijetu su bili izuzetno štovani. Lovorov vijenac je predstavljao kao simbol pobjede na Olimpijskim i sličnim igrama, a štitio je i od kuge i grmljavine. U kršćanskom svijetu simbolizirao je obilje i slavu, čistoću i vječnost, te Kristovo uskrsnuće kao trijumf čovječanstva. Na istom mozaiku u medaljonima su prikazane ribe, a između njih u praznom prostoru delfini čija je simbolika prethodno objašnjena.

Od figuralnih prikaza bitno je ukazati na pticu koja simbolizira Duh Sveti u Ivanovom Otkrovljenju. Osim toga isti mozaik sadrži krstastu peltu, rozete te male križeve upisane u četverougaona i trougaona polja. Prikaz Amora sa morskim lavom kao i drugi mozaik do njega sa prikazom zmije, također se mogu objasniti starokšćanskom simbolikom. Iako Amor u prvom redu izgleda dekorativno, on je i simbol prelaska duše umrlog na drugi svijet. Inače *thiasos* među koje se ubraja i mozaik sa morskom zmijom ima eshatološko značenje. Tako da je i čest prikaz na sarkofazima.[748] Prikaz zmije, osim što se može povezati uz *thiasos*, također

---

[744] Thiasos-povorka sa vjenčanja morskih božanstava Tetide (majka najslavnijeg grčkog junaka Ahileja) i Posejdona (sin Kronov i Rejin)
[745] Tablinum- prostorija između peristila (dvorišta) i atrija (unutrašnje dvorište, predvorje sa stupovima). Tablinum je otvorena dnevna prostorija namijenjena za posjetitelje i goste.
[746] Čremošnik, 1984: 60.
[747] Pašalić, 1959: 123. ; Čremošnik, 1984: 118. ; Ćeman, 2000: 150. ; Busuladžić, 2008: 42-43.
[748] Čremošnik, 1984: 62.

u kršćastvu simbolizuje zlo, prevaru, grijeh jer je preko nje Sotona dao na iskušenje Adama i Evu.

Svi mozaici iz Ilidže iako su nađeni u više zgrada rađeni su po istoj shemi i tehnici. Slikarski način prikazivanja, ekspresionistički stil i jaka stilizacija su samo neki od detalja u izradi ovih mozaika koji upućuju na to da su mozaici izrađeni krajem II st. ili početkom III stoljeća.[749]

Stolac

U Podgradskoj mahali u Stocu 1892. godine pronađeni su do tada najočuvaniji bosanskohercegovački mozaici.[750] Oni se također ističu i svojim bogatim motivima, među kojima se izdvaja mozaik sa prikazom personifikacije godišnjih doba od kojeg je sačuvan samo jedan dio. Centralna predstava je oštećena, ali je bila uokvirena sa dva pravougaonika koji se sjeku i čine osmerokut. U uglovima kvadrata očuvana su dva prikaza: personifikacija proljeća i zime. Personifikacija proljeća prikazana je u ženskom liku, sa cvijetnim vijencom na glavi, lice je duguljasto, pogled uperen prema gore, masivna struktura lica podsjeća na severski stil. Iako nije uspjela izrada smiješka na personifikaciji proljeća, lice proljeća za razliku od lica personifikacije zime odiše jednom vedrinom. Ispod vijenaca prikazan je kratki, prozirni veo koji se spušta do ramena sa stiliziranom dugom kosom ispod. Proljeće je rađeno sa crvenim, plavim, zelenim i žutim teserama kao i staklenim. Za razliku od proljeća, koje je prikazano sa cvijetnim vijencom i ogrlicom, personifikacija zime također u ženskom liku prikazana je sa velikim bijelim ogrtačem koji joj pokriva i dio glave. Glava je ukrašena vijencom od trske sa zelenim lišćem. Izraz lica je ozbiljan, a vidljiv je poneki pramen kose ispod bijelog ogrtača.[751]

Inače prikaz godišnjih doba je vrlo čest u rimskim provincijama, a samim tim i različit. Ovidije je u svojim Metamorfozama istakao neke od karakterističnih elemenata prikaza godišnjih doba pa je tako za proljeće simbol cvijeće, snop žita za ljeto, voće za jesen, bijeli ogrtač ili bijeli konji za zimu.[752]

Čitav centralni dio dodatno je uokviren bogatim krstastim meandrom i beskonačnom pletenicom. Zidovi u prostoriji u kojoj je pronađen mozaik bili su obloženi mermernim pločama i to cijela površina zida što je izuzetno teška i skupa tehnika oblaganja te samim tim predstavlja jedinstven slučaj u zaleđu provincije Dalmacije. Opisani mozaik se datira u kraj

[749] Čremošnik, 1984: 62. ; Busuladžić 2008: 22, 38-45.
[750] Truhelka, 1893: 291-293. ; Fiala – Patsch, 1895: 273-275.
[751] Čremošnik, 1984: 69. ; Busuladžić, 2008: 48.
[752] Čremošnik, 1984: 70.

IIst. i početak III stoljeća.[753] Godišnja doba u kršćanstvu simbolizuju tok života i uskrsnuće. Na sarkofazima i katakombama one se često nalaze uz Krista.[754]

Panik

Na blagoj padini iznad rijeke Trebišnjice, u Paniku kod Bileće, otkrivena je jedna od najreprezentativnijih rimskih vila na području Bosne i Hercegovine.[755] Od grupe mozaika pronađenih u pseudourbanoj vili ostali su očuvani samo oni koji su se nalazili u prostorijama banje i u dijelu stambenih prostorija. Od mozaika koji bi mogli sadržavati starokršćansku simboliku izdvaja se mozaik sa prikazom Orfeja[756] i muze[757]. Sastoji se od dva dijela: kvadratnog, u čijem se centru nalazi prikaz Orfeja, i pravougaonog sa prikazom muze. Lik Orfeja je uokviren sa dva kvadrata koji se sijeku, nešto slično kao kod prethodnog mozaika iz Stoca. Od prikaza Ofreja sačuvan je samo jedan dio i to prikaz zelene tunike sa crvenim opasačem, crvenim plaštom kojim je Orfej ogrnut, te lirom koju drži u lijevoj ruci dok su mu na desnom rukavcu izvedena tri križa. Očuvan je i dio frigijske kape u gornjem dijelu.[758]

Orfej je okružen raznim životinjama: zmijom, bikom, pticom, leopardom, divokozom i drugim životinjama čiji su samo neki dijelovi vidljivi. Cijeli prizor je smješten u jedan prirodni ambijent gdje Orfej sjedi na stijeni ispod drveća. Drugi dio mozaika čini prikaz muze u pravougaonom polju sa beskonačnom pletenicom koja okružuje prizor. Muza je prikazana u zelenoj tunici i sa perjem na glavi na način kako je obično prikazivana u kasnoj antici.[759] Lice muze je ozbiljno i strogo što ukazuje na ekspresionističke predstave. U desnom uglu od muze predstavljen je diptihon[760] ili libellus[761] što je atribut muze Kaliope.[762] Mozaik se datira u III stoljeće.[763]

S obzirom na veliku promjenu stilova, samo na ovom mozaiku jasno se ogleda nemirno III stoljeće koje izaziva nesigurnost sjeverne granice Carstva, a osiromašenje provincije zbog

[753] Čremošnik, 1984: 77.
[754] Čremošnik, 1984: 204.
[755] Čremošnik, 1976: 41-138.
[756] Orfej (grč. Ὀρφεύς) je u grčkoj mitologiji napoznatiji mitski pjevač, svirač ipjesnik. Prema nekim predanjima rodila ga je muza Kaliopa, Klio ili Polihimija. Njegovom ljepotom sviranja i pjesništvom bile su očarane sve životinje pa i one najdivlje. Na mozaicima često je prikazivan u društvu raznih životinja i u prirodnom ambijentu.
[757] Muze (grč. Μοῦσα) su u grčkoj mitologiji zaštitinice pjesništva, govorništva i umjetnosti. Poznato je devet muza koje nadahnjuju pjesnike, umjetnike, slikare. One su Zeusove i Mnemozinine (boginja pamćenja) kćerke.
[758] Čremošnik, 1984: 80. ; Busuladžić, 2008: 52-54.
[759] Čremošnik, 1976: 79.
[760] Diptihon (grč. διπϑον) je dvostruka tabla za pisanje. U kršćanstvu je spisak rođenih, krštenih i umrlih.
[761] Libellus (lat. libellus, -i, m – mala knjiga).
[762] Kaliope (grč. Καλλιόπη)- jedna je od devet muza, Zeusovih kćerki. Zaštitinica je epike i govorništva.
[763] Busuladžić, 2008: 52-54.

velikih troškova ratovanja, izaziva nezadovoljstvo u širokim narodnim slojevima.[764] Upravo iz ovih razloga stanovništvo je tražilo utjehu u vjeri što je bilo povoljna baza za širenje kršćanstva tokom II i III stoljeća. Tako su i bogati vlasnici velikog imanja u Paniku tajno pripadali kršćanstvu što se odrazilo i na mozaičnu umjetnost II i III stoljeća. Prikaz Orfeja sa muzom Kaliope je paganska predstava sa paganskim karakterom, mitološka predstava koja se prikazuje od ranije ne samo na mozaicima. Međutim, treba uzeti u obzir i to da se na desnom rukavcu Orfeja nalaze tri križa, da je mozaik smješten u prostoriji u obliku križa koja je najvjerovatnije služila za ručavanje (triclinium, oecus) te da je Orfej okružen životinjama. Na osnovu ovoga može su posmatrati i kriptokršćanski karakter ovog mozaika. Prema tome Orfej bi simbolizirao Krista koji se u toku II i III stoljeća prikazuje kao Dobri Pastir, a životinje koje je Orfej okupljao oko sebe mogu se tumačiti stadom vjernika koje je Krist okupljao oko sebe, dok bi muza Kaliopa, koja u paganskom svijetu personificira epiku i govorništvo, simbolizirala znanje i mudrost Orfeja kao personifikaciju Krista, učitelja svijeta.[765]

Osim navedenog, mozaik sa prikazom Orfeja i muze Kaliope ukazuje na još jedan vid simbolike. To je simbolična slika kosmosa u kojoj Orfej simbolizira Krista, ptice carstvo nebesa, dok napad leoparda na jelena simobolizira borbu odnosno zemlju.[766]

Mozaik sa prikazom Orfeja je višestruko značajan. Sa jedne strane on predstavlja reprezentativni primjerak mozaične umjetnosti III stoljeća na području Bosne i Hercegovine, a s druge odražava svoj kriptokršćanski karakter kroz jedinstvene i vrlo rijetke predstave u ovom kraju, a i puno šire.

Mozaici V i VI stoljeća

Prilike u periodu od V do VI stoljeća nisu bile povoljne za daljnji razvoj mozaične umjetnosti, tako da i broj mozaika se smanjuje i gotovo da nestaju. U BiH zabilježena su dva mozaika iz navedenog perioda i to jako loše očuvani. Jedan primjerak je nađen u Sarajevu, na mjestu Carina nedaleko od Zemaljskog muzeja BiH. Najupečatljiviji dio su rombovi sa križom u sredini za što D. Sergejevski smatra da su ranokršćanski mozaici sa tipičnim kršćanskim motivom križa koji se od kraja IV stoljeća prikazuje samostalno.[767] Drugi mozaik nađen je u memorijalnoj građevini na Crkvini u Paniku. Na sačuvanim fragmetima zapaža se

[764] Čremošnik, 1984: 94.
[765] Čremošnik, 1984: 94.
[766] Čremošnik, 1984: 96.
[767] Segejevski, 1947: 16-23.

crkveni osmougaonik i kvadrat, te virovita loza. Na osnovu građevine u kojoj je pronađen datira se u VI stoljeće.[768]

Na osnovu tehnike izrade ova dva mozaika, lošeg materijala i nepravilnih tesera, jasno se može zaključiti da se na njima odražava društveno-politička situacija ovog perioda, pogoršana ekonomska kriza te nemirno vrijeme koje je popratilo period kasne antike.

Zidno slikarstvo sa kriptokršćanskim prikazima u Bosni i Hercegovini

Ostaci zidnog slikarstva u Bosni i Hercegovini uglavnom su pronađeni u ruševinama rimskih zgrada iz II i III stoljeća. Međutim, nalazi su veoma oskudni i velikim dijelom fragmentirani. Uzrok tome je velika oštećenost i slaba očuvanost zgrada, ali i nekvalitetna izrada zidnog slikarstva. Također, može se reći da već u II, a naročito u III stoljeću tehnika izrade fresaka postaje znatno lošijeg kvaliteta, što se posebno odražava u provincijama koje su bile odvojene od centara, a samim tim odvojenije i od vodećih umjetničkih i estetskih stremljenja.

Jedini prikaz na freskama koji ukazuje na kršćansku simboliku jeste prikaz nage muške figure iz Panika kod Bileće. Očuvano je samo nekoliko njegovih fragmenata na kojima se može uočiti da se radi o nagoj muškoj figuri sa prebačenim ogrtačem oko lijevog ramena, sa spuštenom lijevom i desnom rukom podignutom od lakta i sa dva podignuta prsta. Vidljiv je još stomak i lijeva noga. Podloga je žuta sa crvenim i sivim nijansama.[769]

Figura je dosta stilizovana što je specifičnost III i IV stoljeća. Zbog slabe očuvanosti teško je odrediti koga i šta predstavlja prikazana muška figura, jer nema očuvanih detalja, atributa ili simbola koji bi mogli ukazati na konkretno rješenje. Specifičan je pokret ruke, sa dva podignuta prsta, koja za pagane predstavlja govornika, dok u kršćanskom svijetu podignuti prsti su gesta blagoslivljanja. Kako ove freske pripadaju III stoljeću, kad se elementi kršćansta većinom skrivaju pod paganskom simbolikom, ostaje otvoreno pitanje kome pripada ova figura? Bitno je naglasiti da na figuri nije prikazana toga, kao što bi se obično predstavljali rimski govornici, te bi prema tome bila bliža kršćanskom prikazu Krista ili Apostola koji blagoslivljaju.[770]

---

[768] Čremošnik, 1984: 126.
[769] Čremošnik, 1984: 152.
[770] Čremošnik, 1984: 205.

Kasno antičke grobnice na svod

Problematika kasnoantičkih grobnica na svod na području današnje Bosne i Hercegovine predstavlja jedan problem kojem se u stručnim arheološkim krugovima nije posvećivala detaljnija pažnja. Iako je do danas na području Bosne i Hercegovine ustanovljeno ili istraženo preko 70 kasnoantičkih grobnica na svod, nažalost, još uvijek nemamo jedan sistematski rad koji bi objedinio svo do sada poznato znanje o njima.

Za vrijeme kasne antike odigrale su se krupne promjene u kulturalnoj, političkoj, društvenoj, ekonomskoj i religioznoj sferi koje su uveliko uticale i modelirale kasnoantički svijet današnje Bosne i Hercegovine. U toj konstantnoj fluktuaciji ljudi i ideja na scenu polako stupa kršćanstvo koje preuzima vjerski primat, te sa sobom sa istoka donosi neka obilježja koja će postati odrednica ovih područja. Među tim obilježjima se ističu i kasnoantičke grobnice na svod koje su uveliko oblikovale pogrebnu praksu i običaje lokalnog stanovništva.

Vladavina Dioklecijana (284. god. - 305. god.) predstavlja prekretnicu u društveno-političkom uređenju Rimskog Carstva. Cezar prestaje biti princeps, a postaje dominus tj. inkarnirani bog, sin Jupitera. Politički i teritorijalno gledano, carstvo je podijeljeno na četiri dijela, tj. razvija se vladavina četiri cara (tetrarhija), a između njih Dioklecijan je za vrijeme svoje vladavine imao najveći autoritet. To je doba i žestokih progona kršćana, ali i priznavanja kršćanstva 313. godine.

O gradnji paganskih hramova i građevina koje su imale sakralnu funkciju u ovom periodu ne možemo puno reći. Može se kazati da na početku kasne antike jedno vrijeme egzistira mitraizam (Konjic, Potoci kod Mostara, Jajce, Dardagani),[771] a u sepulkralnu arhitekturu pretkršćanskog/paganskog perioda mogao bi se ubrojati mauzolej iz Šipova.[772] Doba kasne antike predstavlja period prevlasti kršćanstva, ali svakako ni paganski običaji i vjerovanja se ne smiju isključiti. U ovom periodu na području današnje BiH sagrađene su brojne bazilike, pa tako i inventar bazilika postaje jedan od glavnih modela za izražavanje umjetničkih stremljenja. Svakako ne smijemo isključiti ni umjetnost kasnoantičkih stela koja dolazi do izražaja posebno u početnoj fazi kasne antike.

Građevine i objekti posvećeni kultu mrtvih zauzimaju svakako značajno mjesto. Tu treba svakako istaći već spomenuti mauzolej u Šipovu kao i brojne kasnoantičke grobnice na svod koje i jesu predmet ovog rada.

[771] Detaljnije: Imamović, 1977: 277-286.
[772] Sergejevski, 1952: 41-57.

Period kasne antike na području današnje BiH se ogleda u postepenoj transformaciji i propadanju antičkih tekovina konačno slomljenih početkom VII stoljeća. Iako je period obilježen značajnijim društveno-političkim, ekonomskim, umjetničkim i religioznim izražajima i promjenama, ipak je to bila uvertira za kraj jednog perioda od čega se naša područja par stoljeća neće moći oporaviti.

U doba kasne antike polako počinje preovladavati inhumacijski način pokapanja. Na području provincije Dalmacije inhumacija se počinje uvoditi prvo u Saloni i Naroni negdje na početku II stoljeća da bi tu u III stoljeću i preovladala što je uveliko uticalo na zaleđe provincije Dalmacije.[773] To se prije svega ogleda u pojavi sarkofaga već od II ili III stoljeća kao što su, na primjer, sarkofazi iz Halapića,[774] Bačevića kod Mostara,[775] Crkvenica kod Duvna[776] i dr. Međutim, proces prelaska na inhumaciju nije tekao tako brzo o čemu nam govore i kasnoantičke stele sa područja današnje BiH (Zenica, Travnik i dr.) koje se pojavljuju i u IV stoljeću te svjedoče o postojanju i kontinuitetu i ritusa incineracije.[777]

Proces prelaska na inhumaciju svakako je posljedica sve većeg uticaja kultova i religija koje su dolazile i širile se carstvom sa istoka. Tu svakako najvažnije mjesto zauzima i pojava kršćanstva koje u svojoj dogmi prakticira inhumaciju od samog početka. Ovo je posebno naglašeno nakon 313. godine od kada kršćanstvo slobodno propagira svoje učenje te kao istočnjačka religija sve više utječe na napuštanje incineracije.

Naravno, ipak u doba kasne antike na području današnje BiH ne može se govoriti o potpunoj dominaciji jednog ritusa sahranjivanja jer se i jedan i drugi dugo istovremeno pojavljuju. Ono što bi se moglo tvrditi jeste da je incineracija kao italski uticaj dominirala u ranijem razdoblju, a inhumacija u kasnijem periodu kasne antike na području današnje BiH, ali nikako da je jedan ritus isključivao drugi.

Veličina i izgled kasnoantičkih grobnica sa područja današnje BiH

Kasnoantičke grobnice na svod otkrivene su u skoro svim dijelovima današnje BiH. Obično to su grobne kamere četvrtastog oblika zidane kamenom ili sedrom sa bačvastim svodom koji je uglavnom bio pravljen od sedre. U nekoliko slučajeva (Rupni do,[778] Groblje sv. Ive[779]) bačvasti svod je prekriven pločama na dvije vode. U dva slučaja, oba u okolini B.

[773] Detaljnije: Paškvalin, 2003.
[774] Paškvalin, 2012: 444.
[775] Paškvalin, 2012: 445.
[776] Paškvalin, 2012: 444.
[777] Basler, 1984: 357-360.
[778] Miličević-Capek, 2011: 231.
[779] http://www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2477

Petrovca, u mjestima Smoljani i Bukovača, grobnice su se nalazile pod gomilom kamenja.[780]

Iznutra su grobne kamere često bile ožbukane, ali bez ikakvih ukrasa ili zidnih crteža osim u Malom Mošunju kada je u jednoj grobnici primjećen al fresco prikaz bobica, vjerovatno od grozda.[781] Veličina grobnica varira, međutim prosječna veličina im je bila oko 2,25 m dužine, 1,67 m širine i 1,62 m visine. Najveća je ona iz Karahodža kod Travnika koja je 3,47 m duga, 2,48 m široka 1,75 m visoka,[782] a najmanja sa lokaliteta Crkvina u Kruševu kod Stoca koja je bila između 1,10 i 1,30 m duga, a 1,10 m široka.[783]

Ulaz u grobnice najčešće je pravljen u dva osnovna tipa. Prvi i najjednostavniji tip je onaj gdje je ulaz bio pravljen u vidu jednog jednostavnog, kvadratičnog otvora dimenzija približno oko 0,5 x 0,5 metara, a koji je najčešće bio zatvaran jednom kamenom pločom koja je mogla biti bolje ili lošije obrađena. Drugi je ulaz tipa *a pozzetto*. Pozzetto možemo definirati kao četverougaono udubljenje ispred same grobnice koje je omogućavalo da se pokojnik lakše unese u grobnicu. Ovaj tip ulaza je brojno manje zastupljen i pojavljuje se u grobnicama na Čifluku kod Šipova,[784] crkvi sv. Ruže kod Livna[785] kao i nekim drugim za koje se zbog stanja istraženosti to sa sigurnošću ne može tvrditi.

Većina grobnica je sa obje dužne strane imala po jedan ležaj za polaganje pokojnika – kline (Vrdolje,[786] Varošluk,[787] grobnica br. 1 sa Grovnica,[788] Previš,[789] Studena česma,[790] Čifluk,[791] Ćelije,[792] Karahodže,[793] Varvara,[794] Crkva sv. Ruže,[795] Cim,[796] Vidaši-Pejići,[797] grobnice br. 1-3 sa Oboraca,[798] grobnice br.1, 2, 4 Otinovci[799]), neke su imale po jednu klinu (grobnica br. 2 Grovnice,[800] Đelilovac,[801] Velja Međa,[802] Staroglavice,[803] grobnica br. 4

http://fmgg-livno.com/index.php/zbirke/arheologija/arheoloska-iskopavanja#!prettyPhoto

780 Paškvalin, 1959: 157, napomena 40.
781 Kujundžić, 1916 (1917): 489-490.
782 Paškvalin, 1983: 111.
783 Miličević-Capek, 2011: 225-226.
784 Bojanovski, 1964: 106.
785Atanacković-Sačić, 1988: 236.
786 Paškvalin, 1959: 149-150.
787 Mandić, 1924: 88-90.
788 Vasilj, 2010: 143.
789 Miličević-Capek, 2011: 226.
790 Busuladžić, 2012: 159-186.
791 Bojanovski, 1964: 106.
792 Sergejevski, 1936: 4-5.
793 Paškvalin, 1983: 111.
794 Patsch, 1906: 152.
795 Atanacković-Salčić, 1988: 236.
796 Anđelić ,1974 (1976): 189 i 213.
797 Bojanovski, 1979 (1980): 160. ; Paškvalin, 1988: 143.
798 Basler, 1960: 59-72 .
799 Gudelj, 2000: 106-108.
800 Vasilj, 2010: 144.
801 Marković, 1938: 65-68.
802 Miličević-Capek, 2011: 228.

Oborci,[804] grobnice 1 i 3 Crkvine-Mali Mošunj,[805] Vitina[806]), a neke nisu imale klina (Tribožići,[807] Osatica,[808] Višnjica,[809] Gornje Turbe,[810] grobnice br. 2 i 4 Crkvine-Mali Mošunj[811]). U ovom posljednjem slučaju kada je grobnica bez klina, podnica grobne kamere je onda ili popločana (grobnica br. 1 Osatica[812]) ili izrađena od estriha (grobnica br. 2 Osatica[813], Višnjica[814]). Često u situaciji kada su se u grobnici nalazile dvije kline, između njih se nalazio kanal – osarij koji je služio za odlaganje kostiju kako bi se napravilo mjesta za nove ukope (Vrdolje,[815] Varošluk,[816] grobnica br. 1 Grovnice,[817] Čifluk,[818] Varvara,[819] Cim[820]). U jednom slučaju u Oborcima (grobnica br. 4) klina je bila ograđena kamenim okvirom visine 2 cm,[821] a u jednom je klina imala oblik slova L (Velja Međa).[822]Jedinstven je i slučaj grobnice br. 3 iz Otinovaca gdje je osarij imao oblik slova L.[823]

Izuzetak izgledom predstavljaju grobnice sa lokaliteta Vrdolje kod Konjica i Crkvina u Turbetu. U Vrdolju se radi o dvije grobne kamere međusobno spojene jednim vratima i tako čine jednu cjelinu što je jedinstven slučaj na području današnje BiH.[824]

Donekle se grobnici iz Vrdolja približava grobnica ili mauzolej iz Turbeta, ali samo u toj mjeri da i ona posjeduje dvije prostorije od kojih su u ovom slučaju jedna podzemna, a druga nadzemna te tako čini arhitektonski oblik mauzoleja. Podzemna grobnica iz Turbeta predstavlja tipičnu grobnicu na svod i ni po čemu osim nadzemne prostorije ne izdvaja se od sličnih pronađenih širom BiH. Analogije za mauzolej iz Turbeta mogu se pronaći sa antičkog groblja u Marusincu iz okolice Solina.[825] Pojava jednog ovakvog mauzoleja sa podzemnim i nadzemnim dijelom u zaleđu Salone govori i o pravcu širenja uticaja i novih religijskih

[803] Bojanovski, 1982: 146-149.
[804] Basler, 1960: 59-72.
[805] Kujundžić, 1916 (1917): 489-490.
[806] Sergejevski, 1959: 171.
[807] Paškvalin, 1959: 155.
[808] Paškvalin, 1983: 109-110.
[809] Paškvalin, 1983: 118.
[810] Sergejevski, 1951: 137-139.
[811] Kujundžić, 1916 (1917): 489-490.
[812] Paškvalin, 1983: 109.
[813] Paškvalin, 1983: 110.
[814] Paškvalin, 1983: 118.
[815] Paškvalin, 1959: 150.
[816] Mandić, 1924: 88-90.
[817] Vasilj, 2010: 143.
[818] Bojanovski, 1964: 106.
[819] Patsch, 1906: 152.
[820] Anđelić, 1974 (1976): 189 i 213.
[821] Basler, 1960: 59-72.
[822] Miličević-Capek, 2011: 228-229.
[823] Gudelj, 2000: 108.
[824] Paškvalin, 1959: 149-155.
[825] Sergejevski, 1951: 142.

shvatanja ka unutrašnjosti Dalmacije, a svakako i o orijentalnoj arhitekturi i uticajima koje pripadnici nove religije, kršćanstva, donose sa sobom.[826]

Nalazi/prilozi u kasnoantičkim grobnicama na svod

Generalno, nalazi ili prilozi u kasnoantičkim grobnicama na svod na području današnje BiH su rijetki. Jedan od glavnih razloga za to ogleda se u činjenici da je relativno mali broj grobnica otkriven i istražen u toku sistematskih istraživanja, pa čak ako je i to slučaj, onda su grobnice uglavnom ranije otvarane, pljačkane ili su se koristile za ukope iz kasnijih perioda.

Nalazi su pronađeni u 22 grobnice što je srazmjerno malo u odnosu na ukupan broj grobnica. Najbrojniji su željezni čavli i okovi koji su najvjerovatnije indicija pokopavanja umrlih u drvenim sanducima (Tribožići,[827] Varošluk,[828] Čifluk,[829] Osatica,[830] Karahodže,[831] Donje Vrtoče,[832] Oborci,[833] Mali Mošunj[834]). Od značajnijih nalaza ističu se srebrena naušnica sa privjeskom u obliku košarice pronađena u grobnici u Vrdolju,[835] bronzana kopča istočnogotske provenijencije sa Tribožića,[836] bronzana kopča i dva bronzana kolutića iz Podastinja,[837] dva prstena (jedan od srebra sa utisnutim slovom M, drugi sa natpisom Riscanus) sa Đelilovca,[838] fragmenat fibule i bronzana pojasna kopča sa Donjih Vrtoča,[839] kopča sa lukovim glavicama i narukvica sa krajevima u obliku stilizirane zmijske glave iz Jajca[840] te zlatni krst sa 18 medaljica iz Varošluka.[841]

Prilozi su također veoma rijetki. Tek u nekoliko grobnica je pronađeno nekoliko fragmenata atipične keramike (Grovnice,[842] Dželilovac,[843] Osatica,[844] Karahodže,[845] Razići,[846] crkva sv.

[826] Paškvalin, 2012: 487.
[827] Paškvalin, 1959: 155.
[828] Mandić, 1924: 88.
[829] Bojanovski, 1964: 108.
[830] Paškvalin, 1983: 109-110.
[831] Paškvalin, 1983: 111-118.
[832] Fiala – Topić, 1902: 253.
[833] Basler, 1960: 59-72.
[834] Kujundžić, 1916 (1917): 489-490.
[835] Paškvalin, 1959: 153-155.
[836] Paškvalin, 1959: 155.
[837] Imamović, 1992-1995: 68-69.
[838] Marković, 1938: 65-68.
[839] Fiala – Topić, 1902: 253.
[840] Paškvalin, 1970: 35-36.
[841] Maslać, 1932: 31-32.
[842] Vasilj, 2010: 144.
[843] Marković, 1938: 65-68.
[844] Paškvalin, 1983: 110.
[845] Paškvalin, 1983: 111-112.
[846] Anđelić, 1988: 212.

Ruže,[847] Oborci[848]). Novac je pronađen samo u grobnici na lokalitetu Donje Vrtoče i to po jedan primjerak novca cara Klaudija II (Gotskog) i Konstantina.[849] Predmeti od stakla su pronađeni u Vrdolju (staklena posudica),[850] Đelilovcu (fragmenti balzamarija),[851] Čifluku (nekoliko fragmenata rimskog stakla),[852] Karahodžama (fragmenti stakla),[853] Donjim Vrtačama (fragmenti stakla)[854] i Sadovači (fragmenti balzamarija).[855]

Od priloga su pronađeni još malo zvono ili klepetuša u Staroglavicama,[856] koštana drška noža u Varvari,[857] fragmenat željeznog noža u grobnici iz Donjih Vrtača[858] te željezni nož, željezni i srebreni stilos u Oborcima.[859]

Treba istaći i nalaz iz grobnice broj 2 u Oborcima. Naime, u toku pravljenja grobnice zidar je stao u svježu žbuku i tako na južnoj klini ostavio trag svoje obuće ali i otiske koljena koji su ostali kada se saginjao da uglača žbuku.[860] Ovo je svakako interesantan nalaz koji nam, prije svega, omogućava djelomičnu rekonstrukciju i potvrdu izgleda obuće nošene u kasnoantičko doba na području današnje Bosne i Hercegovine.

Također, unutar jedne grobnice na Crkvini u Malom Mošunju I. Kujundžić je na malteru otkrio tragove al fresco prikaza bobica, vjerovatno od grozda[861] što je do sada jedinstven slučaj unutrašnjeg ukrašavanja grobnica na svod kod nas.

Zone rasprostiranja grobnica na svod na području današnje BiH

Kada se pogleda karta rasprostiranja kasnoantičkih grobnica na svod na području današnje Bosne i Hercegovine (u prilogu), veoma lako je uočiti dva središta njihovog rasprostiranja. Prvo središte obuhvata centralnu Bosnu, tačnije današnji Zeničko-Dobojski i Srednjobosanski kanton ili još preciznije područje od Zenice i Travnika na jednoj, te Jajca i Donjeg Vakufa na drugoj strani.

Drugo područje gdje je otkrivena veća koncentraciju grobnica jeste područje Hercegovine počevši od Konjica na sjeveru, idući na jug preko Mostara i Stoca sve do Neuma

847 Atanacković-Salčić, 1988: 236.
848 Basler, 1960: 59-72.
849 Fiala – Topić, 1902: 253.
850 Paškvalin, 1959: 151-153.
851 Marković, 1938: 65-68.
852 Bojanovski, 1964: 109.
853 Paškvalin, 1983: 111.
854 Fiala – Topić, 1902: 253.
855 Autor se za podatak zahvaljuje kolegici A. Sejfuli iz Zavičajnog muzeja u Travniku.
856 Bojanovski, 1982: 148.
857 Patsch, 1906: 152.
858 Fiala – Topić, 1902: 253.
859 Basler, 1960: 59-72.
860 Basler, 1960: 59-72.
861 Kujundžić, 1916 (1917): 477-496.

i Trebinja na krajnjem jugoistoku zemlje. Na istoku ova zona ide do Nevesinja, a na zapadu do Ljubuškog.

Pored ove dvije uslovno rečeno glavne zone sa najvećom koncentracijom grobnica, možemo odrediti i dvije sporedne. To su područja istočne Bosne oko općina Srebrenica, Višegrad, Foča i Rogatica, te područje zapadne Bosne od Bosanskog Petrovca na sjeveru preko Drvara, Bosanskog Grahova, do Livna i Posušja koja je južna granica ove zone.

Također, interesantna je činjenica da još nije pronađena niti jedna grobnica na sarajevsko-romanijskom području, posebno kada se uzmu u obzir brojnije antičke aglomeracije otkrivene ovdje. Isto tako, sjeverna Bosna ili Panonija predstavlja praznu zonu jer sjeverno od Zenice na jednoj i Ključa na drugoj strani isto tako nemamo otkrivenih grobnica. Razloge za ovakvu situaciju treba tražiti u nedovoljnoj istraženosti terena ali i nekim drugim faktorima posebno u slučaju sjeverne Bosne.

O kršćanstvu u doba kasne antike na području današnje BiH, o porijeklu i o religijskoj pripadnosti grobnica na svod

U antici prostor BiH je najvećim dijelom pripadao provinciji Dalmaciji. Salona kao glavni grad provincije je bila i centar odakle su se širili razni uticaji pa tako i oni religijski. Svakako, veća središta ili centri u provinciji su bili prvi pod uticajem novih impulsa, a potom bi isti polako dopirali i do najmanjeg mjesta. Tako je bilo i sa kršćanstvom. U skladu sa ovim trendom podizani su i vjerski objekti. Što se tiče gradnje vjerskih objekata, prije svega bazilika, Đ. Basler smatra da je najveći broj istih izgrađen za vrijeme istočnogotske uprave u ovim krajevima.[862] Ova tvrdnja ne nalazi svoje uporište u činjenici da su Istočni Goti forsirali gradnju bazilika nego u tome da je period njihove vladavine obilježilo relativno mirno stanje i ekonomska stabilnost u provinciji.

Historijski izvori o pojavi ranog kršćanstva na području današnje BiH su rijetki. Tako Toma Arhiđakon spominje baziliku u Duvnu, Andrija, bestoenski biskup, navodi teško stanje bazilike na salonitanskom saboru (530. godina), a nešto ranije je službu na granici Panonije i Dalmacije obavljao sveti Jeronim.[863]

Za Bosnu i Hercegovinu u ovom periodu je karakterističan tzv. bosanski tip bazilike čiije porijeklo i uticaje treba tražiti na istoku. Sa istoka uticaji su se preko Sredozemlja širili prema Dalmaciji gdje su po Cambiju, bazilike ovog tipa prvo prihvaćene u Naroni, a onda svoju punu afirmaciju i svoj najkarakterističniji izraz dobile na području današnje BiH.

---

862 Basler, 1971: 143.

863 Detaljnije: Arhiđakon, 2003. ; Bojanovski, 1988: 159, 372. ; Škegro, 2005: 369-389.

Ubrzanom širenju bazilika krajem IV stoljeća doprinijela je i zabrana stranih kultova od strane careva Teodozija i Gracijana koji su nastojali da kršćanstvo bude jedina vjera u čitavom Carstvu.[864]

Kako je bazilike često teško preciznije datirati, u tome uveliko pomažu kasnoantičke grobnice na svod. E. Dyggve i R. Egger pojavu svodova u kasnoantičkoj arhitekturi pripisuju uticaju Sirije gdje je od ranije poznat ovaj način gradnje.[865] Kao argument za vjerodostojnost ove teorije služi i činjenica da je u IV. stoljeću biskup stare Salone bio i Primus, sinovac biskupa Dujma, porijeklom sa Istoka.[866] Dakle, ovo je vrijeme snažnih strujanja i uticaja sa Bliskog Istoka, Sirije i Palestine, a kršćanstvo i arhitektura su samo neki segmenti života u kojima su se ti uticaji ogledali. U svemu ovome posebno značajnu ulogu su odigrali Salona i Narona kao centri odakle su se novine širile ka unutrašnjosti. Iz ovoga se vidi da bi se najstarije grobnice mogle datirati u IV stoljeće, a samim tim i bazilike na području BiH.

Grobnice na svod su u većini slučajeva građene uz objekte koji bez sumnje spadaju u kršćanski svijet. U dosta slučajeva one se nalaze u neposrednoj blizini bazilike (Ćemalovina – Rivine,[867] Kruševo,[868] Studena česma,[869] Zasad,[870] Mujdžići,[871] Čifluk,[872] Karahodže,[873]Klašnik,[874] Luka,[875] Crkvina-Rivine,[876] Greda-Pješivac,[877] Crkva sv. Ruže,[878] Petrovići,[879] Cim,[880] Mali Mošunj,[881] Grkovci,[882] Volari,[883] Čipuljić,[884] Ćelije,[885] Bukovica[886]), a ponekad se nalaze u sastavu same bazilike ili ispod nje (Varošluk,[887]

[864] Paškvalin, 1970a: 668.
[865] Sergejevski, 1951: 143.
[866] Detaljnije vidi: Bulić – Bervaldi, 1912: 3-29.
[867] Miličević-Capek, 2011: 225.
[868] Miličević-Capek, 2011: 225-226.
[869] Busuladžić, 2012: 159-186.
[870] http://www.politika.rs/rubrike/region/Meshtani-u-ulozi-Indijana-Dzonsa.lt.html
[871] Bojanovski, 1964: 103.
[872] Bojanovski, 1964: 103-121.
[873] Paškvalin, 1983: 112.
[874] Sergejevski ,1934: 18-19 .
[875] Sergejevski, 1948: 46-48. ; Bojanovski, 1978: 91-92.
[876] http://arheologia.blogspot.com/2011/11/arheolosko-istrazivanje-u-naselju.html
http://www.caportal.info/drutvo/2-drutvo-/3227-foto-na-nalazistu-crkvine-kod-stoca-pronaden-arhitektonski-kompleks-sa-dva-objekta
[877] Miličević-Capek, 2011: 225.
[878] Atanacković-Sačić, 1988: 236.
[879] Marijanović, 1988c: 261.
[880] Anđelić, 1974 (1976): 189 i 213.
[881] Kujundžić, 1916 (1917): 477-496.
[882] Mandić, 1935: 12; Čović, 1988: 162.
[883] Basler, 1988b: 175.
[884] Paškvalin – Miletić, 1988b: 179. ; Paškvalin, 2003: 129-192.
http://www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2584
[885] Sergejevski, 1936: 3-5.
[886] Hoffer, 1901: 468.
[887] Mandić, 1924: 477-496.

Staroglavice,[888] Mujdžići,[889] Komljenovići,[890] Varvara,[891] Vidaši-Pejići,[892] Oborci,[893] Otinovci,[894] Mogorjelo,[895] Begovića guvno[896]), što nedvojbeno ukazuje na kršćanski karakter grobnica.

Također, brojni su primjeri gdje su do sada otkrivene samostalne grobnice na svod (Vrdolje,[897] Tribožići,[898] Grovnice,[899] Đelilovac,[900] Perviš,[901] Velja Međa,[902] Rupni do, Golubinac, Belenići,[903] Osatica,[904] Stari brod,[905] Postoljani,[906] Dubočani,[907] Bukovača,[908] Donje Vrtoče,[909] Jajce,[910] Vinac,[911] G. Turbe,[912] Paklarevo,[913] Sadovača,[914] Podastinje[915]). Kako je ovdje u većini riječ o slučajnim otkrićima, realna je mogućnost, uslijed nedovoljne istraženosti terena, postojanja starokršćanskih sakralnih objekata u okolini ovih grobnica. Naravno, nije isključena ni mogućnost atribucije ovih grobnica drugim religijskim skupinama posebno kada se uzme u obzir da na ovim grobnicama ne nalazimo ništa što bi konkretno ukazivalo na njihovu pripadnost. Međutim, ova pretpostavka je manje vjerovatna te je najvjerovatnije da kasnoantičke grobnice na svod sa područja današnje Bosne i Hercegovine uglavnom pripadaju kršćanskom horizontu.

Pojava kršćanstva na području današnje BiH posmatrana kroz spektar grobnica na svod mogla bi se datirati u IV. stoljeće, a što je u skladu sa historijskim događajima koji su se odvijali na prostoru čitavog carstva. Grobnice iz Vrdolja, Đelilovca, Donjih Vrtoča, Jajca kao i mauzolej u Turbetu svakako na osnovu određenih analogija i nalaza pronađenih u njima

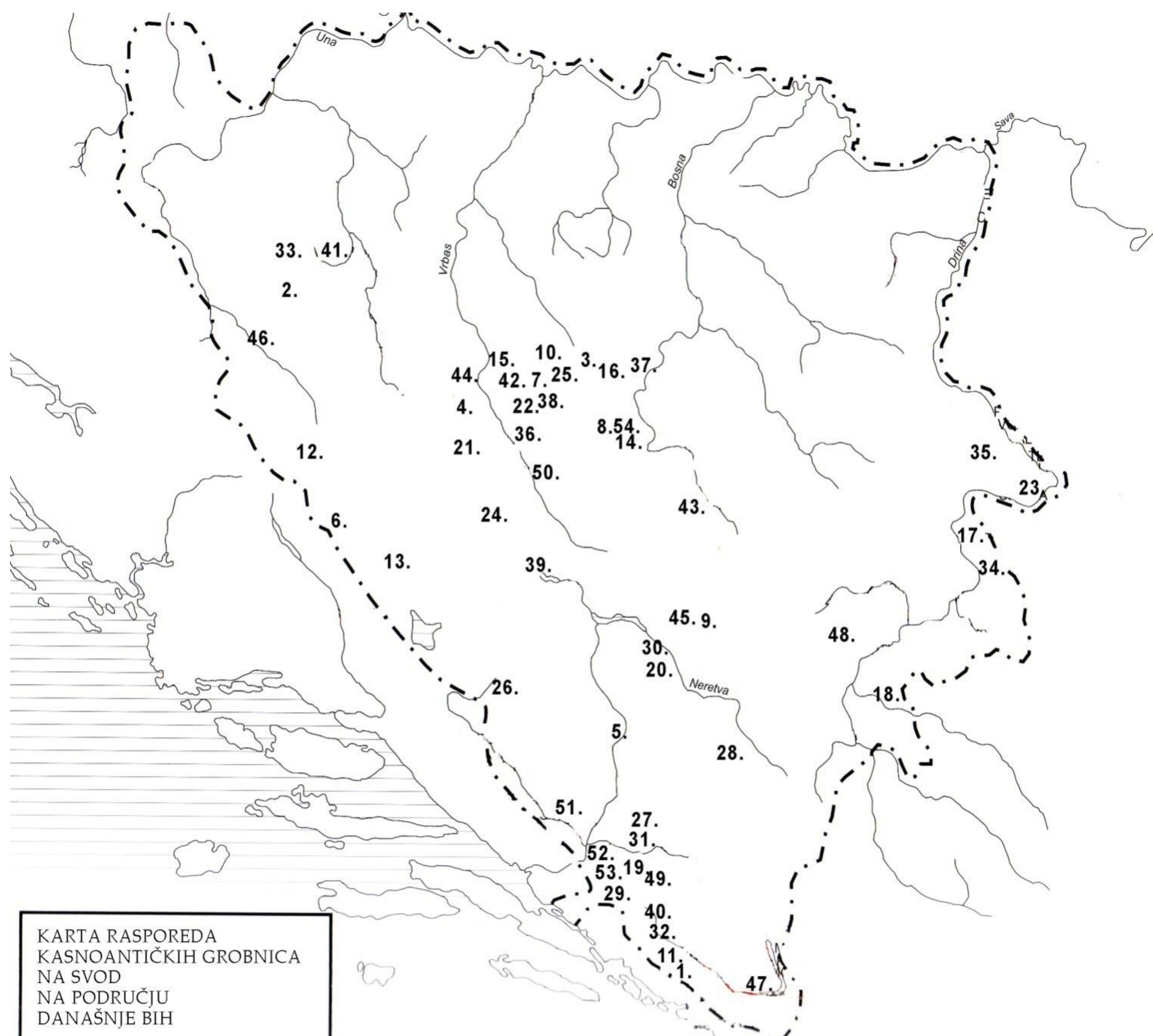
[888] Bojanovski, 1982: 146-149.
[889] Bojanovski, 1964: 103.
[890] Miletić, 1980: 43-50. ; Palavestra, 1988: 120.
[891] Patsch, 1906: 152.
[892] Bojanovski, 1979 (1980): 160. ; Paškvalin, 1988: 143.
[893] Basler, 1960: 59-72.
[894] Gudelj, 2000, 104-109.
[895] Basler, 1958: 45-62.
[896] Imamović, 1992-1995: 76.
[897] Paškvalin, 1959: 149-155.
[898] Paškvalin, 1959: 155-156.
[899] Vasilj, 2010: 135-148.
[900] Marković, 1938: 65-68.
[901] Miličević-Capek, 2011: 226-227.
[902] Miličević-Capek, 2011: 228.
[903] Miličević-Capek, 2011: 231.
[904] Paškvalin, 1983: 109-110.
[905] Sergejevski, 1934: 21. ; Bojanovski, 1964: 113.
[906] Sergejevski, 1948: 56. ; Marijanović, 1988d: 151.
[907] Paškvalin, 1959: 158. ; Marijanović, 1988: 211.
[908] Paškvalin, 1959: 157. ; Paškvalin, 1988: 159.
[909] Fiala – Topić, 1902: 253.
[910] Basler ,1963/64: 40-49. ; Paškvalin, 1970: 35-36.
[911] Paškvalin, 1959: 156. ; Paškvalin, 1988h: 187.
[912] Sergejevski, 1951: 135-145.
[913] Hoffer, 1895: 48.
[914] Autor se za podatak zahvaljuje kolegici A. Sejfuli iz Zavičajnog muzeja u Travniku.
[915] Iamamović, 1992-1995: 68-69.

predstavljaju najranije grobnice na svod kod nas, te bi se mogle datirati upravo u IV. stoljeće, i to u njegovu drugu polovinu ili sam kraj stoljeća.[916] Vjerovatno su paralelno sa grobnicama građene i bazilike što je svakako u skladu sa podatkom sv. Jeronima o srušenim bazilikama u Panoniji i Dalmaciji. Sve su to pokazatelji arhitektonske i sepulkralne baštine kršćanskog miljea koji u današnju Bosnu i Hercegovinu dolazi sa Bliskog istoka preko nekadašnjih centara Salone i Narone.

Pravci širenja kršćanstva iz Salone i Narone mogu se pratiti i kada pogledamo kartu rasporeda grobnica na svod. Iz Salone grobnice su se širile na zapadnu i srednju Bosnu, dok su iz Narone išle Neretvom u Hercegovinu i istočnu Bosnu. Određen uticaj se može pratiti i iz Sirmija prvenstveno na istočnu Bosnu, te Siscije na sjeverozapadnu Bosnu, ali su svakako oni od sekundarnog značaja u odnosu na Salonu i Naronu.

Na osnovu svega iznesenog, može se iznijeti par zaključaka. Pojava bazilika i kasnoantičkih grobnica na svod na području današnje Bosne i Hercegovine, a samim tim i kršćanstva u punoj manifestaciji, može se pratiti od druge polovine IV. stoljeća. Krajnja granica zidanja grobnica na svod bila bi V. stoljeće jer čini se da Goti po dolasku u naše krajeve nisu zidali nove grobnice dok su ih samo ponekad sekundarno koristili (Oborci, Tribožići). Pripadnici kršćanskog učenja su i prije ovih vremenskih odrednica bili prisutni na našim područjima o čemu svjedoče oratoriji kao i prikazi sa mozaika ili freski, ali tek u drugoj polovini IV. stoljeća može se govoriti o organiziranom propovijedanju kršćanskog nauka.

[916] Paškvalin, 1970: 667-687.

Una
Sava
Bosna
Vrbas
Drina
Neretva
33.
41.
2.
46.
12.
6.
13.
15.
10.
3.
16.
37.
44.
42.
7.
25.
4.
22.
38.
8.
54.
14.
36.
21.
50.
24.
43.
35.
23
17.
34.
39.
45.
9.
48.
30.
20.
26.
18.
5.
28.
51.
27.
31.
52.
53.
19
49.
29.
40.
32.
11.
1.
47.
KARTA RASPOREDA
KASNOANTIČKIH GROBNICA
NA SVOD
NA PODRUČJU
DANAŠNJE BIH

1. Belenići, Ravno
2. Bukovača, B. Petrovac
3. Bukovica, Travnik
4. Čifluk, Šipovo
5. Cim, Mostar
6. Crkva sv. Ruže, Livno
7. Crkvina – Turbe
8. Crkvine – Mali Mošunj
9. Dubočani, Konjic
10. Dželilovac, Travnik
11. Golubinac, Ravno
12. Grkovci, Bosansko Grahovo
13. Groblje sv. Ive, Livno
14. Grovnice, Mali Mošunj
15. Jajce
16. Karahodže, Travnik
17. Klašnik, Višegrad
18. Komljenovići, Foča
19. Kruševo, Stolac
20. Luka, Nevesinje
21. Mujdžići, Šipovo
22. Oborci, Donji Vakuf
23. Osatica, Srebrenica
24. Otinovci, Kupres
25. Paklarevo, Travnik
26. Petrovići, Posušje
27. Pješivac-Greda, Stolac
28. Postoljani, Nevesinje
29. Previš, Neum
30. Razići, Konjic
31. Rivine, Stolac
32. Rupni Do, Ravno
33. Smoljani, B. Pterovac
34. Stari Brod, Rogatica
35. Staroglavice, Srebrenica
36. Studena česma, D. Vakuf
37. Tribožići, Gradišće, Zenica
38. Varošluk, Turbe
39. Varvara, Prozor
40. Velja Međa, Ravno
41. Vidaši-Pejići, Ključ
42. Vinac, Jajce
43. Višnjica, Kiseljak
44. Volari,Šipovo
45. Vrdolje, Konjic
46. Vrtoče,Drvar
47. Zasad, Trebinje
48. Ćelije, Ustikolina
49. Ćemalovine (Rivine) Vlaka
50. Čipuljić, Bugojno
51. Vitina, Ljubuški
52. Glumina, Neum
53. Gornje Hrasno, Neum
54. Sadovača, Vitez

5. Pannonia

antiquem et postquem 313. god.n.e.

5.2. KRATKI PREGLED PANONIJE I RIMA TOKOM VIII STOLJEĆA UZAJAMNIH ODNOSA

Indigeno panonsko stanovništvo prije nego što je konačno potpalo pod rimsku vlast polovinom I st. n.e., ono se sa rimskim osvajačima upoznalo dvije stotine godina ranije. Prije nego što se počne dalja obrada postepenog procesa osvajanja Panonije, valja navesti razloge zbog kojih su Rimljani imali za cilj pokoravanje ove na prvi pogled manje važne oblasti. Osnivanje kolonije Akvileje (*Aquileia*) koje se vremenski stavlja u 181. god. pr. n. e. trebala je da posluži kao početna baza za dalje napredovanje u unutrašnjost Panonije, kao i za blokadu barbarskih naroda od pohoda prema Apeninskom poluotoku.[917] O ovakvoj ulozi Akvileje eksplicitno govori Strabon kada kaže: „*Akvileja koja je najbliža vrhu zaljeva je osnovana od strane Rimljana da bi zadržali barbare od daljeg napredovanja. Ovo je trgovački grad, sa Ilirima koji žive oko Dunava.*“[918] Ipak, ovi Strabonovi navodi prikazuju samo jednu stranu novčića, dakle njenu defanzivnu ulogu, što je s jedne strane tačno. Međutim, Akvileja će u budućnosti poslužiti kao osnova za sve dalje pohode rimske države s ciljem pokoravanja panonskog stanovništva.[919] Panonija se nalazila na izuzetno važnom geografskom prostoru, pa je ona činila jednu prirodnu raskrsnicu, preko koje vode sve važnije putne komunikacije, kako u vojno – političkom, tako i u ekonomskom smislu. Glavni cilj Rima je bio izbijanje na najveću evropsku rijeku Dunav,[920] koja je činila prirodnu granicu od ostatka Evrope u kojoj su živjeli mnogobrojni barbarski narodi. To samo pokazuje koliko su dalekovidne bile namjere rimskih političara. Panonija i područja koja su graničila sa njom poput Norika, su bile izuzetno bogate što zlatnim i srebrnim, što željeznim rudama.[921] Ova

[917] Akvileja se nalazi na mjestu današnjeg italijanskog grada Aquilee i pripada provinciji Udine.
[918] *Ἀκυληία δ', ἥπερ μάλιστα τῷ μυχῷ πλησιάζει, κτίσμα μέν ἐστι Ῥωμαίων ἐπιτειχισθὲν τοῖς ὑπερκειμένοις βαρβάροις, ἀναπλεῖται δὲ ὁλκάσι κατὰ τὸν Νατίσωνα ποταμὸν ἐπὶ πλείστους ἑξήκοντα σταδίους. ἀνεῖται δ' ἐμπόριον τοῖς τε Ἑνετοῖς καὶ τοῖς περὶ τὸν Ἴστρον τῶν Ἰλλυριῶν ἔθνεσι*. (*Strab. Geo.* V.1.8.)
[919] Strabon koji se dodvoravao zvaničnoj rimskoj vlasti, nije mogao ili želio napisati da je grad imao i drugu namjenu (ofanzivnu), jer se to kosilo sa zvaničnom rimskom politikom po kojoj su Rimljani uvijek vodili defanzivni rat te stupali u njega samo prilikom uvrede ili narušavanja interesa njihove države, što je u potpunosti netačno, pa je to rimsko pravilo označavalo samo mrtvo slovo na papiru.
[920] Dunav je bio identificiran kao krajnja granica rimske teritorije za vrijeme Augusta. (Wilkes, 2005: 150.) ; Ova strategija je bila poštovana kroz čitavo I. stoljeće, sve do dolaska na vlast Trajana, koji je između 101. – 107. godine prešao Dunav i u dva Dačka rata pokorio teritorij Dakije. To je učinjeno iz razloga zato što je Rimsko Carstvo hronično bolovalo od nedostatka plemenitih metala, a to se pogotovo odnosilo na zlato. Budući da je Dakija posjedovala veoma bogate rudnike zlatne rude, Trajan se odlučio na ovaj pohod koji će Dakiju držati pod vlašću Rimljana sve do Aurelijana, koji se iz strateških razloga odrekao ove provincije te je granicu ponovo vratio na rijeku Dunav.
[921] *Polibije govori da su u njegovo vrijeme rudnici zlata bili tako bogati oko Akvileje, a pogotovo u zemljama Taurijskog Norika, da ako iskopaš dvije stope ispod površine naći ćeš zlato, i da iskopavanja (generalno) nisu dublja od petnaest stopa.* (*Strab. Geo.* IV.6.12.)

informacija predstavlja jedan očevidan dokaz osvajačkih namjera, ako se zna da je Rimu uvijek bilo nedostatno rudnih bogatstava.

Prvi sukob između Rimljana i naroda koji su naseljavali Panoniju bilježi se u 156. god. pr.n.e., kada je kako se vjeruje došlo do opsade grada Segestike (*Segestica*).[922] U tom prvom okršaju rezultat je bio nepovoljan po rimsku državu. Iako nema pisanih dokaza iz bližeg vremenskog perioda, to se može zaključiti prema Apijanovoj tvrdnji prema kojoj su Rimljani u prošlosti dva puta napadali na Segestince i oba puta su ostajali praznih ruku.[923] Sigurno je da se Apijanovi navodi o dva napada, barem u jednom slučaju odnosi na ovaj iz 156. god. pr. n. e.[924] Od tog prvog sukoba, pa sve kroz idućih više od stotinu godina, vodili su se mahom manji pohodi protiv panonskih naroda, jer je u provinciji Ilirik tokom čitavog tog perioda Rim vodio krvave bitke sa narodima iz njegove unutrašnjosti, a posebno su teške bile one protiv Delmata, pa je Panonija pala u drugi plan. Tek dolaskom na vlast Oktavijana (*Imperator Caesar Divi f. Augusto*) ovo područje se vraća u samu žižu zbivanja, dok se istovremeno odlučuje o budućnosti same rimske države.

U vremenu kada je netrpeljivost između Oktavijana i Marka Antonija bila skoro na vrhuncu, mladi Cezarov nasljednik se odlučuje na pohod kojim je želio da područje u kojem su živjeli ilirski narodi stavi pod punu kontrolu Rima. Teško je govoriti o prirodi tog rata. Da li je on bio organizovan kao osvajački, ili kao smirivanje pobunjenih Ilira koji su uveliko bili nezadovoljni rimskom vlasti?[925] Sigurno je da su Rimljani držali kontrolu na tom teritoriju, ali formalno – pravno gledajući, prostor Ilirika još uvijek nije bio uklopljen u rimsku državu, tako da se može reći da je pohod bio organizovan kao smirivanje područja koja je imala ulogu protektorata. U svakom slučaju, Rim je nakon ovog rata stekao nove teritorije. Pohod je trajao od 35. god. pr. n. e. – 33. god. pr. n. e., a rezultati rata su bili iznimno važni za Rim. Osim što je vratio pod kontrolu Rima pobunjene narode, najratoborniji među ilirskim etničkim

[922] Domić Kunić, 2006: 86. Segestika je starorimski naziv za grad, koji će kasnije biti poznat kao Siscija, a danas kao Sisak.

[923] *U ranijem vremenu Rimljani su dva puta napadali na zemlju Segestinaca, ali nisu dobili niti taoce ni bilo šta drugo, zbog čega su Segestinci postali vrlo arogantni.* (*App.Illyr., IV. 22.*) Izričito navođenje jednog naroda ili određene skupine, u ovom slučaju Segestinaca koji su zapravo bili pripadnici keltskog naroda Segestana, jasno pokazuje kako su Rimljani u okviru šireg kompleksa Panonaca veoma jasno poznavali manje odvojene etničke komponente.

[924] Marjeta Šašel Kos takođe iznosi pretpostavku da je jedan od ova dva pohoda moguće povezati sa napadom iz 156. godine pr.n.e. Međutim, ona također ostavlja prostor za mogućnost da je pohod Kote (*Gaius Aurelius Cotta*) i Metela (*Lucius Caecilius Metellus Dalmaticus*) iz 119. godine možda bio prvi sukob između Rimljana i Segestinaca. (Šašel Kos, 2005: 331.)

[925] Formalno govoreći, Ilirik kao službena provincija prije Oktavijanovog pohoda nije postojao, jer se ranije nijednom riječju ne spominje taj atribut uz ime Ilirik. Čitava ta rimska vlast je bila zasnovana na nizu ugovora, međusobnih odnosa i uporišta, a ne na nekom statusu rimske provincije pravog tipa u kojima namjesnik upravlja kao da je riječ o gospodaru jedne priznate vanjske teritorije u vlasništvu ili pod patronatom rimskog naroda. (Mesihović, 2007: 293.)

zajednicama Delmati, koji su više od 150. godina pružali otpor, konačno su priznali rimsku vlast. Osim toga, Oktavijan je učinio nešto što njegovim prethodnicima nikako nije uspijevalo. Ovaj put, jedan rimski vojskovođa je uspio u svojoj namjeri te je grad Segestika potpala pod vlast Rima, nakon trideset dana opsade.[926] To je predstavljalo značajan uspjeh, jer je Oktavijan sada imao bazu u samoj panonskoj zemlji, odakle je mogao da vodi sve dalje pohode protiv ilirskih naroda iz Panonije. Pobjedom nad Japodima, koji su se nalazili sjeverno od Male i Velike Kapele, u rimske ruke su pali Gorski kotar, Kordun i Pounje, a samim osvajanjem Segestike pod rimsku kontrolu su došli Banovina i kolapijanski dio Posavine.[927] Ovaj pohod je dakle stavio pod kontrolu čitav zapadni dio južne Panonije, što je bio veoma značajan rezultat u ishodu ove ofanzive. Osvajanje istočnog dijela južne Panonije, kao i općenito čitave Panonije, nakon ovog rata bilo je samo pitanje vremena, jer su uslovi za takvo što bili ispunjeni. Tražio se samo povoljan trenutak da se to i ostvari. Negdje između, 33. god. pr.n.e. i 27. god. pr.n.e. (kada je predana na upravu Senatu) uspostavljena je provincija Ilirik u punom značenju tog pojma.[928] U sklop nove provincije ušle su i novoosvojene južnopanonske teritorije.

U razdoblju nakon Oktavijanovog ilirskog pohoda, u Rimu su se dogodile veoma značajne promjene. Marko Antonije je konačno uklonjen kao glavni Oktavijanov rival, a sva vlast praktično je prešla u ruke ovog potonjeg, iako je formalno Senat i dalje zadržao glavna ovlaštenja. Oktavijan je proglašen kao *primus inter pares*. Međutim, iako se smatralo da je Ilirik konačno umiren i stavljen pod kontrolu, razvoj događaja je pokazao da to nije ni blizu odgovaralo realnoj situaciji na terenu. Narodi u sada već zvaničnoj provinciji Ilirik, po ko zna koji put u svojoj historiji pobunili su se protiv rimske uprave. Kao i prethodnom ratu, rimski pohod je osim primarnog cilja koji je bio gušenje pobune već pokorenih naroda, takođe bio i osvajačke naravi. Dion Kasije u svom djelu veoma šturo piše o ovoj ofanzivi iz 12. god. pr. n. e. – 11. god. pr. n. e. koju je predvodio Tiberije (*Tiberius Caesar Divi Augusti filius Augustus*) kao Augustov legat: „*Tiberije ih je potčinio, nakon što je uništio veći dio njihove zemlje i počinio mnoge nepravde stanovništvu, koristeći pomoć od Skordiska, koji su bili susjedi Panonaca i koji su bili identično naoružani. On je zaplijenio neprijateljsko oružje i prodao većinu sposobnih vojnika u ropstvo, nakon čega su deportovani iz zemlje. Za ove uspjehe, Senat mu je dodijelio trijumf, ali August mu nije dozvolio da ga proslavi, iako mu je potvrdio*

[926] *Iako su Segestinci, nakon izdržavanja svih zala opsade, zauzeti su silom na trideseti dan, i onda su po prvi put oni počeli da preklinju. August, diveći im se na njihovoj hrabrosti i sažalivši se na njihove molbe, niti je ubio niti prognao bilo koga, već je zadovoljio sebe oglobivši ih.* (*App.Illyr., IV. 24.*)
[927] Domić Kunić, 2006: 97.
[928] Mesihović, 2007: 294.

trijumfalne počasti."[929] Osim što je smirio pobunjeno područje, Tiberije je osvojio nove teritorije koje su već duže vrijeme bile glavni cilj rimske države. Padom Sirmijuma, pod rimsku vlast je potpala cijela Panonija između Drave, Save i Dunava.[930] No to još uvijek nije označilo kraj rimskih osvajanja. Da bi rimska uprava mogla u potpunosti kontrolisati tok rijeke Save, Tiberije je potčinio i područje južno od te rijeke na kojem su živjeli narodi Mezeja i Desidijata. Tim korakom provincija Ilirik je dobila svoj konačni oblik, koji je Rim već duže vremena imao u svojim planovima. Za svoje odlične rezultate Tiberije je pohvaljen u Augustovom djelu *Res Gestae*, u kojem se otvoreno navodi da je on pokorio dio Panonije gdje rimska vojska nikad prije nije dospjela: „*Narodi Panonaca, do kojih vojska rimskog naroda nikad prije mog principata nije došla, bila su potčinjena od strane Tiberija Nerona, koji je tada bio moj usvojeni sin i moj legat, ja sam doveo pod suverenitet rimskog naroda, i ja sam pomaknuo granice Ilirika dalje na obale rijeke Dunav*."[931]

Posljednji put kada su se ilirski narodi sa ovih prostora združeno suprotstavili rimskoj moći desio se 6. – 9. god. n.e. Ta pobuna je nazvana Batonovim ustankom, zbog dvojice vođa koja su nosila identično ime: Baton Dezidijatski i Baton Breučki. Ustanici su u konačnom ishodu poraženi u ovom krvavom sukobu koji Svetonije (*Caius Suetonius Tranquillus*) naziva najozbiljnijim od svih vanjskih ratova nakon punskih.[932] Poslije završetka ustanka, dotadašnja provincija Ilirik se dijeli na dvije nove teritorije: Gornji Ilirik (*Illyricum Superior*) – Dalmacija i Donji Ilirik (*Illyricum Inferior*) – Panonija.[933] Međutim, čitav panonski teritorij još uvijek nije doveden pod rimsku vlast. Područje Panonije na kojem se nalazi današnja Mađarska je najvjerovatnije podvrgnuta tek za vrijeme rimskog cara Klaudija (*Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*) o čemu antički izvori ne daju nikakve informacije.

Sada, kad se dala kraća historija osvajanja provincije Panonije trebalo bi odrediti granice njene teritorije. Na jugu Panonija je graničila sa provincijom Dalmacijom. Očekivalo

[929] *καί σφας ὁ Τιβέριος, πολλὰ μὲν τῆς χώρας πορθήσας πολλὰ δὲ καὶ τοὺς ἀνθρώπους κακώσας, ἐχειρώσατο, τοῖς Σκορδίσκοις, ὁμόροις τε αὐτῶν καὶ ὁμοσκεύοις οὖσι, συμμάχοις ὅτι μάλιστα χρησάμενος. καὶ τά τε ὅπλα σφῶν ἀφείλετο, καὶ τῆς ἡλικίας τὸ πλεῖον ἐπ᾽ἐξαγωγῇἀπέδοτο. καὶαὐτῷδιὰταῦταἡμὲνβουλὴτάγεἐπινίκιαἐψηφίσατο, ὁδ᾽Αὔγουστοςταῦταμὲνοὐκἐπέτρεψενἑορτάσαι, τὰςδὲτιμὰςτὰςἐπινικίουςἀντέδωκε.* (*Cass. Dio.* 54. 31. 3.)

[930] Domić Kunić, 2006: 110.

[931] *Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi Romaní exercitus nun quam adít, devictas per Ti. Neronem, qui tum erat privignus et legátus meus, ímperio populi Romani subieci protulique finés Illyrici ad ripam flúminis Danui. Citra quod Dacorum transgressus exercitus meis auspicis victus profliga tusque est, et posteá trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit.*http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Augustus/Res_Gestae/5*.html 21. 11. 2012. 18:20.

[932] *Suetonius, Tib*. 131.

[933] Značenje imena Panonija se veže za dva pojma: pašnjak – čiji korijen riječi se nalazi u starom baskijskom jeziku „*prodera, terreno para pastos*", „*praerie, terrain a paturages*" (livada, pašnjak, stepa) i močvara – koji se može dovesti u vezu sa staropruskom riječi „*pannean*". Više; Županić, 1932: 106. Autori ovog rada, kao i sam Županić smatra da je drugo objašnjenje pravilnije.

bi se da je prirodna granica između dva područja rijeka Sava, međutim to nije bilo tako, već je linija razgraničenja vjerovatno povučena 20 – 25 kilometara južno od te rijeke. U prilog tome mišljenju ide činjenica da se putna stanica *Ad Fines* koja je ubicirana na mjestu današnjih Laktaša, nalazi na putu koji povezuje dva grada *Salona – Servitium*.[934] Na zapadu je graničila sa provincijom Norik. Međutim, granica između te dvije provincije nikad nije bila stalno uspostavljena jer su gradovi *Poetovio* (Ptuj) i *Celeia* (Celje) u jednom vremenskom razdoblju pripadali Panoniji, a u drugom Noriku. Sjeverna i istočna granica je bila sasvim logična i pravio ju je Dunav, koji je činio prirodni bedem od barbarskih naroda sa sjevera. Na jugoistoku, Panonija je graničila sa provincijom Mezijom, koja se prostirala preko teritorija današnje južne Srbije, zapadne Makedonije, Bugarske i Rumunije. Ovo su bile uopštene i okvirne granice Panonije koje je ona pravila sa susjednim oblastima. Precizniji teritorijalni okvir je mnogo teže definisati, s obzirom da je to jedno veliko područje koje je bilo okruženo sa brojnim susjednim provincijama. Ipak, Matijašić u jednoj od svojih najnovijih studija piše da je Panonija obuhvatala prostor od Kupe do Kolubare na jugu, istočno do Dunava koji je ujedno bio i vanjska granica Rimskog Carstva, dok se zapadno protezala od izvora Kupe do Save kroz Sloveniju (Celje je bilo u Noriku, a Ptuj u Panoniji), a obuhvatala je istočni rub Austrije (uključujući Bečko Novo Mesto i Gradišće) gdje je desetak kilometara zapadno od Beča izbijala na Dunav.[935]

Za vrijeme vladavine cara Trajana (*Marcus Ulpius Nerva Traianus Augustus*) u periodu ratova sa Dačanima i osvajanja istoimenog područja između 101. – 106. godine, provincija Panonija je podijeljena na dva dijela: *Pannonia Superior* i *Pannonia Inferior*. Kao i ranije, podjela provincije je uslijedila zbog brže i jednostavnije uprave. Najvjerovatnije je da se ova secesija dogodila 103. godine, nakon završetka Trajanovog prvog pohoda iz 101. – 102. godine, što predstavlja *terminus post quem* tog događaja. Ali zašto baš te godine, a ne prije početka pohoda ili na kraju istog kada su dački ratovi okončani osvajanjem Dakije (*Dacia*) 106. godine, što je *terminus ante quem*? Autori smatraju da je Trajan nakon što je završio sa prvim ratom, radi bolje i efikasnije odbrane granice na Dunavu u slučaju kontraudara Dačana, vjerovatno pretpostavio da bi provincija Panonija mnogo bolje reagovala u odbrambenom i organizacionom pogledu ukoliko bi se podijelila na dvije teritorije. Takođe,

[934] Neki autori prilikom obrađivanja rudnika u sjeverozapadnoj Bosni, iznose teorije da su ti rudnici zapravo pripadali provinciji Panoniji. (Škegro, 1999: 111. – 119.) Drugi su išli tako daleko da predlažu da granicu između dvije provincije treba pomaći čak do teritorije današnjeg grada Jajca, što je zaista malo vjerovatno. (Dušanić, 1977: 66.) Ove teorije samo su neke od mnogih kada je u pitanju ova problematika. Pitanje granice između Panonije i Dalmacije je i dalje otvoreno i tako će i ostati, sve dok se ne otkrije neki mnogo stabilniji i vjerodostojniji dokaz koji će da potkrijepi jednu od ovih tvrdnji.

[935] Matijašić, 2009: 186.

Trajan je imao u vidu i drugi pohod na Dačane, pa je moguće da je takav potez predstavljao i bazu za skoriju buduću ofanzivu. Klaudije Ptolomej u svom djelu piše da je granicu između dvije provincije činila rijeka *Arabus*, koja se ulijevala u Dunav.[936]

Skoro dva stoljeća kasnije, za vrijeme vlade Dioklecijana (*Gaius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus*) 296. godine dolazi do nove reorganizacije Carstva. Područje Panonije nakon što je za vrijeme Trajana razdvojeno na dvije provincije sada se ponovo dijeli i to na četiri nove. Panonia Superior je podijeljena na: *Pannonia Savia* sa glavnim gradom Siscijom i *Pannonia Prima* sa sjedištem u Savariji (*Savaria*). Susjedna Pannonia Inferior je također raščlanjena na dvije cjeline: *Pannonia Secunda* sa centrom u Sirimijumu i *Pannonia Valeria* sa rezidencijom u Sopijani (*Sopianae*).

Period od druge polovine IV stoljeća karakterizira rastrojenost rimske države i njen polagani raspad. Nemogućnost Rimskog Carstva da se odbrani od navala barbarskih naroda koji su počeli masovno da prodiru preko dunavskog *limesa*, ostavljali su obično stanovništvo i njihove posjede, kao i pojedine gradske urbane cjeline na milost i nemilost brojnim pljačkaškim pohodima barbara koji su nekontrolisano prodirali. O užasnom stanju koje je vladalo u tom periodu piše suvremenik tog perioda na prelazu iz IV u V stoljeće, crkveni učitelj sveti Jeronim.[937] Panonija je zasigurno bila provincija koja je možda i najviše stradala, jer je bila smještena odmah ispod rijeke Dunav te se tako nalazila prva na udaru. Nekoliko godina nakon pada Zapadnog rimskog carstva, Panonija je prešla u ruke Ostrogotske kraljevine koja ju je držala pod svojom vlasti preko četrdeset godina. To je bio period kratke stabilnosti i prosperiteta. Pobjedom Bizantskog Carstva 537. godine, formalno – pravno vlast prelazi u ruke Konstantinopolja koji ipak nije imao stvarnu vlast u Panoniji, već samo u njenom manjem jugoistočnom dijelu.

---

[936] http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/14*.html 22. 11. 2012. 07:16.

[937] Sveti Jeronim je rođen u Stridonu koji se nalazio kako on kaže na granici dviju provincija Dalmacije i Panonije. U jednoj rečenici on navodi kako su Goti napali i uništili njegov rodni grad. „*Ja Jeronim, sin Euzebija, iz grada Stridona, koji se nalazi na granici između Panonije i Dalmacije i koji je uništen od strane Gota*...“ itd. (*NPNF, II, 3. Jerome, Lives of illustrious Men,* CXXXV.)
„*Već više od dvadeset godina rimska krv se proljeva svaki dan, između Konstantinopola i Julijskih Alpi. Skitija, Trakija, Makedonija, Dardanija, Dakija, Tesalija, Ahaja, Epir, Dalmacija, Panonije – i svaka od njih je bila uništena i opljačkana i porobljena od strane Gota i Sarmata, Kvada i Alana,Huna i Vandala i Markomana*.“ (*NPNF. II, 6. St. Jerome, Letters, LX, 16.*)

Slika 1.Provincija Panonija

Preuzeto sa: www.conflicts.rem33.com/images/Ungarn/vindelicia.jpg

5.2. NARODI ANTIČKE PANONIJE

Rimska provincija Panonija

Prostor Panonije je imao izuzetno važnu ulogu u antičkom periodu, kako zbog svog geostrateškog položaja, tako i zbog plodne zemlje koja je dugo vremena osiguravala egzistenciju etničkim skupinama koji su je nastanjavali. Iako antički pisci ovaj prostor nazivaju siromašnim, u smislu uzgoja vinove loze, Panonija je itekako bogata zemlja kako zbog navedene plodne zemlje,[938] tako i zbog rudnog bogatstva, što će i najviše zainteresovati Rimljane. Nakon pada Ilirske države, Rimljani su krenuli ka daljnjem osvajanju Ilirika, te je na red došla i Panonija prilikom čega je između Rimljana i Ilira vođen poznati *Bellum Pannonicum* koji je trajao 12. i 11. god. pr. n. e.. U ovom ratu, ilirski narodi antičke Panonije su u potpunosti poraženi, ali nisu lako prihvatili rimsku vlast što potvrđuje i *Bellum Batonianum* vođen zbog nezadovoljstva rimskom upravom.[939]

Što se tiče stanovništva, odnosno naroda koji su živjeli na prostoru Panonije, može se povući jedan kontinuitet od ranijih vremena na osnovu kojega se može izvesti zaključak o etničkoj pripadnosti, jer izvori šute o tom pitanju. Naime, kada Strabon nabraja narode koji su živjeli u Panoniji, on njih naziva jednim imenom, *Panonima*.[940] U historiografiji se dugo vremena vodila rasprava oko toga da li su Panoni zapravo Iliri ili su zasebna etnička skupina, da bi se ustanovilo savremeno mišljenje koje shvata Panone kao geografsku odrednicu onih Ilira koji su živjeli na tom prostoru.[941] Etnička pripadnost ilirskih naroda Panonije je jako kompleksno pitanje zbog historije koju je ovaj prostor, pa samim time i narod koji ju je nastanjivao, proživio. U vremenskom periodu koji obuhvata kasno bronzano doba, prostor Panonije je bio pod snažnim uticajem kulture polja sa žarama (Urnenfelderkultur), čija je glavna odlika incineracija, odnosno spaljivanje umrlih i pokapanje ostataka u urnama,

---

[938] Ovakvu plodnost Panoniji su osiguravale velike rijeke poput Save, Drave i Dunava, a da su bile značajne govore i Strabonovi podaci o rijekama *Noari (*Sava) i *Isteru (*Dunav). (*Strab. Geo.* VII, 5, 1,2*)*

[939] Kasije Dion je sačuvao jedan podatak koji na slikovit način otkriva uzrok ovog ilirskog ustanka, kojeg je izrekao Baton Dezidijatski nakon što je zarobljen od strane Tiberija i odveden u Rim. Na pitanje zašto su se pobunili, odgovorio je slijedeće: „*Vi Rimljani ste krivi zbog ovoga, zato što ste kao čuvare na ovce poslali, ne pse niti pastire, nego vukove". (Cass. Dio.* LVI, 16, 3*)*

[940] *Narodi u Panoniji su: Breuci, Andizeti, Dicioni...* (*Strab. Geo.* VII, 5, 3)

[941] Detaljan osvrt o ovoj problematici dala je slovenačka naučnica Marijeta Šašel - Kos u svom radu „*Appian and Illyricum".* (Šašel - Kos, 2005 : 375 - 389)

odnosno žarama. [942] Ilirske etničke zajednice, kakve ih antički pisci poznaju i navode u svojim djelima, formirali su se u vremenskom periodu kada kultura polja sa žarama gubi svoj prijašnji uticaj i sa sigurnošću se može tvrditi da je ostavila duboki trag u narodima antičke Panonije.

Tokom mlađeg željeznog doba, prostor antičke Panonije naseljavaju keltski narodi koji su težili da opljačkaju delfsko svetilište boga Apolona u Heladi,[943] ali zbog tada jake Makedonske, ali i Ilirske države, nisu bili u mogućnosti da odmah prodru do cilja.[944] Međutim, nakon poraza Kelta kod Termopila 279. god. pr. n. e., oni bivaju prinuđeni da se povuku te naseljavaju prostor sjeverne i zapadne Panonije, ali i prostor ušća Save u Dunav, osnivajući *Singidunum* (današnji Beograd) kao svoj centar.[945] Keltski uticaj će se znatno primjetiti kod ilirskih naroda antičke Panonije, ali on nije jednako rasprostranjen i ukorijenjen kod svih naroda već kod onih koji su geografski bili bliži Keltima. Ipak, ilirske autohtone zajednice su sada postale nosioci i „keltske kulture“, što zajedno sa nedostatkom izvora čini kompleksan problem povodom rješavanja etnogeneze Ilira u Panoniji. Ne može se sa sigurnošću ni potvrditi keltska prevlast nad ilirskim narodima u Panoniji, ali činjenica da se ovi narodi počinju afirmirati tek nakon slabljenja Kelta, govori da su Iliri bili politički podređeni njima.

Imajući u vidu ovako kompleksnu prošlost Panonije, neophodno je ustanoviti i prostor koji je ona obuhvatala, a samim time i navesti ilirske i keltske narode koji su je naseljavali. Nakon gušenja Batonova ustanka, provincija Ilirik se dijeli na dvije teritorije: Gornji Ilirik (*Illyricum Superior*) – Dalmacija i Donji Ilirik (*Illyricum Inferior*) – Panonija. Granica između ove dvije provincije još uvijek nije potvrđena, ali se sa sigurnošću zna da to nije rijeka Sava, kao što se ranije mislilo.[946] S druge strane, sjeverna granica provincije Panonije je u potpunosti jasna, te je nju činio Dunav kao prirodna prepreka Rimljana i barbara, dok se na zapadu nalazila provincija Norik, a na jugoistoku Mezija. Kao što se može vidjeti, riječ je o

[942] Kultura polja sa žarama je ostavila snažan uticaj na stanovnike ovih prostora što će i imati jako važnu ulogu prilikom formiranja budućih ilirskih zajednica tokom starijeg željeznog doba, jer će se ostaci materijalne kulture kao i kult mrtvih, zadržati još dugi vremenski period. (Više, Vinski - Gasparini, 1983 : 547)

[943] Papazoglu, 1969 : 209.

[944] Može se reći da su keltski narodi u velikoj mjeri zaslužni za razvoj i poticaj kulture i ekonomije, pogotovo rudarstva i obrade željeza kod ilirskih naroda.

[945] Kelti koji su naseljavali prostor Panonije odigrali su jako značajnu ulogu i bitno izmjenili tok života Ilira, jer su uspjeli da im nametnu svoju vlast, običaje, kulturu ali ih nikada u potpunosti nisu keltizirali jer ni sami Kelti nisu bili na tako visokom kulturološkom i civilizacijskom nivou, kao što su to bili Grci i Rimljani. Ipak, Iliri u Panoniji su sa svih strana bili okruženi Keltima, jer su na sjeveru živjeli *Boii,* na zapadu *Taurisci,* a na istoku kod Singidunuma *Skordisci.* (Više, Benac, 1987 : 737)

[946] Pretpostavlja se da je granica između ove dvije provincije išla od današnje Istre, prolazeći nešto južnije od Banja Luke i Doboja i idući ka rijeci Drini, ali potvrda za ovakve zaključke još uvijek nije pronađena.

teritorijalno velikom prostoru i najveći problem historičarima jeste da se zapravo utvrdi koliko je to zapravo naroda živjelo u ovoj provinciji, te da ih geografski locira. Najbolji izvor kojime historičari raspolažu jeste Plinije Stariji, koji piše o Panoniji u drugoj polovini I st. n. e., gdje on detaljno navodi narode razdvajajući one važnije od manje važnih: „*Drava teče kroz zemlju Sereta, Serapila, Jasa i Andizeta, Sava kroz zemlju Kolapijana i Breuka. To su glavni narodi. Osim njih, tu su Arvijati, Azali, Amantini, Belgiti, Katari, Kornakati, Eravisci, Herkunijati, Latovici, Oserijati, Varcijani. Klaudijska gora kojoj su sprijeda Skordisci, a straga Taurisci.*“[947] Kao što se može vidjeti iz Plinijevog opisa, na prostoru Panonije je živjelo devetnaest naroda, od kojih su keltskog porijekla: Sereti, Serapili, Kornakati, Belgiti, Eravisci, Herkunijati, Latovici, Varcijani, Taurisci i Skordisci.

Za razliku od Plinija, Strabon navodi dosta manji broj naroda, te pored ranije navedenih Breuka i Andizeta, on ubraja još i *Mezeje, Dicione, Dezitijate i Piruste,*[948] što historičarima nije jasno jer oni pripadaju provinciji Dalmaciji, kako ih i navodi Plinije Stariji.[949] Pored ova dva značajna izvora, ilirske narode u Panoniji, u II st. n.e. navodi i geograf Klaudije Ptolomej u svom djelu *Geographia*.[950] Kao što je već navedeno, izvori navode devetnaest naroda koji su živjeli u Panoniji, što je relativno mali broj u odnosu na činjenicu da je na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, onom dijelu njene teritorije koji je pripadao rimskoj provinciji Dalmatiji, živio približan broj naroda. Ipak, druge narode izvori ne spominju, te se može zaključiti da, iako su drugi postojali, nisu igrali neku zapaženiju ulogu u događajima koji su se odigravali na prostoru Panonije.[951] Naravno, prostor antičke Panonije je tada bio malo poznat geografima, i uopšteno rimskom narodu, te se na osnovu izvora ne može sa sigurnošću odrediti tačna lokacija ilirskih naroda u Panoniji, ali uz pomoć pronađenih epigrafskih natpisa te materijalne kulture, historičari su u mogućnosti da odrede topografiju Panonije.

[947] *Draus per Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque. Populorum haec capita; praeterea Arviates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani. mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. (Plin. NH.* III, 25, 147*)*
[948] *Strab. Geo.* VII, 5, 3.
[949] *Plin. NH.* III, 22.
[950] „*Zapadne dijelove ove provincije prema sjeveru nastanjuju Amantini, ispod njih su Herkunijati, onda Andizeti, pa Breuci*. *Istočni dio prema sjeveru nastanjuju Eravisci, a južnije Skordisci*.“ (*Ptol. Geo.* II, 15. 2*)*
[951] Vrlo je moguće da su neki narodi izostavljeni sa popisa koje su pravili Strabon, Plinije Stariji i dr. kako zbog slabijeg poznavanja unutrašnjosti same provincije Panonije, tako i zbog političke pasivnosti pa možda čak i političke ovisnosti o većim i jačim narodima koji su se više isticali. Na primjer, jedino Plinije Stariji navodi narod *Belgite,* dok ostali izvori šute o njima. (Zaninović, 2003: 445)

Zapadna Panonija (*Pannonia Superior*)

Prostor zapadne Panonije naseljavali su slijedeći narodi: Kolapijani, Varcijani, Jasi, Latovici, Taurisci, Serapili, Sereti, Azali i Boii, od kojih neki pripadaju ilirskoj etničkoj skupini dok pak drugi su Kelti. U daljem tekstu će se pokušati prikazati raspored ovih naroda, te njihove najranije spomene u rimskim izvorima, kao i stepen „keltizacije“ ilirskog autohtonog stanovništva.

Kolapijani su ilirski narod koji je živio na prostoru današnjeg Siska u Hrvatskoj, obuhvatajući i prostor Pokuplja, Banovine i Korduna te protezajući se na istok sve do ušća Sane u Unu.[952] Strabon ih u nekoliko navrata spominje kao narod koji je živio u, i oko *Segestice*, *„zemlje Panonaca i Taurisca“,*[953] kraj kojega su tekle rijeke Sava i Kupa.[954] Apijan ipak narode koji su živjeli u Segestici naziva *Segestancima,*[955] iako su to zapravo pripadnici ilirskog naroda Kolapijana, samo što ih je Apijan nazvao prema nazivu grada u kojem su živjeli.[956] Kolapijani su vjerovatno zauzimali i prostor južnije od Save, zahvatajući na taj način i zemlju današnje Bosne i Hercegovine, dok su na istoku graničili sa Oserijatima, a prema nekima i sa Breucima, o čemu će kasnije biti govora. Sjeverno od Kolapijana nalazili su se Varcijani, dok su na sjeveroistoku bili Latovici.

Sjeverno od Kolapijana, živjeli su narod pod imenom *Varcijani*, a ime su dobili prema mjestu Varceji.[957] Centar ovog naroda nalazio se u Andautoniji (današnji Ščitarjevo u Slavoniji), gradu koji dobiva rang municipija za vrijeme Domicijana (51. god. n. e.- 96. god. n. e.).[958] Zauzimali su područje uzvodno od Siska i najvjerovatnije dopirali do južnih obronaka Žumberačke gore i Medvednice,[959] što bi činilo prirodnu granicu sa drugim ilirskim narodom, te Jasima dalje na sjeveru oko rijeke Drave. Neposredno na zapadu se nalazila zona jakog keltskog, odnosno tauriščanskog uticaja, jer se tu nalazilo nekoliko keltskih naroda, što potvrđuje i onomastička građa.[960] Da je keltski uticaj bio značajan, govori i činjenica da Varcijane ne spominju niti Apijan a niti Strabon. Zapravo, Strabon navodi *Taurisce* kao neposredne susjede *Segestinaca,*[961] što može svjedočiti o političkoj prevlasti Tauriska nad

[952] Domić- Kunić, 2006: 80.
[953] *Strab. Geo.* IV, 6,10.
[954] Barkoczi, 1964: 259.
[955] *App.Illyr*. III, 4, 17.
[956] Domić- Kunić, 2006: 90.
[957] CIL VI, 2385.
[958] Barkoczi, 1964: 259.
[959] Domić- Kunić, 2006: 80.
[960] CIL III, 9796.
[961] *Strab. Geo.* IV, 6, 10.

Varcijanima. Jedino Plinije Stariji u svom popisu Panona, odnosno Ilira u Panoniji, navodi *Varciane,*[962] kao i Ptolomej.[963]

Nešto sjevernije od Varcijana, oko rijeke Drave, živio je ilirski narod *Jasi*. Teritorij na kojem su oni živjeli protezao se od Varaždinskih toplica (*Aquae Iasae)* na zapadu i Daruvara (*Aquae Balissae)* na istoku, obuhvatajući i na jugu prostor Pakraca i Lipika, odnosno cijeli bilogorski i moslavački kraj bogat termalnim izvorima.[964] Podatke da su zapravo Varaždinske toplice i Daruvar zapadna i istočna granica, historičari i arheolozi su utvrdili zahvaljući pronađenim epigrafskim spomenicima koji ovakvu tezu potvrđuju.[965] Iako, pomenuti epigrafski spomenici datiraju iz kasne antike, oni su najznačajniji za pobliže određivanje teritorija na kojem su živjeli Jasi, ali se u historiografiji smatra da pomenuta mjesta nisu krajnje tačke do koje su se protezali pripadnici ovog naroda, nego se pretpostavlja da su oni živjeli i istočnije od Daruvara, do požeških gora.[966] Što se tiče izvorne građe, jedini spomeni Jasa, zabilježeni su kod Plinija Starijeg[967] i Ptolomeja,[968] ali ih oni geografski postavljaju na pogrešna mjesta, tačnije u Podravini te istočni dio Gornje Panonije, dok ih Strabon uopšte ne spominje. Zapadnije od teritorije koju su obuhvatali Jasi, živjeli su Kelti, tačnije Sereti, Serapili i Taurisci te se prema Agripinoj karti, zabilježenoj kod Plinija Starijeg,[969] istočna granica Jasa prema drugom ilirskom narodu Andizetima, poklapa sa istočnom taurišćanskom granicom.[970] Prema ovim podacima, uočljiv je keltski uticaj na Ilire u Panoniji, pa samim time i na Jase, ali se na osnovu epigrafskih spomenika pretpostavlja da su Jasi zapravo zadržali svoj etnički identitet, te da nisu u nekoj većoj mjeri keltizirani, iako su politički potpadali pod Tauriske.

[962] *Plin. NH.* III, 25, 148.
[963] *Ptol. Geo.* II, 14, 2.
[964] Domić- Kunić, 2006: 76.
[965] *CIL* III, 4121.
[966] Mayer, 1935: 80.
[967] *Plin. NH.* III, 25, 147.
[968] *Ptol. Geo.* II, 14, 2.
[969] *Plin. NH.* III, 25, 158.
[970] Naime, Marko Vispanije Agripa je bio Augustov zet, te čovjek kojemu je August povjerio nadležnost prilikom *Bellum Pannonicum*, te je on u svojoj „karti svijeta“ (*Orbis Pictus)* na kojoj je prikazao rimski svijet, zabilježio i Augustova osvajanja u Panoniji. Karta nažalost nije sačuvana, ali je spominje Plinije Stariji jer se i sam koristi istom. Geografska lokacija Tauriska i Skordiska je jako zanimljiva, jer ih on navodi kao narode koje je dijelila Klaudijevska gora (*Mons Claudius)*, pokazujući zapravo na taj način keltsku prevlast u odnosu na autohtone Ilire. (Domić-Kunić, 2006: 76)

Slika 1. Geografska lokacija naroda zapadne Panonije između Drave i Save

(Preuzeto od: Domić- Kunić, 2006 : 75.)

Što se tiče Kelta koji su imali jako značajnu ulogu u odvijanju historije na području konkretno Panonije, na zapadnom dijelu ove provincije živjeli su *Taurisci* kao jedan od najjačih naroda keltskog porijekla, pored Skordiska. Prema Dion Kasiju, Taurisci su bili jako ratoboran narod koji je često prelazio na rimske teritorije te vršio razne pljačke,[971] ali u očima Rimljana oni su važili za najmoćniji narod zapadne Panonije, jer su pod svojom vlašću imali mnoge ilirske autohtone narode, a centar im je bio grad *Nauportus* (Vrhnika).[972] Jedan od najranijih spomena Tauriska koji je zabilježen u rimskim izvorima, jeste iz 147. i 132. god. pr. n. e., kada su Rimljani nasuprot svoje kolonije Akvileje, pronašli bogata nalazišta zlata odmah ispod površine zemlje.[973] Ubrzo nakon toga, Tauriscima su se pridružili rudari iz Italije te je cijena zlata na italskim trgovima pala za jednu trećinu, što je bio i više nego dovoljan razlog da Taurisci protjeraju Italike.[974] Polovicom I st. pr. n. e., Taurisci su stupili u savez sa keltskim Boiima protiv zajedničkog neprijatelja, Dačana. Ipak, Dačani pod vodstvom Boirebiste, gotovo pa uništavaju Tauriske.[975] Nakon ovog poraza, na historijsku pozornicu veoma brzo istupaju povlašteni ilirski narodi, koji su možda bili podložni nekoj blažoj vrsti keltizacije iz razloga što im je nametnuta keltska vlast pa je moguće da su zadržali neke običaje, ali se na osnovu kasnijih borbi protiv Rimljana i udruživanjem sa ostalim Ilirima,

[971] *Cass. Dio.* L, 28, 4.
[972] *Strab. Geo.* VII, 5,2.
[973] Ovaj podatak je zabilježio Polibije, ali ga prenosi Strabon u svojoj Geografiji. (*Strab. Geo.* IV, 16, 12)
[974] Jovanović, 1987: 856.
[975] *Strab. Geo.* V, 1, 6.

može pretpostaviti da oni ipak nisu izgubili svijest o ilirskoj etničkoj pripadnosti. Naime, riječ je o Seretima, Serapilima, Jasima, Varcijanima, Kolapijanima, te Oserijatima.[976] Tokom II st. n. e. Ptolomej u svojoj Geografiji, kada opisuje provinciju Gornju Panoniju, prilično tačno navodi pomenute ilirske narode na prostoru kojeg su nekada kontrolisali Taurisci, a on kaže slijedeće: *Tu provinciju* (Gornju Panoniju), *drže Azali na krajnjem sjeverozapadu, Kitni na sjeveroistoku, na jugu Latobici ispod Norika, Varcijani prema sjeveru, a između Boji prema zapadu i ispod njih Kolanijani (*Kolapijani), *Jasi prema istoku i ispod njih Oserijati.*[977] Što se tiče Sereta i Serapila njih spominje samo Plinije Stariji,[978] te se njihova lokacija ne može sa sigurnošću odrediti, ali se pretpostavlja da su naseljavali prostore zapadno od Jasa. U historiografiji se pretpostavlja da su Sereti živjeli na prostoru antičkog grada *Poetovia* (Ptuj u današnjoj Sloveniji), za kojeg se pretpostavlja da je za vrijeme rimske vlasti bio veliko trgovište, jer se nalazio na teritoriji preko koje je prelazio Jantarski put.[979] Za Serapile se u historiografiji pretpostavlja da su nastanjivali prostor oko Halikana (Sv. Martin na Muri).

Istočna Panonija (*Pannonia Inferior*)

Istočnu Panoniju su također naseljavali Iliri i Kelti, te situacija na političkoj sceni se nije bitno razlikovala od one u zapadnoj, a narodi koji su tu živjeli su: Oserijati, Breuci, Kornakati, Amantini, Andizeti, Skordisci, Herkunijati te Eravisci.

Kao najmoćniji keltski narod, *koji se nalazi sprijeda Mons Claudiusu,*[980] javljaju se *Skordisci*.[981] Njihova prevlast na prostoru istočne Panonije nije upitna, te Skordisci nameću svoju vlast ilirskim autohtonim zajednicama. Strabon u svojoj *Geografiji* na jednom mjestu navodi kako su *Skordisci izmiješani sa Ilirima i Tračanima,*[982] što ide u prilog tezi da su autohtone ilirske zajednice bile potčinjene Keltima. Samim time, te zbog politike koju su vodili Rimljani i Kelti, sukobi među ove dvije strane su bili jako česti i jako dugi. Naime, gotovo pa stoljeće i po, Skordisci ratuju sa rimskim legijama da bi tek u Augustovo doba

[976] Domić-Kunić, 2006: 76.
[977] *Ptol. Geo.* II, 14, 2.
[978] *Plin. NH.* III, 25, 147.
[979] Jantarski put je vjerovatno najstarija putna komunikacija sjevera sa jugom, a spajao je oblasti Baltičkog mora sa ostatkom Sredozemlja, i služio je za prevoz jantara a riječ je o mineralu koji je bio jako puno zastupljen u magijskim obredima i u grčkoj mitologiji.
[980] Današnja Moslavačka gora na prostoru savsko - dravskog međuriječja. (*Plin. NH.* III, 25, 148)
[981] Na prostor Panoniju Kelti se doseljavaju u IV st.pr. n. e., ali poniknuti bogatsvom hrama u Delfama, Kelti odlaze na pljačkašli pohod u Heladu. Ipak, kod Termopila doživljavaju poraz te se veći dio povlači nazad u Panoniju oko 279. god. pr. n. e. gdje su se naselili na ušću Save u Dunav, te se ta skupina Kelta naziva Skordiscima. (Više : Jovanović, 1987: 815)
[982] *Strab. Geo.* VII, 5,2.

Rimljani ostvarili veće uspjehe te prisilili ih na povlačenje. Tek negdje u periodu između 15. god. pr. n. e. i 12 god. pr. n. e., Skordisci bivaju poraženi od strane Rimljana.[983] Nedugo nakon poraza Skordiska, na historijskoj pozornici se javljaju narodi poput Breuka, Amantina, Andizeta i dr., te bivaju prinuđeni da brane svoju domovinu jer su Rimljani krenuli ofanzivnije da osvoje Panoniju. Centar Skordiska jeste bio grad *Singidunum* (Beograd), a prostor koji su oni naseljavali potvrđen je epigrafskim natpisom iz druge polovice I st. n. e.[984] Kao potvrdu prostora na kojem su živjeli, historičari su pronašli u Ptolomejevom opisu Donje Panonije, gdje on Skordiske smješta na jug, odnosno istočno od Breuka.[985] Istina, u ovom opisu Ptolomej smješta Herkunijate nešto južnije u odnosu na njihovu stvarnu lokaciju, ali kada je riječ o lokaciji Skordiska, Ptolomej navodi barem približno njihovu lokaciju na jugu, odnosno jugoistoku.

Na prostoru današnjeg Osijeka u Slavoniji, a tadašnjeg grada *Murse,*[986] živio je narod koji je zabilježen nazivom *Andizeti*.[987] Grad *Mursa* je ležao na rijeci Dravi,[988] što potvrđuje epigrafski spomenik,[989] a Kasije Dion spominje prostrane močvare zapadno od samog grada.[990] U historiografiji im se pripisuje oveći geografski prostor, tačnije od Mescjek gorja na sjeveru do Vinkovca (*Cibalae)* na jugu, te od granica s Jasima na zapadu do dunavskog toka na istoku.[991] Što se tiče konkretno južne granice, ona je pod velikim upitom jer se ne zna da li su *Cibalae* pripadale Andizetima ili Breucima, ali su svakako bile na granici ili pak činile granicu između ova dva naroda. Pretpostavlja se da je uticaj Skordiska na Andizete bio nešto jači te da su oni poprimili određene segmente keltske kulture, a također se smatra da je to i najzapadniji dio Panonije do kojeg se moć Skordiska protezala.[992]

Južno od Andizeta, rasprostirala se teritorija jednog od najjačih ilirskih naroda u Panoniji, te nosilaca kasnijeg Batonovog ustanka (*Bellum Batonianum)* iz 6. god. n. e., a riječ je o *Breucima*.[993] Njih spominje nekoliko antičkih izvora, između ostalih Plinije Stariji,[994]

---

983 Papazoglu, 1969: 263.
984 Domić- Kunić, 2006: 77.
985 *Cijelu tu provinciju* (Donju Panoniju) *drže na sjeverozapadu Amantini, ispod njih Herkunijati, zatim Andizeti, pa Breuci. Na sjeveroistoku su Eravisci, a na jugu Skordisci.* (*Ptol. Geo.* II, 15, 2*)*
986 CIL III, 15141.
987 *Plin. NH.* III, 25, 147.
988 Mayer, 1935: 6.
989 CIL III, 10263.
990 *Cass. Dio.* LV, 32.
991 Domić- Kunić, 2006: 77.
992 Domić- Kunić, 2006: 77.
993 Na albanskom jeziku riječ *breu* znači *žaba,* te se može pretpsotaviti da se tu krije korijen riječi kako su se nazivali Breuci, iz prostog razloga što mnogi izvori, pored već navedenog Diona Kasija, govore o močvarnom području Donje Panonije, tj. na prostoru današnje Slavonije i sjeverne Bosne.
994 *Plin. NH.* III, 25, 147.

Strabon,[995] Ptolomej, [996] dok Dion Kasije[997] i Velej Paterkul[998] pišu o ratovanju Breuka, odnosno o njihovom „junačkom" otporu Rimljanima. Što se tiče epigrafskih spomenika, oni su veoma oskudni a oni koji su pronađeni govore o natpisima vojnih jedinica i vojnika breučkog porijekla, razasutih po cijelom carstvu.[999] Kada je riječ o granicama Breuka, jedino što epigrafski spomenici potvrđuju jeste da su se Breuci protezali od Slavonskog Broda (*Marsonia)* na zapadu do Vukovara na istoku, a riječ je o vojnim diplomama dodijeljenim vojnicima.[1000] Na jugu su Breuci graničili sa Dezidijatima a pretpostavlja se da je ta granica bila rijeka Krivaja ili možda rijeka Spreča, pa može se primjetiti da su Breuci pored današnje Slavonije naseljavali i prostor sjeveroistočne Bosne.[1001] Prema ovim podacima, *Cibalae* bi pripadale Breucima jer se nalaze između ova dva mjesta, te kako je ranije pomenuto, *Cibalae* bi činile sjevernu granicu Breuka prema Andizetima. Na sjeverozapadu su graničili sa teritorijom Jasa, dok se na zapadu ne može sa sa sigurnošću utvrditi da li su Breuci graničili sa Kolapijanima ili Oserijatima. Pronađen je jedan natpis u Solinu koji su historičari protumačili na slijedeći način: *et idem viam ad Ba[thinum flu]men /quod dividit Breuc[os Osseriat]bus.*[1002] Prema ovome, Breuci bi na zapadu graničili sa Oserijatima što je moguće ali na prostoru južno od Save iz prostog razloga što kada bi granica Breuka sa Oserijatima bila sjevernije, onda bi Slavonski Brod (*Marsonia)* pripadao Oserijatima, što ipak nije moguće. S druge strane, Plinije Stariji kaže da *Sava protječe kroz zemlje Kolapijana i Breuka,*[1003]ali teško da bi se ova dva naroda mogla „dodirivati" i činiti neku vrstu granice jer su Kolapijani koncentrirani oko rijeke Kupe, te je mala vjerovatnoća da su mogli kontrolisati cijeli srednji tok Save.[1004] Što se tiče istočnih granica, one su dopirale negdje do zapadnih obronaka Fruške gore i teritorije Amantina, koji su naseljavali prostor Sirmija. Dakle, Breuci su naseljavali današnje prostore Slavonije i sjeverne Bosne, jer su se protezali sa obje strane Save, da bi na krajnjem jugu vjerovatno graničili sa Dezidijatima.[1005] Obuhvatajući navedeni prostor, može se primjetiti da se breučka teritorija nalazila u zaleđu *Segestice,* i samo je bilo pitanje vremena kada će Rimljani doći na ove prostore. Prilikom *Bellum Pannonicum* (12. i 11. god. pr. n.e.) oni to i uspijevaju, ali nedugo zatim, tačnije 6. god. n. e. ilirski narodi se dižu u pobunu protiv

[995] *Strab. Geo.* VII, 5, 10.
[996] *Ptol. Geo.* II, 15, 2.
[997] *Cass. Dio.* LIV, 31, 1-4*;* LV, 29, 3.
[998] *Vell.* II, CX, 2*;* II, CX, 4, II, CX, 6.
[999] Šaković, 2009: 12.
[1000] CIL XVI, 17.
[1001] Mesihović, 2010: 149.
[1002] CIL III, 3201.
[1003] *Plin. NH.* III, 25, 147.
[1004] Domić- Kunić, 2006: 78.
[1005] Šaković, 2009: 15.

rimske politike nepravednog ubiranja poreza. Kao nosioci ovog ustanka izdvajaju se dva ilirska naroda, a to su Breuci i Dezidijati (u centralnoj Bosni), dok su igrom slučaja njihove vođe se zvale identičnim imenom, Baton. Breuci su ofanzivno krenuli na Sirmium, ali ga nisu uspijeli osvojiti zahvaljujući legijama iz Mezije koje su uspjele poraziti Breuke na Dravi.[1006] Međutim, ovaj poraz nije pokolebao ustanike u Panoniji, predvođene Breucima, te se oni sukobljavaju naredne 7. god. n. e. kod Volkejskih močvara. Na početku su ustanici imali puno uspjeha, ali rimska disciplina i uvježbanost se isplatila, te su Rimljani ponovo pobijedili.[1007] Situacija za ustanike je postala jako teška, te Baton Breučki suočen sa mogućim istrebljenjem svog naroda, odlučuje da se preda Rimljanima a zauzvrat mu je Tiberije priznao vlast nad Breucima.[1008] Ipak, ova „predaja“ Rimljanima se nije dopala Batonu Dezidijatskom te on iz zasjede ubija Batona Breučkog, da bi nedugo zatim Tiberije zarobio preostalog vođu ustanika i odveo ga u Rim da proslavi trijumf, da bi se na ovaj način završio po Rim veoma opasan rat.

Slika 2. Prostor koji su naseljavali Breuci (Puna crta označava vjerovatne granice breučke teritorije, dok isprekidana označava one granice koje su zapravo moguće)

(Preuzeto od: Šaković, 2009: 14.)

[1006] *Cass. Dio.* LV, 29, 3.
[1007] Naime, ovakve podatke pružaju i Kasije Dion (LV, 32, 3) i Velej Paterkul (II, CXII, 4-6), ali njih je potrebno uzeti sa rezervom jer se osjeti subjektivnost i pristrasnost navedenih izvora. (Više: Šaković, 2009: 20)
[1008] *Vell.* CXIV, 4*; Cass. Dio.* LV, 34, 4.

Kako je već ranije navedeno, istočni susjedi Breuka bili su *Amantini* a njihovo središte bilo je u gradu Sirmiumu.[1009] Geografski, Amantini su se nalazili između dva veoma jaka naroda, Skordiska i Breuka. Plinije Stariji nije jedini antički pisac koji je spomenuo Amantine, nego su ih poznavali i Ptolomej,[1010] te još jedan antički pisac Rufije Fest, koji Amantince smješta onako uopćeno navodeći da se oni nalaze *inter Saum et Draum,* odnosno *između Save i Drave.*[1011] Iako Rufije Fest samo općenito spominje Amantine, ipak njihov spomen za historičare ima značaj, jer čak ni Strabon imenom ne navodi ovaj narod, nego se pretpostavlja da se oni mogu prepoznati među onim Ilirima i Tračanima koji su bili pod vlašću Skordiska.[1012] Blizina Skordiscima je značila i nešto veći stepen keltizacije u odnosu na udaljenije narode poput Breuka i Andizeta, ali za takvu tezu ne postoji neki konkretniji dokaz koji bi je podržao nego se ona oslanja na geografsku blizinu Skordiscima. Što se tiče epigrafskih spomenika, oni su veoma rijetki ali je pronađen jedan koji govori o rođacima poginulog dječaka, za kojeg se izričito kaže da je bio Amantinac.[1013]

Između Amantina i Breuka, uz rijek Savu , živio je još jedan ilirski narod kojega su antički pisci zabilježili pod imenom *Kornakati*.[1014] Kornakati se također spominju i na epigrafskoj građi, te se na jednom mjestu spominje Kornakat Dasent, Dasmenov sin, kojemu je u Klaudijevo doba diplomom potvrđen častan otpust iz vojne službe.[1015] Geografski gledano, teritorij koji bi Kornakati trebali naseljavati jeste onaj oko Sotina, ili u najboljem slučaju na prostoru između Vukovara i Iloka, što bi se poklapalo sa teritorijom Breuka. Postavlja se pitanje, da li su zapravo Kornakati zasebna etnička zajednica, poput Breuka, Amantina, Andizeta, ili su oni pripadnici Breuka ali su naziv *Kornakati* dobili jer su živjeli u gradu *Cornacumu*, kao što je to slučaj sa *Segestincima i Sirmiensima*?[1016] Slično mišljenje dijeli i Marin Zaninović, koji kaže da je rimska praksa razbiti jedan narod u više manjih, kako bi izbjegli nove eventualne sukobe sa njima, te da su ih u većini slučajeva nazivali po naseljenim središtima ili rijekama.[1017] Ove teze imaju svoju osnovu, ali bez stvarnih

---

[1009] Plinije Stariji navodi Amantine na slijedeći način: *civitas Sirmiensium et Amantinorum,* te se kao u slučaju Kolapijana, narod koji je živio u Sirmiju nazivao *Sirmienses*, iako su se oni zajedničkim nazivom zvali Amantini.(*Plin. NH.* III, 25, 148)

[1010] Ptolomej Amantine smješta u sjeverozapadni dio Donje Panonije (*Ptol. Geo.* II, 15, 2)

[1011] Domić- Kunić, 2006: 77.

[1012] *Strab. Geo.* VII, 5, 2.

[1013] CIL III, 3224.

[1014] *Plin. NH.* III, 25, 148.

[1015] CIL XVI, 2.

[1016] U svom radu koji se bavi *Bellum Pannonicum*, dajući ujedno i sliku o narodima Panonije, Alka Domić-Kunić kaže slijedeće: „*Smatram stoga da je u Kornakatima najprikladnije prepoznati Breuke, čiju su etničku cjelovitost nakon panonsko - dalmatinskog rata pobjednici Rimljani iz strateških razloga razbili na više manjih, teritorijalnih cjelina, među kojima je i ova Kornakatska*. (više, Domić- Kunić, 2006: 79)

[1017] Zaninović, 2003: 446.

dokumenata ništa se ne može sa sigurnošću potvrditi, te će barem zasada taj dio ostat nepoznat.

Prilikom spomena Breuka, dato je objašnjenje o njhovom razgraničenju na zapadu sa *Oserijatima* na osnovu epigrafskog spomenika pronađen u Solunu,[1018] te će se ovdje samo pokušati odrediti najraniji spomen ovog naroda, Naime, Plinije Stariji također navodi i *Oserijate* u svom abecednom popisu naroda koji su živjeli u Panoniji,[1019] zatim i Velej Paterkul spominje Oserijate prilikom njihova razgraničenja sa Jasima.[1020] U literaturi se često navodi izjednačavanje Oserijata sa Mezejima, ilirskim narodom u sjeverozapadnoj Bosni, jer se za Mezeje zna da su pod svojom vlašću imali više etničkih zajednica.[1021] Ipak, na osnovu arheološke građe, iako jako slabo istražene, može se pretpostaviti da su Oserijati zasebna etnička zajednica sa središtem oko Donje Doline u Bosni, južno od rijeke Save kod Bosanske Gradiške, te da su oni zapravo naseljavali prostor i južno i sjeverno od Save.[1022] Ono što je zanimljivo kada su u pitanju Oserijati, jeste njihov geografski položaj jer su sa svih strana okruženi ilirskim narodima, te su imali veoma malo dodira sa Keltima koji su živjeli izmješano sa velikom većinom ilirskog naroda u Panoniji.

Slika 3. Geografska lokacija naroda istočne Panonije

(Preuzeto od: Domić- Kunić, 2006 : 75.)

1018 CIL III, 3201.
1019 *Plin. NH.* III, 25, 148.
1020 *Vell.* II, 14, 2.
1021 Više o Mezejima u Bojanovski, 1988: 266.
1022 ALBiH I: 133.

Imajući u vidu navedeno, potrebno je izdvojiti određene zaključke do kojih historičar dolazi prilikom rada na problematici etničke strukture rimske Panonije. Naime, prostor koji je činila rimska provincija Panonija u antičkom periodu imao je izuzetno veliki značaj za Rimsko Carstvo, kako zbog geografskog položaja tako i zbog rudnih bogatstava ove zemlje. Može se zaključiti da nakon što je Rim uspostavio svoju vlast na prostoru Panonije, ona postaje granično područje te je kao takva bila poprište čestih ratova Rimljana sa Germanima, preko Dunava ali i na prostoru same Panonije. Antički izvori, prije svega Plinije Stariji pa onda i Strabon daju najviše podataka o narodima koji su naseljavali ovu provinciju, dok Dion Kasije i Velej Paterkul, koji je ujedno bio i savremenik događajima iz perioda *Bellum Batonianum,* pišu o vojnim akcijama i sukobima Rimljana sa ilirskim stanovništvom naseljenim u Panoniji. Ipak, trebalo je mnogo vremena da prođe kako bi u historiji ostali poimenice zabilježeni stanovnici Panonije, iz razloga što Kelti vrše trajno naseljavanje u Panoniji, te pokoravaju ilirske autohtone zajednice. Tek kada Kelti (Taurisci i Skordisci) gube svoju političku moć polovinom i krajem I st. pr. n. e., antički izvori navode imena ilirskih zajednica. Nesumnjivo je da su Iliri postojali i ranije, ali zbog inferiornosti u odnosu na Kelte, oni nisu mogli igrati neku značajniju ulogu u događajima koji su se ticali Panonije.

Također može se zaključiti da Iliri koju su naseljavali Panoniju će u rimskoj historiji među rimskim autorima sačuvati izuzetno važno mjesto, jer sam proces osvajanja Panonije te kasnija pobuna Ilira u vidu Batonova ustanka će ostaviti dubok trag u rimskoj historiji. Prema izvorima koji su bilježili stanovnike Panonije, nazivajući ih Panonima što se u historiografiji uzima kao geografska odrednica onih Ilira koji su živjeli u tim krajevima, može se primjetiti broj od devetnaest naroda, od kojih su neki ilirskog a neki ipak keltskog porijekla. S obzirom na veličinu provincije koja se rasprostirala južnije od Save na jugu do Dunava na sjeveru, te Norika na zapadu i Mezije na jugoistoku, broj od devetnaest naroda se čini kao mali, ali iako je i bilo više etničkih zajednica, one nisu igrale neku značajniju ulogu samim time što se ne spominju niti u pisanim izvorima, niti na epigrafskoj građi. Na osnovu topografije ilirskih naroda u Panoniji, primjetno je da je većina njih smještena na području između Save i Drave, dok su Kelti Taurisci naseljavali prostor na zapadu Panonije. Također, Kelti Skordisci su živjeli na istoku, odnosno kod *Singidunuma* (Beograd), te Kelti Boii na sjeveru. Pojava Kelta će u velikoj mjeri uticati na daljnji tok historije Panonije, jer će veoma brzo uslijediti napadi Rimljana, te konačno prisvajanje Panonije u granice Rimskog carstva.

5.3. HISTORIJSKI RAZVOJ GLAVNIH URBANIH CENTARA PANONIJE U PERIODU RIMSKE VLADAVINE

U kulturno - historijskom razvoju Panonije, veliku važnost imali su gradovi, odnosno gradske općine koje su kasnije bile osnov rimske uprave u ovoj provinciji. Kolonije koje su osnivane bile su manje veličine, a po svojoj uredbi, pravnom životu i običajima, sličile su Rimu. Budući da su stanovnici kolonija, stekavši rimsko građanstvo, morali pripadati bilo kojem od 35 *tribusa*, carevi su im redovno davali ime svoga.[1023] Naselja uoči rimskog osvajanja su pretežno bila gradinskog tipa, razasuta po brežuljcima i povišenim riječnim terasama, s ponekim sojeničarskim naseljem na samom vodotoku.[1024] Samo se nekoliko naselja moglo nazivati gradom i ta su se naselja nalazila na važnim križištima i prijelazima preko rijeka, te bila su glavna trgovačka, prometna i strateška uporišta.

Uprava grada pripadala je sa svim selima i selištima, rukama dvojice načelnika, koji su se godišnje izmjenjivali, a nazivali su se *duoviri*.[1025] U prvo vrijeme biralo ih je građanstvo, a kasnije općinsko vijeće, čija se služba sastojala u upravljanju općinskih baština, općinske imovine i prihoda. Poslije duovira, prvo su mjesto zapremala dva edila, koji su se izmjenjivali svake godine i vršili u prvom redu nadzor nad tržištima i gradnjama, ali i službu nad javnom sigurnošću.[1026]

Po svojim gradnjama panonski gradovi su odgovarali italskim uzorima, u svakom je bio izgrađen forum s općinskom viječnicom, a ukrašen kipovima careva, hramovima i kupalištima, do kojih je vodio vodovod.[1027]

Pannonia Superior (Gornja Panonija)

Karnuntum (*Καρνους*) je današnje manje naselje (Bad Deusch- Altenburg) koje se nalazi na putu Beč - Bratislava. Nalazio se na sjevernom dijelu nekadašnje provincije Panonije Superior, tačnije na granici Panonije sa provincijom Norik. Bio je jedan od

[1023] Šišić, 1922: 20.
[1024] Domić-Kunić, 2006: 70.
[1025] Šišić, 1922: 20; Duoviri po uzoru na Rim, dva načelnika u gradu; (Više: Bojanovski, 1988: 73).
[1026] Šišić, 1922: 20 .
[1027] Šišić, 1922: 21.

najstarijih rimski vojnih logora na Dunavu.[1028] Prvi put se spominje 6. godine kao Tiberijeva baza u operaciji protiv Maroboda. U njemu su bile stacionirane rimske legije, a prva je bila *Legija XV Apollinaris,* koja je ostala u ovom gradu sve do Trajanovih ratova protiv Parćana, sa kraćim prekidom 60- tih godina I stoljeća.[1029] Osim ove legije bile su i *legio I Audiutrix, legio II Adiutrix, legio XIV Gemina.*[1030] Kao vojni logor nastanjen rimskim veteranima ostao je sve do kraja vladavine cara Trajana (98 - 117. god.n.e.).[1031] Nakon podjele provincije Panonije za vrijeme Trajana, Karnuntum je postao glavni grad Gornje Panonije. Iz svih legija koje su bile nastanjene na ovom prostoru nađeni su materijalni ostaci, koji su ključni dokaz da je ovo bio rimski vojni grad. Najviše je nađeno spomenika *legije XV Apollinaris*. Za vrijeme cara Hadrijana (117- 138.god.n.e.) grad je dobio status municipija[1032], a status kolonije dobija 194. godine za vrijeme vladavine Septimija Severa (193- 211.god.n.e)[1033] koji je u ovom gradu proglašen za cara. Kada je u pitanju romanizacija ovog prostora, za vrijeme Klaudijevaca nije je bilo, ni u gradu, ni u njenom bližem teritoriju. Tek za vladavine careva iz dinastije Aurelijevaca počinje veća romanizacija, naročito za vladavine Marka Aurelija, a kasnije za vrijeme Karakale, i njegovog edikta 212. godine. Grad je razoren dolaskom germanskih naroda na ovaj prostor.

Poetovio (Ptuj) je manji grad današnje Slovenije. Za vrijeme rimske vlasti bio je veliko trgovište kod kojeg je "Jantarski put" prelazio Dravu, smjenjujući je dalje k sjevernom Jadranu.[1034] Smatra se da je ovdje osnovana i kolonija, i to u vrijeme Prvog ili Drugog Dačkog rata, tačnije u vrijeme kada je Trajan osnivao i druge kolonije.[1035] Poetovio je prije osnivanja kolonije bio i legijski logor, a prvu posadu je činila VIII Augusta. Osim ove legije, bila je stacionirana i legija XIII Gemina.[1036] Epigrafski spomenici koji su nađeni u ovom gradu ukazuju da su pretežno bili naseljeni isluženi vojnici panonskih legija. Za vrijeme ratova ovaj grad je nekada i pripadao provinciji Noriku, a do toga je dolazilo zbog pomjeranja granica ovih dviju provincija.

Andautonia (Ščitarjevo) je bila varcijansko naselje. Nalazilo se na slaboj reljefnoj cjelini. Dolazilo je često do obilnog izlijevanja Save, pa je ovo naselje bilo primorano da se

[1028] Ferjančić, 2002: 132.
[1029] Ferjančić, 2002: 132.
[1030] Barkoczi, 1964: 267; Legija XIV Gemina je dovedena u ovaj grad nakon nestanka legije XV Apollinaris- više u; Ferjančić, 2002: 132.
[1031] Ferjančić, 2002: 132.
[1032] Barkoczi, 1964: 268;
[1033] Barkoczi, 1964: 268; Ferjančić, 2002: 136.
[1034] Domić- Kunić, 2006: 70.
[1035] Ferjančić, 2002: 27.
[1036] Ferjančić, 2002: 27.

postepeno pomiče prema jugu, i time sprječavalo nesmetan i pun razvoj trgovačkog i prometnog čvorišta na srednjem toku Save.[1037] Ovaj grad je dobio rang municipijuma za vrijeme Domicijana (*Titus Flavius Caesar Domitianus Augustus* 81- 96. god. n. e), a u to vrijeme područje nekadašnje civitas, postaje i teritorij ovog grada.[1038]

Siscia (Sisak) je bila glavni cilj rimskog osvajačkog napora tijekom II i I st. pr.n.e., i željeno uporište za daljnje napredovanje prema sjeveroistoku (Dakija), istoku (preostali dio Panonije) i jugozapadu (Japodija).[1039] Nalazila se jugoistočno od Andautonije i njezine teritorije u dolini Save.[1040] Sisciu je digao Vespazijan (69- 79. god. n.e.) u rang kolonije, vjerovatno 71. godine, pa s toga stoje natpisi COLONIA FLAVIA SISCIA.[1041] Nakon što je nekoliko puta opsjedana, osvojio ju je Oktavijan 35. god. pr. n.e, i od tada je Siscia postala rimski grad. Za vrijeme cara Hadrijana grad je doživio veliki procvat, a od cara Septimija Severa (*Lucius Septimius Severus Augustus* 193- 211. god. n.e.) dobiva titulu *Colonia Siscia Septimia Augusta* 194. godine.[1042] Kada je Dioklecijan reformirao državu, i ponovo podijelio Panoniju, Siscia je postala centar provincije Savije, sa svojom riznicom i kovnicom provincije. Grad se u ranijim izvorima pojavljuje i pod imenom *Segestica*.[1043] Strabon još dodaje da su Segestica i Siscia dva susjedna mjesta[1044], i smatra Segesticu gradom, a Sisciu utvrdom.[1045] Plinije tvrdi da se Segestica nalazi na jednom otoku uz desnu obalu Kupe, a Siscia na lijevoj obali.[1046] Iz ovog možemo zaključiti da su autori razlikovali Segesticu kao posebnu cjelinu od Siscie, odnosno da su to bila odvojena dva mjesta, a možda su se i etnički razlikovala. Smatra se da je ovdje bila locirana jedna od mnogobrojnih beneficijarnih stanica u Panoniji. Moguće da je Segestika dobila ima po keltskom narodu Segestincima, koji su obitavali u ovom grad. Što se tiče pitanja da li su Segestica i Siscia isti grad, vjerovatna je pretpostavka da je to grad sa svojom većom utvrdom, a ta utvrda bi bila Segestica. Ovdje je bila locirana i carinska stanica u kojoj se plaćalo za prelaz preko Kupe i Save.[1047] U Sisciji se nalazila također i vojna posada, vojna i trgovačka luka i glavni štab za Ilirik.[1048] Izgradnja cesta u Panoniji započela je već u vrijeme Augusta i Tiberija, a gradile su ih uglavnom legije.

[1037] Domić- Kunić, 2006: 71.
[1038] Barkoczi, 1964: 261.
[1039] Barkoczi, 1964: 261.
[1040] Ferjančić, 2002: 47.
[1041] Hoti, 1992: 133.
[1042] Hoti, 1992: 133.
[1043] *Strab.* Geo. IV, 6, 10; *App.Illyr.* III, 22, 62.
[1044] *Strab. Geo.* IV, 6, 10.
[1045] *Strab. Geo.* VII, 3, 2.
[1046] *Plin. NH.* III, 138.
[1047] Ferjančić, 2002: 46.
[1048] Hoti, 1992: 138.

Glavni put je bio Emona - Siscia - Sirmium. Tu je Siscia bila glavna raskrsnica - *caput viarum.*[1049] Za vrijeme Septimija Severa Siscia je dobila naziv *Septimia, Colonia Septimia Siscia Augusta.*[1050] U Sisciji se tada pojavljuje i *gentilicij* Septimius[1051], a to ukazuje na dodjeljivanje građanskog prava. S građanskim i drugim povlasticama, ovaj grad se razvija i napreduje, te se urbanistički širi.

Savaria je osnovana sredinom I stoljeća, za vrijeme Klaudijeve vladavine (*Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*41- 54. god. n.e). Tačnije, osnivanje Savarije se datira između 42. i 51. godine, u vrijeme kada je Klaudije u provincijama sprovodio opsežan program romanizacije.[1052] U Savariji je Klaudije naselio islužene vojnike panonskih legija. Među koloniste spadaju i veterani XV Apollinaris poput /*Publija Mecija Sabina i Lucija Nevija Rufa*/.[1053] Iz natpisa se vidi da su na teritorij Savarije dospjeli u okviru dedukcije. *Deductus* označava veterana naseljenog u dedukciji. Savaria je zauzimala značajno mjesto u mreži rimskih puteva u ovoj provinciji. Jedan od njih je čuveni put od Akvileje do Karnuntuma kojim se odvijao trgovački saobraćaj između Carstva i Varvara s druge strane Dunava.[1054] Nakon što je Pannonia Superior podijeljena na dva dijela Pannoniu Saviu i Pannoniu Primu, Savaria je bila glavni grad Pannonie Prime.

Pannonia Inferior (Donja Panonija)

Akvinkum (*Aquincum*) je drevni grad koji se nalazio na području današnje Mađarske, a njegovi ostaci leže u blizini glavnog grada Budimpešte. Smatra se da je grad osnovan od strane keltskog naroda Eraviska (*Eravisci*), a prije Marka Aurelija (*Marcus Aurelius Antoninus Auguatus*) Akvinkum je bio centar *civitas Eraviscorum*.[1055] Akvinkum je prvobitno služio kao vojna baza (*castrum*), i imao je veliki značaj za odbranu limesa (*limes*) koji se nalazio na rijeci Dunavu. Kao što to obično biva sa rimskim legijama, mnogi trgovci su počeli pristizati kao i ostali društveni slojevi, te grad postepeno raste sve dok nije počeo dobivati prave urbane crte. Ipak, Akvinkum nije dobio status municipija sve do vladavine cara Hadrijana (*Publius Aelius Traianus Hadrianus Augustus*), iako je podjelom provincije

[1049] Hoti, 1992: 142.
[1050] CIL III, 4193.
[1051] Hoti, 1992: 145.
[1052] Ferjančić, 2002: 22.
[1053] Ferjančić, 2002: 22.
[1054] Ferjančić, 2002: 22.
[1055] Barkoczi, 1964: 275.

Panonije na dva dijela *Pannonia Superior i Panononia Inferior* za vrijeme vlasti cara Trajana (*Marcus Ulpius Nerva Traianus Augustus*), Akvinkum određen za glavni grad Donje Panonije. Tek u doba Hadrijana koji je veliki period svoje vlasti proveo obilazeći rimske provincije, Akvinkum dobija taj status, te su njegovom stanovništvu po prvi put podijeljena rimska građanska prava na široj osnovi.[1056] Ovaj događaj je bio veoma važan kako za sam grad, tako i za veliki broj njegovog stanovništva koji su napokon priznati za rimske građane. Osim što je bio jedan od glavnih stubova za kontrolisanje granice na Dunavu, Akvinkum se može pohvaliti i s time da je često bio rezidencija careva.[1057] Sljedeći korak u napretku ovog grada se desio za vrijeme dinastije Severa, tačnije za vrijeme njenog osnivača Septimija, koji je grad Akvinkum unaprijedio u rang kolonije (*colonia*) 194. godine.[1058] Ovaj događaj je zasigurno rezultirao brojnim pozitivnim stvarima, od dodijeljivanja rimskog građanskog prava na još širim osnovama, pa do vjerovatne promjene u samom uređenju grada i njegovom finansiranju. Kako se može vidjeti iz epigrafskih natpisa sa područja Akvinkuma najveći broj stanovništva je bio domorodačkog porijekla. To se može zaključiti po nomenima koje je stanovništvo dobijalo od strane rimskih careva u slučaju dobivanja rimskog građanskog prava. Najveći broj nađenih spomenika pripada grupi Elijevaca (*Aelie*) i Aurelijevaca (*Aureliae*). Stanovništvo koje je u svom imenu nosilo nomen *Aureliae* je rimsko građanstvo počelo dobivati od vladavine cara Marka Aurelija, a taj proces je nastavljen preko njegovog sina Komoda (*Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus*), te je svoj vrhunac doživio izdavanjem čuvenog edikta cara Karakale (*Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus*) iz 212. godine *Constitutio Antoniniana*. Akvinkum u kasnoj antici gubi na značaju što se najbolje vidi prilikom reorganizacije panonskih provincija za vrijeme Dioklecijana (*Gaius Aurelius Valerius Diocletianus*), kada se osnivaju četiri nove provincije umjesto prethodne dvije, pa Akvinkum u sklopu Panonije Valerije (*Pannonia Valeria*) gubi svoj primat kao glavnog središta, te ga prepušta gradu Sopiani (*Sopianae*).

Grad *Sirmium* koji se nalazio na mjestu današnje Sremske Mitrovice je uz Akvinkum bio najvažniji grad na području provincije Panonije Inferior. U predrimsko doba na području Sirmiuma i okolnoj teritoriji je živio ilirski narod Amantina[1059] i keltskih Skordiska[1060]. Sirmium je već u I stoljeću za vrijeme dinastije Flavijevaca postao grad sa statusom kolonije,

[1056] Barkoczi, 1964: 277.
[1057] Reid, 2012: 208.
[1058] Hoti, 1992: 145.
[1059] *Plin. NH.* III, 25.
[1060] O teritoriji na kojoj su živjeli Skordisci u predrimsko doba pogledati više u; Papazoglu, 1969: 272 – 298.

što potvrđuje više epigrafskih natpisa.[1061] Kroz historiografiju se dosta raspravljalo za vrijeme kojeg cara iz Flavijevske dinastije je Sirmium prešao u rang kolonije. Danas je opšteprihvaćeno mišljenje da se to uzdizanje desilo za vrijeme vladavine Domicijana (*Titus Flavius Caesar Domitianus Augustus*), posljednjeg u nizu iz te čuvene dinastije.[1062] Tim potezom Sirmijum je već od prvih decenija rimske vladavine označen kao jako bitno središte provincije Panonije. Grad je jedno vrijeme bio sjedište admirala koji je komandovao flotom na Dunavu i drugim rijekama.[1063] Tokom narednih stoljeća njegov uticaj i značaj još više raste, te će krajem III i početkom IV stoljeća dostići svoj vrhunac. Reorganizacijom provincijske uprave za vrijeme Dioklecijana, kada je Panonija podijeljena na četiri nove provincije Sirmium je proglašen za upravno – administrativni centar provincije Panonije Sekunde (*Pannonia Secunda*). Međutim najveće priznanje za važnost ovog grada se desilo kada je proglašen za jednu od četiri prijestolnice rimske države 293. godine, zajedno sa Mediolanumom (*Mediolanum*), Trijerom (*Augusta Treverorum*) i Nikomedijom (*Nicomedia*). Kada je kršćanstvo u IV stoljeću postala jedna od priznatih religija i bivala forsirana od strane rimskih careva (izuzetak predstavlja Julian Apostata), Sirmijum je postao jedno od glavnih kršćanskih središta na ovim prostorima, te je u njemu sjedio biskup koji nije imao previše utjecaja za razliku od biskupa iz njemu susjednih gradova Murse i Singidunuma.[1064] Sirmijum je bio mjesto gdje se rodilo nekoliko rimskih careva poput Decija (*Gaius Messius Quintus Decius Augustus*), Klaudija II Gotskog (*Marcus Aurelius Valerius Claudius Augustus*), Aurelijana (*Lucius Domitius Aurelianus Augustus*), Proba (*Marcus Aurelius Probus Augustus*), Konstancija II (*Flavius Julius Constantius Augustus*) i Gracijana (*Flavius Gratianus Augustus*). Arheološki nalazi pokazali su pravo bogatstvo i veličinu ovog grada, gdje je između ostalog otkrivena kovnica novca, cirkus (*circus*), pozorište, javna kupatila i razni hramovi. Grad je uništen od strane Avara krajem VI stoljeća.

U okolini današnjeg Osijeka nalazio se još jedan antički grad, pod imenom *Mursa*. Ime Mursa označava močvaru, močvaran kraj.[1065] Prvobitno naselje su podigli Andizeti[1066] (*Andizetes*) na jedinom pogodnom prijelazu preko donjeg toka Drave.[1067] Dolaskom ovih

[1061] *CIL* III 03230, 03242, 03243, 06441.

[1062] Ferjančić smatra da knjiga *Historia Naturalis* Plinija Starijeg daje indirektan dokaz ovoj tvrdnji. Plinije u svojoj knjizi označava Sirmium kao *oppidum* , a kako je Plinijevo djelo završeno najkasnije 79. godine, ovaj grad je rang kolonije morao dobiti između 79. i 96. godine. Zbog kratkotrajne Titove vladavine od svega dvije godine, a koji nije imao nikakve veze sa Panonijom, malo je vjerovatno da se to dogodilo u periodu 79. – 81. godine, pa se Domicijan nameće kao sasvim logičan izbor. (Ferjančić, 2002: 52 – 53.)

[1063] Reid, 2012: 207.

[1064] Mocsy, 1974: 329.

[1065] Mayer, 1935: 7.

[1066] Andizeti su bili jedan manje poznati ilirski narod koji je živio na prostoru oko današnjeg Osijeka.

[1067] Domić – Kunić, 2006: 72.

teritorija pod vladavinu Rimskog Carstva počinje i novo razdoblje u razvitku Murse. Smatra se da je Mursa uzdignuta u rang kolonije za vrijeme cara Hadrijana, što potvrđuje i nekoliko epigrafskih natpisa, a i samo njeno ime *Aelia Mursa* to pokazuje.[1068] Na osnovu jednog epigrafskog natpisa uspjelo se odrediti i tačna godina kada je Mursa dobila ovaj svoj visoki status.[1069] Ispisana carska titulatura na spomeniku koji je sam Hadrijan postavio u Mursi, pomogla je da se dođe zaključka da je ona uzdignuta u rang kolonije 133. godine. Iz već brojnih primjera za vrijeme perioda Hadrijanove vlasti, može se konstatovati da je ovaj potez bio samo još jedan u nizu koji pokazuju čuvenu darežljivost ovog cara. Većina modernih istraživača pretpostavlja da je Hadrijan, prilikom osnivanja kolonije, na gradskoj teritoriji naselio islužene vojnike panonskih legija.[1070] Ovo mišljenje je u modernoj historiografiji opšte prihvaćeno, iako su dokazi sa epigrafskih spomenika, kao i podaci općenito za tu tvrdnju veoma mali. Brunšmid je početkom XX stoljeća u članku o Mursi, na osnovu epigrafskih natpisa iznio tvrdnju da je ovdje bilo sjedište carskog prokuratora za prikupljanje poreza.[1071] U potporu takvog mišljenja može se navesti nekoliko epigrafskih spomenika, koji spominje samog prokuratora[1072], kao i njegovog pisara[1073]. Ovi natpisi govore o velikom značaju i uticaju koji je grad imao u određenom periodu rimske vladavine. U kasnoj antici Mursa se spominje veoma rijetko, skoro nikako. Jedan veoma važan događaj se odigrao pod njegovim zidinama 28.09.351. godine, kada je Konstancije II porazio uzurpatora Magnencija. U IV stoljeću nakon što je kršćanstvo postalo priznata religija Mursa je bila važan činilac na ovim prostorima. U njoj je svoje sjedište imao biskup Valens, koji je bio jedna od vodećih ličnosti arijanizma u zapadnom dijelu carstva.[1074] Krajem IV stoljeća pod provalom barbara grad je teško razoren od strane Gota, nakon čega se nikad više nije u potpunosti oporavio.[1075]

Južno od Murse na mjestu današnjeg Vinkovca se nalazio antički rimski grad Cibala (*Cibalae*). Na ovom području je živio čuveni ilirski narod Breuka, a oko njih u neposrednoj blizini je prebivao keltski narod Skordiska. Cibala se nalazila na pola puta između Murse na Dravi i Marsonie na Savi i bila je najkraća poveznica između te dvije iznimno važne riječne

---

[1068] CIL VI 03235, 32114, 32542, 32628.
[1069] CIL III 03280.
[1070] Ferjančić, 2002: 49.
[1071] Brunšmid, 1900: 26.
[1072] CIL III 03281.
[1073] CIL III 03275.
[1074] Mocsy, 1974: 329.
[1075] O stradanju Murse govori i pismo uzurpatora Magna Maxima, koje je upućeno Valentinijanu Mlađem: „*Utinam quod errasset non extaret exemplum. Utinam illud incolume Arrianae legis Mursinense oppidum permaneret et non ad iudicium quondam erroris miseri concidisset, ut, quia ipsos erudisset auctores, praecipua irati numinis ultione procumberet.*“ (Maier, 2010, 51. pdf.)

komunikacije, što samo po sebi dovoljno govori o njenom saobraćajnom značaju.[1076] Veliki napredak grad bilježi za vrijeme cara Hadrijana, kada mu on daje municipalni status pod imenom – *Municipium Aelium Cibalae*. Do zaključka se došlo na osnovu epigrafskog natpisa sa jednog žrtvenika kojeg je dekurion municipija Cibale, Marco Ulpije Fronto Emilijan (*Marcus Ulpius Fronto Aemilianus*) posvetio božanstvima Liberu i Liberi.[1077] Ovaj žrtvenik se općenito datira u doba poslije cara Hadrijana. Grad je još više napredovao za vrijeme dinastije Severa, kad je grad uzdignut u rang kolonije, o čemu svjedoče epigrafski nalazi na kojima se spominje Elije Prokul - *decurio coloniae Ciba*(*larum*)[1078], dok je u Sopiani (*Sopianae*) na mjestu gdje se danas nalazi grad Pečuh, pronađen ulomak na kojem se nije sačuvalo nijedno ime, ali zato jeste funkcija nepoznate ličnosti koji je bio duovir kolonije Cibale.[1079] Pronađeno je još nekoliko spomenika koji potvrđuju tezu da je Cibala dobila status kolonije za vrijeme Severa i svi oni potiču iz prve polovice III stoljeća. Ostaje otvoreno pitanje za vrijeme kojeg cara iz dinastije Severa je Cibala postala kolonija: Septimija Severa (*Lucius Septimius Severus Augustus*) ili Karakale (*Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus*). Možda ako se uzme u obzir da je veliki broj gradova dobio mnoge privilegije ediktom *Constitutio Antoniniana* iz 212. godine, onda je bliže mišljenje da se to desilo za vrijeme Karakale. Antički pisani izvori Cibale prvi put spominju tek u IV stoljeću, vezano za bitke između Konstantina (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*) i Licinija (*Gaius Valerius Licinianus Licinius Augustus*), te između Konstancija II i Magnencija. U ovom gradu su rođena i dva rimska cara, braća Valentinijan I (*Flavius Valentinianus Augustus*) i Valens (*Flavius Julius Valens Augustus*), kao i njihov otac Gracijan (*Gratianus*). Prema obrađenim antičkim nalazima iz Cibala koji uglavnom uključuju keramičke nalaze i sitnu plastiku, grad je na vrhuncu razvoja bio u II i III stoljeću, da bi njegova ekonomska moć prema kraju IV stoljeća opadala.[1080] Grad je mnogo stradao pod upadima Gota i ostalih barbarskih naroda krajem IV i početkom V stoljeća. Cibala je nakon pada Zapadnog rimskog carstva, bila pod vlašću Ostrogota i Gepida, te se je uspjela održati sve do kraja VI stoljeća. Nakon rušenja gepidskog kraljevstva, područje oko Cibala je uveliko opustjelo, tako da se na njemu isprva uopće nisu smjestile avarske i slavenske pridošlice.[1081]

[1076] Domić – Kunić, 2006: 73.
[1077] CIL III 03267.
[1078] ILJug – 02, 01054.
[1079] CIL III, 14038.
[1080] Rapan Papeša, 2011: 191 – 192.
[1081] O Cibalama nakon pada rimske vlasti; Gračanin – Rapan Papeša, 2011: 19 – 22.

Pored ovih važnijih već spomenutih gradova, na prostoru provincije Panonije Inferior postojalo je još gradova koji su imali važnu ulogu za potrebe rimske vlasti. Među njima se mogu izdvojiti *Marsonia*[1082], *Certissia*[1083] i *Sopianae*[1084].

[1082] Buzov, 2011: 367 – 368.
[1083] Buzov, 2011: 368.; Brunšmid, 1901: 137 – 139.
[1084] Sopiana (današnji Pečuh u Mađarskoj) je nastala početkom II. stoljeća n.e. Kada su se dvije Panonije za vrijeme Dioklecijana podijelile na četiri nove provincije, Sopiana je postala glavni grad nove provincije Panonije Valerije.

5.4. OSVRT NA RELIGIJSKU I EKONOMSKU SLIKU PROVINCIJE PANONIJE

Religija

Kao i u svakoj zajednici, društvu i narodu, religija zauzima posebno mjesto o kojoj ovise mnoge stvari. Religija je takav fenomen da se neprestano mijenja, oblikuje i doživljava stanovite promjene u određenim historijskim uslovima. Takav slučaj se može primijetiti u skoro svakom kutku svijeta. Međutim, religija jednog naroda ili njih više, a to se pogotovo odnosi na period antičkog vremena je dosta varljiva i ne izgleda uvijek kako se čini, kada se gleda iz perspektive modernog istraživača. Ona nikad nije samo crna ili bijela, već gotovo uvijek tu ima raznih primjesa, koje usložnjavaju ionako već kompleksnu sliku. Ništa drugačija nije bila ni provincija Panonija u kojoj su živjele dvije grupe naroda – Iliri i Kelti. U radu, pažnja će se obratiti samo na ilirsku etničku komponentu, koja je bila dominantna u ovom regionu.

Stoljećima prije nego su Rimljani došli na ove prostore, Iliri u Panoniji i Dalmaciji su kao i ostali evropski narodi imali razvijen spektar raznoraznih božanstava. Međutim, zbog brojnih razloga veliki broj njih je sve do danas historiografiji ostao nepoznat. Jedan od glavnih uzroka je svakako nedostatak pisma koji je bio možda i najveća boljka ilirskih naroda. Antički literarni izvori nikako ne spominju kultove i religiju Panonaca.[1085] Ulaskom Panonije u sastavni dio rimske države situacija se drastično mijenja te na osnovu brojnih epigrafskih spomenika, danas se mogu pronaći posvete raznim božanstvima. Tada se počinje dešavati jedan veoma zanimljiv proces u kojem dolazi do poistovjećivanja domaćih ilirskih sa rimskim božanstvima. Taj fenomen je u historiografiji dobio naziv – *interpretatio Romana*. Ovaj proces se dešavao spontano i nije bio nametan od strane rimske države. Ilirski narodi na prostoru Panonije kada su primijetili da se određena rimska božanstva podudaraju ili imaju slične karakteristike sa njihovim, oni su ih postepeno počeli izjednačavati sa svojim. Ovakav slučaj nije izoliran, već jako čest kada manje razvijena zajednica dođe u dodir sa kulturno superiornijom. Sami Rimljani su to učinili kada su stupili u vezu sa Grcima koji su bili na kulturno razvijenijem nivou te su veliki broj svojih božanstava poistovjetili sa grčkim – *interpretatio Graeca*.

[1085] Ime Panonci u radu ne označava etničku skupinu, već geografsku odrednicu.

Najpoštovanije božanstvo pored Jupitera i Libera u Panoniji je bio Silvan. Ovo staro italsko šumsko božanstvo je bilo zaštitnik pastira, šuma, izvora i svega što je sa tim povezano. Dokazi za ovu tvrdnju postoje na brojnim epigrafskim natpisima koji su pronađeni na prostoru provincije Panonije. Silvan koji se pojavljuje u ovim natpisima najvjerovatnije je označavalo staro ilirsko božanstvo kojem ime još uvijek nije poznato i pitanje je da li će ikada biti. Uz njegovo ime najčešći atribut koji mu je dodavan je bio *Domestico*.[1086] Ovaj epitet je označavao Silvana čiji je prostor djelovanja označen u kućanstvu.[1087] To znači da je ovaj Silvan bio poštovan kao Lar kućnog ognjišta i svega onoga što ono simbolizira.[1088] To je velika razlika kada se u obzir uzme da je Silvan u provinciji Dalmaciji imao potpuno različita svojstva te je prvenstveno i u najvećoj mjeri bio poštovan kao božanstvo koje štiti usjeve, šume, itd. To međutim ne znači da je Silvan izgubio svoje značenje kao zaštitnika usjeva ili šuma, što pokazuje epitet *Silvestri*,[1089] koji označava Silvana kao zaštitnika šuma. Još neki od pridjeva koji dolaze uz Silvanovo ime su: *Augusto*,[1090]*Conservatori*,[1091] *Magno ili Magla*[1092].

Osim Silvana, u Panoniji se štovala i božica Diana, što je sasvim logično kada se zna da je ona također kao i Silvan bila šumsko božanstvo. Međutim, njenih primjera ima mnogo manje za razliku od Silvana, što nije čudno. Takva konstelacija odnosa je vrlo slična i u unutrašnjosti Dalmacije, gdje dominiraju posvete Silvanu kada se imaju u vidu domaća božanstva. Diana je bila prije svega zaštitnica šuma i lova. Ona se takođe javlja i u zajednici sa Silvanom.[1093] Epiteti koji dolaze uz njeno ime su: *sacrum*[1094], *Conservatrici*[1095] i *Deae*[1096].

U ovu grupu božanstava spadaju i nimfe (*Nymphis*) koje su imale ulogu kao zaštitnika izvora. One su bile družice Silvana i mada je nađen mali broj spomenika posvećenih u njihovu čast, one su zasigurno bile obožavane mnogo više nego što to za sada dokazi pokazuju. Osim već ustaljene riječi *sacrum*, koja se pojavljuje uz skoro svako božanstvo pa tako i nimfe, postoji jako zanimljiv spomenik na kojem osim epiteta sacrum, stoji i riječ

[1086] CIL III 03340, 03392, 03493. Ovo su samo neki od brojnih spomenika Silvana pronađenih sa ovim atributom.
[1087] Perinić Muratović, 2009: 166.
[1088] Rendić – Miočević, 1989: 512.
[1089] CIL III 03277.
[1090] ILJug – 02, 1062 = AE 1973, 00450.
[1091] RIU-06, 01465 = RHP 00367 = AE 1971, 00351 = AE 2001, 01664.
[1092] ILJug – 03, 03100 = AE 1913, 00136. Pojam *Magno* se također može dovesti u vezu sa Keltima za koje je taj epitet karakterističan.
[1093] CIL III 13368 = D 03266 = TitAq-01, 00047 = AE 1899, 00067.
[1094] CIL III O3264.
[1095] CIL III 03632.
[1096] TitAq-02, 00923 = AE 1937, 00183.

Medicis.[1097] Vjerovatno je *Caius Iulius Commodus Orfitianus* koji je bio propretor, posvetio ovaj spomenik za zdravlje logora Crumerum ili bolje rečeno legija koje su tamo boravile. Nimfe osim što se na spomenicima predstavljaju pojedinačno, također se javljaju i u kultnim zajednicama, između ostalih sa Dijanom[1098] i Neptunom[1099].

Osim ovih uslovno rečeno „domaćih“ božanstava, širom Panonije su se poštovali bogovi vrhovne kapitolinske trijade – Jupiter (*Iovi Optimo Maximo*), Junona (*Iunona*) i Minerva (*Minervae*). Najviše epigrafskih natpisa na prostoru provincije je posvećeno upravo Jupiteru, koji je bio vrhovno rimsko božanstvo. On se na posvetama spominje sam ili u kultnim zajednicama sa Junonom i Minervom, ili pojedinačno sa jednom od njih dvije.[1100] Ovi kultovi jasno pokazuju koliki je zapravo uticaj imala rimska država na ovom području. Kako su ova tri božanstva bila uslovno rečeno najvažnija, a ujedno i najpoštovanija među Rimljanima, to jasno pokazuje izražavanje formalne, ali i faktičke poslušnosti rimskoj vlasti koju je stanovništvo sa visokim dužnosnicima izražavalo. Zbog velikog broja posveta ovoj trojci, logično je bilo za očekivati da će se naći i nekoliko hramova posvećenih vrhovnom državnom kultu. Do sada je otkriveno nekoliko takvih objekata koji su bili posvećeni ovim rimskim božanstvima.[1101] Jedan od njih nađen je na području Varaždinskih Toplica, koji je u antičko doba nosio naziv *Aquae Iasae*.[1102] Pored već navedenih, štovala su se još mnoga druga božanstva iz rimskog panteona poput: Libera i Libere (*Liber, Liberae*), Herkula (*Hercul*), Terra Mater (*Terra Mater*), Marsa (*Mars*), Genija (*Genio*) itd. Može se reći da su posvete zvaničnim rimskim kultovima većinom podizali stranci, predstavnici vlasti, kao i romanizirano indigeno stanovništvo. Onaj dio populacije koje romanizacija nije zahvatila, a to je većinom bilo u ruralnim dijelovima provincije, ostala je vjerna svojim izvornim božanstvima sve do u kasnu antiku, kada započinje jedan novi period u historiji religije koji traje sve do danas.

O kršćanstvu na području Panonije antički izvori prije III stoljeća ne daju skoro nikakve informacije. To svakako predstavlja veliki nedostatak za istraživanje ovog religijskog i kulturnog fenomena. Ipak, ova činjenica ni u kakvom slučaju ne treba i ne mora da znači da kršćana i kršćanskih zajednica nije postojalo na teritoriji Panonije, već sasvim suprotno. Kolika je to bila skupina ljudi teško je određeno reći. Međutim, njihov način života je tokom

[1097] CIL III 10595 = RIU-03, 00752.
[1098] AIJ 00460 = AE 1938, 00156.
[1099] CIL III 03662 = RIU-03, 00751 = RHP 00284 = AE 1995, 01274.
[1100] AE 1971, 00325,AE 1975, 00705, AE 1994, 01401.
[1101] Na prostoru Gornje Panonije hramovi takve vrste su između ostalog pronađeni u Karnuntumu (Καρνους) i Skarbantiji (*Scarbantia*). Više: Jeno, 1998: 54: 64 – 65.
[1102] Više o tome : Sinobad, 2007: 251 – 252.

zadnjih decenija III stoljeća vjerovatno bio neometan i miran kako se može zaključiti prema pisanju Poetovijskog biskupa Viktorina (*Victorinus*).[1103] Pripadnika kršćanske vjeroispovijesti je najviše bilo u gradskim centrima, gdje su uticaji sa strane, kao i doseljenici mnogo brže i jednostavnije dolazili u dodir sa domaćim stanovništvom. Za razliku od gradova, kršćanstvo se u ruralnim područjima mnogo sporije širilo, što je bio slučaj i u drugim provincijama Carstva. Nakon jednog dužeg perioda stabilnosti i mira, za vrijeme vladavine Dioklecijana dolazi do novih progona kršćana na još širim osnovama. Za vrijeme tih događaja život je izgubio veliki broj kršćana, a ostala su poznata imena martira poput Kvirina i Hermagore. Svakako najpoznatija priča o panonskim mučenicima je ona o četvorici skulptora (Klaudije, Nikostrat, Simpronijan i Kastor) koji su odbili da isklešu statuu boga Eskulapa. Dioklecijan ih je osudio na smrt, a zatim su bili stavljeni u olovne kovčege i bačeni u obližnju rijeku.[1104] Centar panonskog ilegalnog ispovijedanja kršćanstva je bilo u Sirmijumu, koji je bio najznačajniji grad Panonije. Upravo tu se dogodio najveći broj progona i ubistava, gdje je između ostalih pogubljen i čuveni sveti Irinej, tadašnji sirmijski biskup. Ovi progoni čiji cilj je primarno bio zastrašivanje kršćanske populacije su trajali sve do samog kraja Dioklecijanove vladavine. Milanskim ediktom o toleranciji 313. godine kršćani su dobili slobodu i pravo na vjeroispovijest te oni po prvi put izlaze iz ilegalnog djelovanja. Tada se počinju osnivati biskupije širom rimske države, a samim time i na području Panonije, gdje je bilo uspostavljeno pet biskupija, a njihovi centri su se nalazili u gradovima: Sisciji i Joviji (*Pannonia Savia*), te u Sirmijumu, Mursi i Cibalama (*Pannonia Secunda*).[1105] Četvrto stoljeće u Panoniji međutim nije karakteristično po ispovijedanju zvaničnog crkvenog učenja usvojenog na Nicejskom saboru 325. godine, već po tome što je ona postala glavno utočište i stub heretičkog crkvenog nauka – arijanstva.

Arijanstvo u Panoniji s posebnim naglaskom na Panoniju Secundu

Problem arijanskog krivovjerja je u okviru svjetske historiografije do danas obrađen poprilično obimno, ali ti radovi obično su tretirali ovu tematiku sa strogo teološkog aspekta, pa je tako skoro čitava historija arijanstva posmatrana u okviru sukoba između Arija (*Areios*) i njegovog pogleda na samu srž kršćanske vjere protiv tada zvanične i „pravovjerne" kršćanske misli. Ništa drugačija situacija nije ni kada se problem uzme strogo posmatrati u okviru

[1103] Mocsy, 1974: 326.
[1104] Toth, 2010: 159.
[1105] O postojanju ranokršćanskih opština (biskupija) govore na prvom mjestu nalazi sakralne arhitekture i ulomci crkvenog namještaja, dok nalazi sitnih predmeta imaju drugorazredno značenje. (Jarak, 1988: 74.)

područja Panonije, koja je u tom periodu bila najveći bastion otpora protiv zvanične kršćanske dogme. Ovaj rad će se baviti sukobom između panonskih arijanskih biskupa protiv pravovjernih crkvenih velikodostojnika i pokušajem prevladavanja arijanskog nauka u kršćanskoj crkvi. U svojoj nakani arijanski biskupi su uz podršku cara Konstancija II (*Flavius Julius Constantius Augustus*) organizovali četiri sirmijska sabora na kojima su davali različite formule kršćanske vjere i iznosili oprečna mišljenja oko odnosa Isusa i Boga. Samim time, ta četiri događaja ujedno predstavljaju i glavne pokušaje arijanskih učenjaka da proguraju svoje viđenje najvažnijeg dogmatskog pitanja, a koje bi u svojoj konačnici u potpunosti izmijenilo suštinu kršćanske filozofije. Glavni zadatak ovog rada je da se pruži historija arijanstva na području Panonije gdje je ono imalo najveći uticaj te da se pokuša dati barem neka uopštena slika (ukoliko je takvo što moguće) u kolikoj su mjeri arijanci uspjeli proširiti svoje vjerovanje među panonskim pukom. Informacije koje su ostale zabilježene u izvorima na ovu temu su potpuno fragmentarne, pa se taj problem neće moći riješiti u dogledno vrijeme, a s obzirom da je autor svjestan same težine zadatka, ovaj rad i ne pretendira na takvo što. Kako najviše podataka o njihovoj aktivnosti postoji na području sirmijske metropolije, samim time će se najveća pažnja obratiti na Panoniju Sekundu (*Pannonia Secunda*) ili Drugu Panoniju i njene najveće crkvene centre Sirmijum (*Sirmium*) i Mursu (*Mursa*), odakle se njihov uticaj dalje širio.

Nakon što je Milanskim ediktom 313. godine kršćanima i pripadnicima svih ostalih religija dozvoljena sloboda vjeroispovijesti u Rimskom Carstvu, a nešto više deceniju nakon toga Nicejskim saborom 325. godine potvrđeni simboli kršćanske vjere, činilo se da novopriznatoj religiji koja je imala tako očiglednu podršku cara Konstantina (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*, 306. – 337. god.) i sve veći broj pristalica u državi ništa više ne može stati na put. Međutim, kako će se moći vidjeti u nastavku ovog rada, stvarna slika je bilo sasvim drugačija od one kakvim su je zamišljali visoki crkveni zvaničnici. Kako bi se što bolje shvatio kasniji slijed događaja o kojima je riječ u ovom radu, neophodno je ukratko se podsjetiti samih osnova kontroverznog kršćanskog učenja – arijanstva i samog njegovog začetnika Arija.

Ne može se odrediti tačan datum ili godina rođenja kontroverznog Arija, ali se okvirno smatra da je rođen pedesetih godina III stoljeća. Arije je bio prezbiter aleksandrijske biskupije i porijeklom je Libijac te je bio učenik svetog Lucijana.[1106] Bio je poznat kao čovjek čvrstog

[1106] Moguće je da Arije uopšte nije bio idejni začetnik arijanskog nauka, već da ga je on zapravo preuzeo od Lucijana te ga samo dodatno oblikovao. Biskup Aleksandar iz Aleksandrije u svojim epistolama također

morala, asketskih principa i velikog intelektualnog potencijala. Svoje učenje Arije je prvi put javno obznanio oko 319. godine.[1107] Osnova njegove misli je bila da ako je Sin (Isus Krist) stvoren od strane Boga, onda on ne može nikako biti jednak Bogu (svome Ocu) jer je bilo vrijeme kada on nije postojao, a kako je bio stvoren iz ničega za razliku od svog stvoritelja koji je vječan i oduvijek, njegova božanska narav nije jednaka onoj Gospodnjoj.[1108] To se dakako grubo kosilo sa dotad ustaljenim crkvenim vjerovanjem da su Otac i Sin istobitni i jednaki. Nicejskim saborom 325. godine Arijevo učenje je zabranjeno i proglašeno heretičkim, dok je car Konstantin naredio da svi njegovi spisi budu spaljeni.[1109] Međutim, to nije bila jedina kazna za Arija i njegove najbliže sljedbenike. Na Nicejskom saboru također je odlučeno da Arije zajedno sa nekolicinom svojih pristalica, između ostalih Teonasom i Sekundom bude prognan u Ilirik.[1110] Ovaj događaj će imati odlučujuću ulogu u budućem širenju arijanstva na području Panonije. Nije poznato koliko je Arije imao uspjeha među tamošnjim stanovništvom u propovijedanju svoga učenja, ali je vjerovatno stekao određeni broj pristalica, što će se u skoroj budućnosti moći vidjeti. Ne može se isključiti da su možda upravo tada Ariju pristupili i njegov nauk prihvatili Valens i Ursakije, dvojica budućih biskupa arijanske vjere, koji će u bliskoj budućnosti biti u samom centru svih vjerskih dešavanja.

Ove dvije ličnost prvi put se pojavljuju na sinodi u gradu Tiru iz 335. godine, kada je on bio sazvan povodom optužbi protiv Atanazija.[1111] Valens je na sinod došao kao biskup grada Murse, dok je Ursakije bio biskup Singidunuma. Iako Ursakijevo područje djelovanja faktički nije pripadalo panonskoj teritoriji, životi i karijera ove dvojice su bili duboko isprepleteni i nikako ih nije moguće razdvojiti. Prijelomni događaj za širenje arijanskog uticaja i njegovu premoć u Rimskom Carstvu u narednom periodu dogodio se 351. godine.[1112]

implicira na takvo što. (*NPNF*, 6. *Alexander of Alexandria, Epistles on Arian Heresy and the Deposition of Arius,* I. 9.)

[1107] Newman, 1883: 237.

[1108] Za detaljnije Arijevo razmišljanje o Isusovoj božanskoj naravi i razlikama između njega i Boga (Oca) vidjeti kod Atanazija. (*NPNF, II,* 4. *Athanasius, Councils of Ariminum and Seleucia,* 16 – 19.) Gwatkin izražava mišljenje da Arijev cilj nije bio da umanji važnost Isusa ili da odbija da ga obožava, već da odbrani to obožavanje od napada politeizma. (Gwatkin, 1908: 5.); Ovo pretpostavka može imati svoje uporište i čini se sasvim realna, jer vjerovatno je zvanična crkvena definicija Isusa (Sina) i Boga (Oca), te njihovog međusobnog odnosa bila bezmalo zbunjujuća, dok je u očima pagana vjerovatno bila kompromitujuća, pa im je samim time davala mogućnost da govore da ni kršćanstvo nije bila vjera u jednog boga, već u više njih, pošto je i sam Isus prema crkvenim ocima bio božanstvo.

[1109] „*Stoga izdajem naredbu* (Konstantin op. a.) *da ako neko bude otkriven u prikrivanju knjge koju je sastavio Arije, i ne bude je odmah iznio i zapalio, kazna za takvo djelo će biti smrt...*“ (*NPNF, II, 2. Socrates,* I, 9.)

[1110] *Philost. Hist. Eccl.*, I, 9c. ; O Arijevom izgnanstvu u Ilirik, informacije ne daje niti jedan drugi crkveni ili kasnoantički izvor, s izuzetkom Filostorgija.

[1111] *NPNF, II, 2. Socrates,* I, 31. ; *Sozomenus*, II, 28.

[1112] Vrijedi spomenuti da je već za vrijeme Konstantina arijanski uticaj na konstantinopoljskom dvoru bio izrazito snažan. Sama činjenica da je njegova polusestra Konstancija (*Flavia Julia Constantia*) bila pripadnica

Kod panonskog grada Murse car Konstancije II je porazio uzurpatora Magnencija (*Flavius Magnus Magnentius*) i time potvrdio svoju carsku vlast.[1113] U trenutku odigravanja bitke uz njega se nalazio već spomenuti arijanski biskup Valens, koji mu je predvidio pobjedu u predstojećem događaju.[1114] To je uzrokovalo da i sam Konstancije II prijeđe na arijanstvo, a tim činom Valens je dobio njegovu bezrezervnu podršku.[1115]

Da bi se potvrdila arijanska premoć, kao i zvanično izjasnili oko definicije svoga vjerovanja biskupi Valens i Ursakije su sazvali sabor u Sirmiju 351. godine. Na njoj je sročena prva sirmijska formula vjerovanja koja nije u potpunosti jasna i izbjegava termin *homoousios* / *consubstantialis*.[1116] Na saboru se dogodila još jedna jako važna stvar, a to je bilo protjerivanje dotadašnjeg biskupa Fotina i izabiranje novog sirmijskog biskupa Germinija koji je bio arijanac. To je bila velika pobjeda arijanstva, jer je najveći grad Panonije i jedan od najvažnijih gradova uopšte u Rimskom Carstvu bio pod arijanskim uticajem. Osim što je bio najvažniji grad u regionu, sirmijski biskup je pod svojom jurisdikcijom držao ogromno područje: sve četiri panonske provincije, oba Norika i Dalmaciju.[1117] Nekoliko godina kasnije, tačnije 357. godine održan je drugi sabor u Sirmiju, na kojem je mnogo jasnije bila definisana arijanska formula vjere. Ona je bila prema čisto arijanskom načinu vjerovanja, prema kojem

arijanskog učenja govori tome u prilog. (*NPNF. II, 6. St. Jerome, Letters, CXXXIII, 4*; *NPNF, II, 2. Sozomen, II, 27*; *NPNF, II, 2. Socrates, I, 25*; *NPNF. II, 3. Theodoret, The ecclesiastical history, II, 2.*) Još jedan, ali ne manje bitan podatak govori o toj činjenici, a to je da je Konstantin na samrti pokršten od strane arijanskog biskupa Euzebija iz Nikomedije, što pokazuje ogroman uticaj koju je tada imala arijanska elita na samog cara. (*Eusebius, Life of Constantine*, 177 – 178; http://www.tertullian.org/fathers/jerome_chronicle_03_part2.htm) Da li je Konstantin zaista primio kršćanstvo pred samu smrt, ili je to samo puka propaganda crkvenih otaca vjerovatno je pitanje na koje se nikad neće imati definitivan odgovor.

[1113] O bici kod Murse pogledati : Gračanin, 2003: 9 – 29.

[1114] „*...Ali Valens je lukavo uredio kroz svoje agente, da on bude prvi upoznat sa ishodom borbe. Uradio je to ovo da, ili dobije uslugu od cara, ako bude prvi koji mu prenese dobru vijest, ili da spasi svoj vlastiti život, kako bi dobio na vremenu da pobjegne, ukoliko ishod bude nesretan. Dakle, nekolicini osoba koje je bilo sa carem u stanju pripravnosti, i samom caru koji je bio žrtva nervoze, Valens je bio prvi koji je saopštio bijeg neprijateljske vojske. Kada je Konstancije zatražio da osoba koja je donijela vijest bude upoznata sa njim, Valnes, da bi povećao poštovanje prema sebi, reče da je onaj koji mu je donio vijest bio anđeo. Car, koji je bio lakovjeran, je kasnije uobičajeno otvoreno izjavljivao da je osvojio pobjedu zbog zasluga Valensa, a ne zbog hrabrosti vojske.*“ (*NPNF, II, 11. Sulpitius Severus,* II, 38.) Sulpicije Sever iz očigledne netrpeljivosti prema arijancu Valensu pokušava oblatiti cara Konstancija, kako je zapravo bio prevaren od strane biskupa iz Murse, te da je ovaj na takav način stekao njegovu naklonost, a ne zahvaljujući tobožnjem proviđenju. Iako zdrav razum naravno neće prihvatiti nikakve nagovijesti o čudu, ovdje je sasvim očigledno da se radi o propagandi protiv biskupa arijanskog uvjerenja, kao i o tome da je car Konstancije bio jedan slabašan vladar koji nije bio u stanju da razotkrije najobičniju podvalu. On ga također želi predstaviti kukavicom, s obzirom da piše kako se car nalazi na sigurnom, unutar gradskih zidina Murse, a ne na bojnom polju sa svojom vojskom.

[1115] Da li su se iza ovih Konstancijevih poteza krili neki drugi politički razlozi? Vrlo je moguće da je takvo što istina. Zapadni, pa i ostali „pravovjerni“ biskupi su za vrlo kratko vrijeme od Nicejskog sabora pa sve do tadašnjeg vremena stekli ogromnu moć, pa su se čak otvoreno uplitali u državne stvari. Zato ne treba odbaciti pretpostavku da je i to bio jedan od razloga zbog čega je Konstancije na ovaj način želio da napravi jednu vrstu ravnoteže i stvori još jedan centar moći među crkvenim službenicima, ali koji će biti pod njegovom kontrolom i sferom uticaja.

[1116] Damjanović, 2011: 67.

[1117] Damjanović, 2011: 67.

postoji samo jedan svemogući Bog, dok je Isus samo njegov sin, ali ne i Bog.[1118] Ova formula u potpunosti poništava i u dubokoj je suprotnosti sa onom donesenoj na Nicejskom saboru iz 325. godine prema kojoj Isus i Otac imaju istu bit i suštinu. Ovaj događaj je zasigurno bio veoma važan, jer je ovo bio prvi put da je veoma jasno i zvanično definisana filozofska kršćanska misao sa arijanskog stajališta. Već iduće 358. godine sazvan je treći sabor u Sirmijumu, na kojem je predstavljena poluarijanska formula vjere, prema kojoj je Sin sličan Ocu, koja na kraju nije prihvaćena, već je potvrđena formula iz 341. godine sa sabora iz Antiohije, prema kojem se odbacuje istobitnost Oca i Sina.[1119] Međutim, ni te 358. godine nije konačno riješena arijanska formula vjere, pa je ponovo već naredne 359. godina 22. maja, sazvan posljednji sirmijski sabor u nizu, poznatiji pod imenom Datirana sinoda.[1120] Konkretan razlog je bio da bi se usaglasila formula vjere koja bi odgovarala svim strujama arijanstva. Pretpostavlja se da je ova definicija bila usaglašena protiv neoarijanaca, konkretno Ecija (*Aetius*), pa se tako u formuli navodi da se ne smije koristiti pojam istobitnosti Oca i Sina, jer to ne odgovara Pismu.[1121]

Dvije godine nakon održane Datirane sinode u Sirmijumu, 361. godine umire car Konstancije II. Bio je to veliki udarac na njihovo djelovanje, kao i podršku koju su imali. Upravo on je bio najveći saveznik arijanstva, koji je podupirao većinu njihovih akcija te je s Valensom i Ursakijem imao veoma bliske odnose. Postepeno, kako je vrijeme odmicalo, Valens, Ursakije i Germinije su gubili svoj uticaj, ne samo na području kompletne rimske države, već i na njihovom najužem području djelovanja – Panoniji. Jedan od takvih primjera se dogodio, kada je na mjesto sirmijskog biskupa ponovo bio postavljen krivovjerni Fotin (*Photeinos*) za vrijeme vladavine Julijana Apostate (*Flavius Claudius Julianus Augustus*). Iako je Germinije naknadno bio vraćen na tu poziciju 365. godine, arijanstvo je već bilo u povlačenju. Biskup Germinije tokom ovih burnih godina nikada nije bio lider i ličnost koja bi preuzela vodstvo u svoje ruke, već je više bio neka vrsta pijuna samog Valensa, pa i Ursakija preko kojeg su njih dvojica ostvarivali zadate ciljeve i širili svoj uticaj. Godine 369. na sinodi u Rimu, Valens, Ursakije i Germinije su bili ekskomunicirani od strane zapadnih biskupa. Kada su Valens i Ursakije nestali sa vjerske scene, Germinije više nije mogao biti shvatan kao

1118 Drugu sirmijsku formulu arijanske vjere prenose: Atanazije (*NPNF, II*, 4. *De synodis*, 28.), Hilarije iz Poatjea (*NPNF, II*, 9. *De synodis*, 11.) i Sokrat (*NPNF, II, 2. Socrates*, II, 30.)

1119 Formulu sličnosti Oca i Sina po biti zagovarali su homeusijanci na čelu sa Bazilijem iz Ankire. Osim njih u arijanskom nauku postojale su još dvije frakcije: homejci, koji su naučavali da su Otac i Sin slični, te anomejci čije učenje tvrdi da Sin nije sličan Ocu.

1120 Sinod nosi naziv *Datirana* zbog toga što ima konkretan datum objavljivanja, koje im daje službeno obilježje.

1121 Bohm, 2011: 10. ; Formulu vjere sa Datirane sinode prenose Atanazije (*NPNF, II*, 4. *De synodis*, 8.) i Sokrat (*NPNF, II, 2. Socrates*, II, 37.)

ozbiljan protivnik moćnim zapadnim biskupima. Uprkos svemu, Germinije je uspio opstati na poziciji sirmijskog biskupa sve do 376. godine, kada na njegovo mjesto dolazi pravovjerni Anemije. To je bio i konačni udarac arijanstvu u Panoniji, čiji se uticaj nikada više nije obnovio. Arijanstvo je u Carstvu i zvanično zabranjeno kada je za vrijeme vladavine Teodozija (*Flavius Theodosius Augustus*) sazvan ekumenski sabor u Konstantinopolju 381. godine i tada je potvrđen simbol vjere iz Niceje kao jedina ispravna formula kršćanske vjere.

Što se tiče samog prijema arijanskog učenja među običnim stanovništvom Panonije, tu je jako teško dati jednu određenu sliku, jer izvori koji o tome govore su i više nego fragmentarni. Iako za to nema nikakvih osnovanih dokaza vjerovati je da je u Panoniji tokom ovog perioda, jedan određeni broj stanovništva prihvatio arijanstvo. Međutim, vjerovatno je to bila zanemarljiva cifra. Mnoge stvari su predstavljale prepreku za širenje arijanstva među panonskim stanovništvom. Prvi i najočitiji razlog je da je formula kršćanske vjere, koja je bila i formalno ozvaničena na Nicejskom saboru već mnogo ranije prihvaćena od strane običnog puka. Još jedan od razloga je bio taj što arijansko učenje sve do kraja pedesetih godina nije bilo zvanično definisano, te je obični svijet zasigurno bio veoma zbunjen njihovim naukom, pa nije u potpunosti shvatao definiciju vjere arijanstva. Arijancima u Panoniji sigurno na ruku nije išlo ni to što je unutar njih postojalo više struja, koje se nikako nisu mogle složiti oko prirode odnosa Oca i Sina, što je dodatno negativno uticalo na širenje ovog učenja. Kao što je već rečeno, o raširenosti arijanstva u Panoniji ne postoji nijedan izvor ili informacija koja bi se direktno doticala tog problema. Međutim, postoje dva dokumenta koja možda na posredan način daju neku sliku o samoj situaciji i previranjima na terenu između dvije sukobljene strane. Jedan od ta dva spisa zabilježio je anonimni autor u kojem donosi raspravu između jednog običnog čovjeka po imenu Heraklije i samog sirmijskog biskupa Germinija.[1122] U raspravi se vodi priča oko Nicejskog vjerovanja i arijanskog naučavanja kršćanstva. Heraklije izražava dosljednost u vjerovanju nicejske formule kršćanstva te se suprotstavlja Germiniju. Autor koji je zapisao ovu raspravu, zasigurno je želio predstaviti jednu širu sliku, u kojem se na indirektan način želi prikazati kako ne samo Heraklije, već i većina običnog stanovištva kojeg on u ovom slučaju predstavlja, nije prihvatilo arijansko krivovjerje već je ostalo dosljedno pravovjernoj kršćanskoj crkvi. Drugi podatak se nalazi u djelima svetog Irineja mučenika, gdje on izriče molitvu prije smrti za sirmijsku crkvu, a u tekstu se izričito navodi i potvrđuje pravovjernost sirmijske kršćanske zajednice.[1123] Iako ne direktno, ova informacija ostavlja dojam da je stanovništvo koje je živjelo na prostoru sirmijske biskupije u najvećoj

1122 http://www.tertullian.org/articles/caspari_altercatio.htm#1 12.4. 2013. 4:44
1123 *Acta sanctorum* III, 553 – 555.

mjeri bilo pripadnikom pravovjerne nicejske verzije kršćanstva. Kako se može vidjeti iz priloženih informacija, ne može se mnogo toga reći o raširenosti arijanskog učenja među panonskim stanovništvom. Ipak, ova dva podatka pružaju indicije da je ono u najvećoj mjeri ostalo dosljedno pravovjernoj i službenoj kršćanskoj misli.

Ono što je sigurno je to da se ova problematika ne može posmatrati u smislu crno – bijelo, već je ona izuzetno kompleksna te zahtijeva da se ovom problemu pristupi mnogo studioznije u njegovom obrađivanju nego što je to bio slučaj do sada. Da bi se ova tema barem donekle razjasnila potrebno je da budući istraživači pristupe novom iščitavanju i pretraživanju izvora koji bi mogli dati informacije koje bi bile od esencijalne važnosti u rješavanju arijanske kontroverze na području Panonije.

Ekonomija

Teritorij provincije Panonije je tokom rimske uprave od skoro pet stotina godina imao veliku važnost za rimsku državu. Ne samo što je bila prvi bedem odbrane od barbarskih naroda preko Dunava, tranzitno područje preko kojeg se išlo u velike pohode, kao i podneblje preko kojeg se vršio transport raznih vrsta robe, već je i u ekonomskom pogledu bila veoma značajan teritorij. Iako je Panonija na samom početku II stoljeća bila podijeljena na dvije nove provincije, a krajem III stoljeća na čak četiri, ovaj aspekt historije ne može se posmatrati zasebno za svaku provinciju, jer se onda gubi smisao značaja kakav je ona imala, pa će se zato u obradi ovog segmenta pristupiti kao da se radi o jednoj geografsko - historijskoj cjelini, što je ona zaista i bila kroz čitavo prvo stoljeće rimske vlasti.

Jedan od glavnih razloga koje je potaklo rimsku državu da osvoji ovu oblast su bili njeni rudnici metala, kojeg je Rimu uvijek nedostajalo. Panonija je zato bila odlična meta, jer su njeni rudokopi bilo izuzetno bogati srebrnom rudom. U panonske rudnike srebra (*Argentariae Pannonicae*) po svoj se prilici trebaju ubrojiti oni s područja oko Krupnja, Zajače, Valjeva, Loznice, iz Kolubarske regije, s Avale, te Kosmaja.[1124] Srebro iz tih rudokopa, bilo je od velike važnosti za rimsku državu te su služili za snabdijevanje vojnih trupa koje su se nalazile na Dunavu, preko kovnice u Sisciji. Ovi rudnici su se redovito nalazili pod kontrolom države, te su vrlo rijetko davani pod zajam privatnim zakupnicima, a sami carevi koji su osigurali vlast nad ovim rudnicima, mogli su računati na vjernost rimskih

[1124] Škegro, 1998: 90.

legija sa ovih teritorija. Do Marka Aurelija (*Marcus Aurelius Antoninus Augustus*), rudnici u Panoniji i Dalmaciji su bili pod zasebnom upravom. Njegovim dolaskom na vlast, u cilju jednostavnije i stabilnije uprave svi rudnici iz ove dvije provincije objedinjeni su pod jednu upravu – *metalla Pannonicorum et Dalmaticorum*. Spomenik u Lambezisu (*Lambaesis*) na kojem se nalazi ime prokuratora ovih rudnika Tiberija Klaudija Prokula Kornelijana (*Tiberio Claudio Proculo Corneliano*) samo potvrđuje ovu tezu.[1125] Kako se devalvacija srebra nastavila, nasljednik Marka Aurelija, njegov sin Komod (*Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus*) izvršava novu reorganizaciju uprave rudnika u ove dvije provincije. Reformama Komoda, rudnici srebra su izdvojeni iz dotadašnje zajedničke uprave svih rudnika, te stavljeni pod zasebnu – *Argentarie Pannoniarum et Dalmatiarum*. Jedan od upravitelja se spominje na epigrafskom natpisu iz Efesa (*Ephesus*) pod imenom Tit Klaudije Ksenofont (*Tito Claudio Xenophonti*).[1126] Tokom III stoljeća, Rimsko Carstvo zahvata sveopća kriza. Na vlasti se izmijenjao veliki broj careva, dok su uzurpatori bili redovita pojava. U isto vrijeme, veoma teška situacija vlada u rudarskim predjelima Panonije uslijed provala barbarskih naroda sa sjevera. U drugoj polovini III stoljeća Carstvu je prijetio potpuni kolaps, kojeg su spriječile dvije izuzetne ličnosti, carevi Klaudije II Gotski (*Marcus Aurelius Valerius Claudius Augustus*) i Lucije Domicije Aurelijan (*Lucius Domitius Aurelianus Augustus*). Upravo za vrijeme vladavine Aurelijana, sačuvano je ime posljednjeg upravitelja rudnika (*procurator argentarium*) Panonije i Dalmacije, a njegovo ime je bilo – Aurelije Verekund (*Aurelius Verecundus*).[1127] Iako ne postoje dokazi, zasigurno je ovakva vrsta uprave preživjela i veći dio IV stoljeća, možda čak i sve do početka V. Ipak, rudnici su svoj zenit prošli u II i III stoljeću te je nakon toga proizvodnja postepeno opadala. Vjerovati je da su ovi rudnici radili i nakon pada rimske države, za vrijeme vladavine Ostrogota, kada započinje kratkotrajna stabilizacija ovog područja.

Što se tiče geografskih uslova kada se govori o Panoniji, njene glavne karakteristike su bile šumovitost i brdovitost tla (južni dio Panonije). O tome govori u svome čuvenom djelu i Plinije Stariji, kada opis ove provincije započinje sa rečenicom: „*Slijede žironosni krajevi Panonije...*“.[1128] Prije svega tu se misli na veliku pošumljenost tla toga područja. Što se brdovitog terena tiče tu se prvenstveno na umu ima planinski masiv Dinarida, koji prolazi kroz Panoniju od zapada ka istoku. Iako je za Rim jedan od glavnih razloga njenog osvajanja

[1125] IDRE-02, 00451 = ZPE-93-107 = AfrRom-07-02-893 = AE 1956, 00123 = AE 1991, 01691 = AE 1992, +01866 = AE 2009, +00077.
[1126] CIL III O6575.
[1127] CIL III 12736.
[1128] *Plin. NH* III, 25.

bilo preuzimanje rudonosnih nalazišta, za stanovnike Panonije poljoprivredna djelatnost se nalazila u središtu njihovih životnih aktivnosti. Antički pisci, vjerovatno naviknuti blagom mediteranskom klimom i svim blagodetima koje nosi život u takvom podneblju, nisu bili pretjerano oduševljeni Panonijom. Strabon opisujući Ilirik, govori kako su njegovi sjeverni dijelovi (Panonija) hladniji u odnosu na Dalmaciju te da vino rijetko uspijeva u ovim krajevima.[1129] Dakle, kao što se može vidjeti, razlika između stanovnika Dalmacije i Panonije u načinu života, iako su prilično blizu jedni drugima, prilično je velika. Dok stanovništvo Dalmacije uzgaja mediteranske kulture, poput vinove loze i masline, u Panoniji je takvo nešto slabo ostvarivo, najviše zbog nepovoljne klime. Međutim, Panonci imaju prednost zbog pretežno umjerenih klimatskih uslova i plodnog nizijskog tla oko velikih rijeka, kao što su bile Dunav i Sava. To im je omogućilo da se posvete uzgajanju žitarica, koje su teško mogle uspijevati u primorskim krajevima.[1130] O životu stanovnika Panonije, jedan od najboljih primjera daje antički pisac Dion Kasije (*Lucius Cassius Dio Cocceianus*)[1131] koji piše početkom III stoljeća: „*Oni naime nemaju sreće što se tiče tla niti podneblja, ne uzgajaju masline i ne prave vino osim u vrlo malim količinama, a i to nevaljalog okusa, jer je zima vrlo oštra i zauzima veći dio godine, nego piju i jedu ječam i proso*."[1132] Kao što se može vidjeti, ovaj podatak potvrđuje prethodnu konstataciju da su se stanovnici Panonije najvećim dijelom bavili uzgojem žitarica. Panonske žitnice su bile glavni izvor prehrane brojnih legijskih logora koji su se nalazili na dunavskom limesu. Najpoznatiji kasnoantički historičar Amijan Marcelin (*Ammianus Marcellinus*) govori kako su siromašni stanovnici Ilirika spravljali opojno piće od ječma i nekih drugih žitarica, kojima ne navodi imena.[1133] Još jedan kasnoantički izvor govori o privredi Panonije, pa tako piše kako je njeno područje bogato brojnim usjevima, stokom, robovima te nešto malo trgovine.[1134] Plodne nizije, kao i planinski pašnjaci izuzetno su pogodovali razvoju stočarstva među domaćim stanovništvom, pa je ono pored uzgoja žitarica, bilo osnovna prehrambena djelatnost.[1135] Što se tiče trgovine i robova koji se spominju, jedno je uzajamno povezano sa drugim, ali takođe i sa samim strateškim

---

[1129] *Strab. Geo.* VII, 5, 10.

[1130] U Dalmaciji, žitarice su uspijevale jedino u unutrašnjost, u donjem toku rijeke Neretve, te na pojedinim otocima.

[1131] Dion Kasije svoje podatke izvodi iz prve ruke, jer je bio namjesnik provincije Gornje Panonije (*Pannonia Superior*). *Cass. Dio.* 49. 36. 2 – 4.

[1132] *Cass. Dio.* 49. 36. 2 – 4.

[1133] *Ammian. Marcel.* XXVI, 8, 2. Ono što je zanimljivo je to da je rimski car Valens bio poznat po ispijanju ovog pića te je tako zaradio podrugljivi nadimak *Sabaiarius*, što bi se u modernom značenju moglo prevesti kao „pivopija".

[1134] *Expositio totius mundi et gentium*, 430 – 440.

[1135] Stanovništvo Panonije koje je bilo bliže dunavskoj granici vjerovatno se u manjoj mjeri bavilo poljoprivredom za razliku od njihovih južnijih susjeda. To se pogotovo može reći za kasniji period kada su upadi barbarskih naroda postali učestaliji, a zajedno sa tim su se uvećale pljačke i paljenje poljoprivrednih dobara domaćeg stanovništva.

položajem ove provincije, koja se nalazila na razmeđu između istoka i zapada. Skoro svi glavni pohodi na sjever preko Dunava, a zatim i na istok su išli preko Panonije, pa je samim time ona uveliko profitirala. Ovo područje je zapravo bila jedna velika raskrsnica, na kojoj su se susretale sve moguće interesne sfere, od političkih, ekonomskih, pa do religijskih.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Tokom 272/273. godine nove ere, na prostoru Gornje Mezije, u tadašnjem gradu Naissusu, današnjem Nišu, je rođena jedna od najznačajnijih ličnosti evropske i svjetske historije. Konstantin I Veliki (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*), sin oca Flavija Valerija Konstancija i majke Julije Helene, je tačno prije 1700 godina u nemjerljivim razmjerima promijenio tok historije i razvoja prvenstveno evropskog, a zatim i cjelokupnog svijeta. U vremenu u kojem, čini se, zalazak jednog *sunca* i izlazak novog, nestanak jednog i rođenje novog svijeta, nije bio tek slutnja na dalekom horizontu već i bliska realnost, baš kao što su stariji bogovi protjerali Krona, u vrtlogu previranja se odvijao i proces umiranja starih religija u korist novonastalog kršćanstva koje je trebalo ponijeti znamenje tada budućih, sada već proteklih milenija. U tom periodu je i prostor rimskog imperija bio zahvaćen još jednim od građanskih ratova, ovaj put između dva saveza, Konstantina I i Licinija nasuprot savezu Maksencija i Maksima, jednim od najvećih, kako ih karakterizira Eusebije iz Cezareje, protivnika tadašnjeg kršćanstva. Prema Eusebiju i Lactanciju, tokom ovih sukoba je Konstantin 312. godine započeo pohod na Italiju, tokom kojeg se nakon pobjeda nad Maksencijevim trupama kod Turina i Verone uputio prema Rimu, gdje se odigrao jedan od najznačajnijih trenutaka u historiji kršćanstva. Krećući se sa vojskom prema jugu, u susret sukobu sa brojnijom i nadmoćnijom vojskom Maksencija, Konstantin se utaborio pokraj rijeke Tibra, sjeverno od Rima, pokraj Milvijskog mosta koji je iz strateških razloga Maksencije srušio. Na tom mjestu je Konstantin I Veliki sa svojim trupama proveo noć koja je zahvaljujući svjedočanstvima Lactancija i Eusebija iz Cezareje zapamćena kao jedan od najvećih trenutaka u historiji kršćanstva.

Dva spomenuta svjedočanstva, Laktancija i Euzebija, se u detaljima povezanim sa ovim događajima prilično razlikuju. Prema Laktanciju, na šestinu kalenda mjeseca novembra, u petoj godini vladavine Maksencija, u noći sa 27. na 28.10.312. godine, Konstantin je u snu dobio naredbu da na štitove svojih vojnika istakne simbol koji označava Krista, od Laktancija opisan kao staurogram, latinski križ sa vrhom u obliku slova „P“. Euzebije pak o ovim događajima svjedoči dva puta, prvi kada u *Historia Ecclesiastica* ili *Historia Ecclesiae* govori o tome da je Konstantin ima pomoć kršćanskog Boga, ali ne spominje nikakvu viziju, i drugi, kada u kasnijem djelu *Vita Constantini* prenosi brojne detalje koje je čuo *lično od imperatora*. Prema njemu, iako ne navodi tačnu lokaciju, Konstantin je, tokom marša prema Rimu, pogledavši prema suncu ugledao križ istkan od svjetlosti i praćen grčkim riječima „Εν Τούτῳ Νίκα“, latinski *In hoc signo vinces,* tradicionalno prevođeno „U (pod) ovom znaku (ćeš)

osvajati (pobijediti)". Ni sam ne znajući odmah značenje vizije, Konstantin je te noći usnuo san u kojem mu je Krist objasnio da je to znak pod kojim će pobjeđivati nad svojim neprijateljima. Euzebije za razliku od Laktancija u svome tekstu opisuje *Labarum,* simbol pod kojim je u Konstantin marširao u kasnijim ratovima protiv Licinija. Jutra 28.10.312. godine je Konstantin izdao naredbu da se na štitove njegovih vojnika istakne simbol koji sa prva dva slova simbolizira Kristovo ime, ΧΡΙΣΤΟΣ, Χ (Chi) i Ρ (Rho). Sa druge strane, uvjeren u objavu paganskog proročišta da će „neprijatelji Rimljana izginuti", Maksencije je pokrenuo napad preko pontonskog mosta od spojenih brodova na mjestu srušenog Milvijskog mosta. Tokom bitke, Konstantinove trupe su razbile Maksencijeve koje su se neorganizirano počele povlačiti prema pontonskom mostu gdje je ogroman broj vojnika, kao i sam Maksencije, u dezorganiziranom povlačenju pronašao svoj kraj utapajući se u rijeci, istovremeno sa sobom odnoseći u njene valove i svaku nadu za preživljavanje starih bogova rimske civilizacije.

Nedugo nakon veličanstvene pobjede nad mnogobrojnijom vojskom, posebice nad proročanstvom *starog* proročišta, u proljeće 313. godine, Konstantin i Licinije su se sreli u Milanu gdje su svoj savez učvrstili brakom između Konstantinove sestre Konstancije i Licinija. Međutim, savez nije bio jedina postignuta stvar tokom ovog susreta. Tada su dva augusta, saveznika povezani i bračnim vezama, postigli dogovor i o pitanju vjerske tolerancije prema kršćanstvu, dogovor poznat kao Milanski edikt, proklamiran u Nikomediji juna 313. godine. Ovim ediktom je kršćanstvo na prostoru rimskog imperija postalo *religio licita,* kršćanske *ecclesiae* su mogle posjedovati imanje dok su kršćanske *fideles* mogle obožavati svoga Boga unutar rimskog društva. Bliska realnost rođenja novog svijeta je postala i stvarnost tek nekoliko mjeseci nakon pobjede nad Maksencijem, zagovornikom progona kršćana i njihovih ideja.

Milanski edikt se u historiografiji, kao i u brojnim interpretacijama povezanim sa historijom kršćanstva, često promatra kao dokument koji je konačno omogućio početak dominacije kršćanstva nad starim religijama širom imperija. Međutim, kao što je nejasnom do modernog vremena ostala legenda o snu i pobjedi kod Milvijskog mosta, tako je i sam *edikt* ostao ovijen velom misterije koja seže do tih granica da pojedini istraživači minoriziraju njegov značaj u tadašnjem svijetu. Za ovo razloga ima mnogo, ovisno o tome iz koje perspektive se proklamacija promatra. Milanskom ediktu, ili sporazumu, je prethodio Galerijev edikt od 30.04.311. godine iz Nikomedije u kojem se pripadnicima kršćanstva odobrava sloboda prakticiranje vjere i kojim se službeno zabranjuje njihov progon, te je Milanski edikt imao svoga prethodnika. Sam „Milanski edikt" je očuvan u dva primjerka u obliku imperijalnih pisama guvernerima Nikomedije i Cezareje, te činjenica da do danas

oficijelna proklamacija izuzev ova dva „pisma“ nije poznata, navodi neke istraživače na špekulacije o tome da li je takav dokument i postojao. Također, činjenica je i da je sadržaj dokumenta moguće promatrati i kao oruđe usmjereno direktno ka Maksimu, istočnom Cezaru druge tetrarhije, samoproglašenom nasljedniku Dioklecijana i Galerija. Tok događaja povezan sa Maksimom je uvelike utjecao i na činjenicu da je Konstantin ostao znatno istaknutiji od Licinija s kojim je Konstantin i postigao sporazum. Dok je Konstantin na zapadu bio u mogućnosti ostvariti znatne korake u implementaciji zaštite kršćana i njihove imovine, Licinije, od kojeg se očekivala slična akcija na istoku, se prvo morao obračunati sa Maksimom. Čuvši za novonastali savez, Maksim je krenuo sa svojim trupama u pohod na Licinija, koji je uz Konstantinov blagoslov krenuo u susret Maksimu i njegovoj vojsci. Marširajući, legenda govori, i Licinije je doživio *snoviđenje* u kojem je dobio poruku da se za pomoć i pobjedu obrati „najvišem Bogu“. Istina, njegovih 30 000 vojnika je 30.04.313. godine jurišalo protiv Maksimovih 70 000, razbilo njihove redove i prisililo ih na povlačenje, kao i Maksima, postupno, sve do Tarsusa gdje je Maksim u junu prekinuo svoj život samoubojstvom popivši otrov i udarajući glavom od zid dok mu oči nisu ispale iz dupalja. Ponovo, pobjeda, kao i božanska pomoć protiv mnogobrojnijeg neprijatelja, je bila veličanstvena. Drugi razlog Licinijeve potisnutosti u pozadinu se može pronaći i u tome da je za razliku od Konstantina, Licinije na istoku Milanski edikt implementirao više kroz dodjeljivanje vjerske slobode svim ljudima dok je Konstantinov fokus bio više usmjeren ka zaštiti kršćanstva.

Bilo kako bilo, iako do oficijelnog priznanja kršćanstva kao službene religije Carstva nije došlo sve do 380. godine i cara Teodosija I, Konstantin je u historiji ostao Veliki. Milanski edikt je kao njegovo djelo interpretiran na način da je zauvijek i nepovratno promijenio tok historije uzrokujući smrt jednog duhovnog svijeta i rođenje novoga. Stoljeća su protekla, tačnije 17 njih, a život i konsekvence jednog trenutka u životu Konstantina I Velikog nisu zaboravljeni, još manje minorizirani. Tako su povodom objave Milanskog edikta, 1700 godina kasnije, širom svijeta ali i jugoistočne Evrope organizirani događaji kojim bi se obilježila godišnjica stupanja na snagu dokumenta koji je definirao pravo i slobode svakog čovjeka na duhovno i vjersko opredjeljenje. Dok su širom Balkana organizirane vjerske proslave, naučni skupovi te brojne manifestacije od operskih performansa do svjetskih poruka o miru i vjerskoj toleranciji, ni Filozofski fakultet univerziteta u Sarajevu nije izostao iz obilježavanja ove značajne godišnjice. U organizaciji Odsjeka za historiju je 07.05.2013. godine održan okrugli stol pod naslovom: *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*. Iako je povod za ovaj skup obilježavanje obljetnice Milanskog edikta, istovremeno se

ukazala prilika za nastanak jednog opsežnog djela koje bi obuhvatilo sve uzroke i posljedice, sve događaje i njihove tokove, kompletan život ličnosti Konstantina Velikog i odjek svih zbivanja tog vremena u 17 minulih stoljeća. Prateći genezu historijskog toka, a sa ciljem što boljeg razumijevanja onoga što je uslijedilo u vrijeme pojave kršćanstva i u samom Milanskom ediktu, značajan broj referata izloženih ovom prilikom je obuhvatio period od samih početaka antike i zajednica koje je rimski imperij na ovim prostorima apsorbirao u svoju strukturu. Tako se rad *Narodi antičke Panonije* osvrće na duboku prošlost i genezu zajednica koje su naseljavale prostor Panonije, kao i na samo definiranje granica koje je ovaj veliki prostor obuhvaćao. Istovremeno, u referatima *Moesia Superior – Extrema Illyrici* i *Provincija Dalmatia od Epidauruma do Lissusa* je obuhvaćen i nastanak i život ovih provincija, od dolaska Rimljana do pitanja duhovne kulture koja je kroz ove događaje prethodila i utjecala na prostore iz kojih je potekao i sam Konstantin Veliki, što je svakako odigralo i značajnu ulogu u njegovom kasnijem životu i djelu. Slijedeći definirane geografske prostore i hronologiju, pitanje prvih početaka antičkog perioda na istočnoj Jadranskoj obali je obrađeno kroz početke kolonizacije Jadranskog mora od strane starih Grka, uspostavljanja prvih kontakata Grka sa zajednicama u jadranskom zaleđu i kroz proces njihove helenizacije. Upravo u tom dijelu se u referatu *Počeci antike na prostoru današnje Hercegovine. Doba ilirskog helenizma* naglašava značaj blizine istočne obale Jadrana prostoru stare Grčke, međusobni kontakti i utjecaji koji su stvorili temelje za kasnije prihvaćanje određenih tekovina rimskog svijeta, među kojima se svakako nalaze i počeci ranog kršćanstva na ovim prostorima. Iako o tome periodu ne postoji dovoljno pisanih dokumenata sa prostora Ilirika, određena svjedočanstva je bilo moguće rekonstruirati kroz prizmu arheoloških nalaza, od oratorija do nalaza fresaka i grobnica na svod. Ukazujući na činjenicu da se na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, a najvjerovatnije i šire, na temelju arheoloških nalaza može govoriti o postojanju ranoga kršćanstva prije perioda kada je ono evidentno nakon 313. godine, u referatu *Rano kršćanstvo na prostoru današnje Bosne i Hercegovine u svjetlu nalaza mozaika, freski i grobnica na svod* se ukazuje na važnu činjenicu u kojoj se može prepoznati efekt objave Milanskog edikta, a to je činjenica da se kršćanstvo *u punoj manifestaciji,* može pratiti *od druge polovine IV stoljeća*. Iako tokom svoga djetinjstva Konstantin nije bio pripadnik kršćanske religije, pitanje rasprostranjenosti kršćanstva na prostoru Ilirika se može tretirati kroz samu ličnost ovog vladara koji je prema izloženim detaljima iz analize pisanih svjedočanstava u referatu *Djetinjstvo i mladost Konstantina u Meziji njegov stav prema kršćanstvu u tom periodu života* već tokom najranijeg perioda svoga života pokazivao značajnu toleranciju prema ovoj religiji, te se ova činjenica može usko

povezati sa tim da je kršćanstvo kao već ukorijenjena religija na prostoru gdje je Konstantin odrastao odigrala značajnu ulogu u kasnijem nastanku ideje o religijskim slobodama manifestiranu u Milanskom ediktu. Sa druge strane, usprkos činjenici da je vjerska politika Konstantina Velikog jedna od znatno istraženih tema, u referatu *Vjerska politika Konstantina Velikog od dolaska na vlast do bitke na Milivijskom mostu kroz vizuru savremene antičke historiografije*je minuciozno ukazano na činjenicu da je pitanje „emotivnog" u toleranciji prema kršćanstvu kod Konstantina prilično dubiozno. Nakon pobjede kod Milvijskog mosta, Konstantin je ipak posjetio hram Jupitera, dok je *Sol Invictus* kao njegov zaštitnik povezivao Konstantina sa Klaudijem Gotskim i starijim periodom kada su svijetom još uvijek vladali bogovi staroga svijeta te se u ovome mogu prepoznati i tajnije, skrivenije agende sa ciljem Konstantinovog stjecanja političke moći kroz podršku sve brojnijeg i snažnijeg kršćanstva. U konačnici, ukazano je i na činjenicu da je kraj dihotomije između politeizma i monoteizma, starog i novog svijeta bio još jedan od Konstantinovih političkih ciljeva. Zaista, bilo je dovoljno pogledati i osvrt na *Novac Konstantina Velikog* gdje se jasno u njegovim serijama novca nakon dolaska na vlast, čak i nakon bitke kod Milvijskog mosta, zapaža kontinuitet u prikazivanju starijih kultova, posebice *Sol Invictus*, čime se potvrđuju prethodne konstatacije da se u Konstantinovoj toleranciji prema novoj religiji skriva znatno više od pukih vjerskih shvaćanja. Svakako da se iza političke pozadine nalazila i već ukazana tradicija koja je najvjerovatnije utjecala na Konstantina još tokom njegove mladosti, kao i niz činjenica koje su utjecale na niz faktora koji se mogu prepoznati u naslovu *Konstantinski preokret i značenje Milanskog edikta za crkvu*. Upravo ovdje je ukazano na složenu strukturu faktora koji su utjecali an historijske tokove kao i na samog Konstantina, od Galijenovog, zatim i Galerijevog edikta o snošljivosti do Božje *humilitas* koja je mogla, kao i Augustina, privući Konstantina kršćanstvu i monoteizmu. Međutim, ne ulazeći u problematiku svakog spomenutog segmenta, bez obzira da li je Konstantin I Veliki ikada prešao na religiju novog svijeta čije rođenje je sam omogućio, nepobitnom ostaje činjenica da je jedan trenutak njegovog života, bilo iz političkih ili iz nekih drugih razloga i uvjerenja, skrenuo tok historije ka onome što je prepoznatljivo i moguće definirati pojmom *moderni svijet*. Promatrano iz perspektive prava, u referatu *Milanski edikt kroz prizmu pravne nauke*, je najvjerovatnije moguće zapaziti sve posljedice izdavanja ovog edikta, Konstantinovih pobjeda i uspostave novih zakona. Jedna od najznačajnijih posljedica je svakako istaknuti početak procesa transformacije u kojem su stare religije nezaustavljivo krenule ka tome da postanu i same progonjene kao nekada kršćanstvo, što je odigralo krucijalnu ulogu u daljem razvoju, prvenstveno, kasnije Evrope. Istovremeno, slobode zagovarane u ediktu se mogu prepoznati i u modernom vremenu, tačnije, bar u

idejama koje se propagiraju u Evropi XXI stoljeća iako se sa sigurnošću može zaključiti da čak i nakon 1700 godina, moderna Evropa i svijet, još uvijek iz ovog dokumenta može crpiti znanje i civilizacijske norme koje čak i u najmodernija vremena tehnološkog progresa predstavljaju rijetki komoditet.

KRATICE:

ANU BiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

AP – Arheološki pregled

AS – Acta Sanctorum

CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)

CIL – Corpus Inscriptiones Latinarum

FHG – Fragmenta Historicorum Graecorum

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

HGM – Historici Graeci Minores

ILJug – Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia

JAZU – Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

MGH – Monumenta Germaniae Historica

NPNF – Nicene and Post – Nicene Fathers

NS – Naše starine

N.S. – Nova serija GZM. od 1945. sv. I. – VIII.: od sv. IX. (1954. god.) naziva se N.S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo

OA – Opuscula Archaeologica

PG – Patrologia Graeca

PL – Patrologia Latina

PLRE – The Prosopography of the Later Roman Empire

SKA – Srpska kraljevska akademija, Beograd

VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

VAMZ – Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI:

●Acta Sanctorum, 1865:*Acta Sanctorum,* Joannes Bollandus, Paris et Romae: Apud Victorem Palme, Bibliopolam.

●Amijan Marcelin, 1939:*Res Gestae*, engleski prijevod J. C. Rolfes, revised by Charles Clark, sa: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Ammian/

●Amijan Marcelin 1894: *Ammianus Marcellinus, The Roman History of Ammianus Marcellinus, during the reign of the Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentintinian, and Valens*, C. D. Yonge, London; New York: George Bell and sons.

●Ante – Nicene Fathers 1886: *The Ante – Nicene Fathers, The Writings of the Fathers down to A.D. 325, volume VI,* Alexander Roberts and James Donaldson, Buffalo: The Christian Literature Company.

●Apijan 1863: *Apijan, Ilirike*, Ante Starčević, Zagreb: Danica Ilirska.

●Apijan 1912- 1913: *Appian, Ilirike, Loeb Classical Library, 4 volumes, Greek texts with facing English translation by Horace White: Harvard University Press.*

●Arhiđakon, Toma, 2003:*Historia Salonitana*, Književni krug, Split.

●Aurelije Augustin, 1973: *Aurelius Augustinus, Confessions,(*prev. Stjepan Hosu), Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

●*ChroniconPaschale,* 1832: *ChroniconPaschale,* prijevod: Georg Barthold Niebuhr, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae,* NewYork.

●Dion Kasije 1914-1927: *Cassius Dio, Roman History, Loeb Classical Library, 9 volumes, Greek texts and facing English translation: Harvard University Press, Translation by Earnest Cary.*

●Dion Kasije 1955: Cassius Dio, *Roman History,* Loeb Classical Library, 9 volumes, Greek texts and facing English translation: Harvard University Press (preuzeto sa web stranice http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html).

●Eusebius 1998: Ecclesiastical History: Complete and Unabridged, edit Christian Frederic Crusé, New York.

●Eusebius Pamphilus 1999:*Vito Constatini*, (The life of Blessed Emperator Constatine, edit Avelin Cameron) , Stuart Hart, Oxfor University Pres .

●Eutropije 1886: *Eutropius's Abridgement of Roman History,* John Selby Watson, London : George Bell and Sons, York street, Covent Garden.

●Eutropije 1993: *Eutropius, Breviarium,* H.W. Bird, Liverpool : Liverpool University Press
●Euzebije 1903-1908: Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, prijevod E. Schwartz & Th. Mommsen, GCS,(Eusebius Werke, II-I, II-2).
●Euzebije iz Cezareje 1932: *Eusebius: Ecclesiastical History, Volume II, Books 6-10,* J. E. L. Oulton, LCL.
●Euzebije 1967: *Eusebius Scr. Eccl.*, Theol., *„Eusèbe de Césarée. Histoire ecclésiastique, 3 vols."* Ed. Bardy, G. Paris: Cerf, 1:1952; 2:1955; 3:1958, Repr. 3: Minucius Felix, *Octavius* VIII-I*X* (preuzeto sa: http://www.thelatinlibrary.com).
●Euzebije, *Vita Constantini,* Bagster translation, revised by Ernest Cushing Richardson, sa http://www.fordham.edu/halsall/basis/vita-constantine.asp
●Euzebije 2004: Euzebije Cezarejski, *Crkvena povijest, povijest* (MANDAC, fra Marijan, preveo, napisao uvod i bilješke Euzebijeve *Crkvene povijesti*, Split: „Služba Božja"), Split.
●Expositio totius mundi et gentium 1964: *Expositio totius mundi et gentium*, Jesse Earl Woodman, The Ohio State University.
●Filostorg 1913: Philostorgius, *Historia Ecclesiastica*, prijevod J. Bidez, GCS.
●Herodot 1890: Herodotus, *The History of Herodotus***;** English translation: G. C. Macaulay, (pub. Macmillan, London and NY) (preuzeto sa web stranice http://www.sacred-texts.com/cla/hh/#section_003).
●Herodot 1988: Herdotova Istorija: priredio B. Gavela, Novi Sad .
●Hieronymi 1845: *S. Eusebii Hieronymy Stridonensis Presbyteri, Opera Omnia*, J. P. Migne, Paris: Venit apud editorem in via dicta d'Amboise, press la barriere d'enfer, Petit-Montrouge.
●Historia Augusta, 1959 – 1969: *Historia Augusta,* prijevod na engleski Susan H. Ballou, Hermann Peter i David Magie, sa: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/
●Homer 2000: Homer, *Ilijada*, preveo Tomo Maretić, Mostar .
●Jerome 2005: Jerome, Chronicle, tekst korišten sa http://www.tertullian.org/fathers/jerome_chronicle_03_part2.htm
●Jeronim 1845: *Vita S. Malchi* 1 u *PL* 23, 55 B., J. P .Migne: Paris.
●Jeronim 1895: St. Hyeronimus, *De Viris Illustribus*, prijevod, C.A. Bernoulli, CA
●Jeronim 1913:St. Hyeronimus, *Chronicon*, prijevod na engleski Hester Davenport, Benziger Brothers, Chicago.
●Jeronim 1949-1963: St. Hyeronimus, *Epistulae*, prijevod J. Labourt, Bude
●Lactantius, *De mortibus persecutorum*.

●Laktancije 2005: *OsmrtiProgonitelja*, LuciusCeciliusFirmianLactantius, *DeMortibusPersecutorum*, KnjiževniKrugSplit, prijevodnahrvatskiNenad CambiiBratislavLučin, Split.

●Lucije Cecelije Firmijan Laktancije, *De Mortibus Persecutorum* (O smrti progonitelja), prevod Nenad Cambi i Branislav Lučin, Split 2005.

●Lucius Annaeus Florus 1929, *Epitome of Roman history*. Florus, Lucius Annaeus. Edward Seymour Forster. London: William Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons.

●Maier, Ingo G: 2010, *Latin imperial laws and letters* (*ad. 306. – 565.*) *not included in the Codex and Novels of Theodosius and Iustinianus*, Internet Publication.

●Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church 1890: *Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church, series II, volume I*, Henry Wace and Philip Schaff, Oxford: James Parker and Company. New York: The Christian Literature Company.

●Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church 1891: *Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church, series II, volume II*, Henry Wace and Philip Schaff, Oxford: James Parker and Company. New York: The Christian Literature Company.

●Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church 1892: *Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church, series II, volume III*, Henry Wace and Philip Schaff, Oxford: James Parker and Company. New York: The Christian Literature Company.

●Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church 1892: *Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church, series II, volume IV*, Henry Wace and Philip Schaff, Oxford: James Parker and Company. New York: The Christian Literature Company.

●Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church 1893: *Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church, series II, volume VI*, Henry Wace and Philip Schaff, Oxford: James Parker and Company. New York: The Christian Literature Company.

●Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church 1894: *Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church, series II, volume XI*, Henry Wace and Philip Schaff, Oxford: James Parker and Company. New York: The Christian Literature Company.

●Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church 1908: *Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church, series II, volume IX*, Henry Wace and Philip Schaff, New York: Charles Scribner's Sons.

●*Origo Constantini* 1987: Anonymus Valesianus, *Origo Constantini*, prijevod na njemački, L. Konig, Trierer Historische Forschungen 11, Trir.

●Ovidije 2003: Ovid, Ex Ponto, Book IV, Translated by A. S. Kline (preuzeto s web stranice http://www.poetryintranslation.com/PITBR/Latin/OvidExPontoBkFour.htm).

●Panegyrici Latini 1964: *XII Panegyrici Latini*, Oxford University Press.

●Philostorgius 2007: *Philostorgius, Church history*, Philip R. Amidon, Atlanta: Society of Biblical Literature.

●Plinije Stariji 1847 – 1848: *Pliny's Natural History, volume I*, Philemon Holland, London: George Barclay.

●Plinije Stariji 1855: *Naturalis Historia,* English translations of Pliny online: one complete, by John Bostock and H. T. Riley (1855) at Perseus.

●Plinije Stariji 1866: *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos.

●Plinije Stariji 1976: prijevod Mate Suića u dodatku «Antički pisci» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu*», Zagreb.

●Plinije Stariji 2003: prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku «Izvori» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu*» (drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje), Zagreb.

●Pojtingerova karta 1974: Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Gavro A. Škrivanić, Beograd : Istorijski Institut.

●Prokopije 1940: Procopius, *Aedifices,* engleki prijevod, H. B. Dewing, sa: http://archive.org/stream/procopiuswitheng01procuoft/procopiuswitheng01procuoft_djvu.txt,

●Ptolomej Klaudije 1932: *Ptolomej Klaudije, Geography, Dover edition, first published in 1991, itself an unabridged republication of a public domain work, originally published in 1932 by The New York Public Library, N.Y.*

●*Res Gestae of Augustus*, korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Augustus/Res_Gestae/5*.html

●Rufije Fest 1967: *Rufius Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani in: The Breviarium of Festus*, London: ed. J.W. Eadie.

● Saturnin, *Claudius Saturninus, Digesta Iustiniani (Claudius Saturninus libro singulari de poenis paganorum)* , preuzeto sa :http://www.thelatinlibrary.com/justinian.html

●Sekst Aurelije Viktor 2000: *A Booklet About the Style of Life and the Manners of the Imperatores. Abbreviated from the Books of Sextus Aurelius Victor.* Thomas M. Banchich, Buffalo, New York : Canisius College.

●Sozomen 1960: Sozomen, *Historia Ecclesiastica*, prijevod J. Bidez i G.C. Hansen, GCS.

●Strabon 1854: *The Geography of Strabo, volume I*, H. C. Hamilton, W. Falconer, London: Henry G. Bohn.

●Strabon 1917-1932: *Strabo, The Geography, Loeb Classical Library, 8 volumes, Greek texts with facing English translation by H. L. Jones: Harvard University Press.*

●Strabon 1954: *The geography of Strabo*, H.L.Jones, LCL (preuzeto sa web stranice http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0197&redirect=true).

●Svetonius 1931: *The lives of the twelve Caesars*, Joseph Gavorse, New York: Modern library.

●Tacit 1906: Cornelii Taciti Annalium Ab Excessu Divi Augusti Libri, ed. C. D. Fisher, Oxford: Clarendon.

●Tacit 1911: Cornelii Taciti Historiarum Libri, ed. C. D. Fisher, Oxford : Clarendon.

●Teoderet 1892: Theodoretus Cyrrhi Episcopus, *Historia Ecclesiastica*, tekst na engleskom sa*: http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf203.html*

●Teodozijev kodeks 1999: *Codex Theodosianus: Theodosiani libri 16 cum constitutionibus Sirmondianis. Cum constitutionibus Sirmondianis ; P. 2, Textus cum apparatu, Volumes 1-2*, Theodor Mommsen, Preußische Akademie der Wissenschaften (Berlin), reprint, ed. Weidmann.

●Teodozijev kodeks 2001: *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Clyde Pharr - Theresa Sherrer Davidson - Mary Brown Pharr, The Lawbook Exchange.

●Velej Paterkul 1924: *Velleius Paterculus, The Roman History, Loeb Classical Library, English translation by Frederick W. Shipley,Harvard University Press.*

●Velej Paterkul 2006: Gaj Velej Paterkul, rimska povijest, Josip Miklić, Zagreb : Latina & Graeca.

●Zosimus 1814: *Zosimus, New History*, London: Green and Chaplin.

●Zosimus 1887: *Zosim, Historia nova*, Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri.

LITERATURA:

● Abbot, F.F. and Johnson, A.C., 1926, *Municipal Administration in the Roman Empire*. UK: Princeton.

●Andrić, Stanko, 2002, *Južna Panonija u doba velike seobe naroda*, Scrinia slavonica II., 117 – 167.

●Anđelić, Pavao, 1975,*Historijski spomenici Konjica i okoline*, Skupština opština, Konjic, 52, 104-105.

●Anđelić, Pavao, 1988, *Glavice, Razići, Konjic*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 212.

●Anđelić, Pavao u saradnji sa: dr. Bojanovski, Ivo, dr. Čović, Borivoj, mr. Marijanović, Brunislav, 1984, *Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko: Skupština opštine Visoko.

●Anđelić, Tomislav, 1974 (1976), *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara*, GZM, Sarajevo, 189 i 213.

●Anđelić,Tomislav, 1978, *Kasnoantička bazilika u Cimu i Žitomislićima*, Arheološki vestnik, XXIX, 629-640.

●Anđelić, Tomislav, 1988, *Crkvine, Cim, Mostar*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo 1988, 292-293.

●*Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 1988, Tom I – III: Sarajevo: Zemaljski muzej.

●Arnold,W.T., 1914 ,*The Roman Systems of provinciali Administration*,3.ed. UK: Oxford

●Atanacković-Sačić, Vidosava, 1988, *Crkva sv. Ruže, Lištani, Livno*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 236.

●Baban Carmen, Angela, 2003, *The conversion of Constantine, ZNV, br. 1,* str. 185 – 191.

●Babelon, Jean , 1970, *Antička numizmatika*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

●Barceló, Pedro, 2006, *Constatin Visiones, Zwischen Appollo und Christus*, Darmstadt.

●Barker, G.P., 2001,*Constantine the Great: And the Christian Revolution,* New York: Cooper Square Press.

●Barkoczi, Laszlo, 1964, *The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, Acta Arheologica Academiae Scientarum Hungaricae, XVI., 257 – 356.

●Barnes, T.D 1973, *Lactantius and Constantine, JRS, Vol. 63,* 29 – 46.

●Barnes, T.D, 1982, *The new Empire of Diokletian and Constantine,* Harvard University Press.

●Barnes, T.D, 1984, *Constantine's prohibition of pagan sacrifices, AJP, Vol. 105,* 69 – 72.

●Barnes, T.D, 1985, *Constantine and Christians of Persia, JRS, vol. 75,* 126 – 136.

●Basler, Đuro, 1955, *Gradina na Ošanićima kod Stoca*, Naše starine, III, Sarajevo, 79 – 94.

●Basler, Đuro, 1960, *Bazilika u Oborcima, arheološka problematika i konzervatorski zahvat,* Naše starine, VI, Sarajevo, 59-72.

●Basler, Đuro, 1963/64, *Manji nalazi iz starije prošlost Jajca*, Zbornik krajiških muzeja, II, 40-49.

●Basler,Đuro, 1971, *Novčić plemena Daorsa, GZM N. S. (A) XXVI,* 333 – 336.

●Basler, Đuro, 1972, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

●Basler, Đuro, 1975-1976, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, GZM, N.S. Arheologija, XXX / XXXI. 121 – 216.

●Basler, Đuro, 1984, *Kasnoantičko doba*, U: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine,* Veselin Masleša, Sarajevo, 309-374.

●Basler, Đuro, 1986, *Kršćanska arheologija*, Mostar: Crkva na kamenu.Sarajevo: Naše starine VI.

●Basler, Đuro, 1988, *Crkvina (Glavica), Oborci, D. Vakuf*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 175.

●Basler, Đuro, 1988a., *Crkvina, Otinovci, Kupres*, Arheološki leksikon BiH, II, Sarajevo, 175.

●Basler, Đuro, 1988b., *Crkvina, Volari, Šipovo*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 175.

●Batiffol, Pierre, 1929, *La paix Constantinienne Et le Catholicisme,* Paris: Lecoffre.

●Benac, Alojz, 1980, *Širenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve,* u : *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD*, Metković, 15 - 27.

●Benac, Alojz, 1984, *Mlađe kameno i prelazno doba*, U: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo.

●Benac, Alojz, 1987, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, PJZ V-željezno doba, 737.- 80.*

●Benko, Stephen, 1980, *Pagan Criticism of Christianity During the First Two Centuries A.D.*, Aufstieg und Niedergang der romischen Welt, part II, vol. 23.2, Berlin.

●Bešlagić, Šefik, 1971, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo.

●Bihlemeyer, Karl - Tuechle, Hermann - Orladis, José, *1989, Storia della Chiesa I,* Morcelliana, Brescia: 122.

●Bingmann, Klaus, 2006, *Die konstantinische Wende. Zum Verhältnis von politischer under religiöser Motivation*, Darmstadt.

●Bleckmann, Bruno, 2006, *Konstantin der Große*, Darmstadt.

●Bodrožić, Ivan, 2011, *Hilarije iz Poitiersa i Datirana sinoda*, Diacovensia XIX, 29 – 46.

●Bojanovski, Ivo, 1964a, *Kanoantičke grobnice u Čitluku i njihova prethodna konzervacija*, Naše starine, IX, Sarajevo, 103-121.

●Bojanovski, Ivo, 1964b., *Bilješke iz arheologije*, Naše starine, IX, Sarajevo, 193.

●Bojanovski, Ivo, 1974, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANU BiH, Djela, XLVII, CBI 2.

●Bojanovski, Ivo, 1978, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II-Prethistorijska i rimska cesta Narona - Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima, ANU BIH, XVII, CBI 15. 51 – 125+Tbl. I – VI+Prl. 1.*

●Bojanovski, Ivo, 1979 (1980), *Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani*, GZM, Sarajevo, 105-126.

●Bojanovski, Ivo, 1982., *Prilozi topografiji antičke Argentarije: Slučajni arheološki nalazi sa područja Domavije I*, ČGT, Tuzla, 137-154.

●Bojanovski, Ivo, 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6.*

●Bohm, Thomas, 2011, *Ranoarijanska teologija i „Datirana sinoda“ u Sirmiju*, Diacovensia XIX, 9 – 17.

●Boardman,J.(ed.) , 1988, *The Oxford History of this Roman World*. UK: Oxford.

●Bratož, Rajko, 2012, *Odnos rimskeg cesarstva do krščanstva v obdobju do Galienovog edikta 260. do Galerijevog edikta (311)*, (neobjavljen rad).

●Brent, Allen, 2009, *A Political History of Christianity*, T&T Clark International, London

●Bridges, Matthew, 1828,*The Roman empire under Constantine the great*. London: C & J Rivington St. Paul's Church Yard and Waterloo Place Pall Mall.

●Buckland,W.W., 1963, *Book of Roman Law from Augustus to Justinian*,3.ed. UK: Cambridge.

●Bujak, Edin, 2012, *Historijat Gradišća od prahistorije do kraja srednjeg vijeka*, Gradina, godina I, broj I, Zenica, 9-32.

●Bulić, Frane, Bervaldi, Giusseppe, 1912, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Bogoslovska smotra, Vol.3 No.1, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 3-29.

●Burckhardt, Jacob, 1983,*The Age of Constantine the Great*. California: University of California Press.

●Busuladžić, Adnan, 2008, *Antički mozaici na tlu Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

●Busuladžić, Adnan, 2011, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

●Busuladžić, Adnan, 2012, *Kasnoantičkagrobnicanasvod, crkvainekropolanalokalitetuStudena ČesmauDonjemVakufu*, GodišnjakCBI 41, Sarajevo, 159-186.

●Buzov, Marija, 2011, *Arheološka topografija Boke Kororske*, Zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, 467-486.

●Cambi, Nenad, 1989, *Bilješke uz dvije panonske nadgrobne stele*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, volume XXII., 59 – 76.

●Carriker, Andrew – James, 2003, *The Library of Eusebius of Cesarea*, Brill, London.

●Caspari, C.P., 1883, *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo sirmiensi. In: Kirchenhistorische anecdota: nebst neuen Ausgaben patristischer und kirchlich-mittelalterlicher Schriften*, vol. 1: Lateinische Schriften: die Texte und die Anmerkungen (only volume published), Oslo: Malling, 133-147.

●Chadwick, Henry, 2001, *The church in ancient society; from Galilee to Gregory the Great*, Oxford University Press, Oxford.

●Christensen, Torber,1984, *The so - called edict of Milan*, Classica et Mediavelia XXXV, Copenhagen,129-175.

●Crnobrnja, Adam N., 2006, *Kultna namena rimskih žižaka u Gornjoj Meziji*, Muzej grada Beograda, Beograd.

●Čairević, Ivica, 2008, *ПРЕОБРАЋЕЊЕ И КРШТЕЊЕ ЦАРА КОНСТАНТИНА, ZNV, br.6,* 369 – 378.

●Čović, Borivoj, 1978, *Velika gradina u Varvari – I dio (slojevi eneolita, ranog i srednjeg brončanog doba), GZM, n.s., A, XXXII,* Sarajevo.

●Čović, Borivoj, 1983, *Regionalne grupe ranog bronzanog doba*, *PJZ IV,* 1983, 114 – 190.

●Čović, Borivoj, 1984,*Bronzano i željezno doba*, U: Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, II izdanje, Sarajevo, 101 – 191.

●Čović, Borivoje, 1988, *Gradina, Grkovci, Bosansko Grahovo*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 162.

●Čremošnik, Irma, 1965, *RimskavilauVišićima*, GZM, Sarajevo, 147-260.

●Čremošnik, Irma, 1974., *RimskonaseljenaPanikukodBileće*, GZM, Sarajevo, 41-136.

●Čremošnik, Irma, 1984, *MozaiciIzidnoslikarstvorimskogdobauBosniIHercegovini*, VeselinMasleša, Sarajevo.

●Čremošnik, Irma, 1984a, *RimskonaseljenaPanikukodBileće*, GZM, Sarajevo, 41-164.

●Čremošnik, Irma, 1988, *Stari Brod, Stari Brod, Rogatica*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 106.

●Ćeman, Mirza Hasan, 2000, *Res publica Aquarum S...* U monografiji Ilidža, Sarajevo, 123-170.

●Ćurčić, Vejsil, 1902, *Starine iz okoline Bosanskog Petrovca*, GZM, Sarajevo, 229-255.

●Damjanović, Darija, 2011, *Povijesna pozadina arijanskog krivovjerja u Sirmijskoj metropoliji,* Diacovensia XIX, 63 – 74.

●DePalma Digeser, Elisabeth, 2000,*The Making of a Christian Empire,* Cornell University Press, California.

●Domić Kunić, Alka, 2004, *Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u Naturalis Historia Plinija Starijeg*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, XXXVII., 119 – 171.

●Domić- Kunić, Alka, 2006, *Bellum Pannonicum (12 – 11. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, XXXIX., 59 – 164.

●Dorcey, F. Peter, 1992, *The Cult of Silvanus,* Leiden, New York, Koln: E. J. Brill.

●Drake, H.A, 1994, *Constantine and consensus,* American Society of Church History, Santa Barbara, California.

●Drake, H.A, 1994a, *Policy and beliefs in Constantine's Oration to the Saints,* American Society of Church History, Santa Barbara, California.

●Drijvers, Jan Willem, 1992, *HELENA AUGUSTA,* Brill, New York.

●Dujmušić Bilić, Siniša, 2000, *Ratne operacije u provinciji Ilirik 49.-47.pr.Kr.*, Zagreb.

●Dunstan, E. William, 2010, *Ancient Rome*. United Kingdom: Rowman & Littlefield Publishers.

●Dušanić, Slobodan,1977, *Aspects of Roman mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior,* u: Temporini H., Haase W. (ur.) Aufsteig und Niedergang der römischen Welt, Berlin, II.

●Dušanić, Slobodan, 1990, *The legions and the fiscal estates in Moesia Superior: Some epigraphical notes,* Arh.vest. AV 41, Beograd, 585-596.

●Dušanić, Slobodan, 2004, *Roman mining in Illyricum: Historical aspects*. u: Dall' Adriatico al Danubio-L'Illirico nell'età greca e romana, Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27, Pisa: Edizione Elettronica, 247-270.

●Dušanić, Slobodan, 2006, *Prosopografske beleške o rudarstvu u Gornjoj Meziji: Porodice imućnih doseljenika na rudničkom tlu*, Starinar LVI, Beograd, 85-102.

●Džino, Danijel, 2011, *Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in Southern Pannonia 16 – 9. BC.*, Actes du symposium international le Livre. Le Roumanie. L'Europe., Bibliotheque Metropolitane de Bucarest, Tome III., 461 – 480.

●Džino, Danijel – Domić Kunić, Alka, 2012, *Pannonians: Identity – Perceptions from the Late Iron age to Later Antiquity,* The Archaelogy of Roman Southern Pannonia: The state of

research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia, BAR International Series 2393., 93 – 115.

●Edwards Mark, Goodman Martin, Price Simon, 1999, *Apologetics in Roman Empire, Pagan Jews and Christians,* Oxford University Press, New York.

●Edwards, Mark, 2011, *The beginnings of Christianization,* London.

●Ehrman, D. Bart, Jacobs, S. Andrew, 2004, *Christianity in Late Antiquity 300 – 450. C.E.*, New York, Oxford: Oxford University Press.

●Elliot, Thomas G, 1987, *Constantine's conversion; Do we really need it?,* Phoenix, vol. 41, University of Toronto Press, 420 – 438.

●Elliot, Thomas G, 1989,*Constantine's early religious development*, JRH, vol. 15, ,283 – 291.

●Ferjančić, Snežana, 2002, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I – III. vek n.e.*, SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja 79.

●Ferjančić, Snežana, 2009, *Vota solverunt linbetes merito a note on the religion of the Roman army in Moesia Superior*, Zbornik Matice srpske za klasične studije, br. 12, Beograd, 133-147.

●Ferri, Naser, 2003, *Štovanje lokalnih božanstava od strane pripadnika rimske vojske na području Dardanije,* Opvsc. Archaeol. 27, 451-454.

●Ferri, Naser, 2011, *Štovanje domaćih i uvezenih božanstava u nastambama i na javnim mjestima rimske Dardanije,* Histria Antiqua 20, 293-300.

●Fiala, Franjo, 1894, *Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kod Sarajeva*, GZM VI, 1894, 107 – 140.

●Fiala Franjo i Patsch Carl, 1895, *Untersuchungen römischer Fundorte in der Herzegovina,* Wissenschaftliche mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina III, Wien.

●Fiala Franjo i Topić Franjo, 1894, *Crtice iz Donjeg Unca*, GZM, Sarajevo, 424-426.

●Fletcher, Joseph,1852, *Life of Constantine the Great*. London: Miall and Cockshaw.

●Franzen, August, 1970, *Pregled povijesti Crkve*, Zagreb : KS – Glas Koncila..

●Fraser, Michael Aleksander, 1995, *The feast of the Encaenia in the fourth century and in the litourgical sources of Jerusalem*, Durham University Press, Durham.

●Frazer, James J., 2003, *Zlatna grana, proučavanje magije i religije*, Beograd.

●Gabričević, Branimir, 1952, *Liturgijsko značenje prikaza na reversu Mitrine kultne slike*,GZM, TOM VII, 19 – 25.

●Gabričević, Branimir, 1987, *Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena*; Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split, 278-314.

●Garašanin, Milutin, 1967, *Crna Gora u praistorijsko doba*; *Crna Gora u osvit pisane istorije; Crna Gora u doba Rimskog Carstva,* Istorija Crne Gore, Tom I, Titograd/Podgorica, 35-239.

●Garcia, I. Santiago, 2013, *El epiteto invictus durante los siglos III D.C. Y IV D.C. en el ambito imperial,* Antesteria, broj 2. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

●Garčević, Milun, 2006, *Mozaik - povijesni pregled, stilske oznake i tehnikeizrade,* Naklada Ljevak, Zagreb.

●Gibbon, Edward, 2007, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire,* London.

●Girardet, Klaus Martin, 2006, *Die Konstantinische Wende*, Wissenschaftliche Buchgesselschaft, Darmstadt.

●Gračanin, Hrvoje, 2003, *Bitka kod Murse 351. i njezin odjek*, Scrinia Slavonica III., 9 – 29.

●Gračanin, Hrvoje, 2004, *Svijet antičke žene u dva južnopanonska pokrajinska središta, Sisciji i Sirmiju*, Scrinia Slavonica IV., 15 – 106.

●Gračanin, Hrvoje, 2005, *Huni i južna Panonija*, Scrinia Slavonica V., 9 – 47.

●Gračanin, Hrvoje, 2006, *Goti i južna Panonija*, Scrinia Slavonica VI., 83 – 126.

●Gračanin, Hrvoje, 2007, *Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija*, Scrinia Slavonica VII., 7 – 64.

●Gračanin, Hrvoje, 2008, *Kršćanstvo i crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (VI. – XI. st.),* Crkvena kulturna dobra Analecta, god. VI. 70 – 84.

●Gračanin, Hrvoje, 2010, *Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji*, Scrinia Slavonica X., 9 – 69.

●Grbić, Dragana, 2007, *Cilices u Singidunumu*, Starinar LVII, Beograd, 221-227.

●Gudelj, Ljubomir, 2000, *Ranokršćanski komleks u Otinovcima na Kupreškoj visoravni (rezultati revizijskih istraživanja 1999. godine),* Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 27, Split, 95-113.

●Gwatkin, H. M., 1908, *The Arian Controversy,* London, New York, Bombay, and Calcutta: Longmans, Green and Co.

●Halsberghe, H. Gaston, 1972, *The Cult of Sol Invictus,* Netherlands.

●Hanson, Richard P.C., 2005, The Search for the Christian Doctrine of God: Arian Controversy, 318 – 381. A. D., New York: Baker Academic.

●Hoffer, Aleksander, 1895, *Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru,* GZM, Sarajevo, 43-61.

●Hoffer, Aleksander, 1901, Stara crkva na Bukovici kod Travnika, GZM, Sarajevo, 468.

●Holloway, Ross, 2004, *CONSTANTINE AND ROME*, Yale University Press, New Haven and London.

●Ilić Olivera, Golubović Snežana, Mrđić Nemanja, 2010, *Supplying and transport along Danube limes in the Upper Moesia*, Archaeology and Science 6, 61-76.

●Imamović, Enver, 1976, *Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXI/XXVII. 7 – 27.

●Imamović, Enver, 1977, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo.

●Imamović, Enver, 1992-1995, R*ezultati probnih iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka*, GZM, Sarajevo, 61-92.

●Jarak, Mirja, 1988, *Panonske ranokršćanske općine i problem kasnoantičkog kontinuiteta*, Opuscula Archaeologica XIII., 69 – 78.

●Jarak, Mirja, 1990, *O spomenu Marka Sirmijskog u Mansievoj zbirci koncilskih akata*, Opuscula Archaeologica XIV, 75 – 90.

●Jarak, Mirja, 1991, *Pregled glavnih smjernica u istraživanju antičkih literarnih izvora o panonskoj crkvi*, Opuscula Archaeologica XV., 109 – 127.

●Jedin, Hubert (ur.),1972,*Velika povijest Crkve I*, Zagreb: KS.

●Jelić, Luka, 1898, *Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji*, GZM, god. X, sv. 4. , Sarajevo, 531 – 559.

●Jenner, Henry, 1910, *Christian symbolism*, A. C. McClugrg & co, Chicago

●Jeno, Fitz, 1998, *Religions and Cults in Pannonia*, Szekesfehervar: Fejer Megyei Muzeumok Igazgatosaga

●Jones, Graham, 2007, *PROCLAIMED AT YORK: THE IMPACT OF CONSTANTINE, SAINT AND EMPEROR, ON COLLECTIVE BRITISH MEMORIES*, ZNV, br. 5, 513 – 529.

●Jovanović, Borislav, 1978, *Keltska kultura u Jugoslaviji*. PJZ V- željezno doba, 805.- 901.

●Kaljanac, Adnan, 2010, *Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca*, Godišnjak CBI, Knjiga 39, 53 – 81.

●Kanić, Feliks, 1985, *Srbija: zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka*,Srpska književna zadruga, Beograd.

●Kellner, Ivan, 1897, *Römische Baureste in Ilidža bei Sarajevo*,Wissenschaftliche mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina V, Wien.

●Kent, P.C. John,1978, *Roman Coins*, London: Thames and Hudson.

Knight, Judson, 2000, *Ancient Biographies Volume III*, UXL Gale Group, Boston.

●Kos, Peter, 1992, *The Province Moesia Superior in Viminancium*, ZPE vol, 91, 209 – 214.

●Kozličić, Mithad, 1980, *Prikazi brodova na novcu Daorsa*, GZM (A) n.s. 35/36, Sarajevo, 163 – 180.

●Kruger, Paul, 1900, *Corpus iuris civilis,* Berlin.

●Kujundžić, Ivan, 1917, *Najnovije rimske iskopine u Mošunju*, GZM, sv. XXVIII. 477 – 496.

●Kuzmanović – Novović, Ivana, 2007, *Predstave Asklepija na gemama iz Srbije*, Zbornik Matice srpske za klasične studije, br. 9, 167-174.

●Lane Fox, Robin, 1987, *Pagans and Christians,* Harper San Francisco, San Francisco.

●Lehmeier Eva, Gottlieb Gunther, 2006, *Kaiser Konstatin und die Kirche*, Darmstadt.

●Lenski, Noel, 2005, *The age of Constantine*, Cambridge University Press, Cambridge.

●Lieu Samuel N.C, Montserrat Dominic, 1996, *FROM CONSTANTINE TO JULIAN: PAGAN AND BYZANTINE VIEW,* A Source History, Routledge, New York.

●Lisičar, Petar, 1951, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Filozofski fakultet na Univerzitet Skopje : Istorisko-filološki oddel, Skopje.

●Lopandić, Duško, 2007, *Purpur imperije. Rimski carevi sa prostora Srbije i Balkana*, Beograd.

●Ljubez, Bruno, 2009, *Jajcegrad, Prilogpovijestiposljednjebosanskeprijestolnice,* Sarajevo: HKD Napredak.

●Ljubomirović, Irena, 2004., *Naissus u novoj provinciji između Istoka i Zapada*, Zbornik radova Niš i Vizantija III, 87- 102.

●Maksimović Jovan, Maksimović Marko, 2010, *Ranohrišćanski mučenici žrtve nepoštivanja Asklepijevog kulta u vreme Dioklecijana*, AMHA br. 8, 239 – 260.

●Malbašić, Predrag, 2006, *Periferik*, Cetinje.

●Mandić, Mihovil, 1924, *Turbe kod Travnika*, GZM, Sarajevo, 85-90.

●Mandić, Mihovil, 1935, *Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna*, GZM, Sarajevo, 7-16 .

●Marić, Zdravko, 1973, *Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine,* GZM XXVII/XXVIII, Sarajevo, 1973, 173-235.

●Marić, Zdravko, 1973 , *Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi*, Godišnjak CBI 8/10, Sarajevo, 109 – 137.

●Marić, Zdravko, 1975, *Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa*. U: Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja, Mostar 24 – 26. oktobra 1974. Sarajevo, ANU BiH, Posebna izdanja XXIV CBI 6, 103 – 111.

●Marić, Zdravko, 1977, *Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daors..a na Gradini u Ošanićima kod Stoca*,GZM XXX/XXXI, Sarajevo, 5-99.

●Marić, Zdravko, 1995, *Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890 – 1978.),* Hercegovina 1/9, Mostar, 43 – 65.

●Marić, Zdravko, 1996, *Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890 – 1978.),* Hercegovina 2/10, Mostar, 7 – 33.

●Marić, Zdravko, 2000, *Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorsi*,Godišnjak CBI 31/29, Sarajevo, 37 – 52.

●Marić, Zdravko, 2004, *Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini*, Godišnjak CBI, ANU BiH XXXIII./31, Sarajevo.

●Marić, Zdravko, Forić, Melisa, 2005, *Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, II dio*, Godišnjak CBI, ANU BiH XXXIII./32, Sarajevo, 181 – 199.

●Marijan, Boško, 1989, *Protohistorijski nalazi s Gradine u Prenju kod Stoca*, GZM 42/43, Sarajevo, 61-69.

●Marijan, Boško, 1999, *Naseobinski obrambeni sustavi helenističkoga doba u stolačkom kraju,* U : Stolac u povijesti i kulturi Hrvata, Humski zbornik IV, Zagreb – Stolac, 73 – 91.

●Marijan, Boško, 2000 – 2001, *Gradina u Ošanićima u Stocu (naseobinski okviri i problemi arheoloških istraživanja)*, Hercegovina, broj 6-7 (14-15), Mostar, 7 – 29.

●Marijan, Boško, 2001, *Željezno doba na južnojadranskom području*, VAHD 93, Split.

●Marijan, Boško, 2011, *Protopovijesno doba u Hercegovini*, U : Hum i Hercegovina kroz povijest, Zbornik radova, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 25-54.

●Marijan, Boško, 2011 A, *Gradina u Ošanićima – transformacija prapovijesnog gradinskog u urbano naselje,* Histria antiqua 20, 177 – 187.

●Marijanović Brunislav, Basler Đuro, Miletić Nada, 1988,*Crkvine (Gradac, Kalvarija), Mali Mošunj, Vitez*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo.

●Marijanović Brunislav, Paškvalin Veljko, Anđelić Pavao, 1988, *Crkvine, Gornje Turbe, Travnik*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 196.

●Marijanović Brunislav, Paškvalin Veljko, Anđelić Pavao, 1988a., *Jajce,* Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 179-180.

●Marijanović Ivana, Miletić Nada, 1988, *Ocrkavlje (Grčko groblje),Luka, Nevesinje,* Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 150.

●Marijanović Ivana, Miletić Nada, 1988a., *Bukovica, Bukovica, Travnik,* Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 196.

●Marijanović, Ivana, 1988a, *Vukosavica, Đelilovac, Travnik*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 206.

●Marijanović, Ivana, 1988b, *Dubočani, Dubočani, Konjic*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 211.

●Marijanović, Ivana, 1988c*, Crkvina, Petrovići, Posušje*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 261.

●Marijanović, Ivana, 1988d, *Postoljani 2, Postoljani, Nevesinje*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 151.

●Marković, Tomo, 1938, *Rimska grobnica pod Dželilovcem kod Travnika*, GZM, 65-68 .

Markschies, Cristoph, 2011, *Urzacije i Valens i sirmijska formula vjere*, Diacovensia XIX, 19 – 27.

●Marin, Emilio, 1997, *Ave Narona*, MH, Zagreb.

●Marin, Emilio, 2004a, *Divo Augusto,* Split.

●Marin, Emilio i saradnici, 2004, *Augusteum Narone, splitska siesta naronskih careva*, Split.

●Marković, Mirko, 1985, *Opis Panonije i Ilirika u Strabonovoj Geografiji,* Geografski glasnik 47., 153 – 161

●Maslać, Nikola, 1932, *Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu*, GZM, Sarajevo, 31-33.

●Maškin, N. A., 1951, *IstorijastarogRima*, Beograd: Narodna knjiga.

●Matijašić, Robert, 2009, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam International.

●Mayer, Anton, 1932, *Gdje je bio stari Agruvium*, Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku.

●Mayer, Antun, 1935, *Ime Mursa*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, volume XVI., 5 – 10.

●Medini, Julijan, 1984, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Dometi, 17, Rijeka, 7-32.

●Mesihović, Salmedin, 2007, *Dezitijati* U: *Ilirike*, Sarajevo: Autorsko izdanje.

●Mesihović, Salmedin, 2009, *Prilozi antičkoj historiji Bosne i Hercegovine: Baton Breučki – predaja i kazna*, Gračanički glasnik, god. XIII. br. 28., 24 – 49.

●Mesihović, Salmedin, 2010, *Podjela provincije Ilirik*, Pregled – časopis za društvena pitanja, god. LI. br. 2., 87 – 100.

●Mesihović, Salmedin, 2011, *Antiqvi homines Bosnae,* Sarajevo: Filozofski fakultet.

●Mesihović, Salmedin, 2011a, *Plinijevske peregrinske civitates na području današnje Bosne i Hercegovine*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, vol. 104., 55 – 78.

●Mesihović, Salmedin, 2011c, *Rimski vuk i ilirska zmija*, Sarajevo, Filozofski fakultet.

●Mesihović, Salmedin, 2012, *Edicija XII stoljeća rimskog svijeta*, Sarajevo (rukopis udžbenika).

●Mesihović, Salmedin, 2013, *HistorijaAutarijata*, Sarajevo: Filozofskifakultet.

●Metcalf, William, 2012, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, Oxford: Oxford University Press.

●Mihajlović, Vladimir D., 2010, *Ostave i horizonti destrukcije kao pokazatelji probijanja Gornjomezijskog limesa u I i II veku*, Istraživanja 21, Novi Sad.

●Miletić, Nada, 1980, *Resultate der neueren archäologischen Untersuchungen des frühen Mittelalters in Bosnien und Herzegowina*, Balkanoslavica 9, 43-50.

●Miletić, Nada, 1988, *Crkvina, Kruševo*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 170.

●Miletić, Nada, 1988a, *Paklarevo, Paklarevo-Marjanovići, Travnik*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 203.

●Miličević-Capek, Ivanka, 2011, *Novi nalazi kasnoantičkih grobnica na svod u Donjoj Hercegovini*, ArchaeologicaAdriatica, Vol.3. No.1,, 223-236.

●Mirdita, Zef, 2000, *Kult Mitre na području Dardanije*, Opvsc. Archaeol. 23-24, 481-486.

●Mirdita, Zef, 2001, *Prisutnost orjentalnih kultova na području Dardanije*, VAMZ, 3.S., XXXIV, 37-58.

●Mirković, Miroslava, 1968, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.

●Mommsen, Theodor, 1954, *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes",* Berlin.

●Mommsen, Theodor, 1992, *A History of Rome Under the Emperors*, London.

●Morely, Neville, 2000, *ANCIENT HISTORY Key Themes and Approaches*, Routledge, New York.

●Morgan, Julian, 2003, *Constantine: Ruler of Christian Rome*, New York: The Rosen Publishing Group.

●Mócsy, András, 1974, *Pannonia and Upper Moesia: a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, Routledge & K. Paul in London, Boston.

●Mullen, Roderick L. 2004, *The expansion of Christianity: A Gazetter of its first three centuries*, Brill, Boston.

●Newman, John Henry, 1883, *The Arians of the Fourth Century*, London: Pickering and Co.

●Nikolajević, Ivanka, 1969, *Kasnoantičke presvođene grobnice u srednjovjekovnoj crkvenoj arhitekturi Bosne i Hercegovine*, Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, održan 24-26. oktobra 1968. u Mostaru, ANUBiH, CBI 4, Posebna izdanja XII, Sarajevo, 217-227.

●Nikolanci, Mladen, 1980, *Iris Ilyrica,* u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD*, Metković, 155 – 160.

●Novak, Grga, 1915, *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije*, Supplemento al Bulletino d'archeologia e storia dalmata.

●Novak, Grga, 1961, *Stari Grci na Jadranskom moru*, *Rad JAZU 322*, Zagreb, 145 – 221.

●Novak, Grga, 2004, *Prošlost Dalmacije I, Od najstarijih vremena do Kandijskog rata*, Zagreb 1944 i novo izd. Slobodne Dalmacije, Split.

●Odahl - Mathson, Charles, 2006, *Constantine and the Christian Empire*, Routledge, London.

●Omerčević,Bego, 2010, *BosnaI Hercegovinauvrijemekasneantike*,Tuzla: OFF-SET.

●Orlandis, José, 2004, *Povijest kršćanstva*, Split: Verbum.

●Ozimić, Nikola, 2003, *Византијске параделе – Константин I и Јустинијан I, ZNV, br. 3,* 63 – 75.

●Ozimić, Nikola, 2007, *Константин Велики и култ Аполона,ZNV, br. 5,* 495- 501.

●Palavestra, Vlajko, 1988, *Crkvice, Kumjenovići, Foča*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 120.

●Papazoglu, Fanula, 1968, *Ljudske žrtve i tragovi kanibalizma kod nekih srednjobalkanskih plemena*, Zbornik Filozofskog fakulteta knj. X-1,Beograd, 47-61.

●Papazoglu, Fanula, 1969, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, ANUBiH,CBI I, Sarajevo.

●Papazoglu, Fanula, 1995, *Istorija helenizma: vladavina Aleksandra Velikog : doba dijadoha*, Beograd.

●Pašalić, Esad, 1953, *AntičkitragoviizokolineBugojnaiGornjegVakufa*, GZM, N.S. VIII., Sarajevo, 345. – 348.

●Pašalić, Esad, 1959,*RimskonaseljeuIlidžikodSarajeva*,GZM, Sarajevo, 113-136.

●Pašalić, Esad, 1960, *AntičkanaseljaikomunikacijeuBosniiHercegovini*, Sarajevo: Zemaljskimuzej.

●Paškvalin, Veljko, 1959, *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji BiH*, GZM, Sarajevo, 149-162.

●Paškvalin, Veljko, 1970, *Kasnoantički grobovi iz Jajca*, GZM, Sarajevo, 29-38 .

●Paškvalin, Veljko, 1983, *Kasnoantički objekti iz Osatice, Karahodža i Višnjice*, GZM, Sarajevo, 109-125.

●Paškvalin, Veljko, 1988, *Bukovača 1, Bukovača, Bosanski Petrovac*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 159.

●Paškvalin, Veljko, 1988a, *Zukići, Zukići, Travnik*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 206.

●Paškvalin, Veljko, 1988b, *Crkvina, Donji Mujdžići, Šipovo*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 174-175.

●Paškvalin, Veljko, 1988c, *Crkvica, Staroglavice, Srebrenica*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 68.

●Paškvalin, Veljko, 1988d, *Krčevine, Stranjani, Zenica,* Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 201.

●Paškvalin, Veljko, 1988e, *Varošluk, Turbe, Travnik*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 205.

●Paškvalin, Veljko, 1988f, *Varvara, Varvara, Prozor*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 225.

●Paškvalin, Veljko, 1988g, *Crkvina (Šišulje), Vidaši-Pejići, Ključ*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 143.

●Paškvalin, Veljko, 1988h, *Vinac 2, Vinac, Jajce*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 187.

●Paškvalin, Veljko, 1988i, *Gromilice, Vrdolje, Konjic*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 216.

●Paškvalin, Veljko, 1988j, *Donje Vrtoče 2, Donje Vrtoče-Pećanska Draga, Drvar*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 160.

●Paškvalin, Veljko, 2003, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo.

●Paškvalin, Veljko, 2003a, *Ostaci starokršćanske bazilike na Crkvini (Grudine) u Bugojnu s osvrtom na MVN(icipium) BISt(ue) ili BISTVES, sjedište bistuenske biskupije i biskupa Andrije.* U: *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Vrhbosanska katolička teologija*, Sarajevo, 129-192.

●Paškvalin, Veljko, 2012*, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Djela, knjiga LXXXIII, CBI Knjiga 9, ANUBiH, Sarajevo.

●Paškvalin Veljko, Kraljević Gojko, 1988, *Crkvina, Čifluk-Grahovci, Šipovo,* Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 174.

●Paškvalin Veljko, Miletić Nada 1988a, *Crkvina – Grebnice, Klašnik, Višegrad*, Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 93.

●Paškvalin Veljko, Miletić Nada 1988b, *Grudine (Crkvina), Bugojno-Čipuljić*, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo, 179.

●Patsch, Carl, 1895, *Epigrafsko pabirčenje*, GZM, Sarajevo, 285-292.

●Patsch, Carl, 1906, *Arheološko – epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, GZM, god. XVIII, sv. II., Sarajevo, 151 – 181.

●Perdue, Thomas H., 2001, *PASSOVER AND SUKKOT*, Author House, SAD.

●Perinić Muratović, Ljubica, 2009, *Razmatranja o Silvanovom kultu u Panoniji povodom nalaza žrtvenika u Vinkovcima*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, vol. XXVI., 165 – 180.

●Petković, Sofija, 2009, *The Traces of Roman Metallurgy in Eastern Serbia*,Journal of Mining and Metallurgy 45 (2) B, 187 – 196.

● Petrović, Vladimir P., 2007, *Dardanija u rimskim itinerarima*, SANU, Posebna izadnja 99, Beograd.

●Pick, Bernhard,1911, *Early attacs on Christianity and its defenders.*, The Monist, Vol. 21., No.1.,Hegeler Institute, 43-72.(http://www.jstor.org/stable/27900295).

●Pilipović, Sanja, 2005, *Votive Relief from Borovo (Scupi): Contribution to Study of the Liber and Libera Cult in Upper Moesia*, Starinar LV, Beograd, 81-95.

●Pilipović, Sanja, 2007, *Mit i ljubav: predstave na nadgrobnim spomenicima Gornje Mezije*, SANU Posebna izdanja 100 , Beograd.

●Pilipović, Sanja, 2008, *The Triad Zeus, Herakles and Dionysos. A Contribution to the Study of Ancient Cults in Upper Moesia*, SANU Balcanica XXXIX, Beograd, 59-68.

●Pilipović, Sanja, 2009, *Upper Moesin Bacchic Worshippers as Reflected in Jewellery and Cosmetic Objects*, SANU Balcanica XL, Beograd, 31-42.

●Plemić, Bojana B., 2010, *Spomenici Hekatinog kulta u rimskim provincijama na tlu Srbije*, GSAD 26, Beograd, 119-127.

●Plemić, Bojana B., 2011, *Boginja Dijana kao zaštitnica srebronosnih rudnika na tlu Srbije*, Matica srpska, Klasične studije 13, 221-231.

●Pohlsander, Hans, 1993, *Constantia, Ancient Society, vol.24*, Massachusets, 151 – 167.

●Popović, Marko, 1973., *Crkvina u Paniku*, GZM, Sarajevo, 347 – 375.

●Popović, Marko, 1997, *Ostaci antičkog Singidunuma u urbanom jezgru savremenog grada*, Nasleđe I, 11-24.

●Pravidur, Andrijana, 2011, *Helenistički urbani kompleks na Gradini u Ošanićima kod Stoca: osvrt na zaštitu i perspektive arheoloških istraživanja kroz aktivnosti konzervatorksih radova, GZM (A) NS 52,* Sarajevo, 287-307.

●Potter, David S., 2004, *The Roman Empire at bay, A.D 180 – 395,* Routledge, New York.

●Radišić, Teodora, 2009, *Kult Serapisa u rimskim provincijama Gornjoj Meziji* i *Donjoj Panoniji sa teritorije* današnje *Srbije*, Petničke sveske, 64 Deo III, 362- 371.

●Radman – Livaja, 2012, Ivan, *The Roman army,* The Archaelogy of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia, BAR International Series 2393., 159 – 189.

●Raguž, Žejko, 1987, RanokršćanskabazilikauRivinama, *Stolačkizbornik '87,* Stolac, 27-28.

●Rakocija, Miša, 2008, *НОВА САЗНАЊА О РАНОХРИШЋАНСКОЈ ПРОШЛОСТИ НИША, ZNV br. 6,* 45 – 58.

●Rendić – Miočević, Duje, 1965, *Prolegomena ilirskoj numografiji, Godišnjak CBI III.* 1, Sarajevo, 77 – 91.

●Rendić – Miočević,Duje,1989, *Iliri i antički svijet*, Split: Književni krug.

●Rochrbacher, David, 2003, *The historians of late antiquity*, Routledge, London.

●Roussou, Phillip, 2009, *A Companion to Late Antiquity*, Blackwell Publishing Ltd, Sussex.

●Roxan, M. Margaret, 1999, *Two complete diplomas of Pannonia Inferior*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 127., 249 – 273.

●Sanader, Mirjana, 2003, *Rimske legije i njihovi logori u hrvatskom dijelu panonskog limesa,* Opuscula Archaeologica, XXVII., Zagreb, 463 – 468.

●Sakellerakis, Joannis A. –Marić, Zdravko, 1975, *Zwei Fragmente mykenischer Keramik von Debelo Brdo in Sarajevo, Germania 53,* 152 – 156.

●Saylor Rodgers, Barbara, 1980, *Constantine's pagan vision, Byzantion; revue international des e'tudes byzantines, vol. 50,* 259 – 278.

●Schlange – Schöningen, Heinrich, 2006, *Konstatin der Große in der althistorischen Forschung,* Darmstadt.

●Sergejevski, Dimitrije, 1934, *Rimski spomenici iz Bosne*, Spomenik LXXVII, Beograd, 1-28.

●Sergejevski, Dimitrije, 1934a, *Rimska groblja na Drini (neizdani spomenici)*, GZM, Sarajevo, 11-42.

●Sergejevski, Dimitrije, 1936, *Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice,* GZM, Sarajevo, 3-14.

●Sergejevski, Dimitrije, 1938, *Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca*, GZM, Sarajevo, 49-63.

●Sergejevski, Dimitrije, 1947, *ArheološkinalaziuSarajevuIokolici,*GZM, Sarajevo, 13-50.

●Sergejevski, Dimitrije, 1948, *Rimska cesta na Nevesinjskom polju*, GZM, Sarajevo, 46-48.

●Sergejevski, Dimitrije, 1951, *Kasno-antički mauzolej u Turbetu*, GZM, Sarajevo, 135-145.

●Sergejevski, Dimitrije, 1952, *Kasnoantički spomenici iz Šipova,* GZM, Sarajevo, 41-57.

●Sergejevski, Dimitrije, 1959, *BazilikeuNerezimaIDocu*, GZM, Sarajevo, 163-173.

●Sergejevski, Dmitrije, 1963, *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, GZM. N.S. Arheologija, XVIII., Sarajevo, 85 – 102.

●Serović, Petar, 1962, *Iz istorije Starog Risina*, Godišnjak pomorskog muzeja u Komoru, X

●Sinobad, Marko, 2007, *Kapitolijski hramovi u Hrvatskoj, Opuscula Archaeologica*, XXXI., Zagreb, 221 – 263.

●Smyth, William, 1867, *Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*, Little Brown and Company, Boston.

●Southern, Pat, 2004, *The Roman Empire from Severus To Constantine*, Routledge, New York.

●Spasić – Đurić, Snežana, 2008*, Falački motivi iz Viminacijuma*, GSAD 24, 121- 174.

●Spaul, J. E. H., 1995, *Ala I Pannoniorvm – one or many*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 105., 63 – 73.

●Stephenson, Paul, 2011, *Constatine unconquered emperor, christian vistor*, London.

●Sticoti, Piero, 1999, *Rimski grad Doclea u Crnoj Gori*, Podgorica.

●Stipčević, Aleksandar, 1974, *Iliri – Povijest, život, kultura*, Školska knjiga, Zagreb.

●Stipčević, Aleksandar, 1981, *Kultni simboli kod Ilira – građa i prilozi sistematizaciji*, Sarajevo.

●Stout, Selatie Edgar, 1911, *The governors of Moesia*, The Falcon Press, Princeton.

●Suić, Mate, 2003, *Antički grad na istočnom Jadranu* (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje), Zagreb.

●Sutherland, C.H.V., Carson, R.A.G., 1966 , *Roman Imperial Coinage, VII,* London:Spink and Son.

●Syme, Ronald, 1974, *The ancestry of Constantine, BHAC, Vol. 11,* 237 – 253.

●Šačić, Amra, 2011, *AntičkiepigrafskispomeniciistočneHercegovine,* (neobjavljenimagistarskirad), Sarajevo: Filozofskifakultet.

●Šačić, Amra, 2012, *Kulturno - historijski razvoj ilirskog naroda Naresa* (*civitas Narensium*), ANU BIH, Godišnjak CBI 41, Sarajevo, 97 - 112.

●Šašel Kos, Marjeta, 2005, *Appian and Illyricum*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.

●Šašel Kos, Marjeta, 2009, *Antinous in Upper Moesia – The Introduction of New Cult*; *Opinione pubblica e forme di comunicazione a Roma : il linguaggio dell'epigrafia : atti del Colloquio AIEGL, Borghesi 2007*, (Epigrafia e antichità, 27). Faenza: Fratelli Lega Editori, 205-216.

●Šešelj, Lucijana, 2009, *Promunturium Diomedis*: *Svetište na rtu Ploča iJadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, Rukopis doktorske disertacije, Zadar.

●Šišić, Ferdo, 1922, *Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji*, Narodna starina vol. I., Zagreb, 17 – 22.

●Škegro, Ante, 1991, *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora)*, Godišnjak XXIX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 27., Sarajevo, 53 – 161.

●Škegro, Ante, 1998, *Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije*, Opuscula Archaeologica, XXII., Zagreb, 89 – 117.

●Škegro, Ante, 1999, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studij, Zagreb

●Škegro, Ante, 2005, *The Bestoen bishopric in the light of prior research*, Arheološki vestnik 56, Ljubljanam, 369-389.

●Tapački-Iilić Milica, Arsenijević Mirjana, 2006, *Poljoprivreda Centralnog Balkana na prelasku stare u novu eru*, Arheologija i prirodne nauke I, 111- 118.(preuzeto sa: http://www.viminacium.org.rs).

●Tapački-Iilić Milica, Arsenijević Mirjana, 2006, *Stočarstvo Centralnog Balkana na prelasku stare u novu eru*, Arheologija i prirodne nauke II, 91-96. (preuzeto sa: http://www.viminacium.org.rs).

●Toth, Peter, 2010,*Sirmian martyrs in exile*, Pannonian Case – Studies and Re – evaluation of the St. Demetrius problem, Byzantinische Zeitschrift 103, 145 – 170.

●Truhelka, Ćiro – Patsch, Carl, 1893, *Iskopine u dolini Lašve 1893*, GZM, god. V. sv. IV., Sarajevo, 685 – 707.

●Truhelka, Ćiro, 1893a, *Zenica und Stolac*, Wissenschaftliche mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina I, Wien.

●Urch, Erwin J., 1932, *Early Roman Understanding of Christianity*, The Classical Journal,Vol. 27, No. 4 , 255-262. (http://www.jstor.org/discover/10.2307/3289799).

●Van Dam, Raymond, 2008, *The Roman Revolution of Constantine*, Cambridge University Press, New York.

●Vasilj, Snježana, 1986, *Helenistički elementi na području Daorsa*, Magistarski rad, Dubrovnik.

●Vasilj, Snježana, 2010, *Kasnoantička nekropola na lokalitetu Grovnice u Malom Mošunju – Općina Vitez*, Godišnjak CBI, Knjiga 39, Sarajevo, 135-147.

●Vasilj, Snježana, Čuljak, Nina, Paponja, Ante, 2011, *Arheološki vodič Hercegovine,* Sarajevo.

●Vasilj, Snježana, 2012, *Arheološki lokalitet Doljani –Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina.* Prilog istraživanju donjeg toka rijeke Neretve, *Godišnjak CBI, Knjiga 41*, Sarajevo, 113 – 135.

●Veh, Otto, 1990, *LEKSIKON RIMSKIH CAREVA*, Od Augusta do Justinijana I, Wurzburg

●Vinski- Gasparini, Ksenija, 1983, *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. PJZ, IV-bronzano doba,*Sarajevo,547.- 703.

●White, Cynthia, 2007, *THE EMERGENCE OF CHRISTIANITY*, Greenwood Press, London.

●Wilkes, John J., 1969, *History of the provinces of the Roman Empire,* Dalmatia, University of Birmingham, London.

●Wilkes, John J., 2001, *Iliri*, LAUS, Split.

●Wilkes, John J., 2005, *The Roman Danube: Archaelogical Survey,* Journal of Roman studies 95, 124 – 225.

●Zaninović, Marin, 2003,*Breuci od Sirmija do Marsonije*, *Zagreb,Arheološki zavod Filozofskog fakulteta.*

●Zaninović,Marin, 2005, *Apsorus i Crexa na Jadranskom putu*, *Senjski zbornik 32,* 5 – 24.

●Zaninović, Marin, 2007, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik.

●Zbornik radova, 2010, *Nova antička Duklja I,* JU Muzeji i galerija Podgorice, Podgorica.

●Zbornik radova, 2011, *Nova antička Duklja II*, JU Muzeji i galerija Podgorice, Podgorica.

●Županić, Niko, 1933, *Značenje nekih starih geografskih i etničkih imena na Balkanskom poluostrvu,* Ljubljana.

WEB IZVORI:

●Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby:
http://oracle-vm.kueichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en

●Heidelberg:
http://edh-www.adw.uni heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst

●Online katalog numizmatika: http://davy.potdevin.free.fr/Site/home.html

WEB STRANICE:

●www.viminacium.org.rs

●www.singidunum-online.com/about/?meniID=2
●www.ancientworlds.net/aw/Places/Place/395180
●www.beograd.rs/cms/view.php?id=201172
●www.panacomp.net/macedonia?s=makedonija_skupi
●www.tipso.com/poi/W-32463336
●www.travel2macedonia.com.mk/tourist-attraction/scupi
●www.ratiaria.archbg.net/excavations_en.html
●www.nowuncowered.com/2012/07/12/colonia_ulpia_rataria
●www.archaeology.org/1209/features/scupi_macedonia_roman_colony_bronze_age.html
●www.ni.rs/city-of-nis-through-centuries.html
●www.rad2014.elfak.rs/History_of_Nis.php
●www.visitnis.com/prehistory-and-name-fo-city.html
●www.arheologia.blogspot.com/2011/11/arheolosko-istrazivanje-u-naselju.html
● fmgg-livno.com/index.php/zbirke/arheologija/arheoloska-iskopavanja#!prettyPhoto
●www.caportal.info/drutvo/2-drutvo-/3227-foto-na-nalazistu-crkvine-kod-stoca-pronaden-arhitektonski-kompleks-sa-dva-objekta
● www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2477
● www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2993
● www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3278
●www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2584
●www.politika.rs/rubrike/region/Meshtani-u-ulozi-Indijana-Dzonsa.lt.html

SUMMARY

The life and work of Constantine the Great (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*; from 306 to 337 AD) is one of the most researched topics when it comes to ancient historiography. Thanks to the famous Edict of Milan issued in 313 AD, the Constantine became a favorite of the church. In this regard, this document has become the subject of study not only of historiography but classic philology, theology, archeology and science of law as well. However, we should bear in mind that the Edict is just one stage in the cultural transformation of Illyrian provinces of Moesia Superior, Dalmatia, Pannonia Superior, and Pannonia Inferior from classical to medieval period of human history. It should be borne in mind that the Edict of 313 AD was preceded by the edict of toleration issued by Emperor Gallerius in 311 AD. Like Constantine, Gallerius was emperor of central Balkans origin who issued the edict in order to stop the persecution of Christians and to proclaim a certain degree of tolerance towards them. In historiography this event so far has been placed on the margins of the research interests. The agreement between Licinius and Constantine in 313 AD can thank its popularity to early Christian historians Laktancius and Eusebius. Through the work of these authors clear bias is reflected in the lack of pragmatism in their writing. Their works give the impression of awareness that Constantine started the process which will culminate in 391 AD when, during the reign of Emperor Theodosius I *(Flavius Theodosius Augustus* 379 - 395) Christianity from illicit religion (religio illicita) becomes the state religion and paganism on the other hand experienced a reverse fate and from the state religion it became illicit (religio licita). For theological knowledge the Edict of Milan has changed the face of religious antiquity, and it opened the door to the bishop of Rome. This issue needs to be examined through the eyes of pagan authors from the first two centuries of the presence of Jesus' followers in the Roman Principate. Chronologically, Pliny was first one to mention Christians in letters to the princeps Trajanus during his governing of Bithynia. After him Tacitus, Suetonius, Celsus and others wrote about this religious group. In their works, the noticeable diversity proves that on the description of a particular sociological phenomenon in the ancient world cultural - political conditions have a great impact. Accordingly, we should not neglect the fact that contemporary antique historiography has a different view on the interpretation of early Christian history and the role that Constantine played in it. Modern German historiography denies that Constantine in the first period of his reign was a Christian. According to them, the best proof of this is the way he celebrated the victory at Milvian Bridge on 28 October 312 AD. Of particular importance is the fact that after the victory at

Milvian Bridge Constantine visited the Temple of Jupiter, the best, the biggest (*Iovi Optimus Maximus*) at the Capitol to make his traditional winning prayer inspired by Septimius Severus, princeps known for its hostility toward Christians. Even after 313 AD on his coins minted in the Illyrian Provinces purely pagan motifs appear. Anglo-Saxon classical historiography does not rule out the possibility that Constantine was in some way a Christian after 312 AD. In their studies the Anglo-Saxon historians often portray him as a compassionate and careful for Christians in his empire. Yet even though Christianity was one of the religions of the Empire, it was a religion that, from the beginning of the reign of Constantine, begins to assimilate its rivals. Even though 17 centuries have passed from the Edict, still it cannot be regarded as a dead historical source. Around it there are still many controversies. Law science has not yet answered the question of whether it is an edict, letter, rescript or mandate. In some ways it can be interpreted that Constantine's guidance to Proconsul of Africa from January 313 to return the properties they seized from Christian church, was the legal root of the laws which are in our time functional as well. It is interesting today to try to answer through the prism of legal science on the questions why Constantine (through official instructions to provincial governors) ordered to exempt clergy from public services (munera civilian)? The biography of Dominus Constantine is specifically tied to the lands of antique Illyria. This great historical figure came into the world in one of the Illyrian Provinces - in the province of Moesia Superior. Until Romanization has not completely become part of the space there, it was inhabited by Illyrian and Celtic peoples Moesi , Triballi , Dardanians and Skordici . Among the major cities have certainly been *Singidunum , Viminacium , Pincum , Margum , Ratiaria , Horreum Margi , Naissus , Municipum DD , Ulpiana and Scupi* . It is in Naissus (today's Niš) where Constantine spent his childhood. It was a period when the Illyrian and Roman pagan religion was widespread in all its diversity. Scientifically speaking, in Moesia we can trace the continuity from the primitive religion and respect for local deities to the introduction of new deities of the people with whom they come into contact. Thus, indigenous peoples gradually accept Oriental, Greek and Roman deities, which were often identified with the local deities, and only from the fourth century the Christianity spreads. These data are important because in order to understand the significance of the Edict of Milan in countries of ancient Illyria it is necessary to obtain a specific historical picture of continuity of development of this part of Euromediterranean at the classical period of human history. Particularly important in this process was Dalmatia, the largest one of Illyrian Provinces, which was inhabited by a whole range of different people. Through this province all the phases of development of the ancient

civilization from the Illyrian Hellenistic period until the fall of the Roman Empire can be traced. It is the province where the Illyrian peoples of Dalmatae, Iapodes, Daesitiates and Breuci nearly two centuries resisted to superior Romans. The eastern part of the province was inhabited by one of the most famous Roman miners - Pirusti, and Dalamtia's capital Salona was is some sense a capital of all Illyricum. On the southeastern parts of Dalmatia, Agron's Illyrian state was formed in the third century BC. There lived the famous Pliny's *Illyrii proprie dicti* . The influence of Greek civilization on the Illyrians in quite simple way can be seen in the example Herzegovinian Daorsi, while in the upper course of the Neretva River, and in the fourth century after the Edict of Milan, Persian pagan cult of Mithras was very widespread. The interior of the province of Dalmatia provides a good example for understanding the efficacy rate of the Edict of Milan on the population in remote and relatively isolated parts of the Roman Empire. In contrast to the Dalmatia, the Roman provinces Pannonia Superior and Pannonia Inferior were, due to their geographical position, exposed very early to Roman influences, as well as any changes that accompanied the central government. From pagan cults to heretical teachings, within Christianity a religious mosaic was built in the two Roman provinces inhabited mostly by Celtic and Illyrian peoples like Amantini , Hercuniati , Scordisci, Breuci , Taurisci, Serapilli, Varciani, Colapiani and Iassi. One of the four capitals of Tetrarchy - Sirmium was also located in Pannonia. It is a data which clearly illustrates the importance of the countries of the ancient Illyricum in the period before and after the Edict of Milan. The Western Balkans, in the antique sense Illyricum, for centuries was a link between eastern provinces of the Empire. Apart from Constantine, Illyricum was a birth place for a whole line of Roman emperors, starting from the father of Dominus Diocletian whose political doctrine resulted in the fact that a population of ancient Illyricum kept alive the spirit of the Roman Empire which started in the capital after 313 AD to put out along with the extinction of paganism. After the Edict of Milan, Euro-Mediterranean world slowly started entering into a new sphere of a (r) evolution of antique society.

U organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 07.V 2013. godine upriličen je Okrugli sto pod nazivom *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*. Referati prezentirani tom prilikom biti će objavljeni u ediciji pod istoimenim nazivom u okviru elektronskog izdavaštva na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Pošto sam zamoljena da recenziram rukopise koji su predati redakciji za objavljivanje, nakon pažljivog čitanja, podnosim sljedeću

R E C E N Z I J U

Rukopis se sastoji od četiri tematske cjeline, Uvoda i Zaključnih razmatranja.

Prva cjelina nosi naziv *Izvori i historiografija*, naslov koji sa metodološkog stanovišta ima puno opravdanje, jer u razmatranju nekog problema najlogičnije je krenuti od objavljenih izvora i literature koji daju podatke o stepenu obrađenosti određene teme. Osim toga u okviru ovog poglavlja nalaze se, između ostalih, radovi koji se odnose na sagledavanje Milanskog edikta kroz prizmu pravne nauke (Dževad Drino i Benjamina Londrc), značaj Milanskog edikta za Crkvu (Drago Župarić), te rad koji govori o vjerskoj politici Konstantina Velikog u određenom vremenskom periodu (Amra Šačić). Za historiju ali i numizmatiku je od značaja prilog Tijane Križanović koja piše o novcima cara Konstantina koji se odnosi na Zapadni Balkan. U prilogu teksta nalazi se 11 tabli sa fotografijama novca, koji je dat hronološkim redom, onako kako je kovan.

Čini se posebno zanimljivim druga cjelina, pod nazivom *Moesia Superior – Ilirska provincija u kojoj se rodio car Konstantin*, bez obzira što sadrži samo dva priloga. Prvi prilog je Ivane Božić pod naslovom *Gornja Mezija - krajnja granica Ilirika*. Iz naslova se nažalost ne vidi da autorka priloga ne govori samo o teritorijalnom smještaju navedene provincije, nego sveobuhvatno sagledava strukturu stanovništva ovog prostora, raspravlja o njegovim glavnim gradskim središtima i religiji. Ovaj tekst prate odgovarajuće karte i fotografije, te spisak izvora i literature, što mu daje dodatnu vrijednost. Drugi prilog odnosi se na Konstantinovo djetinjstvo i mladost koje je proveo u Meziji, te na njegov stav prema hrišćanstvu u tom periodu njegova života (Senaid Bolić).

Treću cjelinu čine radovi koji se općenito odnose na Dalmaciju, najveću ilirsku provinciju. Tu je rad Almira Marića *Počeci antike na području današnje Hercegovine. Doba ilirskog helenizma*, zatim rad Nedima Mehića *Provincija Dalmacija od Epidauruma do Lissusa*, te rad Edina Bujaka i Adise Lepić *Rano hrišćanstvo na području današnje Bosne i Hercegovine u IV stoljeću*. Poseban prilog se odnosi na vjerski i ekonomski razvoj ovog prostora u IV stoljeću Arnesa Džide.

Četvrta cjelina nosi naziv *Panonija prije i poslije 313. godine*. U okviru ove cjeline raspravlja se o odnosima Panonije i Rima tokom VIII stoljeća (Merisa Kliko i Edin Veletovac), o narodima koji naseljavaju taj prostor (Dženan Brigić), urbanim sredinama (Merisa Kliko), te o religiji i ekonomiji tog prostora (Edin Veletovac).

Zaključna razmatranja, na kraju knjige, daje Adnan Kaljanac, koji dosta iscrpno, kritički sagledava ulogu Konstantina I Velikog u događanjima koja prate period vladavine ovog znamenitog vladara, a ujedno komentariše i izvore koji se odnose na taj periodu i ličnost. Istaknut je značaj ovog dokumenta „koji je definirao pravo i slobode svakog čovjeka na duhovno i vjersko optedjeljenje".

Radovi prezentirani na navedenom naučnom skupu zaslužuju da budu objavljeni, ne samo zbog toga što se odnose na temu koja govori o jednoj od najznačajnijih ličnosti evropske i svjetske historije starog vijeka, multidisciplinarnom pristupu u obradi teme, nego i stoga što se radi o jednom značajnom dokumentu čije je izdavanje omogućilo rađanje religije novog svijeta, te skrenulo tok historije ka onome što je prepoznatljivo i moguće definisati pojmom, *moderni svijet*.

Sarajevo, 05.XI 2013. Prof.dr Vesna Mušeta-Aščerić

Prof. Dr. Sci. Adnan Busuladžić

Predmet: Recenzija radova u knjizi „*Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*"
Knjiga izlazi povodom obilježavanja obljetnice 1700 godina Milanskog edikta (313. – 2013. godina)

Uvidom u date refente te analizom istih može se dati nekoliko općih konstatacija. Cijela knjiga je koncipirana u nekoliko poglavlja; Uvod, Izvori i historiografija (6 poglavlja), Moesia Superior – ilirska provincija u kojoj se rodio car Konstantin (2 poglavlja), Dalmatia – najveća ilirska provincija (4 poglavlja), Panonnia – antiquem et postquem (4 poglavlja), te Zaključak.

Autori navedenih poglavlja: Dijana Beljan, Salmedin Mesihović, Tijana Križanović, Dževad Drino, Benjamina Londrc, Drago Župarić, Amra Šačić, Ivana Božić, Senaid Bolić, Almir Marić, Nedim Mehić, Arnes Džido, Edin Bujak, Adisa Lepić, Merisa Kliko, Edin Veletovac, Dženan Brigić, te Adnan Kaljanac su na vrlo stručan način obradili vrlo kompleksan i za historiju značajan period, koji je iza sebe ostavio dalekosežne posljedice. Navedeni autori su obradili vrlo širok spektar različitih tema iz ovog perioda razvijene i kasne antike, koristeći se pri tomu različitim znanstvenim disciplinama; historijom, klasičnom filologijom, arheologijom, numizmatikom i teologijom.

Radovi su koncipirani na seriozan način, konstrukcije priloga su prezentirane u skladu sa suvremenim standardima (abstrakt, ključne riječi) način citiranja izvora i literature je korektan, kao i na engleskom prevedeni sažetak, te smatram da sva ponuđena poglavlja mogu biti publicirana u navedenoj knjizi.

Želim posebno istaći da predominantan broj autora predstavljaju studenti ili nekadašnji studenti Filozofskog fakulteta, Odsjeka za historiju i njenih Katedri. Osim kolega doc. dr. sci. Drage Župarića, prof. dr. sci. Salmedina Mesihovića, doc. dr. sci. Adnan Kaljanca, te asistenata mr. Amre Šačić, mr. Almira Marića, mr. Edina Bujaka i mr. Dijane Beljan riječ je o novim generacijama mladih stručnjaka, kojima su ovo prvi radovi i javno stručno legitimiranje, koje su oni van svake sumnje uspješno položili.

Navedena poglavlja skupljena na jedno mjesto svakako će poslužiti svima onima koji se budu bavili ovom problematikom, a sama publikacija će postati početna tačka za istraživače i sve zainteresirane kada je čitav spektar pitanja Milanskog edikta u pitanju.

Prof. dr. sci. Adnan Busuladžić